

BIBLIOTHECA INDICA — A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PARĀŚARA-SMṚTI

PARĀŚARA MĀDHAVA

VOLUME I
ĀCHĀRAKĀṆḌA

With the Gloss By
MADHAVĀCHĀRYYA

Edited with Notes By
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRAKĀNTA TARKĀLANKĀRA

THE ASIATIC SOCIETY

प श श र - स्मृ तिः

श्रीमन्माधवाचार्यकृतव्याख्या सहिता

आचारकाण्डरूप

प्रथमभागास्मिका

महामहोपाध्याय श्रीचन्द्रकान्त तर्कालङ्कार परिशोधिता

62728

दि ए शि या टि क सो सा इ टि

Work Number 303

© The Asiatic Society

First Published in 1893

Published by
Dr Sisir Kumar Mitra
General Secretary
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta 16

Central Archaeological Library,
New Delhi.

Acc. No. 62728
Date 29.10.71
Call No. .... 5a35.....
Par/Cha

Printed by
Shri P. K. Mukherjee
S. Antool & Co. Private Ltd.
91 Acharya Prafulla Chandra Road
Calcutta-9

And
Shri T. K. Mitra
Venus Printing Works
52/7 Bepin Behari Ganguli Street
Calcutta 12

Price : Rs. 40.00

\$ 7.00

£ 2.80

P R E F A C E

WE ARE happy to release the Volume One of Mm. Chandra-kānta Tarkālaṅkāra's annotated edition of Parāśara Mādhava or Parāśara Smṛti with the gloss of Mādhavāchārya Vidyāraṇya. The Second Volume containing the *Prāyaścitta Kāṇḍa* and the *Vyavahāra Kāṇḍa*, was published last year. The publication of the present volume has been unavoidably delayed as some portions of it could not be brought under photo offset process and had to be done through letter press. The Society published the original edition in its Bibliotheca Indica Series as early as 1890-93. Naturally it went out of print long ago, and even the Society's library copies have become too brittle to handle. We are thankful to the authorities of the Śamkara Vidyābhavana Chaturpāthī, Tārakeśwara and of the Sanskrit College, Calcutta, for kindly lending their copies which were found to be rather in a better state.

In tune with the well known concept of Manu, *Āchārah prabhavo Dharmah* Parāśara observes in the opening kāṇḍa of his treatise that he is truly a religious man who follows the prescriptions of *āchāra* (*Chaturṇāmapi varṇānām āchāro Dharmapālakah*). *Āchārakāṇḍa*, the first part of the Samhitā, discusses the basic duties of all the four varṇas, their domestic and socio-religious rites and ceremonies and also norms of their social relationship, but in a spirit of accomodation with the changing character of the age. Mādhavāchāryya, a scholar of deep erudition, possessing wide experience of men and matters, felt the need of explaining the inner significance of the social regulations in order to standardise life against the background of some fixed values.

Parāśara Smṛti with its liberal approach to social problems became Mādhava's medium. He analysed critically the prescriptions outlined in the text and in addition to the

commentary provided a digest of social and religious regulations, and there lies the real value of his work. Mādhava's methodology came to be followed by later commentators in different parts of the country including Bengal and the treatise is still considered indispensable for students and scholars on Dharmaśāstra. The complete list of contents has been appended at the end of Volume II.

The Society records its thanks to the Ministry of Education and Culture, Government of India, for providing the 50% of the cost of production by way of advance. Thanks are also due to Pandit Jadavendra Nath Tarkatīrtha for his valued assistance in the publication of the work.

The Asiatic Society,
August, 1974

S. K. MITRA
General Secretary

Munshiram Manoharlal on 29/10/72, Rs. 40, Bill No. F-1/17-72-2

पराशर - स्मृति :

श्रीगणेशाय नमः ।

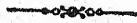
पराशरमाधवः ।

(माधवाचार्यकृत व्याख्या-सहिता पराशरसंहिता ।)

प्रथमोऽध्यायः ।

आचार-काण्डम् ।

(टीकाकारोपक्रमशिका ।)

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः सुखं नमामि गजाननम् ॥१॥

सोऽहं प्राप्य विवेक-तीर्थ-पदवीमान्नाय-तीर्थे परं
मञ्जनं, सञ्जन-तीर्थ-सङ्ग-निपुणः* सदृत्त-तीर्थं अयन् ।

लब्धामाकलयन् प्रभाव-लहरीं श्रीभारती-तीर्थतो-
विद्या-तीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहृतम् ॥२॥

सत्यैक-व्रत-पालको द्विगुणधीस्त्वयीं चतुर्वेदिता
पञ्चस्कन्ध-कृती षड्वच्य-दृढः सप्ताङ्ग-सर्वसहः ।

अष्ट-व्यक्ति-कला-धरो† नव-निधिः पुण्यदश-प्रत्ययः‡

* सञ्जनसङ्गतीर्थनिपुणः,—इति कालमाधवीये पाठः

† अष्टव्यक्तिकलाधरो,—इति सो० द्वि० पुस्तके पाठः । अष्टव्यक्तकला-
धरो,—इति सो० प्र० पुस्तके पाठः ।

‡ पुण्यदशप्रत्ययः, इति सो० द्वि० पुस्तके पाठः ।

स्मान्नाच्छाय-धुरन्धरोविजयते* श्रीवृक्कण-ह्मा-पतिः^(१) ॥३॥

इन्द्रस्याङ्गिरसेनलस्य सुमतिः श्रेयस्य मेधातिथि-

धाम्नोधर्म-सुतस्य† वैष्ण-नृपतेः स्त्रौजा, निमेर्गौतमिः ।

प्रत्यग्दृष्टिरहन्वती-सहचरोरामस्य पुण्ड्रानो-

यदत्तस्य विभोरभृत् कुल-गुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥४॥

* विजयतां,—इति मु० पाठः

† वैश्य,—इति मु० पाठः ।

- (१) अर्थी त्रिवर्गार्थी (त्रिवर्गश्च धर्मार्थकामाः) । चतुर्वेदिता आन्विद्धि-
क्यादिविद्याचतुष्टयवेदिता । यथाह कामन्दकः । “आन्विद्धिर्को
त्रयीं वार्त्तां दण्डनीतिश्च पार्थिवः । तद्विद्यैस्तत्क्रियोपेतैश्चिन्तयेद्दिन-
यान्वितः”—इति । पञ्चस्कन्धाः मन्त्रस्य पञ्चाङ्गानि (सहायादीनि) तेषु
कृती कुशलाः । तदुक्तं कामन्दकीये । “सहायाः साधनोपाया विभा-
गोदेशकालयेः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते”—इति
यस्यां गुणानां सन्धादीनामन्वयेन दृढः । तथा चामरः । सन्धिर्ना
विग्रहोऽयानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः”—इति । सप्त अङ्गानि
यस्यां, तादृशी सर्व्वसहा यस्य स तथोक्तः । “स्वाम्यमात्यसुहृत्कोष-
राष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानि”—इत्यमरः । अष्टाभिर्यत्किर्यासां
कलानां (अष्टानामष्टाभिर्गुणैः चतुःषष्टयः कला भवन्ति) तासां धरः ।
अथवा । अन्व्यते अनयेति व्यक्तिर्बुद्धिः । अष्टौ या व्यक्तिकलाबुद्ध्या
बुद्धिगुणा इति यावत् । तासां धरः । तदाह कामन्दकः । “शुश्रूषा
अवगच्छैव ग्रहणं धारयन्तथा । ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च
धीगुणाः”—इति । नवानां प्रभावादीनां निधिः । पुण्यन्तो दशप्रत्ययाः
सम्पद्देतवः शास्त्रादयो यस्य स तथा । तथा च कामन्दकः । “शास्त्रं
प्रज्ञा धृतिर्दाढ्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता । उत्साहोवाग्मिता दार्ढ्य-
मापत्क्षेत्रसहिष्णुता । प्रभावः शुचिता मैत्रीत्यागः सत्यं हतञ्जता ।
कुलं शीलं दमस्त्रेतिगुणाः सम्पत्तिहेतवः”—इति । सम्पद्देतुतयोहो
खेतेषु परस्मैकोक्तानां नवानां ‘नव’-शब्देन, पूर्व्वस्मैकोक्तानां शास्त्र
दानां दशानान्तु ‘प्रत्यय’-शब्देन निर्देशः कृत इति मन्तव्यम् ।

प्रजा-मूल-मही विवेक-सलिलैः सिक्ता, बलोपघ्निका*
 मन्त्रैः† पल्लविता, विशाल-विटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
 श्रुत्या कौरकिता, यशः-सुरमिता, सिद्ध्या समुद्यत्फला
 संप्राप्ता भुवि भाति नीति-लतिका सर्वोत्तरं माधवम् ॥५॥
 ‡ श्रीमती जननी यस्य सुकीर्त्तिर्मायणः पिता ।
 सायणोभोगनाथश्च मनोबुद्धीः सहेदरौ ॥६॥
 यस्य बौधायनं॥ सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
 भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः सहि माधवः ॥७॥
 स माधवः सकल-पुराण-संहिता-
 प्रवर्त्तकः, सृति-सुषमा॥ पराशरः ।
 पराशर-सृति-जगदीहिताग्रये
 पराशर-सृति-विष्टौ प्रवर्त्तते ॥८॥
 पराशर-सृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धुभिः ।
 मयाऽतो माधवार्थेण तद्व्याख्यायां प्रयत्यते** ॥९॥

* बलोपघ्निका,—इति सो० द्वि० पुस्तके पाठः । बलोपघ्निका,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रैः—इति सो० पुस्तकयोः स० पुस्तके च पाठः ।

‡ श्रीमती यस्य जननी—इति मु० पुस्तके पाठः । एवं तत्र, यतस्त्रोक्तात् पूर्वं 'यस्य बौधायनं'—इत्यादि स्त्रोको वर्त्तते ।

§ मनोबुद्धिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ बौधायनं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सुषमा,—इति सो० पुस्तकद्वये, स० पुस्तके च पाठः ।

** तद्व्याख्येयं प्रवर्त्तते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ननु, नेयं सृतिर्याख्यानमर्हति, तत्-प्रामाण्यस्य^(१) दुर्निरूपत्वात् ।
 यत्तु,—वेद-प्रामाण्य-कारणं जैमिनिना सृजितम्,—“तत् प्रमाणं
 वादरायणस्यान्यानपेक्षत्वात्” (मी० १, १, ५ सू०)—इति । न तत्
 पौरुषेयेषु^(२) मूलप्रमाण-सापेक्षेषु ग्रन्थेषु* योजयितुं शक्यते^(३) ।
 तर्ह्यसु मूल-प्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् । तन्न, मूलस्य दुर्लभत्वात् ।
 न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । धर्मस्यातीन्द्रियत्वात्^(४) । नाप्यनुमा-
 नम्,^(५) तस्य प्रत्यक्षसापेक्षत्वात्^(६) । नापि पुरुषान्तर-वाक्यम् ।
 (१) विप्रलम्भकस्य पुंसे ऽयथा-दृष्टार्थ-वादित्वाभावात् ।

* ग्रन्थेषु,—इति सो० प्र० पुस्तके नास्ति ।

† दुर्लभत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ तस्यातीन्द्रियत्वात्,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ यथार्थदृष्टार्थ,—इति सो० स० पुस्तकपाठः ।

(१) तदिति सृतेः परामर्शः ।

(२) पौरुषेयत्वं मूलप्रमाणसापेक्षत्वे हेतुगर्भविशेषणम् । पुंवचसां मूल-
 प्रमाणसापेक्षाणामेव प्रामाण्याभ्युपगमादिति भावः ।

(३) जैमिन्युक्तस्य प्रामाण्यहेतोरन्यानपेक्षत्वस्य तत्राभावादित्यभिप्रायः ।

(४) सुखादिवदात्मगुणत्वाविशेषेपि अयोग्यत्वादतीन्द्रियत्वं धर्मस्य । धर्मं
 प्रत्यक्षं न मूलमित्येतच्च,—“सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धि-
 जन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यामानोपलम्बनत्वात्”(१, १, ४)—इति
 मीमांसासूत्रादौ व्यक्तम् ।

(५) अत्र ‘मूलम्’—इत्यनुवृत्तनीयम् । एवं परञ्च ।

(६) अनुमानस्य व्याख्यादिप्रत्यक्षसापेक्षत्वादित्यर्थः । तच्च, “अथ तत्पूर्वक-
 मनुमानम्”—(१, १, ५)—इति न्यायसूत्रादौ व्यक्तं वक्तव्यम् ।

(७) पुरुषान्तराणां हि विप्रलम्भकाविप्रलम्भकभेदेन द्वैविध्यं । द्विविधा-
 नामपि तेषां वाक्यं न मूलमिति क्रमेण प्रतिपादयति विप्रलम्भकस्येति ।
 प्रतारकस्येत्यर्थः ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्यय-सम्भवात्^(१) । नापि चोदना^(२)
तस्या अनुपलब्धेः । ^(३)नो खलु* स्मर्यमाणानां श्रौचाद्याचाराणां
मूलभूतां काञ्चिच्चोदनां प्रत्यक्षतत्त्वोपलभामहे । ^(४)नाप्यनुमातुं शक्यते,
शाक्यादि-प्रणीत-चैत्य-वन्दनादि-स्मृतिव्यतिप्रसङ्गात्^(५) ।

अथोच्येत,†—‘मन्वादि-स्मृतीनां शाक्यादि-स्मृतीनां चास्ति
महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्ष-वेदेनैव साक्षान्मन्वादि-स्मृतीनां ग्रामाण्याङ्गीका-

* न खलु,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अथोच्येत,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ शाक्यादिग्रन्थानां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) संशय एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मप्रकारक्रमनवधारणात्मकं
ज्ञानम्, ‘स्यागुर्वो पुरुषो वा’—इत्याद्याकारकम् । विपर्ययो विपरीत-
ज्ञानं, अतद्वति तत्प्रकारकनिश्चयात्मकमिति यावत् । यथा स्यागौ
पुरुष इति पुरुषे स्यागुरिति चैवमादि निश्चयः । सम्भवज्ञानयोः
करणापाटवादिदोषमूलकविशेषदर्शनाभावादिभ्य इति यथायथमूह-
नीयम् ।
- (२) “चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः”—(१, १, २)—इति मीमां-
साभाष्यम् । तच्च वाक्यं वैदिकमेव, पौरुषेयस्य मूलप्रमाणान्तरसा-
पेक्षत्वादिति भावः ।
- (३) उक्तमेव विवक्ष्योति नो लब्धित्यादिना ।
- (४) मातृत्वं प्रत्यक्षा चोदना मूलं, अनुमेया तु स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति
‘नाप्यनुमातुं शक्यते’—इति । चोदना,—इति अनुवच्यते ।
- (५) शाक्यो बौद्धाचार्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । आदिपदात् जैनाचार्यादिप्र-
णीतार्हदाद्युपासनादिस्मृतिपरिग्रहः । अतिप्रसङ्गादिति स्मृतेश्चोदना-
नुमापकत्वे तासामपि स्मृतितया तत्रापि चोदनानुमानप्रसङ्गादित्यर्थः ।
तथाच वेदवाह्यस्मृतिष्वभिचारात् न स्मृत्या चोदनानुमानसम्भव
इति तात्पर्यम् ।

रात् । “यदै किं च मनुर्वदत्तङ्गेषजम्”—इति ह्यान्वायते । नत्वेवं
शाक्यादि-सूत्रानुग्राहकं किञ्चिद्वैदिकं वचोऽस्ति । अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—
—इति । तन्न, “यदै किं च”—इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थं तात्पर्या-
भावात्^(१) । “मानवी च्चैव धाप्ये कुर्यात्”—इति विधानात्

- (१) कार्यताबोधकप्रत्ययासमभिव्याहृतं वाक्यमर्थवादः । अयमभिसन्धिः ।
प्रथमतोऽद्वयवहारादेव सर्वशब्दानां शक्तिग्रहः व्याकरणादीनां
व्यवहाराधीनशक्तिग्रहमूलकत्वात् । व्यवहारश्च गवानयनादिरूपः
‘गामानय’—इत्यादिकार्यतावाचिप्रत्ययसमभिव्याहृतवाक्यसाध्यः ‘गौ-
रस्ति’—इत्यादितोव्यवहारासम्भवात् । तथाच प्रवर्तकवाक्यएव
श्रुत्पत्तिग्रहेण उपस्थितत्वात् कार्यत्वान्वयबोधं प्रत्येकपदानां हेतुत्वं
श्रुत्पत्सुरवधारयति । तस्मादर्थवादस्थले न शब्दबोधः, किन्तु पदा-
र्थानामुपस्थित्यनन्तरं असंसर्गाग्रहमात्रम् । प्रयोजनन्वर्थवादानां
विधिक्षुति-निषेधनिन्दाभ्यां प्रवृत्ति-निवृत्ती एव । तथाहि, बह्विक्त-
व्यययामसाध्ये यागादौ पुरुषं प्रवर्त्तयितुमपारयन्तो विधिप्रक्षिप-
वतीदति, सा च स्तुत्या उत्तभ्यते, इति प्रवृत्तिफलिकायां शब्दार्थ-
भावनायां अङ्गत्वं स्तुत्यर्थवादानाम् । तदुक्तम् । “लिङोऽभिधा सैव च
शब्दभावना भाव्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः । संबन्धबोधः करणं तदीयं
प्ररोचना चाङ्गतयोपयुज्यते”—इति । एवं निवृत्तिफलिकायां भावना-
यामङ्गत्वं निन्दार्थवादानां बोध्यम् । स्तुतिनिन्दे च, “यस्य पर्यामयी
जुहर्भवति न स पापक्षोकं शृणोति”—इति, “तस्य यदश्रुयसीर्यत
तद्रजतमभवत्”—इति चैवमादिवदसताप्यर्थेन दृश्येते,—इति न
स्वार्थं तात्पर्यमर्थवादानाम्,—इति मीमांसकसिद्धान्तः । स्पष्टञ्चेत्
पूर्वमीमांसादावर्थवादाधिकरणादौ । यथा चेदाहृतार्थवादयोः
(दस्यपर्यामयीत्यादि तस्य यदश्रु इत्याद्योः) अर्थो न वस्तुतः सन्नौ,
तथा मीमांसादर्शनस्य चतुर्थाध्यायतृतीयपादस्य द्वितीयसूत्रस्य, एवं
तस्यैव प्रथमाध्याय-द्वितीयपाद-दशमसूत्रस्य शावरभाष्ये यथाक्रमं
स्पष्टम् ।

तद्विधिस्तावकत्वेन, 'यद्दे किं च'-इत्यादेः पठितत्वात् । तस्य* विधे-
रयमर्थः ;—इष्टि-विकृतिरूपे सोमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तासु
सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्यौ धाव्या संज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ, तौ मानवौ
कर्त्तव्यौ,—इति । तत्र, मानव-वचनमुक्तार्थवादेन शस्यते† । अतो न
सृति-प्रामाण्यं वेदेनेकम्—इति शाक्यादि-सृतिवदप्रमाणभूता एष
मन्वादि-सृतयः । तथाचोक्तम्,—

“प्रायेणानृत-वादित्वात् पुंसां भ्रान्त्यादि-सम्भवात् ।

चोदनाऽनुपलब्धेऽथ श्रद्धामात्रात् प्रमाणता”^(१) ॥

इति ।^(१) अस्तु वा, कथंचित् मनु-सृतेः प्रामाण्यम्,† तथापि, प्रकृतायाः

* तस्य च,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† तत्र मानवत्वमुक्तार्थवादेन प्रशस्यते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ दुर्निरूपं प्रमाणं,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

(१) 'पुंसां'—इति मध्यपठितं मध्यमणिन्यायात् पूर्वापरयोरन्वेति ।
'श्रद्धामात्रात्'—इत्यनेन, अप्रमाणभूता एव सृतयः, श्रद्धा-जडस्यैव
तु परं तत्र प्रामाण्याभिमानः,—इत्युक्तम् ।

(२) यद्यपि कार्यताबोधकपदान्तर्भावेनैव पदानामन्वयबोधहेतुत्वं पूर्वम-
वधृतं, तथाप्यर्थवादेभ्योपि शाब्दमतेरुत्पादात् तस्याश्चानुभवसिद्ध-
त्वेनापलपितुमशक्यत्वादुत्तरकालं तदुपेक्ष्यते, पूर्वगृहीतस्यापरिहार्य-
त्वानियमात् । तदुक्तम् “कार्यत्वस्यान्वयज्ञाने प्राक् गृहीतापि हेतुता ।
पदानामर्थवादेभ्यः प्रश्नादुबोधदुपेक्ष्यते”—इति । । विधिस्तावकत्व-
मप्यर्थवादानां असति बाधके स्वार्थद्वारैव, न तु स्वार्थपरित्यागेन ।
अन्यथा, “यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिजाघोप-
नीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदम्”—इत्याद्यर्थवादेभ्यः स्वर्गादिकमपि
न सिद्ध्यत् । तदिदमुक्तम् । “स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवत्
विधौ”—इति । तस्मिन् न्यायसिद्धान्तं वक्ष्यमाणमुत्तरमीमांसासि-
द्धान्तोऽद्य मनसि निधायाह अस्तु वेति ।

पराशरसूतेः किमायातम् ? । नहि मनोरिव पराशरस्य महिमानं
कचिद्देदः प्रख्यापयति^(१) । तस्मात्, तदीय-सूतेर्दुर्निरूपं प्रामाण्यम्* ।

अत्रोच्यते । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणाभावाच्च
सूतयः प्रमाणम्^(२) । यत्तु,—अप्रामाण्य-साधकमनृत-वादित्वादि
हेतुत्रयमुपन्यस्तम् । तदसिद्धम्,^(३) आ-जन्म-सिद्धेषु मनु-पराशरादिषु
अनृत-वदना-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेत्वाः^(४) स्वरूपासिद्धेः ।
नवा आजन्म-सिद्धौ† विवदितव्यम्, पराशरादि-सद्भाव-बोधिना-
मेव‡ मन्त्रार्थवादेतिहास-पुराणानां^(५) तदीय-सिद्धि-बोधकत्वात् ।

* तदीयसूतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† वादन,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ न चाजन्मसिद्धावेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ सद्भावबोधकानामेव,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) यथा मनोर्महिमानं वेदः प्रख्यापयति, तथा पराशरस्य न,—इति
व्यतिरेके दृष्टान्तः ।
- (२) धियां तत्त्वपक्षपातस्वाभाव्यात् प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । यत्रेदमुक्तम्,—
“निरूपद्रवधृतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्वेपि बुद्धेस्तत्
पक्षपाततः”—इति । सत्यपि धियां तत्त्वपक्षपातस्वाभावे शुक्तिरज-
तादिबुद्धीनां यदप्रामाण्यं तद्दोषादेव, सूतिषु च स नास्तीति भावः ।
- (३) ‘तदसिद्धम्’—इतिसामान्याभावे विशेषाभावकूटस्य हेतुत्वमाह आ-
जन्मेति ।
- (४) अन्तवदनभ्रान्त्योरप्रामाण्यसाधकयोरित्यर्थः ।
- (५) पराशरादिसद्भावं बोधयितुं शीलं येषामिति शिन् ।
- (६) “तच्चोदकोषु मन्त्राख्या” (२, १, ३२) इति जैमिनिसूत्रम् । अभिधा-
नस्य चोदकोषु मन्त्रसंज्ञा इति तदर्थः । “प्राधिकमिदं लक्षणम्,
अनभिधायका अपि कोचित् मन्त्रा इत्युच्यन्ते”—इति शावरभाष्यम् ।
“अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रलक्षणम्”—(२, १,
७३०) इति न्यायमालाविक्तरे । अर्थवादलक्षणं पूर्वमुक्तम् । इति-

मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसङ्गावेनाश्रयासिद्धिः केन वार्यते*(१) । मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां^(१) मन्त्रादीनां स्वार्थे प्रामाण्यमुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे (१, ३, ८ अ०) व्यवस्थापितम् । अर्थवादाधिकरणे तु (मी० १, २, १ अ०) स्वार्थे प्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम् । अतः,—‘यद्वै किं च’—इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेपि तात्पर्यमस्ति,—इति, न शाक्यादि-सूति-

* केन वा वार्यते, इति मु० पुस्तकपाठः ।

† मानान्तराविरुद्धानां मन्त्रादिस्मृतीनां,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

द्वासः पुराणतत्त्वं । पुराणम्, “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च । वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्”—इत्युक्तलक्षणकोशग्रन्थः । ब्राह्मणभागस्यार्थवादे भारतादीनामितिद्वासे, उपपुराणानां पुराणे-
ऽन्तर्भावः । विधेः पराशरादिसङ्गावबोधकत्वासम्भवात् तस्य नात्रो-
पादानमिति ज्ञेयम् ।

(१) अयमाशयः । पराशरोऽनृतवादी पुरुषत्वात् इत्यादिरीत्या पराशरपुस्त-
कानुमानेन तस्यानृतवादित्वं प्रसाध्य, पराशरसूतिरप्रमाणं पुरुष-
वाक्यत्वात् मिथ्यावाक्यत्वाद्वा इत्यादिरीत्या प्रस्तुतायाः सूतेरप्रामाण्यं
भवता सिषाधयिषितम् । तत्र च, पराशरादीनां प्रमाणान्तरागोचर-
तया मन्त्रार्थवादादिभ्यश्च तत्सिद्धिर्वाच्या । तथाच मन्त्रादीनां
प्रामाण्ये तदीयसिद्धेरपि ततश्चावगमात् कालात्ययपदिष्टोद्देशेन,
मन्त्रादेरप्रामाण्ये च पराशरादेरेवासिद्धत्वादाश्रयासिद्धिः,—इत्युभयतः
पाशा रज्जुः ।

(२) प्रत्यक्षविरुद्धार्यवादिनां “आवाणः ङ्वन्ते”—इति, “वनस्पतयः सज्ज-
मासत”—इति चैवमादीनां अर्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति
सर्व्वसम्मतं । एतच्च मीमांसाप्रथमाध्याये आत्मतत्त्वविवेकादौ च
स्पष्टं । प्रमाणान्तरसिद्धार्थस्य वदनमनुवादः । मीमांसकनये तस्य
प्रामाण्यं नास्ति, अनधिगतार्थविषयकत्वस्य तन्मते प्रमाणद्वयघटक-
त्वादिति बोध्यं ।

वत्,—इति युक्तम्^(१) । एतदेवाभिप्रेत्य^(२) चतुर्विंशतिमते शाक्यादि-
वाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम्,—

“†अर्हच्चार्षाकवाक्यानि वैद्वादि-पठितानि तु ।

विप्रलम्भक-वाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्”^(३) ।

इति । न च, पराशर-महिम्नोऽश्रौतत्वम्, “सहेवाच व्यासः पारा-
शर्यः”—इतिश्रुतौ पराशर-पुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात् । यदा
सर्वं सम्प्रतिपन्नमहिम्नोवेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशर-पुत्रत्वमुपजी-
व्यते, तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशरः,—इति । किञ्च
वाजसनेयि-शाखायां वंशब्राह्मणे वेद-सम्प्रदाय-प्रवर्तक-गुरु-शिष्य-
परम्परायां पराशरस्य पुत्र-पौत्रौ श्रूयते†;—१ “धृतकौशिकः

* न शाक्यादिप्रतिबन्धिर्युक्ता,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† अत्र चार्षाक,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

‡ पुत्रपौत्राः श्रूयन्ते,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

§ ‘धृतकौशिकात् धृतकौशिकः’—इति सो०प्र०पुस्तके पाठः । कुशिकाय
निर्घृतकौशिकात् धृतकौशिकः,—इत्यादि मु० पुस्तकपाठः ।

- (१) शाक्यादिस्मृतिवत् पराशरादिस्मृतयोप्यप्रमाणमिति युक्तं नेत्यर्थः ।
(२) मन्वादिसद्भावबोधकार्यवादसत्त्वात् तदीयस्मृतीनां प्रामाण्यं, शाक्या-
दिसद्भावबोधकार्यवादाद्यभावाच्च तदीयस्मृतीनामप्रामाण्यमित्येतद-
भिप्रेत्येत्यर्थः ।
(३) जैनानां तीर्थङ्करोऽर्हन्नामा । चार्षाकस्तु लोकायतिकापरनामधेयो-
नास्तिकः । “अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव परमपुरुषार्थः”—इत्यादि
पृथग्जनरमणीयवाक्यप्रयोक्तृत्वात् चार्षाकत्वं तस्य । बुद्धो बौद्ध-
धर्म्मोपदेष्टा । आदिशब्दात् अन्येपि वेदवाह्याः कापालिकादयो-
मृह्यन्ते ।

पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्याजातृक-
र्णात्”—इति । तस्मात्, पराशरोऽपि मनु-समानएव ।

एष* न्यायोवशिष्टात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः, तत्तद्विषय-
श्रुतीनामुपलम्भात् । “ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यन्त” “वशिष्ठः प्रत्य-
क्षमपश्यत्” “अत्रिरददादौर्वाय प्रजां पुत्र-कामाय” “अथह याज्ञव-
ल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः”—इत्याद्याः श्रुतयः । न चैवं सति मन्वा-
दि-सूतौ कुतोऽनादरः,—इति शङ्कनीयम्,^(१) मन्वादि-सूतेर्मेधाति-
थ्यादिभिर्व्याख्यातत्वात् ।

(१) या च मूलभूत-चोदना-ऽनुपलब्धिरूपन्यस्ता, साऽप्यसिद्धा ।
“पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते;—देवयज्ञः
पितृ-यज्ञोभूत-यज्ञोमनुष्ययज्ञोब्रह्म-यज्ञः”—इत्यादीनां स्मार्त्तधर्म-
मूलभूत-चोदनानामुपलम्भात् । ‘सतति’ सततमित्यर्थः† । यत्रापि
श्रौचादौ चोदना नोपलभ्यते‡—तत्रापि सा सम्भाव्यते^(२) । तथाचोक्तं
भट्टाचार्यैः,—

* एष एव,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† सततं नित्यमित्यर्थः—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ चोदना इति सो० स० पुस्तकयोर्नास्ति ।

- (१) मन्वादि-सूताविति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । (एवं परञ्च ।) मन्वादि-
सूतिसम्याख्याय पराशर-सूतिरेव कुतोव्याख्यायते इत्याशङ्क्यार्थः ।
- (२) अप्रामाण्यसाधिकायामूलभूतचोदनानुपलब्धेरपि स्वरूपासिद्धिं प्रति-
पादयितुमाह याचेति ।
- (३) सम्भाव्यते अनुमीयते । स्मार्त्तानां पञ्चमहायज्ञानां मूलभूतचोदनायाः
साक्षादुपलम्भात् अनुपलब्धचोदनानामपि स्मार्त्तानां श्रौचादीनां
मूलभूतचोदना शक्या अनुमातुं । यएव हि मन्वादयः पञ्चमहायज्ञा-

“वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् परिग्रह-समत्वतः* ।

सम्भाव्य-वेद-मूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता”^(१) ।

इति । मनुनाऽप्येतदेवाकृतम्,—

“श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रापितं भुवि ।

योऽवमन्येत ते त्वमेव हेतु-शास्त्राश्रयात्^(२) द्विजः † ।

स साधुभिर्व्विहिःकार्यैः नास्तिको वेदनिन्दकः” ।

इति । आनुशासनिकेऽपि,—

“धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं ॥ श्रुतिः ।

* तत्परिग्रहदार्ढ्यतः,— इति सु० पुस्तकपाठः ।

† प्रमितं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ ते मूले,—इति सु० म० पाठः ।

§ नरः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

॥ प्रथमं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

दीनां स्मर्त्तारस्तएव श्रौचादीनामपि । तदेतत् मीमांसाप्रथम-तृतीय-
प्रथमाधिकरणे स्पष्टं । परन्तु विस्मरणात् वेदानां शास्त्रोच्चेदाद्वा
सा चोदना नास्मदादिभिरुपलभ्यते । एतदपि तत्र, न्याय कुसुमा-
ञ्जली शब्दमणिप्रभृतिषु च यथायथं सूच्यतम् ।

(१) वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्,— इति सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । तथाच
जैमिनिस्त्वचम् । “अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यात्”
(मी० १, ३, २) इति । परिग्रहः शिष्टपरिग्रहः । स च वैदिके स्मर्त्ते
च पदार्थे समानः । अयमपि सम्भाव्यवेदमूलतायां हेतुः । स्मृतयः
प्रमाणं शिष्टपरिग्रहोत्तत्वाद्देवदित्यनुमानसम्भवात् । सम्भाव्यवेद-
मूलत्वात् अनुमीयमानवेदमूलत्वात् ।

(२) हेतुशास्त्रं कुतर्कापदेशकचार्वाकदर्शनादि ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं तृतीयं लोक-संग्रहः”^(१) ।

इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशर-स्मृतिरिति सिद्धम् ।

(१) पराशर-स्मृतावस्थां ग्रन्थ-कृत्तिर्विविच्यते ।

हे काण्डे, द्वादशाध्यायाः, श्लोकाः अष्टोत्तशतम् ।

आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।

दृष्ट-प्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात्^(२) ।

एते सर्वे पुण्य-लोका भवन्तीति श्रुतिर्जगौ ;—

विहितादाश्रमाचारादिष्टानि पारलौकिकीम्* ।

प्रसक्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः^(३) ।

तन्निवृत्तिः स्फुटा† शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ।

पर-लोक-प्रधानस्य^(४) धर्मस्यैषा दयी गतिः,—

* दिष्टानिः पारलौकिकी,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† स्फुटं—इति सु० पुस्तकपाठः ।

(१) धर्मशास्त्रं धर्मापदेशप्रधानमन्वादिसंहिता । तत्र हि धर्मापदेशस्य प्रधानं, काचित्कमिति तत्ताख्यानन्वानुषङ्गिकं । पुराणे तु तद्वैपरीत्यं । अतो न तत् धर्मशास्त्रं । स्पष्टञ्चैतत् आज्ञाविवेकटीकादौ । तुशब्दात् पुराणसंग्रहः । लोकसंग्रहेलोकव्यवहारः । दौर्बल्यञ्चामीषां यथोत्तरं ज्ञेयमित्यन्यत्र विस्तरः ।

(२) पराशरस्मृत्येवाख्येयत्वं प्रतिपाद्य तस्याः काण्डविभागादिकं वक्तुमुप-क्रमते पराशरेति ।

(३) काण्डद्वयस्यैतत्त्वयं क्रमात् प्रयोजनमित्यर्थः ।

(४) निषिद्धाचरणेन योनरकः प्रसक्त इत्यन्वयः । नरकस्य विशेषणं ‘अनिष्टः’—इति ।

(५) व्यवहारस्तु न परलोकप्रधान इत्यनुपदमेव व्यक्तीभविव्यति ।

प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः, श्रौत-धर्मं तथेक्षणात् ।
 श्रौत-धर्मोऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।
 अथवाविध्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ।
 कल्प-सूत्र-कृतः श्रौते* प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।
 असूचयन्नुभे एव, व्यवहारन्नु^(१) नानुवन् ।
 तद्वदेवायमाचार्यः पर-लोक-प्रसाधनम् ।
 स्नातं धर्मं विवक्षुः सन् काण्डद्वय^(१)मवाचत ।
 (१) ननु चोदनागम्ये व्यवहारेऽपि धर्मता, —
 अस्तीति चेदनुष्ठातुल्लोकेऽस्मिन्नुपयुज्यते ।

* सूत्रे,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† प्रधानकम्,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ न, तत्र चोदनागम्ये,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ चेदस्तु सा तु लोके,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) “विनानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते । नाना-सन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः”—इत्याद्युक्तो भाषोत्तरक्रियानिर्णयाख्या चतुष्पात् व्यवहारः ।
- (२) आचारकाण्डं प्रायश्चित्तकाण्डञ्च ।
- (३) शङ्कते नन्विति । चोदनागम्ये इति हेतुगर्भविशेषणं । “चोदनालक्ष्णोऽर्थो धर्मः” (मी० १, १, २) जैमिनिसूत्रात् चोदनागम्यार्थस्यैव धर्मत्वावगतेर्यवहारस्यापि तथात्वात् तदकथनादाचार्यस्य न्यूनत्वमिति पूर्वपक्षार्थः । उत्तरमाह अनुष्ठातुरिति । तथाच पारलौकिकफलकधर्मस्यात्र विवक्षितत्वात् व्यवहारस्य ऐहिकफलकत्वात्तदकीर्तनेपि न न्यूनत्वमिति भावः । ऐहिकमपि फलं व्यवहारानुष्ठातुर्व्यादिनः प्रतिवादिनश्च न तु व्यवहारद्रष्टुरात्र इति बोध्यं ।

(१) कारीर्यादिश्रौतधर्मोद्घृष्टैक*फलकोयथा ।

लाभ-पूजा-ख्याति-मात्र-फला व्यवहृतिस्तथा ।

जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजेतुश्च दण्डनम् ।

तावेव स्वर्ग-नरकौ विहितप्रतिषिद्धौ ।

(१) ननु, राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ।

प्रत्यवायाद्भवति परलोकप्रयोजना ।

(१) “अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्डांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशोमहदाप्नोति नरकं वाऽपि गच्छति” ।

“सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।

* दृष्ट्येक,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† नरकश्चैव,—इति सु० म० पाठः । नरकं चापि,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सभां वा न प्रवेष्टव्यं—इति सु० म० पाठः ।

(१) कारीरी यागविशेषः । स चैकिकमात्रफलकः अवग्रहेण शुध्यतां शम्भ्यानां दृष्ट्या सञ्जीवनस्यैव तत्फलत्वात् । अतएव यावत्तनुष्ठिते दृष्टिर्भवति, तावत्तैव तत्समापनमनुश्रियते ।

(२) व्यवहारस्यैकिकमात्रफलकत्वमसिद्धमित्याशङ्कते नन्विति । अत्र च, बुद्धिपूर्वकान्ध्याकारणस्य राज्ञः सभ्यानाञ्च प्रत्यवायः । तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये कृते तु वक्तुनोऽन्यथात्वेपि व्यवहारदर्शिनां दोषो न भवतीति बोध्यं । अतएव गौतमेन, “न्यायाभ्युपगमे तर्कोऽभ्युपायस्तेन संगृह्य यथास्थानं गमयेत्”—इत्यभिधाय, “तस्मात् राजार्थावनिन्दितौ”—इत्युपसंहृतम् ।

(३) अन्यथा कृतौ राज्ञः सभ्यानां साक्षिणाञ्च प्रत्यवाये मानवीयं वाक्यत्रयमुदाहरति ‘अदण्डान्’ इत्यादिना ।

अब्रुवन् विब्रुवन्^(१) वापि नरोभवति किल्बिषी” ।

“साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्वध्यते वारुणैर्नरः ।

विवशः शतमाजातीस्तस्मात्* साक्षी वदेदृतम्”†^(२) ।

(१) राजादेः प्रत्यवायोऽस्तु व्यवहारे किमागतम् ? ।

व्यवहारोऽन राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।

प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽत्र प्रत्यवायेन हि स्मृतः ।

पराजय-निमित्तेन प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ।

ऋणाद्यैर्नरकोक्तिर्या साऽप्याचार-निबन्धना^(४) ।

(५) अस्तु वा नरकः शास्त्र-विरुद्ध-व्यवहारिणः ।

पर-लोक-प्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।

* शतवर्षाणि,—इति मु० पुस्तकपाठः ।

† साक्ष्यं वदेदृतं—इति मु० म० पाठः ।

(१) विब्रुवन् विरुद्धं ब्रुवन् ।

(२) जातिर्जन्म । तथाच विवशः सन् शतजन्मानि यावत् वारुणैः पाशैर्वध्यते इत्यन्वयः । ऋतं सत्यं ।

(३) आशङ्कान् परिहरति ‘राजादेः’—इति ।

(४) आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूला । तथाच नरकोक्तिर्निन्दा-मात्रमिति भावः ।

(५) ननु “ऋणानाञ्चानपक्रिया”—इति मनुना उपपातकमध्ये पाठात् प्रत्यवायस्य गम्यते । अपिच चतुष्पादात्मकव्यवहारे निर्णयस्य राजा-द्यनुष्ठेयत्वात् तदन्यथाकरणे तेषां प्रत्यवायः स्यादेव । तथा चोभयथापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वमन्ततमित्याशयवानाह अस्तु वेति । परलोकेति, तथाचायमाचार्यः परलोकप्रधानमेव धर्ममुपदिदेश, व्यवहारस्तु न तादृश इति न तदकथनात् न्यूनत्वशङ्केति भावः ।

एतल्लोक-प्रधानेयः पर-लोकोपसर्जनः ।
 स धर्माव्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्ययात्*^(१) ।
 प्राधान्येऽप्यस्य लोकस्य स्यादेवास्माद्य-मूलता ।
 गान्धर्व्याद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात्^(२) ।
 (१)“जयाह वाक्यम्वेदात् सामभ्योगीतिमेव च ।
 यजुर्वेदादभिनयान् रसानार्थवर्णादपि†” ।
 किं बह्वक्त्याऽयमाचार्यः पर-लोकैक-दृष्टिमान् ।
 व्यवहारन्तु नावोचत् किन्तु सूचितवानमुम्^(४) ।
 राज-धर्म-प्रसङ्गेन,^(५) ‘चित्तिं धर्मेण पालयेत्’ ।
 इति ब्रुवन् राज-दृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।
 (६)साक्षादिष्टाप्ति-हेतुत्वादाचारः पूर्वमीर्यते‡ ।

* विपर्यये,— इति सु० पुस्तकपाठः ।

† पादम्वेदात्,— सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सामान्यार्थवर्णादपि,— इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ पूर्वमिष्यते,— इति सु० पुस्तकपाठः ।

- (१) एतल्लोकोपसर्जनः परलोकप्रधानेधर्म आचार इत्यर्थः ।
 (२) तादृशेषु एतल्लोकप्रधानेषु । तदीक्षणात् आस्माद्यमूलत्वदर्शनात् ।
 (३) गान्धर्व्याद्युपवेदस्यास्माद्यमूलत्वे तमधिकृत्य पठितं वाक्यमुदाहरति जया-
 हेति । अभिनयान् “भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः”—इत्युक्तञ्चक्षानवस्था-
 नुकारान् । रसान् षट्ङ्गारादीन् । एतच्चतुष्टयमेव खलु विषयौ गान्धर्वस्य ।
 (४) उपसंहरति किं बह्वक्त्येति । अमुं व्यवहारं ।
 (५) राजधर्मप्रसङ्गेन,— इतिच्छेदः । एतच्च ‘सूचितवान्’ इति पूर्वोक्ता-
 न्वितं । सूचनप्रकारमेवाह चित्तिमित्यादिना ।
 (६) इदानीमाचारकाण्ड-प्रायश्चित्तकाण्डयोः पौर्वापर्यमुपपादयितुमाह
 साक्षादिति ।

आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्त-गवेषणम् ।

इहाचारे चयोऽध्यायाः प्रायश्चित्ते न वेदितः ।

* आचारतश्चतुर्वर्ण-धर्मौ साधारणापरौ^(१) ।

शिष्टाचारान्दिके तच्च धर्मौ साधारणौ मतौ ।

घट्कर्म्म-क्षितिरक्षाद्याः वर्णासाधारणाः स्मृताः^(२) ।

आचारेऽप्रथमाध्याये एतेऽर्थाः परिकीर्त्तिताः^(३) ।

कृष्यादिजीवनोपायोद्वितीयेऽध्यायेऽस्तीति ।

चतुराश्रमधर्माश्च सूचिताः आश्रमोक्तिः ।

उक्तौ तृतीये^(४) आशौच-विस्तर-आङ्ग-संग्रहौ ।

अध्याय-चयगाः अर्थाः प्रोक्ताः आचार-काण्ड-गाः ।

तुल्यै^(५) प्रकीर्ण-पापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।

* अवतारश्चतुर्वर्णधर्मौ साधारणोत्तरौ,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† शिष्टाचारान्वितस्तत्र धर्मः साधारणः स्मृतः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ आदितः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ त एतेर्थाः प्रकीर्त्तिताः,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

(१) साधारणश्च अपरश्च (असाधारणश्च), साधारणापरौ । तथाच, आचारकाण्डे चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्चेति द्विविध एव धर्मो उक्त इत्यर्थः ।

(२) वर्णानामसाधारणा वर्णासाधारणाः । तच्च, घट्कर्म्मणि (सन्धास्त्रा-नादीनि) ब्राह्मणस्यासाधारणो धर्मः, क्षितिरक्षा क्षत्रियस्य । एवं वैश्यशूद्रयोरपि ज्ञेयं ।

(३) आशौचं—इति अशुचिशब्दात् भावप्रत्ययान्तात् उभयपदद्वयासाधु । उत्तरपदमात्रद्वया तु अशौचमित्यपि । एवं रौत्या आशौचं, आदि-प्रदद्वया अशुच्यमित्यपि ज्ञेयं ।

(४) “यदनुक्तं तत् प्रकीर्णम्”—इति स्मृत्युक्तलक्षणं पापं प्रकीर्णम् । तच्च अनिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तमिति बोध्यम् ।

प्रसङ्गात् पुनर्भेदादि प्रोक्तञ्च परिवेदनम्^(१) ।
 प्रकीर्ण-शेषः, संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
 (१) मलावहे च सङ्कीर्णं तथा चैवोपपातके* ।
 प्रायश्चित्तं षष्ठ्युक्तं शुद्धिस्थाने रसेऽपि च ।
 अवशिष्ट-द्रव्य-शुद्धिः सप्तमाध्यायदर्शिता ।
 प्रायश्चित्तं गोवधे चां सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
 रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ।
 अगम्या-गमने प्रायश्चित्तं दशमदर्शितम् ।
 अभोज्य-भोजनादौ तदेकादशुदीरितम् ।
 द्वादशः परिशेषः स्यात् काण्डयोरुभयोस्तयोः ।
 † स्यादन्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ।
 अनुपातकमुख्येषु प्रायश्चित्तं कचित् क्वचित् ।

* सङ्कीर्णकरणेचोपपातके,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

† गोवधस्य,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ सचान्येषामिति सु० पुस्तकपाठः ।

§ युक्तेषु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) परिवेदनं त्वेष्टे अद्यत विवाहे अद्यताभिहोत्रे च कनिष्ठस्य तदुभय-
 करणम् । तच्च “ज्येष्ठे अनिर्विष्टे कर्णोर्यान् निर्विष्टम् परिवेत्ता
 भवति” इत्यादि स्मृतिधूतम् ।
 (२) “हमिकीटवयोह्वयामद्यानगतभोजनम् । फलैश्च कुसुमस्तेयमधैर्यश्च
 मलावहम्”—इत्युक्तलक्षणं पापं महावहशब्दार्थः । सङ्कीर्णं सङ्की-
 रणम् । तदपि,—“खराश्वोष्टवराहाणामजाविकवधस्तथा । सङ्की-
 रीकरणं क्षेयं मीनाहिमहिर्बस्य च”—इत्युक्तलक्षणम् । उपपातकश्च
 गोवधादिप्रभूततमभेदं मन्वाद्युक्तम् ।

नेतृत्वं, तथा रहस्यञ्च प्रायश्चित्तञ्च वर्णितम् ।
 नापि पर्णादि कृत्राणि* नेदितान्यत्र कानिचित् ।
 नेतृत्वं कर्माविपाकञ्च तत् सर्वमुपलक्षितम् ।
 इत्थं नवभिरध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलौ हि पापवाङ्मयं दृश्यते स्मर्यतेऽपि च ।
 नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यास्तेषामनुजिघृक्षया ।
 समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च† ।
 “तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपाहि ते द्विजाः” ।
 इत्युक्तमादावन्ते च, प्रयुक्तैषा‡ कृपालुता ।
 वेदैकदेशाध्ययनं कृत्वा विप्रादि-जीवनम् ।
 इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचोभासते स्फुटम् ।
 प्राजापत्यं गो-वधे स्यात्, ब्रह्म-घ्ने सेतु-दर्शनम् ।
 इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते ।
 सत्यन्नरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ।
 कल्पनीयेति चेद् ब्रूहि सार्वज्ञ्यं मन्यसे कथम्§(१) !

* प्रायश्चित्तमित्यारम्भ कृत्राणीत्यन्तं सुव्रितानि रिक्त पुस्तकेषु नास्ति ।

† प्रायश्चित्तव्रतानि च,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

‡ प्रायुक्तैषा,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

§ मन्यसेथकम्,—इति सु० पुस्तकपाठः ।

(१) गोवधे प्राजापत्यं ब्रह्मवधे सेतुदर्शनञ्च न मुख्यव्रतं येन सङ्कोचः सिध्येत्
 किन्तु “यथा वयो यथा कालं यथा प्राणञ्च ब्राह्मणे । प्रायश्चित्तं

यावत्यः स्मृतयस्तासां सर्व्यासामनुसारतः ।

साकल्याच्चेदस्मदादेस्तच्च शक्तिर्नविद्यते^(१) ।

स्वेन दृष्टास्तु यावत्यस्तासामित्यप्युक्तिमत् ।

क्वचित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितेः^(२) ।

(३) अल्पिका मानुषी बुद्धिस्तावन्नव्यवतिष्ठते* ।

अतएव निबन्धेषु दृश्यते नेकवाक्यता ।

इन्तैवं खण्डने शास्त्रं भवेद्दत्त-जलाञ्जलि ! ।

* कल्पिका मानुषीबुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते,—इयि सु० पुस्तके पाठः ।

प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः । तस्मात् कप्रमथाप्यङ्गं पादं वापि वि-
धातः । आत्मा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत्—इत्येवमादि-
स्मृत्यन्तरदर्शनात् गोबधादौ त्रैमासिकादिन्नतविधायकस्मृत्यन्तरदर्श-
नाच्च यथामध्यमशक्तादिविषयतया तद्व्यवस्थापनीयमित्याशङ्कते स्मृत्य-
न्तरेति । प्रष्टारमुपहसति सार्वज्ञ्यमिति । सार्वज्ञ्यं विना स्मृत्यन्त-
राणां सामख्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् सर्वत्रस्मृत्यन्तरानुसारेण विषय-
व्यवस्थायाः कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः ।

- (१) यावत्यः स्मृतयः साकल्येन तासां सर्व्यासां दर्शनाद्विषयव्यवस्था, स्वेन
यावत्यो दृष्टास्तासामनुसाराद्वा । आद्ये यावत्य इति । तत्र यावत्यः
स्मृतयस्तासां सर्व्यासां दर्शने, अस्मदादेः शक्तिर्नास्तीत्यर्थः ।
- (२) द्वितीये त्वाह स्वेनेति । न युक्तिमत् अयुक्तिमत् । तत्र हेतुः क्वचि-
दिति । क्वचित् देशे कदाचित् काले अन्यासां पूर्वदृष्टाधिकानां
स्मृतीनामित्यर्थः । तथा च पूर्वं कियतीः स्मृतीर्दृष्ट्वा या विषयव्यवस्था
कल्पिता, उत्तरकालमन्यासां स्मृतीनां दर्शने तस्या विपर्ययः स्यात् ।
- (३) मन्युव्याणामल्पबुद्धित्वादपि यथायथं विषयव्यवस्था शक्या नेतुं प्रेक्षितु-
मित्याह अल्पिकेति ।

न खण्डये—वारयेतु पण्डितमन्यतां तव^(१) ।
 शृणु निर्णयमत्र त्वं स्वतः प्रामाण्य-वादिनः ।
 प्रतीतेऽर्थेऽखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना^(२) ।
 न पराशर-वाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे क्वचित् ।
 व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधोऽस्यानिवारणात्^(३) ।
 प्रियङ्गु-कोद्रव-ब्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ।
 साधनानि यथैकस्यास्तृप्तेर्दृष्टान्यबाधया ।
^(४)यथा च स्वर्ग एकस्मिन् विश्वजिज्ञासिहोत्रकम् ।
 अग्निष्टोमस्य दर्शाद्या हेतवोबहवः श्रुताः* ।
 यथा वा ब्रह्मलोकस्य लोकस्य प्राप्ति-हेतवः ।
 उपास्तयो विकल्प्यन्ते शाण्डिल्य-दहरादयः^(५) ।

* स्मृताः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) पूर्वपक्षी शङ्कते हन्तेति । दत्तजलाञ्जलीति विषयव्यवस्थाया अभावे परस्परविरोधेन सर्व्वधामेव शास्त्राणामप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । सिद्धान्ती समाधत्ते न खण्डये इति ।
 (२) प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वात् असतिबाधके प्रतीतेऽर्थे प्रामाण्यं निराबाधं कारणान्तरापेक्षाविरहादित्यर्थः ।
 (३) स्मृत्यन्तरेषु व्रतान्तरोपदेशान्न पराशरोक्तव्रतस्य बाधः, व्रतान्तरोपदेशस्य व्रतान्तरबाधकत्वासम्भवात् । स्मृत्यन्तरेष्वपि पराशरोक्तव्रतादे-र्निवारणाभावाच्च ।
 (४) प्रियङ्गुप्रभृतीनां ऋषिभिर्विशेषेषु हेतुत्वात् कथं तत्र विकल्प इत्याशङ्क्याह यथा चेति ।
 (५) दृष्टान्तान्तरमाह यथा वेति । शाण्डिल्योपास्ति, “सर्व्वं खल्विदं ब्रह्म” —इत्युपक्रम्य, “सक्रतुं कुर्व्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः”—

तथैवैकस्य पापस्य निवृत्तौ बहवः सृताः ।

व्रतभेदा विकल्पान्तां श्रद्धाजायन्तु ते वृथा*(१) ।

ननु क्व पञ्चगव्यादिः कुत्र वा मरणान्तिकम् ! ।

तथोः सम-विकल्पत्वं वदतस्तेऽति साहसम् ! (२) ।

क्व विश्वजित् क्वाग्निहोत्रं स्वर्गं साधयतोस्तथोः—

विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवाति साहसम् (३) ।

कर्माधिकात् फलाधिक्यमिति न्याय-समाश्रयात् ।

साहसं परिहर्तव्यमित्येतदुभयोः समम् (४) ।

* व्रतभेदा विकल्पान्तां श्रद्धातः सन्तु ते तथा,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

इत्यादिना कान्दोप्यादौ विहिता । इयमेव प्राणिलस्य विद्येत्याख्यायते । दहरोपास्तित्तु,—“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेष्टम्”—इत्यादिना कान्दोग्यस्याभिहिता दहरविद्या चाख्यायते । आदिशब्दात् वैश्वानरविद्यादयः ।

- (१) तथा च गोबन्धादौ पराशरोक्तं प्राजापत्यादिकं स्मृत्यन्तरोक्तं प्रायश्चित्तान्तरञ्च इयमपि मुख्यमेव इत्यनयोर्विकल्पस्येत्ययं स्वसिद्धान्त-निष्कर्षः ।
- (२) पूर्वपक्षी शङ्कते नन्विति । अयमर्थः । क्वचिदेकेन मुनिना पञ्चगव्यादि लघुप्रायश्चित्तमुक्तं, तच्चैव पापे अपरेण मुनिना प्राणान्तिकमुक्तं । तदनयोर्गुरुलघुप्रायश्चित्तयोः समविकल्पत्वमसम्भवदुक्तिकमिति भावः ।
- (३) सिद्धान्तोसमाधत्ते क्वविश्वजिदिति । तथाच विश्वजिदग्निहोत्रयोरपि लघुगुरुकर्म्मणोः स्वर्गसाधकयोर्विकल्पो न स्यात् । स च त्वयापीक्यते इति भावः ।
- (४) पूर्वपक्षी विश्वजिदादौ विकल्पमुपपादयितुमाह कर्माधिकादिति । अयमभिसन्धिः । लघुगुरुप्रयत्नसाध्यानां विकल्पस्थले गुरुपायस्याननु-

न्यायाश्रये त्वस्मदुक्त-व्यवस्था* द्विष्यते कुतः ? ।
 इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतोद्वेष्टि ते वचः†(१) ।
 देश-भेदात् काल-भेदात् पुं-भेदादन्यथाऽन्यथा ।
 पर्यवस्थितिं शास्त्रार्थं इति पूर्वमवादिषम् ।
 अतोनास्त्यार्थवादांशं? विधि-वाक्येषु यद्यथा ।
 प्रतीतं तत्तथाग्राह्यं बाधं वाचनिकं विना ।
 स्मृति-व्याख्याहभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम् ।

* त्वस्मदुक्त्या व्यवस्था,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† द्वेषितं वचः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विपर्यस्यति,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अतोयेऽस्त्यर्थं वादांशाः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

छानक्षक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । कः खल्वनुन्मत्तो लघूपायंसाध्यं फल-
 भुत्तिपादविषुर्गुरुपायमवलम्बेत । तस्मात् सत्यपि समफलत्वे गुरुपा-
 यात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यं । तावतैव द्वयोः साम्याद्विकल्पोपपत्तेः ।
 इतरथा त्वेकस्यैव नियमतोऽनुष्ठानं स्यात् । फलाधिक्यकल्पने तु नैवं
 एकत्र क्लेशाधिक्यवत् फलस्याप्याधिक्यात् । अन्यत्र क्लेशान्यूनत्वेऽप्यवा-
 न्तरफलाधिक्याभावात् । अतएवाक्तं । “यत्र स्यात् कृच्छ्रभूतत्वं श्रेय-
 सोऽपि मणीषिणः । भूयस्त्वं भुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते”—
 इति । तथा, प्रधानफलस्य स्वर्गमात्रस्योभयत्राविशेषेऽपि उक्तरीत्या
 गुरुप्रयत्नसाध्योपायस्य फलाधिक्यहेतुत्वकल्पनया विश्वजिदभिहोत्रयो-
 र्विकल्पो नानुपपन्न इति पूर्वपक्षयितुरभिप्रायः । स्वपक्षेऽपि तदविशि-
 ष्टमित्याह सिद्धान्ती इत्येतदिति ।

(१) ननु यदि न्यायाश्रयणं तवाप्यभिप्रेतं तर्हि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषय-
 व्यवस्थैवास्मदुक्ता किमिति नाङ्गीक्रियते इत्याशयेन पूर्वपक्षी शङ्कते
 न्यायेति । सिद्धान्ती समाधत्ते इति चेदिति । त्वयेति चेदः ।

ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम्^(१) ।
 अन्यथाऽल्पस्य पापस्य कृते द्वादश-वार्षिके ।
 नस्यानिवृत्तिस्वत्-प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः^(२) ।
 अथाऽल्पं महता नश्येन्नाल्पेनान्यत्, तदा वद ।
 इदमल्पं महच्चेदमिति ते किं नियायकम् ।
 अनायास-महायासौ यद्यल्पत्व-महत्त्वयोः—
 *हेतुर्महाव्रतास्तर्हि भवेयुः कृषकादयः !^(३) ।
 सिंह-व्याघ्रादि-मूत्रादौ प्रयास-बहुलत्वतः† ।
 पञ्च-गव्यात् प्रशस्तत्वं व्रताङ्गत्वञ्च ते भवेत् ! ।
 इति कर्त्तव्य-बाहुल्यं महत्त्वञ्चेत्, तदाऽल्पता ।
 †जलाग्न्यादि-प्रवेशस्य प्रसज्यते व्रतान्तरात्^(४) ।

* हेतु महाव्रता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रयासो बहुलः श्रुतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ तर्ह्यग्न्यादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) ननु यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण स्मृत्यन्तरवचनानां विषयव्यवस्था न प्रा-
 माणिकी, तर्हि कथं सर्वैरेव प्राचीननिवद्धभित्तयाविधा व्यवस्था-
 कृतेत्याशङ्क्य तेषामाशयं प्रकाशयति स्मृतीति । तथा चापाततो विरुद्ध-
 वचनदर्शनात् मन्दबुद्धयो मामुह्येरन् इति तत्प्रबोधाय तैस्तादृशी
 व्यवस्था कृता, येन केनचिदनुष्ठितेनैव फलनिष्पत्तिसम्भवेन वस्तुक्षतेर-
 भावादिति भावः ।
- (२) द्वादश वार्षिके कृते अल्पस्य पापस्य निवृत्तिर्न स्यात् । महापापनाश
 एव तद्वेतुताया व्यवस्थितत्वादित्यर्थः ।
- (३) तेषामायासाधिकादिति भावः ।
- (४) अग्न्यादिप्रवेशस्य व्रतान्तरादल्पता प्रसज्यते व्रतान्तरापेक्षया तत्रेलि-
 कर्त्तव्यताया अल्पत्वादिति भावः ।

तस्माच्छास्त्रेण यस्योक्ता प्रशंसा, तन्महाव्रतम्^(१) ।

(१) अस्तु वा वैध-दुःखस्य* बज्रललान्महाव्रतम् ।

(२) यथाऽल्प-नाशोमहता महानाशस्तथाऽल्पतः—

किं न स्यात्? विस्फुलिङ्गेन दण-राशिर्विदह्यते† ।

(३) विस्फुलिङ्गो वर्द्धमानो दहत्येवं न तु प्रतम्—

वर्द्धते, ऽतोमहानाशो निःशेषो न भवेद् यदि ।

तर्ह्येकदेश-नाशोऽस्तु तच्छेषस्तु पभुज्यताम् ।

अमूर्त्तस्यापि पापस्य सन्ति भागा यथोचितम्‡ ।

अन्यथैकेन पापेन दुःखं बज्रविधं कुतः^(५) ।

* बलवत्त्वात्—इति पाठान्तरम् ।

† दणराशिर्विदह्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथोदितम्,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) उपसंहरति तस्मादिति । तथाच पञ्चगव्यादेरपि गुरुपापनाशकतया विधानमुखेन प्रशंसायाः शास्त्रेणोक्तत्वात् तदपि महाव्रतमेवेति तात्पर्यम् ।

(२) वैधक्षोशाधिक्यं महाव्रतत्वेहेतुरतो न कृषकादिव्यतिप्रसङ्ग इत्येतदभ्युपगच्छति अस्तुवेति ।

(३) अभ्युपेत्यापि विषयव्यवस्थां दूषयति यथेति । तथापीत्यादिः । विस्फुलिङ्गोऽधिकतया । तथाच निर्वासनेषा विषयव्यवस्थेति भावः ।

(४) पूर्वपक्षी प्रङ्गते विस्फुलिङ्ग इति । विस्फुलिङ्गस्तृणराशिं न दहति किन्तु स एव वर्द्धमानो महानग्निर्भूत्वा दहति,—प्रतं तु नैवं वर्द्धते, तस्मात् नाशेन व्रतेन महापापस्य नाश इत्यर्थः । सिद्धान्ती दूषयति अत इति । अस्मात् कारणात् अप्येन व्रतेन महतः पापस्य निःशेषनाशो मास्तु एकदेशनाशस्तु स्यादित्यर्थः ।

(५) तत्रैकस्य पापस्य तेन तेनांशेन तत्तत् दुःखं जन्यते इत्यभिमानः ।

तथा महाव्रतस्यापि भागेनाल्प-विनाशने ।

व्रत-शेष-विपाकेन स्मर्यते बल्लवं सुखम् ।

(१) अतोऽल्पं वा महदापि व्रतं पाप-निवर्त्तकम्* ।

स्मर्त्तृणां पण्डितानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ।

(१) न महाव्रत-वैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।

अल्प-नाशोर्द्धवभाविन्यां सुखाप्तौ ‡ चोपयोगतः ।

एवञ्चैकस्य पापस्य व्रतेषूक्तेष्वयं पुमान् ।

प्रवर्त्ततेऽतिविश्रम्भं? यस्मिन् कस्मिंश्चिदिच्छया^(१) ।

अन्यथा नास्य विश्रम्भो ॥ विषयस्य व्यवस्थितिम्—

अजानतो जानतोऽपि वचनान्तर-शङ्कया ।

सम्भावितेषु सर्वेषु[†] व्रतेषु^(२) महति व्रते ।

* अतोऽल्पत्वमहत्वेपि व्रतं पापातिसर्जकम्,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्मर्त्तृणामखिलानाञ्च,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पापनाशोर्द्धवभाविन्यां सुखादौ,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रवर्त्तयति विश्रम्भात्,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ विषयस्याव्यवस्थितेः, इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† शक्येषु,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अल्पं महदा भवतु सर्वमेव व्रतं सकलपापनाशकं इत्येतत् स्मर्त्तृ-
णाम्बन्धीनां वाक्यं । तथाचात्र “छच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धभुदय-
कारणं” इत्याद्यभिधाय, “एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि
वा । पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः”—इत्यादि विश्रामिच्चादि
वचनान्यनुसन्धेयानि ।

(२) अल्पव्रतेन महापापनाशे महाव्रतं व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्यनिराकरोति नेति ।

(३) एवञ्च सर्वव्रतानां सर्वपापनाशकत्वे च । प्रवर्त्तयतीति पाठे स्वार्थे णिच् ।

(४) निर्धारणे सप्तमीयम् ।

प्रवर्त्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ।
 कलौ पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता ।
 तैरन्यैरपि* तत्पापं निःशेषं वि-निवर्त्तते ।
 एतदेव विवक्षित्वा प्रतिपद्ये (१) विशेषतः ।
 पराशरेण यत् प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ।
 सुन्यन्तर-प्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि ।
 व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ, (२) पूर्वोक्तनीतितः† ।
 मुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्योन निषेधति ।
 प्रत्युतोदाहरेत् तस्मात् पूर्वोक्तं सर्वसम्मतम् ।
 (३) हन्तैवं सति, मीमांसा निष्कला ते प्रसज्यते ।
 शास्त्रान्तर-प्रणीतानां गुणानामप्यसंहतेः ।
 षट्पु मीमांसकर्मण्य! मुनि-वाक्येषु किं बलात् ।
 उत्पाद्यातिविरोधन्तु पाण्डित्यं व्यज्यतां तव !‡ ।

* तैरन्यैरपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† पूर्वोक्तनीतितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ उत्पाद्यातिविरोधन्तु पाण्डित्यं व्यज्यतां तव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) प्रतिपद्ये प्रतिज्ञातवान् ।
 (२) पूर्वोक्तनीतितः पूर्वोक्तन्यायात् । महाव्रतानुष्ठाने सुखादिश्रेयःप्राप्ति-
 रिति पूर्वोक्तो न्यायः । समुच्चयेनाभयानुष्ठाने अर्थतो व्रतस्य महत्वा-
 दिति भावः । अथवा एवञ्चैकस्य पापस्येत्यादिपूर्वोक्तन्यायोऽत्र द्रष्टव्यः ।
 (३) पूर्वपक्षी शङ्कते हन्तेति । एवं सति पेन केनचित् व्रतेन यस्य कस्य-
 चित् पापस्य क्षये सति । मीमांसा निष्कलेत्यत्र हेतुरुत्तराद्धं । पूर्वोक्त-
 रमीमांसयोर्गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तितत्वात् अत्र च तदवस्थापनात्
 मीमांसा व्यर्थेति भावः ।

- (१) व्रतान्तरोक्तिमात्रेण* न विरोधः प्रसज्यते ।
 समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ।
 स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।
 उपरागे समुच्चया स्तथा व्रत-समुच्चयः†(२) ।
 (२) एकेन नाशिते पापे द्वितीयं चेत् निरर्थकम् ।
 न, तपोरूपतस्तस्य‡ स्वर्ग-हेतुत्व-सम्भवात् ।
 (४) चान्द्रायणादावस्त्वेवं० तपस्त्वेन तदीरणात् ।
 भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं नष्टपापघ्नः ।
 (५) एवं तर्हीदृशे स्थाने विकल्पोऽसु निजेच्छया ।

* व्रतान्तरोक्ति मात्रेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।
 † स्नानमित्यारभ्य समुच्चय इत्यन्तं स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।
 ‡ न तयोरभयोस्तस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।
 § सृष्टिव्येव तदीक्षणात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) मुन्यन्तरवाक्ये व्रतान्तराभिधानादेव विरोध इत्याशङ्क्याह, व्रतेति ।
 (२) समुच्चये दृष्टान्तमाह स्नानेत्यादिना । उपरागोऽग्रहणम् ।
 (३) पूर्वपक्षी समुच्चयपक्षमाक्षिपति एकेनेति । व्रतेनेति शेषः । सिद्धान्ती
 समाधत्ते नेति । तस्य व्रतस्य ; स्पष्टं मन्यत् । न तयोरभयोस्तस्येति
 पाठे, उभयोर्व्रतयोर्मध्ये तस्य द्वितीयव्रतस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् न
 निरर्थकत्वं तस्येत्यर्थः ।
 (४) पूर्वपक्षीशङ्कते चान्द्रायणादाविति । चान्द्रायणादौ तपस्त्वस्य स्मरणात्
 चन्द्रलोकावस्थादि फलश्रवणात् च तादृशस्थले द्वितीयस्य स्वर्गहेतुत्व
 मस्तु, भिक्षादौ तपस्त्वानभिधानात् फलविशेषाश्रवणात् च कथं तस्य
 स्वर्गहेतुत्वकल्पनमिति पूर्वपक्षार्थः ।
 (५) सिद्धान्ती समाधत्ते एवं तर्हीति । तथाच यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रा-
 दवगम्यते, तत्र नानामुन्युक्तव्रतानां समुच्चयः एकेन पापनाशेऽप्यपरेषां
 स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् । यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्रान्नावगम्यते तत्र

न्यूनाधिकत्व-सन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा ।

(१) सर्वथाऽपि तया* प्रोक्तां निर्मूलां बुद्धि-कल्पिताम् ।

कामाकामादि-भेदेन नाङ्गीकुर्मो व्यवस्थितिम् ।

वचनेष्वेव कामादि-व्यवस्था, लभ्यते यदि ।

सुखेनाभ्युपगच्छामो वाक्यैक-श्रवणवयम् ।

(२) “कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादोनेति का प्रमा” ।

इति न्यायः प्रसज्येत बुद्धिमात्र-व्यवस्थितौ ।

मीमांसकत्वमेतत् स्यादाक्यानुसरणेन यत्—

(३) व्यवस्थापनमन्यत् पाण्डित्य-स्थापनं परम् ।

“इयं विप्रबुद्धिरदिता^(४) प्रमाप्याकामतोद्विजम्” ।

* तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नानाप्रतानामिच्छाविकल्पयवेति सिद्धान्त निष्कर्षः । ननु न्यूनाधि-
कानां प्रतानां कथमिच्छाविकल्पः “तुल्यबलविरोधे विकल्पः”—इति
गौतमविरोधादित्याशङ्क्याह न्यूनाधिकत्वेति । दत्तमुत्तरमिति ‘तस्मात्
प्रास्तेषां यस्यास्ता प्रसंशा तन्महाप्रतम्’—इत्यादि ग्रन्थेनेत्यर्थः ।

(१) उपसंहरति सर्वथापीति । निर्मूलत्वेहेतुः बुद्धिकल्पितामिति ।

(२) बुद्धिमात्रव्यवस्थायामेकेन कश्चित् विषयव्यवस्था बुद्ध्या कल्पिता तदन्तेन
च तद्विपरीता, तत्र कस्या व्यवस्थायाः प्रामाण्यं स्यात्, द्वयोः प्रामाण्ये
च संवाच्यवस्था, तस्मात् बुद्धिमात्राद्यवस्था न युक्ता पुरुषबुद्धेरप्रति-
ष्ठानादित्याश्रयेन आत्मतत्त्वविवेके न्यायाचार्योक्तां न्यायमुदाहरति
कपिल इति । “उभौ च यदि सर्वज्ञौ व्याख्याभेदस्तु किं हतः”—
इत्युत्तरार्द्धं । परन्तु मुद्रितात्मविवेकग्रन्थे कपिलपदस्थाने जैमिनिपदं,
सर्वज्ञपदस्थाने वेदज्ञपदं, कणादपदस्थाने कपिलपदञ्च दृश्यते ।

(३) व्यवस्थापनमितिच्छेदः । वाक्यानुसारेण यत् व्यवस्थापनं तदेव मीमां-
सकत्वमित्यर्थः ।

(४) प्रमाप्य मारयित्वा ।

इत्यकाम-कृते पापे नाशो निःशेष उच्यते ।
 न तु काम-कृते शुद्धेरकिञ्चित्करतोच्यते^(१) ।
 स्मृत्यन्तरेषु तच्छुद्धेः^(२) सामान्येनाभिधानतः ।
 विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्य-दर्शनम् ।
 (२) मानसेवान्यथा ते स्यात् सर्वज्ञत्वेऽधिकारिता ।
 गुणोपसंहृतिश्चैव* यथादर्शनमित्यताम्^(३) ।
 अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्करतैव तौ ।
 यथा च दृश्यते वाक्यं शक्ति-सैवास्य यावती† ।
 तावत् कार्यं नतृपेक्षा युक्ता वैगुण्य-शङ्कया ।
 प्रायश्चित्ते तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम्—
 दृष्टवांस्तान्युदाहृत्य संहारिणे गुणांस्ततः ।
 पिषयस्य व्यवस्थां च मन्द-व्युत्पत्ति-सिद्धये—

* गुणोपसंहृतिश्चैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अदृष्टानुपसंहारे न किञ्चित् करतावते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यत् यावत् दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चासास्य यावती,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) तथा चाकामकृतपापं निःशेषान्नश्यति, कामकृतान्तु निःशेषं न नश्यति अंशतस्तु नश्यत्येव, इत्येव इयं विशुद्धिरित्यादेस्तात्पर्यं न तु काम कृतपापस्य तद्विशुद्ध्या सर्वथैवानाश इति ।
 (२) ब्रह्महा द्वादशवार्षिकं कुर्यादित्येवं सामान्यरूपेणेत्यर्थः ।
 (३) मानमेव,—इतिच्छेदः । अन्यथा सर्वविशेषदर्शनेन सामान्यस्य प्रामा-
 ण्यमित्यभ्युपगमे ।
 (४) यथा दृश्यते तथा गुणानुसंसंहृत्यानुष्ठानं कर्तव्यं । अदृष्टाशक्त्यगुणाना-
 मनुपसंहारे तु न दोषः । गुणोऽङ्गम् । गुणोपसंहारश्च पूर्व्वमीमांसायां
 द्वितीय-चतुर्थ-द्वितीये, शारीरके तृतीय-तृतीय-द्वितीये आधिकारके
 विचारितस्तत्रैव ससृज्यः ।

प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वं निबन्धन-कृतस्तथा* ।

(१) यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्तता—

विवक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ।

(२) तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यां पाराशर-स्मृतेः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका समाप्ता)

(३) प्रारिक्षित-प्रतिपत्तये श्रोतुर्वृद्धि-समाधानार्था^(४) संबन्धाधि-
कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्ध-चतुष्टयमादौ श्लोक-द्वयेनोपनिब-
ध्नाति,—

‡ अथातोहिम-शैलाग्रे देवदारु-वनालये ।

व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नृषयः पुरा ॥ १ ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।

शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवती-सुत ! ॥ २ ॥

* निबन्धनकृत स्ततः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रारिक्षितग्रन्थे श्रोतुं बुद्धिमनः समाधानाय,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सदाशिव-सुतं वन्दे विदारित-विषयद्वयम् ।

सुदे जगत्त्रयामोद-कारणं वारणाननम् ।

इत्ययं श्लोकः अथात इत्यादिश्लोकात् पूर्वं सो० मू० पुस्तके वर्त्तते ।

(१) स्वसिद्धान्तमुपसंहरति यदिति ।

(२) तद्विवेकाय कुत्र कस्य प्रशस्तत्वमित्येतद्विवेकाय ।

(३) उपोद्घातागतं विचारं समाप्य ग्रन्थं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति प्रारिक्षितेति ।

(४) अनुबन्धते इति व्युत्पत्त्या अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्कपरं । प्रयोजन-
मन्तरेण न श्लोकः प्रवर्त्तते, एव विषयोऽपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः । तदु-
भयाभितः सम्बन्धः । एवमधिकार्यभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अत-
स्तच्चतुष्कं शास्त्रादौ वक्तव्यं । एतच्च मीमांसा-प्रथम-प्रथम-प्रथमसूत्र-
वार्त्तिके स्पष्टं ।

इति । अथञ्च आनन्तर्यार्थः, अनन्तरमपृच्छन्—इत्यन्वेतुं योग्य-
त्वात् ।^(१) आरम्भाद्यर्थायाम्, आरम्भ्यते अपृच्छन्—इत्यनन्वयः स्यात् ।
प्रश्नार्थत्वेऽपि स एव दोषः । पृच्छते अपृच्छन्—इति पुनरुक्तिश्च ।
कात्स्न्यार्थतायां, छत्त्रमपृच्छन्—इति सत्यप्यन्वये, संबन्धेन सूचितः-
स्यात् । आनन्तर्यार्थतायान्तु, तत् प्रतियोगिनः पूर्व-वृत्तस्य उत्तर-
कालीन-प्रश्नस्य च हेतु-हेतुमद्भावः सूचितोभवति^(२) ।

ननु, “हृदयस्याघेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः”—इत्यत्र सत्य-
प्यानन्तर्यं हेतु-हेतुमद्भावो नास्ति—इति चेत् । नायं दोषः, तत्रापेक्षि-
तस्यानुष्ठान-क्रम-मात्रस्याभिधानात्^(३) । प्रकृते तु, ^(४) सामग्री-तत्-
कार्ययोर्थः क्रम-विशेषः, स एव परिगृह्यते, मुख्यत्वात् । विलम्ब-
व्यभिचारयोरभावेन हि* मुख्यत्वम् । न खलु सत्यां सामग्र्यामस्या-
अभिनिर्वर्त्यं कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा । एतच्च,—“अथातोः

* हि,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† अस्या अभिनिर्वर्त्यं,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

- (१) “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नात्सर्व्वथैव अथ”—इति कोषोक्तव्यथशब्द-
ार्थेषु आरम्भाद्यर्थानामसम्भवं प्रकृते प्रतिपादयति आरम्भाद्यर्थाया-
मित्यादिना ।
- (२) आनन्तर्यं हि पूर्ववापररूपप्रतियोगिद्वयनिरूप्यं । तयोश्च पूर्वस्य
हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते, हेतोः पूर्ववर्त्तितनियमादित्यभि-
प्रायः ।
- (३) पराशरवदानत्रयं विहितं एतच्च युगपत् कर्तुमशक्यमिति क्रमोऽवश्यम-
पेक्षितः । तदपेक्षितक्रममात्रं ‘हृदयस्य’ इत्यादिक्रिया अनुोच्यते ।
- (४) सामग्री कारककलापः ।

ब्रह्म-जिज्ञासा” (शा० १, १, १ सू०) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रपञ्चितम् । सामग्री च प्रअख्य, प्रष्टव्य-विषयं सामान्यज्ञानम्^(१) । अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण* ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनात् । धर्म-विषयन्तु सामान्यज्ञानं—“धर्मेण पापमपनुदति” “धर्मं चरेत्”†—इत्यादि-वेद-वाक्याध्ययनादुपजायते । ^(२)तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः । अथवा । ‘वर्त्तमाने कलौ’—इति विशेषणात्‡ युगान्तर-धर्मज्ञानानन्तर्यमस्तु^(३) ।

ननु, गन्धारस्त्रे मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचार-प्राप्तत्वात् माङ्गल्यम्^(४) अथ-शब्देन कुतोनभिधीयते ? । ^(५)मृदङ्गादि-ध्वनिवदथ-शब्द-अवर्ण-मात्रेण माङ्गल्यं॥ सिद्धेरिति ब्रूमः । अतएवाकम्,—
“ऋकारसाथ-शब्दस्य द्वावेतौ ब्रह्मणोमुखात्” ।

* तद्विशेषेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मं चरेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ विशेषण-प्रयोगात्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ मङ्गलम्,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ माङ्गल्यं,—इति सो० स० पुस्तकयोः नास्ति ।

¶ ब्रह्मणः पुरा,—इति गृह्यासंग्रहे पाठः ।

(१) सावधारणोऽयं निर्देशः । तेन प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं तद्विषयविशेषज्ञानाभावश्च प्रश्नहेतुरिति लभ्यते । एतच्चानुपदमेव स्पष्टम् ।

(२) यस्माद्देवादध्ययनात् धर्मविषयं सामान्यज्ञानं जायते, तस्माद्देवादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थ इत्यर्थः ।

(३) अथशब्दार्थः,—इत्यनुकृत्यमाणेन संबन्धः ।

(४) मङ्गलमेव माङ्गल्यं । स्वार्थे तद्धितः ।

(५) कुतोनभिधीयते,—इत्यनेनानभिधानहेतोः, पृष्टत्वात्तमेवाह मृदङ्गा-दिति ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्घातौ तेन* माङ्गलिकायुभौ” ।

इति । एवन्तर्हि, ॐकारोऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न, तस्य श्रुति-
विषयत्वान् । अतएवाचार्यैः प्रपञ्च-सारेऽभिहितम् ।

“अस्य^(१) तु वेदादित्वात् सर्व्व-मनूनां^(२) प्रयुज्यते ह्यादौ”[†] इति ।

ततः स्तुत्यादावयशब्दएव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-पर्या-
लोचनेनापि ॐकारायशब्दयोरुक्त-विषय-व्यवस्था सिध्यति । त्रैवर्णिक-
मात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा^(३) । ॐकारश्च तथाविधः^(४),
‘सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं ॥ स्त्रीं शूद्रयोर्नेच्छन्ति’^(५) इति श्रुतेः । अथ-

* तस्मात्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिमात्रविषयत्वात्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अस्य तु वेदादित्वं सर्व्वमनुष्याणामप्रयुज्यत्वात्,— इति सो० स०
पुस्तके पाठः ।

§ अधिकारिपर्यालोचनया च,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ स्त्रीशूद्राणां,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अस्य ॐकारस्य । तत्प्रस्तावे कथनात् ।

(२) मनुमैत्र्यः । स च वैदिक एवार्थात् ।

(३) त्रैवर्णिकं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रयोवर्णाः । स्वार्थे तद्धितः । प्रसिद्धेत्य-
मेन तत्र हेत्वपेक्षा नास्तीति सूचनात् न हेत्वकथनेन न्यूनतेति बोध्यं ।

(४) तथाविधः त्रैवर्णिकमात्राधिकारः ।

(५) सावित्री गायत्री । प्रणवः ॐकारः । यजुः गानपादविच्छेदरहित
प्रसिद्धपठितमन्त्रजातं । तथूच जैमिनिसूत्रं । “शेषे यजुःशब्दः”
(२, १, ३७ इति । ऋक् सामभिरे मन्त्रजाते यजुःशब्द इति तदर्थः ।
लक्ष्मीः श्रीवीजं । अत्र यजुर्ग्रहणमधिकदेवार्थं उग्रप्रज्ञस्य वा,
“स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्”— इति श्रुत्या वेदमात्राध्ययनस्य स्त्रीशूद्र-
योरनधिकारादिति मन्त्रकम् ।

शब्दस्य पौरुषेयग्रन्थानाञ्च सर्व्व-वर्ण-विषयत्वात्^(१) सएव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दोहेत्वर्थः । यस्मादेक-शाखाध्यायिनोनाशेष-धर्म-ज्ञानं,
यस्माच्च युगान्तर-धर्मावगत्या न कलि-धर्मावगतिः, तस्मात्,—
इति हेतुर्द्रष्टव्यः ।

अशेष-धर्म-मूलभूतानां विप्रकीर्णानन्त-वेद-वाक्यानां योगि-
दृष्टीव ग्राह्यत्वात् तस्याश्च दृष्टेर्योगावस्थायां^(२) सम्भवात् तदवस्था-
योग्यं देश-विशेषं पद-द्वयेन निर्दिशति,—‘हिम-शैलाये देवदारु-
वनालये’—इति । तत्र, ‘हिम-शैलाये’—इत्यनेन सर्व्व-प्राणि-दुर्ग-
मत्वेन^(३) विविक्ततामाह । तथाच, कैवल्योपनिषदि श्रूयते,—

“विविक्त-देशे च सुखासनस्थः”

इति । क्षुरेकाद्यामपि श्रूयते,—

“निःशब्दं देशमास्थाय तत्रासनमुपाश्रितः”† ।

इति । ‘देवदारु-वनालये’—इत्यनेन मनोऽनुकूलतामाह । अतएव
श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रुतम्,—

* युक्तावस्थायां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्रासनमथास्थितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पौरुषेयग्रन्थानां सर्व्ववर्णविषयत्वञ्च, “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रो-
क्तानि श्रेयसे । धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र ! षडणु तानि नृपोत्तमः”
इत्यादि भविष्यपुराणवचनादिभ्योमूलमासतत्त्वादौ व्यक्तम् ।

(२) “योगश्चित्तवृत्तिबोधः” (१, २ सू) इति योगसूत्रम् । स्याद्योऽन्त-
रार्थः । तात्पर्य्यार्थस्त्वग्रतो ग्रन्थकृतैव सूचयिष्यते ।

(३) विविक्ततां विजगतां ।

“भमे शुचौ* शर्कर-वज्रि-बालुका—
विवर्जिते † वाऽथ जलाश्रयादिभिः^(१) ।
मनोऽनुकूले न च चतुःपीडने
गुहा-निवाताश्रये, प्रयोजयेत्” ‡ ।

इति । चतुःपीडनोपशोकोपेतोदेशः ।

ननु “यच्चैकाग्रता तत्राविशेषात्”^(२) (शा० ४, १, ७ सू०) इत्यस्मिन्
अधिकरणे (शा० ४, १, ६ सू०) योगाभ्यासस्य दिग्देश-काल-निय-
मोवारितः^(३) । ^(४)वाङ्म । अदृष्ट-हेतु-बैध-नियमाभावेऽपि? दृष्ट-
चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्यते ।

‘एकाग्रम्’—इत्यनेन पञ्चविधासु चित्त-भूमिषु^(५) अतीन्द्रिय-
वस्तु-दर्शन-योग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि, पतञ्जलि-
प्रेरकानां योग-सूत्राणां व्याख्याने ॥वैयासिक-भाष्ये भूमि-पञ्चकं

* शर्करा, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शब्दजलाश्रयादिति,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न योजयेत्—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अत्र, ‘वध’,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

॥ वैयासिक,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शर्कराः क्षुद्रपाषाणाः । जलाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थं ।

(२) यच्चैव दिशि देशे काले वा मनस एकाग्रता भवति, तच्चैव उपासीत,
इष्टाया एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

(३) तथाच कथं हिमशैलाग्रे,—इत्यादिना योगोपयोगिदेशविशेषनिर्देश
इति व्याख्यातमिति पूर्वपक्षार्थः ।

(४) पूर्वपक्षमभ्युपगम्य परिहरति वाङ्मिति ।

(५) चित्तमभ्युपगम्योऽवस्थाविशेषाः ।

प्रदर्शितम् । “क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्त-भूमयः”
 (यो० १, १ भा०)—इति । ^(१)तत्र, प्रतिक्षणं कर्म वायुना नानावि-
 धेषु भोग्य-वस्तुषु व्यग्रतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तम्^(२) । निद्रा-
 तन्द्रादि-युक्तं मूढम्^(३) । *काचित्क-समाधि-युक्तं^(४) क्षिप्ताद्विशिष्टं
 विक्षिप्तम् । ^(५)यम-नियमाद्यष्टाङ्गाभ्यास-पाटवादेकस्मिन् विषये
 वृत्ति-प्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकाग्रम् । ^(६)अवृत्तिकं संस्कार-शेषं
 निरुद्धम् । तत्र, क्षिप्तमूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः^(७) । ^(८)“विक्षि-

* कादाचित् क, —इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) उदाहृतं भाष्यांशं व्याख्यातुलारभते तत्रेति ।
- (२) ‘क्षिप प्रेरणे’—इति धातुपाठादितिभावः ।
- (३) ‘मुह वैचित्र्ये’—इति धातु पाठादितिभावः ।
- (४) विक्षिप्तं हि चित्तं कदाचित् समाधीयते, क्षिप्तन्तु न कदाचित्,
 अतएव विक्षिप्तस्य क्षिप्ताद्विशिष्टता ।
- (५) “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि”
 (२, २६ सू) इति योगसूत्रोक्तान्यष्टावङ्गानि । यमादयस्तत्रैव ज्ञेयाः ।
 अत्र, समाधिः सविकल्पकोऽङ्गं निर्विकल्पकस्येति वेदान्तसारादयः ।
 योगाङ्ग समाधौर्लक्षणं योगसूत्रोक्तान्तु पञ्चाद्व्यामः । वृत्तिश्चित्तस्य
 विषयाकारः परिणामः । प्रवाहोऽविविधेः । सेयमेकाग्रावस्था पूर्व-
 निर्दिष्टा चतुर्थीभूमिरिति मन्तव्यं ।
- (६) यद्यपि चित्तं त्रिगुणं परिणामस्वभावाच्च गुणानापरिणम्य क्षणमप्य-
 वतिष्ठन्ते इत्यवृत्तिक चित्तासम्भवः, तथापि निरुद्धावस्थायां निरोध-
 परिणामातिरिक्त परिणामाभावात् निरुद्धं चित्तमवृत्तिकमुच्यते ।
 स्पष्टञ्चैतत् पातञ्जले तृतीयपादे ।
- (७) क्षिप्तमूढयोः सत्यपि परस्परपेक्षया वृत्तिनिरोधे परस्पर्यर्थापि
 निःश्रेयसहेतुत्वाभावात् प्रत्युत तदुपघातकत्वान्नतयोर्योगोपयोगः ।
- (८) विक्षिप्ते चेतसीत्यादिकं योगभाष्यं (१, १ सू) विक्षिप्तेपाठ्यंशतो विकल्पस्य

प्रेऽपि चेतसि, विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्तते”* ।
 (१) विपक्षवर्गान्तर्गतत्वेन दहनान्तर्गत-वीजवदकिञ्चित्करत्वात् । (२) “य-
 स्त्वेकाग्र्ये चेतसि सङ्कृतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणोति च क्लेशान्, कर्म-
 बन्धनानि स्लयति, निरोधमभिमुखं करोति, स संप्रज्ञातो योगः,—
 इत्याख्यायते” । तत्र संयमविशेषात् नानाविध-योगैश्वर्यमाविर्भ-

* विक्षेपोपसर्जनः समाधिर्न योगः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

पठति विक्षिप्तेऽपीति । समाधिर्द्विर्त्तिनिरोधः । ‘न योगपक्षे वर्तते’ —
 इत्यत्र हेतुगर्भविशेषणं विक्षेपोपसर्जनीभूत इति ।

- (१) विक्षेपोपसर्जनीभूतः,—इत्यनेनोद्भूतं हेतुमाह विपक्षवर्गेति ।
 (२) पुनरपि योगभाष्यं (१, १८) पठति यस्त्वेकाग्र्ये इति । य इति समाधेः
 परामर्शः । भूतं सत्त्वं । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः आरोपितस्यासत्त्वं
 त्वात् । सत् शोभनम् । अनेन निद्रावृत्तेर्व्यवच्छेदः । बिद्रावृत्तिर्हि
 स्वावलम्बने सत्ये तमसि भवत्येकाग्र्या, किन्तु तदवलम्बनं तमेन शोभनं
 क्लेशहेतुत्वात् । द्योतनं तत्त्वज्ञानं, प्रशब्देन तस्य साक्षात् कारतामाह ।
 शास्त्रानुमान-प्रभव-परोक्ष-तत्त्वज्ञानस्यापरोक्षमिथ्याज्ञाननिवर्तकभा-
 वात्, दिङ्मोहादौ तथाऽदर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरूपा-
 विद्याविनाशे सुतरां तन्मूल्यानामक्षितादीनामधिनाशः—इत्याह क्षि-
 णोति च क्लेशान् इति । क्लेशा अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः । तथा च पातञ्जल-
 सूत्रम् । “अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः” (१, ८) ।
 इति । एषां विवरणं तत्रैवद्रष्टव्यं । कर्माण्येव बन्धनानि स्लयति-
 स्वकार्यादवसादयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोः परिग्रहः कार्यकार-
 णोपचारात् । निरोधमसंप्रज्ञातं निर्वीजसमाधिं । न तत्र किञ्चित्-
 प्रज्ञायते इत्यसंप्रज्ञातः । तदानीं चित्तस्य संस्कार शेषत्वात् तथात्वं ।
 संप्रज्ञातेतु सवीजसमाधौ ध्येयं ध्यानञ्च ज्ञायते । स्पष्टमेतत्सर्वं पात-
 ङ्जले समाधिपादे ।

वति^(१)। धारणा-ध्यानसमाधि-त्रयमेकविषयं संयमः,—इत्युच्यते^(२)।
शब्दार्थ-प्रत्ययेष्वन्योन्य-विभक्तेषु यः संयमः, तेनाशेष-शब्दादि-सा-
क्षात्कारे सति पक्ष्यादिभाषाज्ञायन्ते,—इति पतञ्जलिनेाक्रम^(३) ।

- (१) तत्र एकाग्रेचेतसि, संयमविशेषात् योगशास्त्रोक्तेषु तेषु तेषु विषयेषु
संयमात् नानाविधयोगैश्वर्यप्रादुर्भावोभवतीत्यर्थः । एतत् सर्वमपि
पातञ्जले विभूतिपादे स्पष्टम् ।
- (२) अत्र यथाक्रमं योगसूत्राणि । “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा” (३, १ सू०) ।
यत्र देशे ध्ययं चिन्तनीयं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य
स्थापनं धारणेति सूत्रार्थः । “तत्र प्रत्ययैकतानताध्यानम्” (३, २ सू०) ।
तस्मिन् देशे ध्येयगोचरप्रत्ययप्रवाहो ध्यानमिति सूत्रार्थः । “तदेवार्थ-
मात्रनिर्भासं स्वरूप शून्यमिव समाधिः” (३, ३ सू०) ध्यानमेव ध्येयमा-
त्रनिर्भासं समाधिः । यदा तदेव ध्यानं ध्येयकारेणैव साक्षिणि निर्भासते
नतु प्रत्ययाकारेण, तदा ध्यानमेव समाधिरुच्यते इत्यर्थः । मात्रशब्द-
विवरणं स्वरूपशून्यमिवेति । खं ध्यानं । तदानीं ध्यानस्यापि सत्वात्
इव शब्दः । (सोऽयं देशविशेषे समाधिर्योगाङ्गः) । “एवमेकत्र संयमः”
(३, ४ सू०) । धारणाध्यानसमाधिचय मेकविषयश्चेत् संयम इत्युच्यते
इति सूत्रार्थः ।
- (३) “शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् संकरस्तत्प्रविभागसंयमात् स-
र्वभूतखतज्ञानम्” (३, १७ सू०) इति पातञ्जलसूत्रम् । शब्द-तदर्थतद्-
गोचरप्रत्ययानां वस्तुतः प्रविभक्तानामपि इतरत्रेतराध्यासात् सङ्क-
रो भवति, तत्प्रविभाग-विषयक-संयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात् सर्व-
प्राणिनां शब्दज्ञानं योगिनः सम्पद्यते इति सूत्रार्थः । तत्र, गौरिति-
शब्दो गौरित्यर्थो गौरितिप्रत्यय इति सङ्करस्योदाहरणम् । प्रविभाग-
स्वमीषां श्वेतते इति श्वेत इति चैवमादिरीत्या शब्दभेदेऽपि श्वेतगुणरूपा-
र्थाभेदात् श्वेताकारप्रत्ययाभेदाच्च शब्दादर्थप्रत्ययौ भिन्नौ । एवमेकस्मि-
न्नेव श्वेतगुणे, तदाकार-नाना-प्रत्ययोदयादर्थ-प्रत्यययोः परस्परभेदः ।
तथा स्वप्नावस्थाभिः परिगम्यभागाः शब्दार्थप्रत्यया न तुल्यकाणाः,
नापि तुल्यदेशाः । शब्दोच्चाकाशे, प्रत्ययानुद्धौ, अर्थस्तु श्वेतगुणादिः
प्रासादादावित्यमीषां प्रविभागः । स्पष्टमेतत् पातञ्जले विभूतिपादे ।

(१) तेनैव व्यायेनानेकविध-वेद-शाखा-ज्ञानमभिप्रेत्य 'एकाग्रम्'—
इत्युक्तम् ।

एकाग्रतामासीनस्य मन्वानः* 'आसीनम्'—इत्याह । तथा च
व्यास-सूत्रम् । "आसीनः संभवात्" (शा०४, अ०१ पा०, ७ सू०) इति ।
(१) श्रयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देह-धाणोचित-
व्यापारात्, (२) गच्छतोधावतोऽत्र विक्षेप-वाङ्मत्यात्, परिशेषेणासीन-
स्यैकाग्रता-सम्भवात् आसीनो योगमभ्यस्यन्नुपासीतित्यर्थः ।

अन्वय-व्यक्तिरेकाग्र्यां प्रशस्त्यावगत्युपायतामभिप्रेत्य, 'अपृच्छन्,—
इत्युक्तम् ।

"तदिद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया" ।

इत्यन्वयः । "नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयात्"—इति व्यतिरेकः ।

'ऋषिः शब्देऽतीन्द्रियार्थ-दर्शनमाचष्टे' (४) । ज्ञास्यमान-धर्मा-
नुष्ठानोत्तरकालिकमृषिलम् । (५) यथा भाविन्या संज्ञया 'कटं कुरु'—

* ऐकाग्र्याङ्गतामासनस्य मत्वा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) यद्येकाग्रसंयमात् अनेकविधभाषाज्ञानवत् अनेकविधवेदशाखाज्ञानमपि
संभवतीत्यभिप्रायः ।
- (२) व्याससूत्रं व्याचष्टे श्रयानस्येति ।
- (३) तथाविध-व्यापार-व्याप्तस्य मनसोऽत्र ध्येयगोचर-व्यापार-सम्भवः,—
इति भावः ।
- (४) अश्वेऽतीत्यर्थत्वात् गत्यर्थानाञ्च ज्ञानार्थत्वात् । तथाच शङ्कोचकाभावात्
प्रसिद्धेऽत्र अतीन्द्रियार्थदर्शिनां ऋषित्वमिति भावः ।
- (५) तथाच, भाविनि भूतवदुपचारः—इति भावः । तत्र दृष्टान्तो
यथेति । संज्ञानमन्तरेण संज्ञाया असम्भवात् उत्पत्तेरुत्तरकालमेव
संज्ञाप्रवृत्तिः संज्ञया व्यवहारस्तु प्रागप्युत्तरितिरिति यथेत्यर्थः ।

इति व्यवहारः, तद्वत् । अन्यथा, अतीन्द्रियार्थं पश्यतां तेषामवुभुक्षु-
तया प्रश्नोऽन संगच्छेत । अथ वा, स्वयमवुभुक्षूनामपि मन्द-बुद्धानुप-
हार्यं आचार-शिक्षार्थं वा (१) प्रश्नोऽस्तु ।

अपृच्छन्—इत्यनेनैवातीतकालत्वे सिद्धे (१) 'पुरा' शब्दं प्रयुञ्जानः
सर्वेष्वपि कल्पेष्वीदृशी *धर्मशास्त्र-प्रवृत्तिरासीदिति सूचयति । तच्च
विश्वासातिशयोक्तादने कारणम् । अन्यान् सुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव
पृच्छतामृषीणाम्,—वैदिक-धर्मो वेदव्यासः प्रवीणः,—इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्या मुनि-प्रश्नेन साक्षात् संबन्धः,
पिपृच्छितोत्पादन-द्वारेण अध्ययनेन संबन्धः,—इति संबन्ध-द्वय-
मस्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादि-चयन्तु (२) द्वितीय-श्लोके
प्रतिपाद्यते ॥

अनु, “ब्राह्मणो वृद्धस्तिस्रवेन यजेत” “राजा राजसूयेन यजे-
त” वैश्वो वैश्वस्तोमेन यजेत,—इत्यधिकारि-विशेषोऽयथा श्रूयते,
न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेयाः,—इति किञ्चित् वचनमस्ति,
तत् कथं निर्णयः,—इत्यत आह 'मानुषाणाम्'—इति । अर्वाचीनानां

* धर्मशास्त्रे,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ग्रन्थस्य,—इति स० श्लो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ पराशरोक्तमिदमीदृशैरनुष्ठेयम्,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पठः ।

(१) अस्मद्वृत्तान्तेन मन्दबुद्धयोऽपि धर्मं प्रपद्यन्ति, ततस्तेभ्यः सन्तो धर्ममपदे-
ष्यन्ति, ते च तदाचरणेन फलभाजो भवेयुरिति मन्दबुद्धानुग्रहः ।
धर्मबुधत्सूनां तल्लिङ्गासायः कर्तव्यत्वमाचारः ।

(२) अपृच्छन्—इति लङोऽतीतकाल एव विधानादिति भावः ।

(३) अधिकारि-विषय प्रयोजनरूपम् ।

पश्चादीनामसामर्थ्यात्^(१) उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोज-
नाभावाच्च मनुष्याएव परिशिष्यन्ते । विघ्नेष्वनिर्णये तु, सर्वेषां
मनुष्याणामधिकारोऽस्तु ।

ननु, नक्षत्रेष्वादौ देवानामधिकारः श्रूयते,—“अग्निर्व्या अकाम-
यतः अन्नादो देवानां स्यामिति, स एतमग्नये हवित्काम्यः पुरो-
डाशमष्टाकपालं निरवपत्”—इति । नैवम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित्
यजमानस्य भाविनीं संज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहा-
रात्^(२) । अन्यथा युगपदग्नि-द्वय-सृष्टि-प्रसङ्गात्^(३) * । ननु, यत्र
द्वैगुण्य-दोषो नास्ति तत्रास्तु देवताऽधिकारः । तथाहि श्रूयते ।
“वृहस्पतिरकामयत, अन्मे देवादधीरन्† गच्छेयं पुरोधामिति, स एतं
चतुर्विंशतिराचमपश्यत्, तमाहरत् तेनायजत, ततोवै तस्मै देवाः
अदधन्‡ अद्धान्॥ पुरोधाम्”—इति । अ॥ विश्वाखम् । मे मयि॥

* संवृष्टिप्रसङ्गात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवद्वैगुण्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अद्धान् देवानाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तस्मै अदेवा अदधत,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अद्धान्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे मयि,—इति स० सो० पुस्तकयोः नास्ति ।

(१) मन्त्रपाठप्रत्यक्षागाद्यसामर्थ्यादित्यर्थः ।

(२) कश्चिन्ननुष्यो नक्षत्रेष्टिं कृत्वा अग्नित्वं लब्धवान् । तस्य चाग्नित्वलामो-
त्तरकालभाविन्या अग्निसंज्ञया पूर्वमेव व्यवहारोऽग्निर्व्या अकामयत
इति, भाविनिभूतवदुपचार इति न्यायादिति भावः ।

(३) खमुद्दिश्य स्वस्य त्यागासम्भवात् एकोऽभिष्यक्ता, अपरश्च त्यागोद्देश्य
इत्यभिप्रेत्यकल्पना ।

पुरोधाम्, पौरोहित्यम् । चतुर्विंशतिराचम्,—एतन्नामक-सत्रयागमित्यर्थः । इत्यादौ फलश्रवणात् कर्मानुष्ठाने कथं प्रयोजनाभावः,—इति चेत्* । मैवम् । अत्रापि भावि-संज्ञायाएवादरणीयत्वात् । अन्यथा, वृहस्पतेः कश्चित् कालं विश्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभाव-प्रसङ्गात् । तच्च, श्रुत्यन्तरविरुद्धम् । “वृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत्”—इति श्रुत्या पौरोहित्य-पुरःसरःसरएव वृहस्पति-सद्भावः प्रकाशयते । अथवा । स्तोत्रयोगाभावेऽपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवा कर्माण्यनुष्ठितवन्तः ।

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजःनः” ।

इति न्यायात् । अस्तु वा स्तोत्रयोगोऽपि, जगन्निर्व्याह्रेऽधिकृतानां देवादीनां तद्धेतोः तपसश्चरणीयत्वात्^(१) । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधात, ग्रीष्मे राजन्यम्रादधीत शरदि वैश्यम्रादधीत”—इति विहित-स्याधानस्य देवेभ्यश्चैवर्णिकेभ्यःसम्भवः^{†(२)}—इति चेत् । न, रथकारव-

* ‘इत्यादौ’—इत्यादि ‘इति चेत्’—इत्यन्तं स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† सम्भवः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ देवेभ्यश्चैवर्णिकेभ्यःसम्भवः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) देवाहि जगन्निर्व्याह्रेऽधिकृताः धर्मस्य च तद्धेतुत्वं अतो देवानां कर्मोपयोगः । महाभागत्वाद्देवानां विनापि कर्म जगन्निर्व्याहः स्यादिति न शङ्कनीयं, क्लृप्तकारणं विना कार्योत्पत्तेर्देवानामप्यभावात्, भावे वा तस्य कारणत्वमेव न भवेत् व्यभिचारात् । महाभागत्वस्यापि कर्मसाध्यत्वाच्च ।

(२) ‘अथैवर्णिकेषु’—इति हेतु-गर्भ-विशेषणम् । ब्राह्मणत्वादि-पुरस्ता-

दुपपत्तेः^(१) । अथ मन्यसे,—‘अस्ति रथकारस्य समन्तकाधान-विधा-
थकं वचनम्,—“स्रभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति
रथकारस्य,—”इति श्रुतेः, न त्वेवं देवानां विधिरस्ति,—इति । एव-
न्तर्हि निषादस्थपति-न्यायोऽस्तु । यथा निषादस्य प्रभोराधान-विध्य-
अत्रणेऽपि यागोऽभ्युपगतः, तथा देवानामभ्युपेयताम् । “एतथा
निषाद-स्थपतिं याजयेत्”—इत्यस्ति निषाद-विषयं वचनम्,—इति
चेत् । किं त्वया विस्मृतानि देव-विषयाणि पूर्वोदाहृत-वचनानि ? ।
(१) तेषामर्थवादत्वेपि मानान्तराविरोधात् अननुवादात्* स्वार्थेऽपि
तात्पर्यं किं न स्यात्^(२) ।

अथोच्येत,—सृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्म-मीमांसा अनु-
सर्त्तव्या, तस्याञ्च न कस्याप्यर्थवादस्य वाच्यार्थे प्रामाण्यमभ्युपगतम्—
इति । तदेतद्वचनं सृति-भक्त्या मीमांसकमन्यस्य चानर्थयैव
स्यात् । ‘सुषिक-भिया ख-गृहं दग्धम्’,—इति न्यायावतारात् ।

* अत्र, ‘अननुवादाच्च’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† सृति-निर्व्वाहकमन्यस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

रेण वसन्तादिष्वधाधान-विधानात् देवानाञ्च ब्राह्मणत्वाद्यभावात् आ-
धाने तेषामधिकारेण सम्भवतीत्याशङ्क्यार्थः । तथाच, कथं देवाना-
माधान-साध्याभि-सम्पाद्य-यागेष्वधिकारः,—इत्याशयः ।

(१) रथकारः,—“माहिष्येण करण्यञ्च रथकार उदाहृतः”—इत्युक्त-श-
ङ्कीर्ण-जातिविशेषः । तस्य यथा त्रैवर्णिकभिन्नस्याप्याधानेऽधिकारः
तथा देवानामपि स्यादित्यर्थः ।

(२) ननु तेषामर्थवादत्वात् स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीत्याशङ्काह तेषामिति ।

(३) विरुद्धानुवादयोरेवार्थवादयोः स्वार्थे तात्पर्यभावाभ्युपगमादिति भावः ।

कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति,—इति भयेन अर्थवा-
दैक-प्रसिद्धानां स्मर्तृणां मन्वदीनां मीमांसा-मात्र*-कृतोजैमिनेश्च
सङ्गावस्यैव† परित्यक्तव्यत्वात् । अशेषेतिहासलोप-प्रसङ्गात्(१) ।
तस्मात् प्रमाणमेव भूतार्थवादः(२) । तथाच सति, “तं मनुराधत्त”,
“तं पूषाऽऽधत्त”, “तं त्वष्टाऽऽधत्त” “तं धाताऽऽधत्त”,—इत्यर्थवाद-
वशादाधानमपि देवानां किं न स्यात् । ब्राह्मणवाद्यभावे तु‡ कामं
वसन्तादि-काल-विशेष-नियमोमाभूत्; किमाद्यातमाधानस्य ? ।
किञ्च, अन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नौ यागः क्वचिदुपलभ्यते ।
“अवकीर्णि-पशुश्च तददाधानस्याप्राप्तकालत्वात्” (मी० अ० १
पा० २ सू०) इति जैमिनिसूत्रात् । “द्योब्रह्मचारी स्त्रियसुपे-
यात् स गर्दभं पशुमालभेत”—इत्यवकीर्णिपशुः । यथा उपन-
यन-हेमोलौकिकाग्नौ, तथा असौ पशुः,—इति सूत्रार्थः ।
एतावता प्रयासेन देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तव फलियति ?
तथा मीमांसायां? किं क्लिद्यते ? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते,

* मीमांसा सप्र (मीमांसाशास्त्र ?) इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सङ्गावस्यैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ चत्र, “ब्राह्मणत्वाद्यभावे तु”—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ तव वा मीमांसायां,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तेषामर्थवादैकगम्यत्वादितिभावः ।

(२) विरुद्धानुवादभिन्नोऽर्थवादोभूतार्थवादः । तथा चोक्तम् । “विरोधे
गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारणे । भूतार्थवादस्तद्धानावर्थवादस्त्रिधा
मतः”—इति ।

फलं तु जगन्निर्वाहः,—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः
 एवं सति अनुगृहीताभवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय कर्माणि
 माभूवन्, जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपसैव तन्निर्वाहः,—इति
 चेत् । न, *दान-याग-होम-मौन-ध्यानादि-व्यतिरिक्तस्य तप-
 सोऽनुपलम्भात् । अतएव सत्य-सङ्कल्पोऽपि परमेश्वरः राम-कृष्णाद्य-
 वतारेषु लौकिक-वैदिक-कर्मा-नटनेनैव जगन्निरवहत् । देवा अपि
 तथा नटन्तु,—इति चेत् । एवमपि नटनीय-कर्माधिकारोभवता-
 ऽभ्युपगम्यताम् । एवं तर्हि, 'मनुष्याणाम्'—इति कथमुक्तम्,—इति
 चेत् । पौरुषेय-ग्रन्थापेक्षया† इति वदामः । न खलु‡ स्वयंप्रभात-
 निखिल-वेदानां देवानां धर्म-ज्ञानाय पौरुषेय-ग्रन्थापेक्षा अस्ति ।
 मनुष्याणान्तु अ-तथाविधत्वात् अस्त्यपेक्षा? ।

ननु, पशूनामपि धर्मो अधिकारः श्रूयते;—“गावो वाएतत्
 सचमासताष्टङ्गाः सतीः षट्ङ्गानि नोजायन्ता,—इति कामेन, तामां
 दश मासा निषणा आसन्, अथ, षट्ङ्गाण्यजायन्त, ताउदतिष्ठन्वरात्-
 स्म इति, कामिताः॥ संवत्सरमाप्नोदतिष्ठन्वरात् स्म”—इति श्रुत्या
 तिरस्त्रां गवां सचानुष्ठादत्वाभिधानात् । अरात्स्म इति, कामितार्थ-
 सिद्धिं प्राप्ताः,—इत्यर्थः । नायं दोषः । अस्याः श्रुतेरर्थवादत्वात् ।

* अत्र, 'खान'—इति अधिकं स० सो० पुस्तकयोः ।

† वचनापेक्षया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्वयं प्रभात,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अत्यन्तमपेक्षा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ अथ यस्यां नाजायन्त, ताः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

“य एवं विद्यात्, स संवत्सरमुपयन्ति”*—इति वृद्धिकामस्य सत्रं विधातुं प्रथमतः,—“गो-सत्रं वै संवत्सरः”—इति प्रशंसा कृता, तां सम्भावयितुं ‘गावोवा’—इत्यादि पठितम् । न चैतस्वार्थवादस्य, “यद्वै किञ्च मनुरवदत् तद्भेषजम्”—इत्यादिवत् स्वार्थेऽपि तात्पर्यं वर्णयितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात्^(१) । तिरश्चां हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्ष-सिद्धः । श्रुत्यन्तरेण,—“अथेतरेषां पशूनां अशनाया-पिपासे वा अभिज्ञानां वदन्ति, न विज्ञातं पश्यन्ति, न विदुः श्वस्तनम्”—इति पशूनां विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वा, अस्वार्थवादस्य स्वार्थे तात्पर्यम्, गो-शब्देन गवा-भिमानि-देवतानां विवक्षितत्वात् । अतएव “अभिमानि-व्यपदेशस्तु” (शा० २ अ० १ पा० ५ सू०) इति सूत्रे भगवान् वादरायणः सर्वेषां मृदादि-वस्तूनां श्रुतिमूलत्वेनाभिमानि-देवताः प्रतिपादयामास । सर्वथा, मनुष्यमात्राधिकारकं सृतिशास्त्रम् ।

‘हितम्’—इति, अनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभिमन-फल-साधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वम् । तच्च फलं देधा;—ऐहिकमासु-भिकञ्च,^(२)—इति । अष्टकादि-साध्यं^(३) पुष्ट्यादिकमैहिकम् । आसुभिकं

* स य एवं विद्यान् संवत्सरमुपयन्ति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः
† न विज्ञातं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) विरुद्धानुवादरूपस्वार्थवादस्य न स्वार्थे प्रामाण्यमिति पूर्वोक्तमत्र स्मर्तव्यम् ।

(२) अमुष्मिन्-परलोके भवमासुभिकं पारलौकिकमित्यर्थः ।

(३) “अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्म” (३ प्र० १, का० १, २ सू०) इति गोभिलसूत्रादष्टकायाः पुष्टिसाधनत्वं बोध्यं ।

द्वेधा,—अभ्युदयोनिःश्रेयसञ्च^(१) । तत्राभ्युदयस्य साक्षात् साधनं धर्माः * (२) । निश्रेयसस्य तु तत्त्व-ज्ञानोत्पादन-द्वारेण । तथा च स्मर्यते,—

“धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते” ।

इति । अत्र केचिदाहुः—“नित्य-कर्मणां फलमेव नास्ति; अकरणे प्रत्यवायाद्भावेः केवलमनुष्ठीयते; तत्र, कुतोऽभ्युदय-हेतुत्वं निश्रेयस-हेतुत्वञ्च,—इति । अपरे † पुनराहुः,—“अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात् (१) अकरणे प्रत्यवायोन युक्तिसहः, नापि, तत्र प्रमाणमस्ति । ननु, उपनयनाध्ययनादि-विहितानामकरणे प्रत्यवायः स्मर्यते,—

“अतज्ज्ञं पतन्त्येते यथाकाशमसंस्तृताः ।

सावित्री-पतिताम्रात्याभवन्मयार्थ-विगर्हिताः” ।

“योऽनधीत्य द्विजोवेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

* साक्षात् साधनत्वं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पुनरन्यथाहुः,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) अभ्युदयः स्वर्गादिः । निःश्रेयं श्रेयोनिःश्रेयसं मुक्तिः । तत्र हि सर्वं श्रेयः समाप्यते, न किञ्चिदवशिष्यते ।
- (२) एतच्च विहितक्रियाजन्यमदृष्टं धर्माः,—इति न्यायादिमतावलम्बने-नाभिहितं । यच्चेदमुक्तं । “विहितक्रिययासाध्योधर्मः पुंसोऽगुणो-मतः”—इति । विहितकर्मणामेव धर्मत्वमिति मीमांसानये तु अपूर्वद्वारैव तस्याभ्युदयसाधनत्वं मन्तव्यं । तच्च मीमांसा-प्रथम-द्वितीयाधिकरणे शाररभाष्यादौ स्पष्टम् ।
- (३) अभावस्य सर्वदा सर्वत्र सौलभ्येन सर्वदा सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रस-ङ्गात् । कार्यकारणयोः साख्यनियमाच्चेति भावः । स्पष्टमिदं न्यायशारीरकादौ प्रायः सर्वत्र ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः” ।

“अशुर्व्यन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाचरन् ।

अनियद्वाचेन्द्रियाणां नरः पतनसृच्छति”^(१) ।

इति । मैवम् । एतानि वचनानि नित्य-कर्माननुष्ठापिनः आलस्य-
निमित्तं पूर्व-सञ्चितं दुरितं यत्, तत्-सद्भावं सूचयन्ति । एतच्च
तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याने भाव्य-कार-वार्त्तिक-काराभ्यां^(२) प्रतिपादि-
तम्” ।^(३) यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूचकम्,
उभयथाऽपि नित्य-कर्मानुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभाव-परिपासनं
प्रध्वंसाभावोत्पादनञ्च सम्पद्यते । दुरित-प्रध्वंसितञ्च, विसन्ध्यमनु-
ष्ठीयमानेषु, “सूर्यञ्च” “आपः पुनन्तु” “अग्निञ्च”,—इति मन्त्रेषु^(४)

(१) अस्य श्लोकस्य प्रथमाङ्गं मानवीयं, द्वितीयाङ्गं याज्ञवल्क्यीयम् । मा-
नवीयस्योत्तराङ्गं यथा,—“प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः”—
इति । याज्ञवल्क्यीयस्य पूर्वोङ्गं यथा,—“विहितस्यानुष्ठानात् नि-
न्दितस्य च सेवनात्”—इति । सम्भावयामः—श्लोकद्वयमेव ग्रन्थ-
कारेणोद्भूतं लेखकप्रमादादिना तु पूर्वश्लोकस्योत्तराङ्गं उत्तरश्लोकस्य
पूर्वोङ्गञ्च आदर्शमुक्तकौमु भ्रष्टमिति ।

(२) यच्च ग्रन्थे व्याख्येयग्रन्थानुसारिभिः पदैर्ग्रन्थोवाख्यायते स्वपदार्थञ्च
वर्ण्यते, तद्भाष्यम् । यच्च तु उक्तानुक्त-दुरुक्त-चिन्ता क्रियते तद्वार्त्तिकम् ।

(३) एवं मतद्वयमुपन्यस्य उभयमतेऽपि नित्यकर्मण्यां सफलत्वमाह यदीति ।
अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकमिति पक्षे नित्यकर्मकरणात् प्रत्यवायो-
नोत्पद्यते अपि तु प्रत्यवायप्रागभावएवावतिष्ठते इति प्रत्यवायस्य
प्रागभावपरिपासनं भवति । इदञ्चानुत्पत्त्यमानस्यापि प्रागभावो-
क्तीति वैशेषिकादिमतावजम्बनेनाभिहितम् । नित्यकर्मणोऽकरणं
पूर्वसञ्चितस्य प्रत्यवायस्य सूचकमितिपक्षे तु नित्यकर्मकरणात् पूर्व-
सञ्चितः प्रत्यवायः प्रध्वंसते इति विवेकः ।

(४) इतश्चमन्त्रत्रयं यथाक्रमं प्रातर्मध्याह्न-सायाह्नकाकीनसन्ध्योपासनीयाच-
मने विनियुक्तम् ।

नित्यव्यवसायस्येति । (१) “एवञ्च सति, उपभोग्य-फल-रहितानां नित्य-कर्मणां अभ्युदय-फल-हेतुत्वं* दूरापेतम्”—इति । अत्रोच्यते । अस्तु प्रत्यवाय-विरोधित्वम् । नैतावता फलाभावः^(२) । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृति-वाक्याभ्याञ्च तत्तत्-फलावगमात् । “मयि वर्षावलमो-जोविधत्त”—इति मन्त्र लिङ्गम् । छान्दोग्य-वाक्यं च, आश्रम-त्रयस्य लोक-हेतुतां, चतुर्थाश्रमस्य मोक्ष-हेतुतां^(३) दर्शयति । “त्रयोधर्म-स्कन्धाः,—यज्ञोऽध्ययनं दानम्—इति, प्रथमस्तपएव, द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसाद-यन्,^(४) सर्वएते पुण्य-लोका भवन्ति, ब्रह्म-संस्थोऽमृतत्वमेति” इति । एतस्य वाक्यस्य आश्रम-परत्वम्,—“परामर्शं जैमिनिः” (शा० ३ अ० ४ पा० १ पृ० ८) इत्यादिभिर्न्यास-सूत्रैः प्रतिपादितम् । स्मृति-वाक्यं चैतत्,—“तद्यथा,—आसे फलार्थे निर्मिते दायानम् इत्यनूद्यते, एवं धर्मं चर्यामाणमर्थं अनूद्यन्ते”^(५) इति । (६) इदञ्च वाक्यं नित्यकर्म-विषयत्वेन वार्त्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार ;—

* फल,—इति स० श्लो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

+ अनुत्पद्यते,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) ‘अत्र केचिदाहुः’—इत्यादिनोपक्रान्तं पूर्वपक्षमुपसंहरति एवञ्चेति । मतद्वयेऽपि समानोऽयमाक्षेप इत्यनुसन्धेयम् ।
- (२) अत्र फलपदं उपभोग्यफलपरम् ।
- (३) चत्वारः स्वर्वाश्रमिणः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-भिक्षु-स्वरूपाः । तेषां पूर्वे त्रयः पुण्यलोकभागिना भवन्ति, चतुर्थस्तु मोक्षमाप्नोतीति बोध्यम् ।
- (४) आचार्यकुले अत्यन्तमात्मानमवसादयन् तृतीयोऽधर्मस्कन्धो भवतीत्यर्थः ।
- (५) अज्ञानपूर्वस्यैवदेवर्थः—उत्पत्तिः, इति मन्त्रव्यम् ।
- (६) उदाहृतस्मृतिवाक्यस्य नित्यकर्मविषयत्वे प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्याह, इदञ्च वाक्यमिति ।

(१) “आग्ने फलार्थ-इत्यादि ह्यापस्तम्ब-स्मृतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम्” ।

इति । तथा च मनुः,—

“वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्मितः ।

तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्” ।

इति । कूर्मपुराणेऽपि,—

यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

विधूय मोह-कलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।

गृहस्थोऽमुच्यते वन्धात् नात्र कार्या विचारणा” ।

इति । ननु, अस्त्वेवमभ्युदय-हेतुत्वं, निःश्रेयस-हेतुत्वन्तु न सम्भवति,
प्रमाणाभावात् । प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिध्यते ।

“न कर्मणा न प्रजया धनेन”—

इति श्रुतिः ।

“ज्ञानादेव तु कैवल्यम्” ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्म-प्रकरणे निःश्रेयस-हेतु-वेदनेच्छा-
साधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात्, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा
विविदषन्ति ; यज्ञेन दानेन”—इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षान्निः-
श्रेयस-साधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात्,—न सुक्तानां अग्न्याधा-
नादि-कर्मापेक्षा अस्ति । वेदनेोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभ-
यम्,—“अतएव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा” (शा० ३ अ० ४ पा० २ ५ सू०)
“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः” (शा० ३ अ० ४ पा० २ ६ सू०)

(१) तदार्त्तिकं पठति आग्ने इति ।

इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च, कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वायवीयसंहितायामभिहितम्,—

“कर्मातिशयमासाद्य पशोः *पाप-परिचयः^(१) ।

एवं प्रक्षीण-पापस्य वज्रभिर्जन्मभिः क्रमात् ।

भवेद्विषय-वैराग्यं वैराग्याद्भाव-शोधनम् ।

भाव-शुद्ध्युपपन्नस्य शिव-ज्ञान-समन्वयः ।

ज्ञान-ध्यान-नियुक्त्या पुंसेऽयोगः प्रवर्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ।

प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिव-समो भवेत्” ।

इति । ननु, “प्रत्यवाय-परिहाराय, पुण्य-लोक-प्राप्तये, ब्रह्म-वेद-नाय च, प्रतिदिनं† नित्य-कर्मणस्त्रि-प्रयोगः प्राप्तः”^(२) । तत्र, खादिरवत् सक्तत् प्रयुक्तस्यैव वचन-संयोग-भेदेन फलभेदोपपत्तेः । “खादिरोद्युपोभवति”—इति क्लृप्तं वचनम् । “खादिरः वीर्य-

* पाप,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्रतिपादितं,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

§ खादिरं,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) पशवोजीवाः । पापमधर्मः । पाशेति पाठे मूल-कर्म माया-बोधशक्ति-लक्षणश्चतुर्विधः पाशोवोद्भवः । एतच्च शैवदर्शने प्रसिद्धम् । योगः चित्तद्वारेणात्मेश्वरसंबन्ध इति पाशुपतदर्शनेऽप्युक्तो बोधः । प्रसादः शैव-दर्शनेऽपि शिवस्य प्रसन्नताविशेषः । योगप्रसादौ यथाक्रमं चित्त-वृत्तिनिरोध-परवैराग्यापरनामधेयज्ञानप्रसादलक्षणौ पातञ्जलोक्तौ वा द्रष्टव्यौ ।

(२) प्रयोगोऽनुष्ठानम् । योगसिद्धधिकरणसिद्धान्तवैतु अत्रापि प्रयोग-भेदादेव फलभेदेऽप्युक्त इत्यभिमानः ।

कामस्य धूपं कुर्वीत”—इति वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचन-
द्वयम् एकस्यैव खादिरस्य प्रयोजन-द्वैविध्ये हेतुः । “एकस्य त्वभयत्वे
संयोग-पृथक्त्वम्”—(मी० ४ अ० ४ पा० ३१ सू०)—इति जैमिनि-
सूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वोदाहृत-वचन-त्रय-वलात् प्रयोजन-त्रैवि-
ध्येऽपि सप्तदेव प्रयोगः । तच्च, “विहितत्वाच्चाश्रम-कर्मापि” (शा०
३ अ० ४ पा० ३२ सू०)—इत्यस्मिन्नधिकरणे निर्णीतम् । न च,
नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-काम्ययोर्भेदाभावः,—इति शङ्कनीयम्,
करणे फल-साम्येऽपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्वेदात् । न
खलु, आयुष्कामेष्टि-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे* कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते ।
एषएव नित्य-न्यायोर्नैमित्तिकेष्ववगन्तव्यः । “स्वप्ने जुहोति”
“भिन्ने जुहोति”—इत्यादि अनियत-भेदनादि-कार्यविशेषणोपेतं
नैमित्तिकम् । ‘नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन^(१) शुद्धि-हेतुत्वात्
मोक्ष-साधनत्वम्’—इति चेत् । न, राग-प्राधान्यात्^(२) । शुद्धिस्तु
उपसर्जनत्वेन राग-विषय-भोगं सम्पाद्योपचीयते । अतएव,
गीतायां भगवता सुमुच्योर्जुनस्य फलासक्तिर्निषिद्धा;^(३)—

* आयुष्काम-वृष्टिकामेत्यादि पाठः सु० पुस्तके ।

(१) शुद्धिः पापक्षयः ।

(२) रागोऽत्र नेष्ट्यामात्रं, सुमुक्षाया अपि तथात्वात् । किन्तु विषय-गो-
चराभिन्नासः । “सुखानुशयी रागः” (१ पा० ७ सू०) इति योग-
सूत्रात् । “सुखान्नागः” (६ अ० २ आ० १० सू०) इति वैशेषिक-
सूत्राच्च । रागस्तु बन्धहेतुरेव, न मोक्षहेतुः । “रागस्य बन्धनसमा-
धानात्”—इति गौतमसूत्रात् ।

(३) फलासक्तिस्तु रागव्यतिर्बोध्यम् ।

“योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय! ।

सिद्धसिद्धोः समोभूत्वा, समत्वं योगउच्यते ।

कर्माण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्म फल-हेतुः—” ।

इत्यादिना । नित्य-कर्माणि तु बुद्धि-शुद्धिरेव प्रधानम्; फलसुप-
सर्जनम्^(१) । अतएव, भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-सातिशयत्व-
दोष-दर्शन-रूपोपविवेकोन प्रतिवध्यते^(२) । तदुक्तं वार्त्तिककारेण,—

“नित्येषु शुद्धेः प्राधान्यात् भोगोऽप्यप्रतिवन्धकः ।

भोगं भङ्गुरमीचन्ते बुद्धि-शुद्धानुरोधतः” ।

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम्; संस्कारकं विविदिषा-जनकञ्च ।
विहितत्व-मात्र-बुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च स्मर्यते ।
“यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः^(३) स ब्रह्मणः सायुज्यं सलोकतां
गच्छति”* इति । ईश्वरार्पण-बुद्ध्या क्रियमाणं विविदिषा-जनकम् ।
तच्च, भगवतेरितम्,—

* यस्यैते चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाः ब्राह्मणः,—इत्यादिपाठः
सु० पुस्तके ।

- (१) फलपदमत्र पापक्षयतिरिक्तानुषङ्गिकफलपरं । तस्योपसर्जनत्वादेवा-
नुषङ्गिकत्वं ।
- (२) अनित्यत्वञ्च फलस्य सत्त्वे सति कार्यत्वादनुमितम् । “तद्यथेह कर्म-
चित्तोलोकः क्षीयते, एवमेवामुत्र पुण्यचित्तोलोकः क्षीयते”—इति
श्रुतिसिद्धञ्च । सातिशयत्वं तारतम्यवत्त्वम् । परसम्यदुल्लेखोहि
हीनसम्यदं पुरुषं दुःखाकरोति इति तस्य विवेकोपयोगः ।
- (३) अष्टाचत्वारिंशत्संस्कारास्तु गौतमादिभिद्यक्ताः ।

“यत् करोषि यदन्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय । तत् कुरुष्व मदर्पणम्” ।

इति गीतायामिति । तत्र, संस्कारेण चित्तस्य वेदन-योग्यता-मात्रं सम्पद्यते,* विविदिषा तु प्रवृत्तिसुत्पाद्य अवश्यं वेदनं सम्पादयति । तस्मात्, सुसुक्ष्मरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेवं हितशब्देन धर्म-स्याभिमतसाधनत्वाभिधानात् ‘अभीष्ट-सिद्धिः, प्रयोजनम्’—इत्युक्तं भवति^(१) ।

‘धर्मः,—शब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे साधन-त्वेन धारयति,—इति धर्मः । स च, लक्षण-प्रमाणाभ्यां चोदना-सूत्रे^(२) व्यवस्थापितः । ननु, “चोदनाऽवगम्यस्य न ह्यतिविषयत्वम्, सर्वज्ञानस्य-लभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् । अथ, मन्यसे!—चोदना-गम्योऽपि, अर्थवाद-परिहारेण, शाखान्तर-गत-विशेषोपसंहारेण च, अनुष्ठान-क्रम-सौकर्याय संगृह्यते,—इति । तत्र, कल्प-सूत्रेषु^(३)

*. ‘विविदिषा जनकम्’—इत्यारभ्य, ‘सम्पद्यते’—इत्यन्तं मु० पुस्तके नास्ति ।

- (१) ‘हितमित्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते’—इति यत् पूर्वमुपक्रान्तं, तस्यैवायमुपसंहारः संवृत्तः । अतो न पौनरुक्त्यं ।
- (२) ‘चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्मः’—(१ अ० १ पा० २ सू०) इत्यस्मिन् मीमांसासूत्रे इत्यर्थः । तत्रैतत् सिद्धम्,—श्रेयस्कारत्वं लक्षणं, चोदना प्रमाणम्,—इति । तत्र, तत्रैव भाष्यादौ विस्तरतोऽवगम्यत्वम् ।
- (३) कल्पसूत्राणि च नागशाखागतलिङ्गादिकल्पितानि प्रत्यक्षवेदमूलकानि श्रौतधर्मानुष्ठानक्रमप्रतिपादकानि । तानि च, शाखायन-वैधायनादिभिः प्रणीतानि, तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धानि, श्रौतसूत्रापर-नामधेयानि वदन्ति ।

तथा संगृहीतत्वात् । अतोऽन धर्मस्य विषयत्वम्”—इत्याशङ्क्याह,
‘श्रौचाचारम्’—इति । अयं भावः । द्विविधो धर्मः ; श्रौतः स्मार्त्तश्च ।
तत्र, * आधानादि-पूर्वकोऽधीत-प्रत्यक्ष-वेद-मूलोद्दर्श-पौर्णमासादिः
श्रौतः, अनुमित-परोक्ष-शाखा-मूलः श्रौचाचमनादिः स्मार्त्तः । तत्र
आधानादेः कल्प-सूत्रेषु संगृहेऽपि श्रौचादेरसंग्रहात् विषयत्वम्,—इति ।

ननु स्वत्यन्त्रेऽपि श्रौचादिरुक्तः,—इत्यत आह,—‘वर्त्तमाने
कलौ युगे’—इति । कलौ युगे वर्त्तमाने सति, याजनाध्यापनादीनां
जीवनाय असम्पूर्णेः, मानुषाणां जीवनाय, अभ्युदयाय,† निःश्रेयसाय
च, हितः, सुकरोयो धर्मः,—ब्राह्मण-कर्तृकः कृत्यादिः, सोऽत्र प्राधा-
न्येन प्रतिपाद्यते, इति अन्य-लभ्यत्वात् विषयत्वम्,—इत्यर्थः ।

‘यथावत्’—इतिपदेन कार्त्तृगामिधायिनाः सङ्कोचं निवारयति ।
नलन्यथा कथनम् निवार्यते, स्मर्त्तृणां भ्रान्ति-विप्रलम्भाद्यप्रसक्तः‡(१)।
अतएव ‘सत्यवती-सुत !’—इति सम्बोधनम् । यदा, योषिदपि सती॥
माता, सत्य-वादिनी, तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्-पुत्रः सत्य-
वादी,—इति । ‘च’कारेण सु-ग्रहं समुच्चिनोति ।

* आग्न्याधानादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† जीवनाभ्युदयाय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कार्त्तृगामिध्यानः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ स्मर्त्तृगामिध्यानविप्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तिः,—इति स० सो० पुस्तकयोः
पाठः ।

॥ योषिदपि सत्यवती,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अमादिभिरेव मिथ्याकथनं सम्भवतीतिभावः । इदमत्रावधेयम् ।
स्मर्त्तृणां सर्वेषां भ्रान्त्यप्रसक्तिः प्रमाणविशेषाभावादसङ्गतेन प्रति-

अत्र, प्रोक्तानाम् * अधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो विस्थितः । तत्र, प्रयोजनाधिकारिणोरर्थमानार्थत्वम्; अधिकारिभिः प्रयोजनमर्थ्यते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्य-जनकभावः; ज्ञाते धर्मो तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयस-सिद्धेः^(१) । अधिकारि-विषययोः स्योपकार्योपकारकभावः; विषयः प्रयोजनमुत्पाद्य अधिकारिणं प्रत्युपकरोति । विषय-जन्ययोश्च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः । तदेव-मनुबन्ध-चतुष्टयस्य सुलभत्वात् समाहित-मनस्कैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयम्,—इति श्लोक-द्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥

ननु, पराशर-स्मृत्यवतारे व्यासं प्रति-प्रश्लोक्यधिकरणः,—इत्याशङ्क्य श्लोक-द्वयेन परिहरति,—

तत् श्रुत्वा ऋषि-वाक्यन्तु स-शिष्याऽग्न्यर्क-सन्निभः † ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृति-विशारदः ॥३॥
न चाहं सर्व्व-तत्त्व-ज्ञः कथं धम्मं वदाम्यहम् ।
अस्मत्-पितैव प्रष्टव्यः—इति व्यासः सुतोऽब्रवीत् ‡ ॥४॥

* पूर्वोक्तानाम्,— इति सु० पुस्तकं पाठः ।

† समिद्धाग्न्यर्कसन्निभः—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सुतोवदत्,—इति सु० मू०, स० सो० पुस्तकेषु पाठः ।

भाति । प्रकृत, मीमांसायाः प्रथमेऽध्याये स्मृतिपादे विरोधाधिकरणे भाष्यकारादिभिः स्फूर्तुशामपि भ्रान्तिः समर्थिता दृश्यते । अतएव, “विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्” (मी० १५० ३ पा० ३ सू०) इति भगवतो जमिनेः सूत्रम्, “श्रुति स्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसां” इत्यादि जावाणादिवचनस्य संगच्छते इति ।

(१) धर्मस्याभ्युदयहेतुत्वं साक्षात्, निःश्रेयसहेतुत्वं चित्तमुद्भिद्वारा वेदनेत्यादनेनेति स्मर्त्तव्यम् ।

इति । सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलेः चतुर्वेद-प्रवर्तकैः; पुराण-
प्रवर्तक-सूत-सहितैः, शिष्यैः सह वर्तते,—इति सप्रियः । यथा अग्नि-
ज्वालाभिरूपेतः, यथा सूर्यारग्निभिः, एवमसौ स्वसमान-विद्यैः शिष्यै-
रूपेतः । अतएव महातेजस्वम् । तेजः-शब्देनात्र ब्रह्म-वर्चसं^(१) विव-
क्षितम्, इतरेण तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां *श्रुति-वि-
शारदः—इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-सूक्तयोः क्रमेणान्यर्क-दृष्टान्तौ
योजनीयौ । अग्निः सन्निकृष्टमेव दहन्नपि, अहनि रात्रौ चाविशेषेण
दहति; एवमधीयमान-प्रत्यक्ष-श्रुतिषु कतिपयाएव धर्माः †ज्ञाय-
मानाभवन्ति । युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायाश्चाविशेषेण ‡ज्ञायन्ते ।
अर्कौदिवैव भासयन्नपि, सन्निकृष्टं विप्रकृष्टञ्च अखिलं भासयति । एवं
युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाना अपि, विप्रकीर्णानेक-शाखा-निष्ठ-धर्माः
सर्वेऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा,—तपसा अत्यन्त-परिशुद्धोऽयम्,—
इत्यस्मिन्नर्थे, अग्नि-दृष्टान्तः । “अग्निः शुचिर्ब्रत-तमः”॥ इति श्रुतेः ।
वज्र-विषयाभिव्यक्ति-क्षराले, अर्क-दृष्टान्तः ॥

ननु, एवं सति, ‘न चाहं सर्वे-तत्त्व-ज्ञः’—इति वचनं व्याहतम्,
न, तस्य पितृ-प्रशंसा-रूपार्थ-वादत्वात् । “अपन्नवोवाचन्ये गो-

* श्रुतिसूतिविशारदः,—इति स० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

† ज्ञायमाना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युक्तावस्थायाश्च विशेषण,—इति स० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

§ ज्ञायन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शुचिर्ब्रततमः,—इति स० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

अग्नेभ्यः” — इति वचनं यथा गवाश्च-प्रशंसार्थं, न त्वजादीनां पशून् निषेधति; प्रत्यक्ष-विरोधात्, अग्नीषोमीयादि-पशून् विरोधाच्च, एवमिदं व्यास-वचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति; किन्तु पितरं प्रशंसति । यद्वा, — गुरु-विषये विनयः कर्त्तव्यः, — इत्याद्याचार-शिक्षार्थमिदमुक्तम् । अथ वा, — ‘नचाहम्’ — इति वदतो व्यासस्यायमाशयः; — संप्रति कलि-धर्माः पृच्छन्ते, *न तावदहं स्वतः कलि-धर्मा-तत्त्वं जानामि, अस्मात्-पितुरेव तच्च प्रावीण्यात्; अतएव, “कलौ पराशर-सूतिः” — इति वक्ष्यते, यदि, पिढ-प्रसादात् मम तदभिज्ञानम्,† तर्हि, स एव पिता प्रष्टव्यः; न हि, मूल-वक्त्रि लभ्यमाने, प्रणा-ङ्गिका^(१) युज्यते, — इति ।

पालनात् ‘पिता’ । पालकत्वं च अत्र, कलि-धर्मापदेशेन, — इति प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम् । अन्यैव विवक्षया जनक-तातादिः शब्दानुपेक्ष्य पिढ-शब्दं प्रयुक्ते । ‘एव’कारेण, अन्ये स्मर्त्तारो व्यावर्त्तन्ते? । यद्यपि, मन्वादयः कलि-धर्माभिज्ञाः, तथापि, पराशर-स्यास्मिन् विषये तपोविशेष-बलादसाधारणः कश्चिदतिशयोद्भूतः । यथा, काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्तिरीयादि-शाखासु कणा-दीनामसाधारणत्वम्,^(२) तद्वदत्रावगन्तव्यम् ।

* अत्र, ‘तच्च’ — इति अधिकं स० सो० पुस्तकयोः ।

† मदभिज्ञानं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ गुर्वीदि, — इति स० पुस्तके पाठः ।

§ नव्यावर्त्तन्ते, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रणाङ्गिका — परम्परा ।

(२) वैशम्पायनो हि सर्वां शाखामधीतवान्, कठः पुनरेकां, स तत्र स्वतः

‘व्यासः सुतः’ इत्युक्तेरयमाशयः—कलि-धर्म-सम्प्रदायोपेत-
स्यापि पराशर-सुतस्य यदा तद्धर्म-रहस्याभिधाने सङ्कोचः, तदा
किमु वक्तव्यमन्येषाम्,—इति । तदेवं व्यास-मुखेन पराशरे गौरवा-
तिशय-बुद्धिसुत्पादयितुं पराशर-सूत्यवतारेऽपि व्यासं प्रति प्रश्नोऽन-
व्यधिकरणः,—इत्यवगन्तव्यम् ॥

यथाविधि-गुरुपसत्त्या विद्या-प्राप्तिः,—इत्यभिप्रेत्य, उपसन्तिं
दर्शयति,—

ततस्ते ऋषयः सव धर्म-तत्त्वार्थ-कांक्षिणः ।

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गत्वा* वदरिकाश्रमम् ॥ ५ ॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञाना-
काङ्क्षा भवति । धर्म-शब्दोऽत्र सामान्यमभिधत्ते, तत्त्वार्थ-शब्दो
विशेषम् । तत्र, सामान्यम्—अधीत-वेदेन श्रुत-व्याकरणेन लक्षण-
प्रमाण-कुशलेन^(१) पुरुषेण ज्ञायते । वेदोहि धर्म-सामान्यं निरूप-
यति;—“धर्मोऽविश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा”—इति । ^(२)शाखान्तराध्यायि-

* गताः,—इति स० सो० सु० मू० पुस्तकेषु । जग्मुः,—सो० मू०
पुस्तके पाठः ।

वज्र-परिश्रमोऽन्यथातिशयोऽन्येभ्यो विशिष्यते । एतन्निबन्धनैव कठादि-
संज्ञाविशेषाः शाखाविशेषाणाम् । तथा च जैमिनिस्तत्रम् । “आख्या-
प्रवचनात्” (मी० १ अ०, १ पा० ३ सू०) इति । प्रकृतं वचनं प्रव-
चनम् । तत्कृता कठादिसमाख्या वेदशाखानामिति सूत्रार्थः ।

- (१) समानासमानजातीयेभ्यो व्यवच्छेदकम् यत्, तत् लक्षणम् । प्रमिति-
साधनं प्रमाणम् ।
(२) ननु यस्यां शाखायामियं श्रुतिर्नास्ति तच्छाखाध्यायिनां कथं सामान्यतो

नस्तु व्याकरण-वत्तात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धार-
यति,—इति व्युत्पत्तेर्दर्शितत्वात् । (१) श्रौणादिक-प्रक्रियायामकुशल-
येत् सत्त्वेन जानाति* । अर्थत्वे सति चोदना-गम्योधर्माः,—इति
सत्त्वम् । तच्च, अर्थ-शब्देन श्येनाद्यभिचाराणाम् अनर्थानां निवृत्तिः ।
“श्येनेनाभिचरन् यजेत”—इति श्रुत्युक्तस्य† श्येन-नामक-याग-फलस्य
शत्रु-वधस्य “न हिंस्यात् सर्वभूतानि”‡ इति निषेध-विषयत्वेन
अनर्थत्वात् तद्वेतोः श्येनस्याप्यनर्थत्वम् ; श्येनस्य स्वरूपतो निषेध-
विषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम्(१) । न च, निषेध-विषयत्वेनाग्नी-
षोमीय-वधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वमदव्याप्तिः,—इति शङ्कनीयम् ।
तच्च, विशेष-विधिना सामान्य-निषेधस्य अपेक्षितत्वात्॥ । चोदना-

* जानातु,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्येनाभिचरणादीनाम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ इति श्रुतेरुक्तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सर्वभूतानि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ व्यगोपितत्वात्,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

धर्मज्ञानमित्याशङ्क्याह शाखान्तराध्यायिन इति । कर्त्तरि षष्ठीयम् ।
कर्त्तृत्वञ्चाभिज्ञानक्रियापेक्षया प्रत्ययम् ।

- (१) दर्शितायाव्युत्पत्तेरौणादिकप्रक्रियासाध्यत्वात् तत्राव्युत्पन्नस्य सामा-
न्येन धर्मज्ञाने उपायमाह औणादिकेति ।
(२) तथा च श्येनादेः स्वरूपतो विधेयत्वं वास्तवमेव । फलद्वारा त्वनर्थत्व-
मौपचारिकमेवेति भावः । तदुक्तम् (मी० श्लो० वा० १ अ० १ पा०
२ सू०) । “श्येनादीनां विधेयत्वादिस्यस्यापि च साधनात् । उपचारा-
दनर्थत्वं फलद्वारेण वर्ण्यते”—इति । सर्वमेतत् चोदनाद्युपवाचित्तैके
विकारतो विचारितम् ।

शब्देन प्रत्यक्षादेर्यावृत्तिः । 'घटं कुरु'—इति लौकिक-विधावति-
व्याप्तिः^(१)—इति चेत् । न, चोदना-शब्दस्य वेद-विषये प्रसिद्धत्वात्,
पञ्चजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्त्यनिमित्तत्वात्^(२) । उक्त-लक्षणाभि-
धानेनैव 'धर्मो चोदना प्रमाणम्'—इत्यर्थादभिहितं भवति^(३) । एवं
लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञातेऽपि ऋषीणां तद्विशेष-ज्ञाने भवत्ये-
वाकाङ्क्षा ।

तच्च, विशेष-प्रश्न-कुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः^(४) । कलि-
कल्मष-विमोचन-हेतुत्वात् अच्य-फल-हेतुत्वाच्च वदरिकाश्रम-
निवासः^(५) । तदुक्तं कूर्म-पुराणे,—

“वदर्याश्रममासाद्य सुच्येत कलि-कल्मषात् ।

तच्च नारायणोद्देवानरेणास्ते सनातनः ।

अच्यं तच्च दत्तं स्याज्जप्यं वाऽपि तथाविधम् ।

महादेव-प्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।

तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा आर्द्धं विशेषतः” ।

इति ॥ ५ ॥

(१) तस्यापि क्रियाप्रवर्तकवाक्यत्वेन चोदनात्वाविशेषादित्यभिमानः ।

(२) तथाच चोदनाशब्दः पञ्चजादिशब्दवत् योगरूपः, इति न योगार्थमात्रं
तच्च प्रवृत्तिनिमित्तं येन लौकिकविधावतिव्याप्तिः स्यात् । किन्तु
प्रसिद्धा वैदिकविधिवाक्यमात्रे तस्य प्रवृत्तिरितिभावः ।

(३) “चोदनालक्षणाऽर्थो धर्मः”—(मो० १७०, १ पा०, २ सू०) इति सूत्रं
प्रणयता जैमिनिनेतिशेषः ।

(४) पुरस्कारोऽयतः करणम् ।

(५) पराशरस्येति शेषः । पराशरं पृष्टुमधीयां तच्च गमनेन तस्य तन्निवा-
सत्त्व प्रतीतेः ।

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रस्थापयितुमाश्रमं विवर्धयति,—

नाना-पुष्प-लता-ऽऽकीर्ण* फल-पुष्पैरलङ्कृतम् ।

नदी-प्रस्रवणोपेतं पुण्य-तीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥

मृग-पक्षि-निनादाद्यं† देवताऽऽयतनावृतम्‡ ।

यक्ष-गन्धर्व्व-सिद्धैश्च§ (१) नृत्त-गीतैरलङ्कृतम्॥ ७ ॥

इति । अत्युत्कटेन तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति, यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते, तादृशस्य तपसोत्कर्षोऽनिश्चितव्यः; इह च, तेषु तेषु ऋतुषु॥ सम्भाव्यमानानां पुष्पाणां नानाविधानां** निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते, ततो देवार्चन-लक्षणं तपः पक्वम्,—इति गम्यते । एवं फल-वृन्दोत्कर्षात् आहार-नियतेः(१) परिपाको-

* नानावृत्तसमाकीर्णम्,—इति सु० मू० सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

† मृगपक्षिगणाद्युच्च,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ देवतायतनास्पदं,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ यक्षकिन्नरसिद्धैश्च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ नृत्यगीतैरलङ्कृतम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः, नृत्तगीतसमाकुलं,
—इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ऋतुषु,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

** नानाविधानां पुष्पाणाम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “नृत्यं पदार्थाभिनयेनृत्तं ताण्डलयाञ्चितम्”,—इति चन्द्रिका ।

(२) नियतिर्निधमः । अभिजापनियमने खल्वभिषेकनीयसौकर्यं पतञ्जलिना प्रायः सिद्धिफलतया कथितम् । यथा, अस्तेयसिद्धौ सत्यां रत्नानामुपस्थानम् । तच्च अहं पातञ्जल-साधन-पादादौ । तुल्यन्यायतया प्रकृतेषु आहार्योत्कर्षः आहार-नियमस्य फलतया कथ्यते,—इति भावः । एवं परत्रापि ।

निश्चीयते । धर्म-कालेऽपि अविच्छिन्नेन नदी-प्रवाहेण स्नान-निय-
ति-पाकावगमः । पुण्यतीर्थं* विष्णु-गङ्गादि । पुण्य-तीर्थ-शोभया
च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशय-जनकत्वे हेतुरूपन्यस्तः ॥

मृगादीनामन्योन्य-वैर-त्यागेन निर्भयाणां विस्मयोयोनिनादः,
तेनाहिंसाऽनुष्ठान-सिद्धिर्दर्शिता । तथाच योग-शान्ते पतञ्जलिः,
यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धि-लिङ्गानि^(१) सूत्रयन् अहिंसा-सिद्धिं
सूत्रयामास;—“तत्सन्निधौ वैर-त्यागः”—(२ पा० ३५ सू०)^(२) इति ।

पूर्वं महर्षयोऽच तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं निर्म्मिमिरे† तैः
सर्वैरावृतवन्—अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां, सर्व-सम्प्रतिप-
त्तेर्लिङ्गम्^(३) । अथवा,—चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः
सन्तोऽत्रैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे,—इति विव-
क्षया देव-नामाङ्कितैरायतनैरावृतम्,—इत्युक्तम् । यच्चादयः‡ पूर्व-
जन्मानुष्ठित-तपः-फलं देव-योगित्वमनुभवन्तोऽप्यत्रागत्य एतदीय-

* उष्णतीर्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विष्णुगयादि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ निर्म्मितवन्तः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ पक्ष्यादयः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं परञ्च ।

- (१) यमनियमादयश्च, “यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्याहार धारणा ध्यान-
समाधयोऽष्टावङ्गानि” (२ पा०, २९ सू०) इति योगसूत्रोक्ताः ।
एषां विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ।
- (२) तस्य अहिंसा-प्रतिष्ठस्य सन्निधानात् शान्तिक-वैराग्यामप्यहि-नकुला-
दीनां वैरत्यागो भवतीत्यर्थः ।
- (३) यदि हि अस्याश्रमस्य तपोऽतिशय-हेतुतायां कस्यचिद्विप्रतिपत्तिः स्यात्,
तदा सर्वेषामष्टमोणां तत्र तपश्चरणं देवालय-निर्माणश्च नोपपद्यते,—
इति भावः ।

तपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृद्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि
अर्थनीयत्वम् आश्रमस्य पदर्शितम् । युक्तं चैवत्, देव-जन्मनोऽप्युत्त-
मस्य^(१) फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा,—यत्रादयो मुमु-
क्षवः सन्तोऽत्रागत्य *मोक्ष-साधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां[†] ईश्वरं भजन्ते ।
अतएव याजवल्क्येनेदमुक्तम्—

“वीणा-वादन-तत्त्वज्ञः श्रुति-जाति-विशारदः ।

ताल-ज्ञश्चाप्रयासेन मोक्ष-मार्गं निगच्छति”^(२) ॥

इति ॥

गुरुपसत्तावनुष्ठेयं प्रकार-विशेषं दर्शयति,—

तस्मिन्नृषि-सभा-मध्ये †शक्ति-पुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महातेजाः § मुनि-मुख्य-गणावृतम् ॥ ८ ॥

कृताञ्जलि-पुटोभूत्वा व्यासस्तु ‡पिभिः सह ॥

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

* मोक्ष,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† नृत्यगीताभ्यां,—इति सो० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ शक्ति,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ महात्मानं,—इति सु० मू० पुस्तके, महातेजोमुनिमुख्य,—इति सो०
मू० पुस्तके पाठः ।

॥ व्यासश्च ऋषयस्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ पर्यपूजयत्, इति सो० मू० पुस्तके पाठः

(१) मोक्षरूपस्येत्यर्थः ।

(२) श्रुतिर्नाम खरावयवः शब्दविशेषः । जातयः षड्जाद्याः खरभेदाः
सप्त शुद्धाः, सङ्कीर्णस्यैकादश । मिलित्वा त्र्यष्टादश भवन्ति । तालः
कालक्रियामात्रं गीतप्रमाणमिति यावत् ।

इति । 'तस्मिन्',—इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाण-धर्माणामशेष-
मुनि-सम्मतत्वं दर्शयितुम्, 'ऋषि-सभा'—इत्युक्तम् । ऋषिष्वपि वि-
शेषेण सृष्टि-कारिणां गोत्र-प्रवर्त्तकानां^(१) च, अचि-याज्ञवल्क्यादीनां
सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह, 'मुनि-मुख्य'—इति । न केवलं तपोवलेन
पराशरस्य महिमा, किन्तु विशिष्ट-जन्मनापि,—इत्याह, शक्ति-पुत्रम्,—
इति । अयञ्च महिमा, 'पराशर'—शब्द-निर्व्वचन-पर्यालोचनया
विस्मृतमवगम्यते । तच्च निर्व्वचनं महद्भिद्दाहृतम्,—

“पराकृताः शराः यस्मात् राक्षसानां बधार्थिनाम् ।

अतः पराशरोनाम ऋषिरुक्तोमनीषिभिः ।

परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः^(२) ।

न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ।

परेषु पाप-चित्तेषु नादत्ते कोप-लक्षणम् ।

शरं, यस्मात् ततः प्रोक्त ऋषिरेष* पराशरः ।

परं मातुर्निजायायदुदरं तदयं यतः ।

ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगात् स पराशरः” ।

इति । 'सुख'-शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम्,—चित्तस्याशेष-विच्छेप-

* ऋषिरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धमादिपुरुषब्राह्मणस्वरूपम् । तच्च काश्य-
पादि प्रसिद्धमेव ।

(२) सम्मोहनादयश्च,—“सम्मोहनेनादनां च शेषागस्त्यापनस्तथा । स्तम्भ-
नश्चेतिकामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्त्तिताः”—इत्यनेनेताः ।

परिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति, तथोपविष्टमित्यर्थः । ऐकाग्र्य-आसीन-
महातेजः-पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥

‘अञ्जलि’-पदेन भक्त्यतिशयोक्त्यते । परया भक्त्या गुरुपदि-
ष्टार्थ-तत्त्वमाविर्भवति । तथाच, श्वेताश्वतर-शाखायां श्रूयते,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” ।

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टोऽप्यर्थो निष्फलो भवति । तदपि
कचित् श्रूयते,—

“अध्यापिता ये गुरुन्* नाद्रियन्ते

विप्रावाचा मनसा कर्माणा वा ।

यथैव ते न गुरुभिर्भोजनीयाः†

तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत्” ।

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः(१)
तथा तत् श्रुतमपि तान्† शिष्यान् स्व-फल-दानेन न पालयति,—
इत्यर्थः । देववद्गुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो युज्यन्ते ।
तर्हि, आवाहनासन-स्वागतादयोऽप्युपचाराः प्राप्यन्ते,—इति चेत्,
प्राप्यन्तां नाम, प्रदक्षिणादीनामुपलक्षणत्वात् । अथवा,—दूरादागत्य

* गुरुं,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† गुरोर्भोजनीयाः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तत् श्रुतमधीतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ‘भुजपालनाभ्यवहारयोः’—इति धातुपाठादयमर्थो लभ्यते ।

गुरु-दर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणादयएव,—इति तावन्तोऽत्र निर्दिश्यन्ते ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधिं द्योतयितुं, गुरोः परितोष-पूर्वकं कृपा-विशेषमादर्शयति,—

ततः * सन्तुष्ट-हृदयः† पराशर-महामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनोमुनि-पुङ्गवः ॥१०॥

इति । गुरु-सन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारेऽभिहितम्,—

“गुरावतुष्टेऽतुष्टाः स्युः सर्वे देवाः द्विजेत्तमाः ।।

तुष्टे तुष्टायतस्तस्मात् सर्व-देवमयोगुरुः ।

श्रेयोऽर्थी यदि; गुर्व्याज्ञां मनसाऽपि न लङ्घयेत् ।

गुर्व्याज्ञा-पालकौयस्मात् ज्ञान-सम्पत्तिमश्नुते” ।

इति । आदर-पूर्वकेण स्वागत-प्रश्नेन कृपाविशेषोदर्शितः । आदरार्था सु-शब्दस्य द्विरुक्तिः^(१) । अथवा,—सु-शब्देनैकेन आगमनेनैकौचित्यं सौख्यमुक्तम्, द्वितीयेन यथाविध्युपसत्ति-लक्षणं शास्त्रीयं सौष्ठवमुच्यते । ऋषिष्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् ? इति शङ्कां

* अथ,—इति स०, सो०, सु० मू० पुस्तकेषु पाठः ।

† सन्तुष्ट-मनसा,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ आगमने,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) स्वागतशब्देऽपि सुशब्दस्य प्रविष्टत्वात् यस्य द्विरुक्तिरिति बोध्यम् ।

वारयति 'आसीनः'—इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरोमहासुनि-सुनि-
पुङ्गव-शब्द-द्वयेन* विशिष्यते । महासुनि-सुनिपुङ्गव-शब्दौ क्रमेण
वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहृतुः । उभयविध-ज्यैष्ठ्यात् न अनेना-
भ्युत्थातव्यम् ॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्ठम्, एवमागतेनाप्यवस्थितस्य कुशलं
प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा† गुरुणां स्वकीये कुशलेऽभिहिते
सति पश्चात् वुभुक्षितार्थं पृच्छति,—इत्याह,—

कुशलं सम्यगित्युक्ता व्यासः पृच्छत्यनन्तरम्‡ ।

इति । उक्ता, गुरु-मुखात् कुशलं श्रुत्वा च,—इत्यध्याहृत्य१ योज-
नीयम् ॥

वुभुक्षितार्थं प्रश्न-प्रकारं दर्शयति,—

यदि जानासि भक्तिं मे॥ स्नेहादा भक्त-वत्सल ॥ ११ ॥
धर्मं कथय मे तात ! अनुग्राह्योऽहं तव ॥

* पराशरः शब्दद्वयेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ततः प्रथमं तत्त्वविदा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ व्यासः सुस्वागतं ये च ऋषयस्तु समन्ततः । कुशलं सम्यगित्युक्ता व्या-
सोऽपृच्छततः परम्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः । मु० मू० पुस्तके
तु, पूर्वार्द्धमेवमेव । उत्तरार्द्धं तु,—कुशलं कुशलेत्युक्ता व्यासः पृच्छ-
त्यतः परम्,—इति विशेषः ।

§ इत्याहृत्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ मे भक्तिं—इति सो० मू०, मु० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अनुग्राह्योऽहं तव,—इति मु० पुस्तके, अनुग्राह्योजनस्तव,—इति
सो० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रोवा रहस्योपदेशमर्हति, नेतरः । सोऽयमर्थः
 कन्दोर्गैर्मधु-विद्यायामास्त्रायते । “इदं वाव ज्येष्ठाय पुत्राय पिता
 ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणय्याय^(१) वाऽन्तेवासिने नान्यस्मै* कस्मैचन”—
 इति । अतोऽत्र, व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं च अस्ति,—इत्यभिप्रेत्य
 पञ्च-द्वयोपन्यासः । यदि लिङ्गैर्मादीये मानसे भक्ति-विशेषोऽनुमीयते,
 तदा तव भक्त-वत्सलत्वात् शिष्य-बुद्ध्या मामनुगृहाण, अननुमानेऽपि
 पुत्र-स्नेहात् अनुयाह्योऽहम् । सर्वथाऽप्युपदेष्टव्य एव धर्मः ॥

ननु, सन्ति बहवोधर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः, तत्र कोधर्मा
 भवता बुभुत्सितः ? इत्याशङ्क्य, बुभुत्सितं परिशेषयितुं बुद्धान्
 धर्मानुपन्यस्यति,—

श्रुतामे मानवाधर्मावाशिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गार्गेयागौतमीयाश्च† तथा चोशनसाः श्रुताः ‡ ।

अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा§ ॥ १३ ॥

* प्राणान्यायसेऽन्तेवासिने वाऽन्यस्मै,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† गार्गेय-गौतमीयाश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘श्रुताः’ इत्यत्र, स्मृताः—इति सो० सो० पुस्तकयोः पाठः । इदं सो-
 काङ्क्षमेवान्यत्रान्यथा पठितम् । तथाहि,—गार्गेया गौतमाश्चैव तथा,
 चोशनसाः स्मृताः,—इति मु० मू० पुस्तके, गार्गेय-गौतमाधर्माः तथा
 गोपालकस्य च,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ अत्रेर्विष्णोश्च सांवर्त्तादाक्षा आङ्गिरसस्तथा,—इति मु० मू० पुस्तके,
 अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्तादक्षाङ्गिरस एव च,—इति सो० मू० पुस्तके-
 पाठः ।

शतातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च* ।

आपस्तम्ब-कृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

कात्यायन-कृताश्चैव तथा प्राचेतसान्मुनेः† ।

इति । 'मे श्रुताः' मथा श्रुताः,—इत्यर्थः । संबन्ध-सामान्य-वाचिन्याः षष्ठ्याः † कर्तृ-कृति-लक्षणे विशेषे पर्यवसानात् । 'अत्रेः'—इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां 'श्रुताः'—इत्यनेनानुषक्तेन संबन्धः । आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः,—इति यावत् । शङ्खस्य लिखितस्य च संबन्धिनेधर्माः^(१) । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्संबन्धित्वम् । प्रचेताएव प्राचेतसः । वायस-राक्ष-सादाविव स्वार्थे तद्धितः^(२) । अस्तु वा, प्रचेतसः पुनः कश्चित् धर्म-शास्त्रकारः ।

ननु, मानवादयः^(३) स्मार्त्त-धर्माः श्रुताश्चेत्, तर्हि मा नाम ते बुभुत्स्यन्तां श्रौतास्त्रिहोत्रादयोबुभुत्सिष्यन्ते? इत्याशङ्क्याह,—

* शतातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये,—इति सु० मू० पुस्तके, शतातपस्य हरितः याज्ञवल्क्यकृतास्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† प्राचेतसकृताश्च ये,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । आपस्तम्ब,—इत्यादि, कात्यायन, इत्यादि स्मृत्यार्द्धद्वयं विपर्ययस्य पठितं सु० मू० पुस्तके, सो० मू० पुस्तके च ।

‡ संबद्धसामान्यवाचिन्या षष्ठ्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ बुभुत्स्यन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) श्रुताः,—इत्यनुषक्तेनान्वयोदरुच्यः ।

(२) वयः (पक्षी) एव, वायसः, रक्ष एव राक्षसः,—इति स्वार्थे तद्धितः ।

(३) मनोरिमे मानवाः (प्रोक्तत्वं तत्संबन्धः) ते आदयोयेषां स्मार्त्तधर्माणां ते तथोक्ताः ।

श्रुताच्चेते भवत्-प्रोक्ताः श्रुत्यर्थामे* न विस्मृताः ॥ १५ ॥

अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृत-चेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्ष-श्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः, एते मया श्रुताः । तदेतत् तवापि प्रसिद्धम्,—इति द्योतनार्थाद्दि-शब्दः । तत्र हेतुः, 'भवत्-प्रोक्ताः'—इति । व्यासः पराशरादधीतवान्,—इति पौराणिकाः । श्रुतानामपि विस्मृतिश्चेत्, पुनरपि स्मरणमपेक्ष्येतां,—इत्याशङ्क्य 'न विस्मृताः'—इत्युक्तम् । प्रायेणाग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृत-चेतादिके' इत्युक्तम् । आदि-शब्देन द्वापरं गृह्यते । 'अस्मिन् मन्वन्तरे'—इति निर्देशः प्रदर्शनार्थः । ननु, मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि वा व्यवच्छिद्यन्ते । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् । न हि, नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं कचिदुपलभामहे । अस्मिन् मन्वन्तरे कृतादिकेषु युगेषु प्रायेण सम्भावितानुष्ठानाः प्रत्यक्ष-श्रुत्यर्थाः ये धर्माः, तेऽपि मानवादि-स्मार्त्त-धर्मवत् श्रुतत्वाच्च बुभुक्षिताः ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुक्षितं पृच्छति,—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥

चातुर्वर्ण्य-समाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्व-शब्देदेश-कालावस्थादि-भेदेन धर्माणां वज्रविधलमा चष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके पर्वणि उमा-महेश्वर-संवादे प्रपञ्चितम्,—

* श्रुतार्थान्ते,—इति स०, सो०, सु० मू० पुस्तकेषु पाठः ।

† श्रवणमपेक्षेत,—इति समीचीनः पाठः ।

“धर्माः वज्रविधाः* लोके श्रुति-भेद-मुखोद्भवाः^(१) ।

देश-धर्माश्च दृश्यन्ते कुल-धर्मास्तथैव च ।

जाति-धर्माः वयो-धर्माः गुण-धर्माश्च शोभने ! ।

शरीर-काल-धर्माश्च आपद्-धर्मास्तथैव च^(२) ।

एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोक्त-वासिभिः” ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृत-युगे यथावदनुष्ठिताभवन्ति, युग-सामर्थ्येन धर्मस्य चतुष्पदोऽपि अपरिचयात् । चेतादिषु क्रमेण चीयमानाधर्माः कलि-युगावसाने सर्वात्मना विनष्टाभवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराण-सारेऽ विस्तरेण प्रदर्शितम्,—

“कृते चतुष्पात् सकलौघाजोपाधि-विवर्जितः† ।

* चतुर्विधाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अपरिचयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुराणकारेण,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ निर्याजोपाधिवर्जितः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मुखशब्दोऽत्र आद्यर्थः । श्रुतिभेदमुखेभ्य उद्भवेत्येषां ते तथोक्ताः ।

(२) देशधर्माः प्राच्यादिभिरनुसूयमानाहोलाकादयः । कुलधर्माः, “वा शिष्टाः पञ्चचूडाः स्युः”—इत्यादयः । जातिधर्माः ब्राह्मणादीनां याजनादयः । वयोधर्माः अष्टवर्षस्योपनयनमित्येवमादयः । गुण-धर्माः अभिविक्तस्य प्रजापालनमित्यादयः । यच्चेदमुक्तम्, “योग-योगेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्द्धाभिविक्तस्य प्रजानां परिपालनम्”—इति । शरीरधर्माः कृष्णकेशस्याधानं पलितशिरः खोवन-गमनमित्यादयः । कालधर्माः संक्रान्त्यादौ दानादयः । आप-धर्माः आपदि सर्वेषामनन्तरावृत्तिरित्यादयः ।

वृषः^(१) प्रतिष्ठितो धर्म्मो मनुष्येष्वभवत् * पुरा ।

धर्म्मः पाद-विहीनस्तु त्रिभिरंशैः प्रतिष्ठितः—

चेतायां, द्वापरेऽर्द्धेन व्यामिश्रो धर्म्मो दृश्यते † ।

त्रि-पाद-हीनस्थित्ये तु सत्ता-मात्रेण तिष्ठते” ।

इति । तिथिः कलिः । तथा बृहस्पतिरपि—

“कृतेऽभूत् सकलो धर्म्मस्त्वेतायां त्रिपादः ‡ स्थितः ।

पादः प्रविष्टोऽधर्म्मस्य मत्सर-द्वेष-सम्भवः^(२) ।

धर्म्मो धर्म्मो समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।

तिथ्येऽधर्म्मस्त्रिभिः पादैः ॥ धर्म्मः पादेन संस्थितः” ।

इति । तथा लैङ्ग-पुराणे कलौ धर्म्म-नाशं प्रसूत्य तद्भूतत्वेन पुरुष-
दोषउपन्यस्तः,—

“आद्ये कृते तु यो धर्म्मः स चेतायां प्रवर्त्तते ।

द्वापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ।

तिथ्ये मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम्—

* मनुष्येष्ववसत्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† द्वापरे त्वर्द्धं तथा धर्म्मोऽवतिष्ठते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ बृहस्पतिनापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ त्रिपादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तिथ्ये धर्म्मः स्थितिः पादैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) वृषः वृषरूपी ।

(२) मत्सर-द्वेष-सम्भवोऽधर्म्मस्य पादः धर्म्मस्य द्वीपादस्थाने प्रविष्ट इत्यर्थः ।

साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः” ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् * ।

न साम-यजुर्ऋग्वर्ग-विनिष्पादन-हेतुका”† ।

इति । आदित्य-पुराणेऽपि—

“यस्तु कर्त्तुं-युगे धर्मेन कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पाप-प्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्थानरास्तथा” ।

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयास-साधे धर्मे प्रवृत्त्यसम्भवात् सुकरोधर्माऽत्र वुमुत्थितः । स च द्विविधः चतुर्णां वर्णानां साधारणोऽसाधारणश्च । तत्र, साधारणोऽहस्यतिना निरूपितः,—

“दया क्षमाऽनसूया च शौचानायास-मङ्गलम्^(१) ।

अकार्पण्यास्तृहत्वे च सर्व-साधारणादमे”‡ ।

इति । तथा विष्णुनाऽपि,—

“क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रिय-संयमः ।

अहिंसा गुरु-प्रश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ।

* युगे,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

† न साम-यजुर्ऋग्वर्ग-विनिष्पादन-हेतुका,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सर्व-साधारणो-विधिः,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) दयादिलक्षणाणि दृष्टस्यतिनैव दर्शितानि । परन्तु प्रसिद्धत्वात्तान्युपेक्ष्य केवलमनायास-मङ्गलयोर्लक्ष्यमुच्यते । “शरीरं पीड्यते येन सुश्रुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्जनं । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमधिभिस्तत्त्वदर्शिभिः”—इति ।

आत्म-पत्वमलोभत्वं^(१) देवतानाञ्च पूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यउच्यते” ।

असाधारणोऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

“स्वाध्यायोऽध्यापनञ्चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट् कर्माण्ययजन्मनः ।

इज्याऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधरणं^(२) सेवा कर्माणि चचियस्य तु ।

स्वाध्यायोयजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं^(३) वैश्य-कर्माणि सप्त वै ।

शौचं ब्राह्मण-शुश्रूषा सत्यमक्रोधएवच ।

शूद्र-कर्म तथा मन्त्रेणमस्कारोऽस्य चोदितः” ।

इति । गीतास्वपि भगवानाह,—

“ब्राह्मण-चचिय-विशां शूद्राणाञ्च परन्तप !

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव-प्रभवैर्गुणैः ।

* आत्मव्रतमलोभत्वं—इति स० श्लो० पुस्तकयोः । आर्जवत्वमलोभश्च,—
इति सु० वि० स० पाठः ।

† देवब्राह्मणपूजनम्,—इति सु० वि० स० पाठः ।

‡ असाधारणाञ्च बृहस्पतिना स्मर्यन्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शभास्त्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आत्मपत्वमात्मरहितत्वम् ।

(२) येन शूद्रादीनां परोऽन्यते, तत् शस्त्रम् । येन च मुक्तेन, तदस्त्रम् ।

(३) कुसीदं वृद्धिजीविता ।

शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म* स्वभावजम् ।

शौथं तेजोधृतिर्दाह्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।

कृषि-गो-रक्ष-वाणिज्यं वैश्यं कर्म† स्वभावजम् ।

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्” ।

इति । एवं दैवित्ये सति साधारणोऽस्मिन् श्लोके‡ पृच्छ्यते । ‘किञ्चित्’
—इति क्रिया-विशेषणम् । तथा सति, किमः सङ्कोचवाचितात् संचे-
पेणेत्यर्थः सम्पद्यते । (१) युक्तञ्चेतत्, असाधारण-धर्म-ग्रन्थे “विस्तरात्”
इति वक्ष्यमाणत्वात् (२) इति ॥

अथ, असाधारणं धर्मं पृच्छति,—

चतुर्णामपि वर्णानां कर्तव्यं धर्म-कोविदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्म-स्वरूप-त्र! तृक्ष्णं स्थूलञ्च विस्तरात्§ ।

इति । धर्म-स्वरूपे वादि-विप्रतिपत्तेः तदीय-विवेकस्य दुःशक-

* ब्रह्मकर्म,—इति स० सो० पुस्तकयोः, ह० गीतासु च पाठः ।

† वैश्यकर्म,—इति स० सो० पुस्तकयोः, ह० गीतासु च पाठः ।

‡ कर्णौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ श्लोकोऽयं मु० मू० पुस्तके नास्ति ।

(१) अत्र श्लोके साधारणधर्मग्रन्थ इत्येतदुपपादयति युक्तञ्चेतदिति ।

(२) तथा च, साधारणधर्मस्य संचेपेण कथनं असाधारणस्य तु विस्तरेण,
—इति प्रष्टुराशयः ।

त्वात् च* तच्च प्रावीण्यं विवक्षितं 'धर्म-स्वरूप-ज्ञः' इति संवाच्यते ।

(१) तार्किकास्तावत् आत्म-गुणौ धर्माधर्मौ,—इत्याहुः ।

“विहित-क्रियया साधो धर्मः पुंसो गुणो मतः† ।

प्रतिषिद्ध-क्रिया-साध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते‡” ।

इति । मीमांसकास्तु, “चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्मः” (मी० १ अ० १ पा० १ सू०) इत्यसूचयन् । तच्च, भाट्टामन्यन्ते,—

“द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता ।

श्रेयः-साधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नैन्द्रिय-गोचरः” ।

इति । प्राभाकरास्तु, कार्य-नियोगापूर्व-शब्देरुच्यमानं धात्वर्थ-साध्यं स्वर्गादि-फल-साधनमात्म-गुणं धर्ममाहुः । (२) दुर्विवेच्यत्वञ्च? महा-भारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्॥—

“अधर्माधर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्मादिधैर्वृद्धान् ! अतो न॥ व्यवसाम्यहम्” ।

* दुःशकत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुंसो धर्मागुणो मतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुंगुणोऽधर्म उच्यते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्विवेच्यत्वञ्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अत्र, त्रयोपपत्तिः,—इत्याधिकं स० सो० पुस्तकयोः ।

॥ ततो न,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) धर्मे वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयति तार्किका इति ।

(२) धर्मविवेकस्य दुःशक्यत्वमाह दुर्विवेच्यत्वञ्चेति ।

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलोजानातीत्यस्ति तत्र प्रावीण्यम् । धर्म-स्वरूपञ्च विश्वामित्राह,—

“यमार्थाः क्रियमाणन्तु शंसन्त्यागमवेदिनः* ।

सधर्माय विगर्हन्तो तमधर्मं प्रचक्षते† ।

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्म-शालिनाम्”‡ ।

इति । मनुरपि,—

“विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेष-रागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मसं निबोधत”§ ।

इति । नन्वेवं धर्म-स्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् ॥ तथाहि, विश्वामित्र-मनु-वाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते, न तु द्रव्य-गुणादि-

* शंसन्त्यागमवेदिभिः,—इति तिथितच्चे पाठः । “आगमवेदिभिः क्रिय-
माणमिति संवन्धः,—इति व्याख्यातञ्च तत्र ।

† विगर्हन्ति,—इति तिथितच्चे पाठः ।

‡ एतदनन्तरं ‘इति’शब्दोऽमुद्रितपुस्तके प्रामादिक इति लक्ष्यते । उत्तर-
श्लोकस्यापि विश्वामित्रनीयत्वं वक्तव्यं अन्यथा असङ्गतेः । विश्वामित्र-
वाक्ययोर्मध्ये च ‘इति’शब्दो न सङ्गच्छते ।

§ श्लोकोऽयं स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

॥ धर्मोऽनिरूपितएव स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विद्वद्भिरित्यस्य वेदविद्वद्भिरित्यर्थः । वेदविद्वद्भिः सेवितः,—इत्यनेन वेद-
प्रमाणकत्वमुक्तं । हृदयेनाभ्यनुज्ञातइत्यनेन श्रेयःसाधनत्वमुक्तं । तत्र
हि हृदयमभिमुखीभवति । तथा च, वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनो धर्मः
इत्युक्तं भवति ।

रूपोविशेषाकारः, वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः,—इति भवतैवोक्तम् ।
एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राज-धर्मं स्मर्यते,—

“न कल्माषेन कपिलेन क्षण्येन च लोहितः ।

अणीयान् लुर-धारायाः, कोधर्मां वक्तुमर्हति” ।

इति । नैष दोषः । उक्त-शक्ययोरधर्म-व्यावृत्तस्याकार-विशेषस्य स्फुटं
प्रतीयमानत्वात् । वादि-विप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादि-
साधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्व-सम्प्रतिपत्तेः ।
स चातिशयोदिविधः द्रव्यादि-निष्ठः, आत्म-निष्ठश्च । तत्रात्म-निष्ठ-
स्यातिशयस्य साक्षात् फल-साधनत्वात्, फल-निष्पत्ति-पर्यन्तं चिर-
कालमुपस्थानाच्च तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्व-शब्द-वाच्यो धर्मः,—
—इति तार्किक-प्रभाकरावाहृतः । उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्ति-दशा-
त्वमभिप्रेत्य तत्-साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः,—इत्याहुर्भाट्टाः ।
ब्रह्मवादिनामप्येतदविरुद्धम्, “व्यवहारे भट्ट-नयः” (१) इत्यभ्युपग-
मात् । एवं धर्म-स्वरूपे निरूपिते सति, अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं
सम्भवति* ।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्म-कोविदैरसाधारण-धर्माभिज्ञैः कर्त्तव्यं
विस्तराद्ब्रूहि । स च कर्त्तव्यो धर्मादिविधः,—स्थूलः सूक्ष्मश्च । मन्द-

* भवति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) यद्यपि अद्वैतवादिनां नास्त्येव ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चित्, तथापि तेषां
मतेऽपि परमार्थदशायामेव तथात्वं । व्यवहारदशायाम् भाट्टमतं
नैरनुस्रियते,—इति भावः ।

मतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमन-सन्ध्या-वन्दनादिः स्थूल-
धर्माः । शास्त्र-पारङ्गतैः पण्डितैरेव बोद्धुं योग्यः ; इतरेषामधर्मा-
भ्रान्ति-विषयोऽद्वैतपदी-विवाहादिः सूक्ष्मधर्माः । तथा च महाभारते,—
द्रुपदः एकस्याः योषितो* वज्र-पतित्वं लोक-वेद-विरुद्धं मन्वानः
अधिचिन्तेषां^(१) । तत्र, लोक-विरोधः स्फुटएव तिर्य्यच्छपि, एकस्यां
गवि वृषभ-दय-युद्ध-दर्शनात् । वेदेऽप्येवं श्रूयते । “एकस्य बह्वो
जायाभवन्ति; नैकस्यावहवः स्युः† पतयः”—इति । “यदेकस्मिन्
यूपे द्वे रश्मने परिव्ययति, तस्मादेकोऽदे जाये विन्दते, यन्नैकागुं
रश्मनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्दते”—
इति च । तत्र, द्रुपद-भ्रान्ति-निवृत्तये युधिष्ठिरश्चाह,—

“लोक-वेद-विरुद्धोऽयं धर्मो धर्मभृतां वर ! ॥ ।

सूक्ष्मधर्मो महाराज ! नास्य विद्म गतिं वधम्” ।

इति । धर्मत्वञ्च वज्र-पतित्वस्य तत्रैव वज्रधा प्रपञ्चितम् । एवं धर्म-
व्याधोपाख्याने,—विद्याऽभ्यासाद्गरीयसी मातापितृ-गुश्रूषा, विना-
ऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः,—इति प्रतिपाद्य सूक्ष्म-
धर्मस्य निगमितम्,—

* कन्यायाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† आचचक्षे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स्युः,—इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ यन्नैकां,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ धर्मवतां वर, इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) एकस्याद्वैतपद्याः पञ्चभिः पाण्डवैर्विवाहमधिष्ठितवानित्यर्थः ।

“वज्रधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव दिजेत्तम !”

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-विषयः प्रश्नः ॥

उक्त-प्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य च असाङ्कर्यायोत्तरमवतारयति,—

व्यास-वाक्यावसाने तु मुनि-मुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् ।

इति । ‘मुनि-मुख्य’—इति विशेषणेन सूक्ष्म-निर्णय-कौशलं दर्शितम् । ननु, “कस्यायं श्लोकः ?, न तावत् व्यासस्य, प्रश्न-रूपत्वाभावात्, नापि पराशरस्य, उत्तर-रूपतायाः अभावात् । ‘ननु, अत्यल्पमिदमुच्यते, आद्य-श्लोकेऽपि समानमिदं चोद्यम्’ । एवन्तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारोऽन्वेष्टव्यः” । उच्यते,—पराशर एव भावि-शिष्य-बुद्धि-समाधानाय स्वकीय-वृत्तान्त-ज्ञापकान् ईदृश-श्लोकान् निर्दिशे,—इति द्रष्टव्यम् । भारतादौ व्यास-वृत्तान्त-श्लोकानां व्यासे नैव निर्मितत्वेन सर्व-संप्रतिपत्तेः^(१) ॥

वक्ष्यमाण-धर्म-रहस्य-ग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते,—

- (१) ‘आचार्याणामियं शैली,—यत् स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति’—इति न्यायोऽत्र स्मर्तव्यः । अनयैव रीत्या,—“कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्” (मी० ३ अ० १ पा० ४ सू०) इति जैमिनेः, “तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात्” (शा० १ अ० ३ पा० २६ सू०) इति वादरायणस्य च सूत्रमुपपद्यते । यदि तु पराशरोक्तो धर्मः केनचित् तच्छिष्येण पञ्चादुपनिबद्धः,—इति समाधीयते, तदा न काचिदनुत्ततिः । पराशरोक्तधर्मप्रतिपादकतया तु ग्रन्थस्यास्य पराशरीयत्वस्याप्युपपत्तेरिति धेयम् ।

शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र, सुनि-सम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धेऽपि सम्प्र-
दाय-प्रवर्त्तकत्वेन विशेषतस्तत्-सम्बोधनम् ॥

धर्मं अद्भुतिशयाय धर्मस्य प्रवाह-रूपेण अनादितां वक्तुं सृति-
शास्त्रस्य कर्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह,—

कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ* ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

श्रुति-स्मृति-सदाचार-निर्णेतारश्च सर्व्वदा† ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले,—इति सृष्ट्यादिमारभ्य प्रलयो-
पक्रम-पर्यन्तो जगदविच्छिन्नः‡ कालः कल्पः । स च द्विविधः,—
महाकल्पोऽवान्तर-कल्पश्च । (१) मूल-प्रकृतेर्यः सर्गः, तमारभ्य चतु-
र्मुखायुः-परिमितो महाकल्पः, चतुर्मुखस्य दिनमात्रमवान्तर-कल्पः ।
तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

* क्षयोत्पत्त्या,—इति सु० पुस्तके, क्षये वृत्ते,—इति सो० मू० पुस्तके
पाठः ।

† सर्व्वदा—इति सु० पुस्तके पाठः । चतुर्थचरणे, 'न क्षयन्ते कदाचन'
इति सो० मू० पुस्तके पाठः । 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचारानिर्व्वेतव्याश्च
सर्व्वदा,—इति सु० मू० पुस्तके उत्तरार्द्धपाठः ।

‡ जगदविच्छिन्नः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) मूलप्रकृतिः समस्तजगदुपादानं कारणद्रव्यम् । तच्च साम्यावस्थोप-
लक्षितं सत्त्वादिगुणत्रयम् । सत्त्व-रजस्तमसाच्च जगदुपादानतया
द्रव्यत्वं बोध्यम् । तेषु गुणत्वव्यपदेशः पुरुषोपकरणत्वादिना भाक्तः,
एतत् सर्व्वं साख्यदर्शने व्यक्तम् ।

“ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्थ्यग-सहस्रान्तत् कल्पमाज्जर्मनीषिणः” ।

इति । सोऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मणे मानेन^(१) शत-
संवत्सर-परिमितः,—इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । ‘कल्पो कल्पो’,—
इति वीक्षया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् । तथा
च लिङ्ग-पुराणे,—

“एवं कल्पास्तु संख्याताः* ब्रह्मणोऽव्यक्त-जन्मनः ।

कोटि-कोटि-सहस्राणि कल्पानां सुनि-सत्तमाः !” ।

इति । तत्र, द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयोभवति । स च क्षयश्चतु-
र्विधः,—नित्येनैमित्तिकः प्राकृतिकश्चात्यन्तिकश्चेति । तदुक्तं कूर्म-
पुराणे,—

“नित्येनैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धाऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः^(२) ।

योऽयं संदृश्यते नित्यं लोके भूत-क्षयस्त्वह ।

नित्यः संकीर्त्यते† नाम्ना सुनिभिः प्रतिसञ्चरः ।

ब्राह्मणेनैमित्तिकोनाम कल्पान्ते योभविष्यति ।

* एवं कल्पास्त्वसंख्याताः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† अत्र, नित्यः स कीर्त्यते,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) ब्रह्मणोमानञ्च,—“दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसंख्याया । ब्राह्म-
मेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च”—इति मन्वाद्युक्तम् ।

(२) प्रतिसञ्चरः प्रलयः ।

(१) महदादि-विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ।

प्राकृतः प्रतिसर्गाऽयं प्रोच्यते काल-चिन्तकैः ।

ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि” (१) ।

इति । तत्र, प्राकृतः प्रलयः स्कन्द-पुराणे सूत-संहितायामेवं निरूपितः,—

“त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।

वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्पराङ्मुनिर्होच्यते ।

ब्रह्मणोऽन्ते मुनि-श्रेष्ठाः ! मायायां लीयते जगत् ।

तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ।

(१) प्राकृतप्रलयमाह महदादीति । महदादिविशेषान्तमिति महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रैकादशेन्द्रियपञ्चमहाभूतानीत्यर्थः । तत्र महत्तत्त्वं प्रकृतेः प्रथमः परिणामः, तत् बुद्धितत्त्वमित्युच्यते । तत्रैकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च,— इति षोडशकोशविशेषइत्युच्यते । अहङ्कारः पञ्चतन्मात्राणि च इति षड्विंशतिविशेषः । तत्राहङ्कारस्याविशेषस्य विशेषा एकादशेन्द्रियाणि, तन्मात्रलक्षणास्त्रिविधविशेषाणां विशेषाः पञ्चमहाभूतानीतिविवेकः । महत्तत्त्वन्तु न विशेषो नाप्यविशेषः किन्तु लिङ्गमात्रमित्याख्यायते । प्रकृतिश्चालिङ्गमित्युच्यते । एतत् सर्वं पातञ्जले सांख्ये च व्यक्तम् । अत्र महदादीनां सर्वेषां प्रकृतौ लयात् प्राकृतोऽयं प्रलयः । प्रतिसर्गः प्रलयः ।

(२) ज्ञानात् सत्त्वगुणान्यता-साक्षात्कारात् योगिनेयः परमात्मनि लयः सोऽयमात्यन्तिकः । न तस्य पुनरावृत्तिरस्ति, “न स पुनरावर्त्तते”— इति श्रुतेः । प्रकृतिबीजस्य त्वस्ति पुनरावृत्तिः ऋते विवेकख्यातेरिति सांख्ये पातञ्जले च व्यक्तम् । तस्मात् प्रकृतिजस्य नाख्यात्यन्तिक-प्रणयत्वमिति बोध्यम् ।

ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ! * ।

मूर्त्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ।

माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।

सत्य-बोध-सुखानन्ते ब्रह्म-रुद्रादि-संज्ञिते” ।

इति । तथा कूर्मे ब्रह्म-विष्णवादि-लयानन्तरं† पञ्च-भूतादि-लयः‡
पश्यते,—

(१) संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।

गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ।

तद्धारि-तत्त्वं सगुणं यस्य ते हव्य-वाहनः ।

तेजस्तु गुण-संयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।

आकाशे सगुणोवायुः प्रलयं याति विश्व-भृत् ।

भूतादौ च तथाऽऽकाशोलीयते गुण-संयुतः ।

इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तैजसे यान्ति संक्षयम् ।

वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ! ।

त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं ब्रजेत् ।

महान्तमेभिः सहितं प्रकृतिर्यस्य ते दिजाः !” ।

* सुव्रत ! इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयानन्तरं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पञ्चभूतादिप्रलयः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) संख्या मरणं प्रलय इति यावत् ।

इति । एवं विष्णु-पुराणादिषु प्राकृत-प्रलयोद्भूतः* । एवमेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादगायणः सूचयामास;—“विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च” (शा० २ अ० ३ पा० १४ सू०) इति । अतोऽस्मात् सृष्टि-क्रमो विपर्ययेण प्रलय-क्रमोऽभ्युपगन्तव्यः । सृष्टि-क्रमस्य तत्रत्येषु पूर्व-सूत्रेषु विचारितत्वात् ‘अतः’शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीत-क्रमः, उपादान-कारण-भूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विलीयमानत्वात् । यदि, सृष्टि-क्रम एव प्रलयेऽप्याद्रियेतां तर्ह्यवस्थिते घटे मृदिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो विपरीत-क्रमः । तथा सति, सृष्टौ परमात्मा-देरस्य देहान्तस्य क्रमस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्य देहादिः परमात्मान्तः क्रमोऽयुक्तः । प्राकृत-प्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमोऽवक्तव्यः,—इति चेत् । वाढम् । उच्यते एवासौ,† परमात्मनः प्रकृति-त्वात् । तथा च, वङ्गचोपनिषदि परमात्मनो जगत्-प्रकृतित्वं श्रूयते,—“आत्मा वाद्दमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चनमिषत्, स ईक्षत; लोकान्नु सृजा इति, स इमान् लोकान्सृजत”—इति ।

* प्राकृतलयोद्भूतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रलयस्याद्रियेत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ परमात्माद्येतदेहान्तस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) असौ प्रकृत्यन्तः क्रमः उच्यते एवास्माभिरित्यर्थः । ननु परमात्मान्तः क्रम एव पूर्वमुक्तः न प्रकृत्यन्तः क्रमः इत्याशङ्क्याह परमात्मन इति । तथा च परमात्मनः प्रकृतित्वात् परमात्मान्तः क्रम एव प्रकृत्यन्तः क्रम इति भावः ।

ननु, 'श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः^(१) प्रकृतित्वं परमात्मन-
स्तन्नियन्तृत्वं श्रूयते,—

“मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्” ।

इति' । नायं दोषः । मायायाः परमात्म-शक्तित्वेन शक्तिमतोऽप्यात्मनः
प्रकृतित्वावश्यभावात् । दहन-शक्ति-युक्ते अग्नौ दाहकत्व* व्यवहार-
दर्शनात् । आत्म-शक्तित्वञ्च मायायास्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्,—

“ते ध्यान-योगानुगताः प्रपश्यन्

देवात्म-शक्तिं स्व-गुणैर्निगूढाम्” ।

इति । वादरायणश्च प्रथमाध्यायस्योपान्याधिकरणे^(२) माया-विशिष्टस्य
ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तञ्च,—इत्युभयविध-कारणत्वमुपपादयामास ।
कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वं, घटे मृदइव कार्यं† तस्यानुगमात्

* दाहक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वकार्यं,—इति स० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) माया तु त्रिगुणात्मिका सदसद्भ्यामनिर्वीच्या विशुद्ध-सत्त्व-प्रधाना
भावरूपा । यत्रेदमुक्तम् । “चित्तानन्दमय-ब्रह्म-प्रतिविम्ब-समन्विता ।
तमेराजः-सत्त्व-गुणा प्रकृतिर्विविधा च सा । सत्त्व-शुद्धविशुद्धिभ्यां
मायाऽविद्ये च ते मते”—इति ।

(२) “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-दृष्टान्तानुपरोधात्” (शा० १ अ० ४ पा० २३ सू०)
इत्यस्मिन् अधिकरणे । प्रकृतिश्च उपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं
निमित्त-कारणञ्च । एक-विज्ञानेन सर्व-विज्ञान-प्रतिज्ञायाः मृदघटादि-
दृष्टान्तस्य च अनुपरोधोपपत्तेरिति सूत्रार्थः । कारणे हि विज्ञाते
कार्यं विज्ञातं भवति कारणातिरिक्तस्य वस्तुसतः कार्यस्याभावात् ।
विवर्त-वादाभ्युपगमेन कार्यस्य कारणानतिरेकात् । एतच्च तत्रैव
द्रष्टव्यम् ।

प्रकृतित्वम्, अगम्यते* हि जगति माया-विशिष्टं ब्रह्म । तत्र, सच्चि-
दानन्दत्वं ब्रह्मणोलक्षणं विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि जग-
त्यवेचामहे; 'घटोऽस्ति'—इति सद्रूपत्वं, 'घटोभाति'—इति चिद्रूपत्वं,
'घटः प्रियः'—इत्यानन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते, विनश्यति च'—
इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तर-तापनीये श्रूयते,—“सच्चिदा-
नन्दरूपमिदं सर्वं सत् सदिति चितीत्यं सर्वं प्रकाशते च †” इत्यादि ।
तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणोमूल-प्रकृतित्वात् स्यति-पुराणयोश्च श्रुत्य-
नुसारित्वात् ‡ ब्रह्मावशेषो ॥ जगद्विलयोऽत्र विवक्षितः—इति मन्त्र-
व्यम् ॥ वैशेषिकादिमत-सिद्धस्तु लयोऽस्माभिर्नात्र प्रपद्यते**
तस्य पुरुष-बुद्धि-रूप-तर्क-भूलत्वेन बुद्धिमद्भिः स्वयमेवाहितं
शक्यत्वात् ।

अथा†† श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते । सन्ति हि सृष्टि-प्रति-
पादिकाः बह्व्यः श्रुतयः । तत्र, “आत्मावादमेकएवायमासीत्”—
इत्यादि वक्तृचोपनिषदाक्यं पूर्वमुदाहृतम् । “सत्यं ज्ञानमनन्तं

* अगम्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इत्याद्यानन्दरूपत्वं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सज्जोदं सर्वं सदिति चिदिदं सर्वं काशते काशने च,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

§ सत्यनुसारित्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ ब्रह्माद्यशेष,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ इत्यवगन्तव्यम्—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** वैशेषिकादिमतप्रसिद्धस्तु प्रलयोनास्माभिः प्रपद्यते,—इति स०
सो० पुस्तकयोः पाठः ।

†† संप्रति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

ब्रह्म”—इत्युपक्रम्य, “तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः”—
इत्यादिकं तैत्तिरीयक-वाक्यम् । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्’—इत्युप-
क्रम्य, “तदैक्षत; ब्रह्म स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत”—इति
छन्दोग-वाक्यम् ।

“यथा सुदीप्तात् पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते स्वरूपाः ।

तथाऽक्षरादिविधाः सोम्य ! भावा*

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति” ॥

इत्यर्थः वाक्यम् । “तदेदं† तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नाम-रूपाभ्या-
मेव व्याक्रियत”—वाजसनेय-वाक्यम् । ननु, नैतेषु वाक्येषु सृष्टि-
व्यवस्थापयितुं शक्यते, विप्रतिपत्तेर्वज्रलत्वात् । अत्र, ब्रह्म-सद्-अक्षरा-
ऽव्याकृत-शब्दैर्वाच्यानि वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च, एकस्य
जगतो विलक्षणानि बह्वन्युपादानानि युक्तानि‡ । नैष दोषः । आत्मादि-
शब्दैरेकस्यैव वस्तुनोऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्म-शब्दयोस्तावदै-
कार्थं स्पष्टम् । ब्रह्म वाक्यशेषे “तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूतः”—इत्युक्तात् । सद्-आत्म-शब्दयोश्चैकार्थत्वम् युक्तम् । आत्म-
शब्दस्य स्वरूप-वाचित्वात्, सत्तायाश्चैपनिषदैः सर्व-स्वरूपत्वाभ्युप-
गमात्, अनुभूयते च सत्तायाः सर्व-स्वरूपत्वं, नर-विषाणादीनामपि

* तथाऽक्षरात् प्रभवन्ते हि भावाः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘वेद’ इत्यधिकं वर्तते स० सो० पुस्तकेयोः ।

‡ तदेवं—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ युक्तानि,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

ज्ञान-जगत्काकारेण सत्-स्वरूपत्वात् । अक्षर-शब्दश्च,—‘अश्रुतः’—
इति वा, ‘न क्षरति’—इति वा, परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दे-
ऽपि, तस्मिन् योजयितुं शक्यते; ‘वि स्पष्टम् आ समन्तात् कृतम्’
—इति व्युत्पत्त्या, जगतः प्रतीति-योग्य-स्थूलत्व-दशा व्याकृतम्, ‘न
व्याकृतम्’—इति, अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्व-दशमाह* । एकस्यैव वस्तुनः
स्थूल-सूक्ष्म-दशे जगद्-अक्षर-शब्दाभ्यामुच्येते । विवर्त्त-वादिभिर-
खण्डैकरसस्य ब्रह्मणोजगद्रूपेण प्रतिभासाम्बुपगमात्^(१) । तस्मात्
अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानाम्^(२) एकएवार्थः ।

ननु, क्वचित् शून्यस्य^(३) जगत्-कारणत्वं श्रूयते;—“असद्वाद्दमद्य
आसीत्, ततोवै सदजायत”—इति । मैवम् । तत्र, सद्-असत्-
शब्दाभ्यां व्यावृत्ताव्याकृतयोरभिधानात् । श्रुत्यन्तरे, “कथमसतः

* सूक्ष्मां दशमाह,—इति स० सो० मुक्तकयोः पाठः ।

† एकस्यैव च,—इति स० सो० मुक्तकयोः पाठः ।

(१) विवर्त्तवादे अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासमात्रं मायिकम् । न तु वस्तुनो-
ऽन्यथाभावः । यथा रज्जुरेव सर्पाकारेण प्रतीयते, न तु रज्ज्वादन्य-
थात्वं भवति, एवं ब्रह्मैव जगदाकारेण प्रतीयते न तु ब्रह्मणोऽन्यथा-
भावोभवति । तथा चोक्तम् । “स-तत्त्वतोऽन्यथा प्रथा विवर्त्तइत्युदी-
रितः”—इति । तथाच, ब्रह्मणः स्थूलरूपत्वं प्रतिभासिकं सूक्ष्मरूप-
त्वं तात्त्विकमिति विवेकः । परिणामवादे तु स्थूलरूपत्वमनायास-
गम्यमिति तत्रोक्तम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाद्यनुमतः पुरुषबुद्बुत्-
प्रेक्षामात्रमल-इति मूलप्रमाणाभावादुपेक्षित इति मन्तव्यम् ।

(२) अव्याकृत-ब्रह्म-सत्-अक्षर-आत्म-शब्दानामित्यर्थः ।

(३) शून्यमभावः ।

सञ्जायत*”—इति शून्यस्य कारणता-प्रतिषेधात् । ननु प्रतीय-
मान-जगदाकार-रहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत् ब्रह्म, तर्हि, तत्
कीदृशं बुद्धावारोपयितव्यम् ‡ इति चेत् । इदानीं प्रष्टुं यादृशमनू-
दितं, तादृशमेव † तदिति बुद्धिं समाधत्स्व^(१) । दृष्टान्तं चेत् पृच्छसि,
न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्-समस्य वस्त्वन्तरस्थाभावात् । तथा च
श्रुतिः,—

“न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते

न तत्-समस्याभ्यधिकस्य दृश्यते” ।

इति । यदि, शिष्य-व्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासोऽपेक्षितः॥ ^(१), तर्हि,
अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम्, पुरुषार्थ-स्वरूपत्वे च॥ विषयानन्दो-
निदर्शनीयः । “अनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”—इति** “विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म”—इत्यादि श्रुतेः । अशेष-शङ्का निवृत्त्यपेक्षा चेत्, ब्रह्म-
मीमांसां पठ,—इत्यलमतिविस्तरेण ।

* सञ्जायेत,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ननु,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ बुद्धादावारोपयितव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तादृशशब्दं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दृष्टान्ताभ्यासोऽपेक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ ‘च’—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

*** ‘इति’ शब्दः स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(१) तथा च जगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं ब्रह्म,—इत्येव बुद्धा-
वारोपयितव्यमित्यर्थः ।

(२) दृष्टान्तवदाभासते,—इति दृष्टान्ताभासः, न तु परमार्थदृष्टान्त
इत्यर्थः ।

यावन्तं कालमभिव्यक्त-जगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्, तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तदशायामवस्थाय^(१) पञ्चादभिव्यक्तौ प्रयतते । ननु, महाप्रलये, कालोवा तदियत्ता वा कथं घटते ? ^(२) । उच्यते । कं प्रत्येतच्चोद्यम् ? ^(३) न तावत् ब्रह्म-वादिनं प्रति, 'तन्मते विद्यदाद्यनन्त-भेद-जगत्-प्रतीतिं * कल्पयन्त्यामायायाः कस्मिन्महाप्रलयः एतावत्-काल-परिमितमासीत्,—इत्येवं विध-प्रतीति-मात्र-कल्पने को-भारः ? ^(४) । ^(५) परमाणु-वादेऽप्यस्त्वेव नित्यः कालः । ^(६) प्रधान-वादे

* भेदभिन्नं जगत् प्रतीतं—इति स० सो० पुस्तक्याः पाठः ।

- (१) अणभिव्यक्तदशा महाप्रलयः ।
- (२) कालस्य क्रियारूपत्वात् महाप्रलये च क्रियाया अस्मत्प्रवादिति भावः । तदियत्तापि क्षणादिक्षणा क्रियासाधैव । प्रश्नोऽयं 'क्रियैव कालः'—इति मतानुसारेणेति बोध्यम् ।
- (३) क्रियातिरिक्तः पदार्थान्तरं कालः,—इति मतमाश्रित्य प्रथमं तावत् वेदान्तमते परिहारमाह न तावदिति ।
- (४) तथा च एतन्मते स्वरूपप्रलयौ द्वौवेव माया-कल्पिताविति भावः ।
- (५) न्याय-वैशेषिकमते परिहारमाह परमाणुवादे इति । एतन्मते प्रलय-कालस्येत्येतावत्परिहारोऽर्थस्येनापवादनीयः,—इत्याकरे व्यक्तम् ।
- (६) सांख्यमते परिहारमाह प्रधानवादे इति । प्रधानं प्रकृतिः । पञ्च-विंशति तत्त्वानि तु प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्र एकादशेऽन्वित-पञ्च महाभूत-पुरुषरूपाणि सांख्ये प्रसिद्धानि । एतन्मते, प्रलयेऽपि प्रधानस्य सदृशपरिणामप्रवाहसत्त्वात् नानुपपत्तिस्तदियत्ताया इति ध्येयम् । इदमत्रावधेयम् । सांख्ये सिद्धान्ते न कालोनाम पदार्थोऽस्ति, किन्तु यैरुपाधिभिरेकस्य कालस्य भूतभविष्यदादिव्यवहारभेदं वैशेषि कादयोमन्यन्ते, तदुपाधयोऽभ्युतादिव्यवहारं प्रयोजयन्तीति कृत-मत्र कालेन, इति सांख्यतत्त्वकौमुद्यामभिहितम् । एतच्च काल-माधवीयग्रन्थे ग्रन्थकृताप्युक्तम् ।

पञ्च-विंशति-तत्त्वैर्भोवहिभूतस्य कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव काल-शब्देन व्यवह्रियताम् । अतः प्रलय-कालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथाच, श्रुतयः,—“कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि” “सोऽकामयत वज्रं स्यां प्रजायेय”—इति, “तदैक्षत वज्रं स्यां प्रजायेय इति” “स ईक्षां चक्रे”—इत्यादि । ननु,* कामोनाम मनो-वृत्ति-विशेषः, “कामः सङ्कल्पोविचिकित्सा-अद्वा-ऽअद्वा-धृतिरधृतिः श्रीर्धोर्भीरित्येतत् सर्व्वं मनएव,—इति श्रुतेः । मनश्च भौतिकम्, “अन्नमयं हि सोम्य ! मनः”—इति श्रुतेः । तथा सति, भूतोत्पत्तेः पूर्व्वमविद्यमाने मनसि कुतः कामः ? । उच्यते । न तावत् सर्ग-समये चोद्यमिदमुदेति, तन्मनसोभौतिकत्वाभावात्, नित्यायाः ईश्व-रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिद्धान्तान्तु सर्गोपहितत्वाकारेण नित्येच्छायामप्युपपद्यते । औपनिषदे मते तु जीवेच्छायाः भौतिक-मनः-कार्य्यत्वेऽपि, ईश्वरेच्छायाः माया-परिणाम-रूपत्वात् न मनोऽपेक्षाऽस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाण्यशेष-व्यवहार-शक्तिर-चिन्त्या परमेश्वरस्य अतिव्यगम्यते,—

“न तस्य कार्य्यं करणञ्च विद्यते

न तत्-समस्याभ्यधिकश्च दृश्यते ।

पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञान-बल-क्रिया च” ॥ इति ।

* “तथा च”—इत्यारभ्य, “ननु”—इत्यन्तः पाठः स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

“अपाणि-पादोजवनोग्रहीता

पश्यत्यक्षुः स इष्टोत्पत्त्यर्थः” ।

इति च । एवञ्च सति, ‘असङ्गस्य कथमुत्पादकत्वम्, उत्पत्त्य-
मानानि वा विद्यदादीनि योग्य-सामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्येरन्”—
इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अनन्त-शक्त्यैव अशेष-चोद्यानां
दत्तोत्तरत्वात् । तस्मात्, यथाश्रुति निःशङ्कैः सृष्टिरभ्युपेतव्या ।
श्रुतिस्त्वैवमाह,—“तस्मादा एतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः, आका-
शाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरापः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्यामोषधयः,
औषधिभ्योऽन्नम्, अन्नात् पुरुषः”—इति । तत्र, पुरुष-शब्देन शिरः-
पाष्णादि-युक्तो देहोऽभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिः स्वस्मान्नोवज्ज-
प्रकारः । तत्र, ब्रह्मदहस्य निरतिशय-पुण्य-पुञ्ज-फल-रूपत्वात् इतर-
सकल-देह-कारणत्वेनादित्वम् । तथाच श्रुति-स्मृती,^१—

“हिरण्य-गर्भः समवर्त्ततामे

भूतस्य जातः पतिरेकआसीत्” । इति श्रुतिः^१ ।

“ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ।

विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता” ।

इति च ।

“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदि-कर्त्ता स भूतानां ब्रह्माऽप्ये समवर्त्तत” ।

^१श्रुतिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिः,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

इति सृतिः । एतेन, विष्णु-महेश्वर-देहयोरप्यादित्वं* व्याख्यातम् । एके-
नैव चेतनेन गुण-त्रय-व्यवस्थायै देह-त्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा च,
मैत्रेय-शाखायां श्रूयते । “तस्य प्रोक्ताश्रयास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णु-
रिति अथ ह्येवै खलु वावाऽस्य राजसोऽशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा,
यथा ह्ये खलु वावाऽस्य तामसोऽशोऽसौ स योऽयं रुद्रः, यथा ह्ये खलु
वावाऽस्य सात्त्विकोऽशोऽसौ स योऽयं विष्णुः, स वा एष एकस्मिन्ना
भूतः”—इति । तद्योत्तर-तापनीये, मायां प्रकृत्य श्रूयते । “सैषा
चित्रा सुदृढा वक्त्रं कुरा स्वयं गुण-भिन्नां कुरेख्यपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिव-रूपिणी चैतन्य-दीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं
सर्वत्र”—इति । स्कन्द-पुराणेऽपि,—

“एक एव शिवः साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्त-सिद्धये ।

ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भते” ।

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् ॥ महाकल्पावसाने क्षीयन्ते,
पुनः ॥ स्तत्-कल्पादावुत्पद्यन्ते,—इति सिद्धम् ।

अक्षरार्थस्तु, क्षय-सहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः** तदोत्पत्तिता
भवन्ति,—इति । एवं तत्तदवान्तर-कल्पानामवसाने प्रारम्भे च

* विष्णु-महेश्वरयोरप्यादित्वम्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मा विष्णुरुद्र इति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथ यथा ह्ये—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

§ यथा ह्ये,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

॥ तस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ स्तत्र महाकल्पादादित्यादि स० पुस्तके पाठः ।

** क्षयोत्पत्तिः—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

श्रुत्यादीनां निर्णेतारः त्रयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते । तत्र, श्रुति-निर्णेतारः,—वेद-विभाग-कारी व्यासः, तद्वेद-शाखा-सम्प्रदाय-प्रवर्तकाः कठ-कौथुमादयः, कल्प-सूत्र-काराः बोधायनाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसा-सूत्र-होताजैमिन्यादयश्च । स्मृति-निर्णेतारोमन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र, पैठीनसिः,—

“तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमाद्युग्रनोयमाः ।

वशिष्ठ* दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ।

विष्णवापस्तम्ब-हारीताः शंखः कात्यायनोभृशः ।

प्रचेतानारदोयोगि^(१) बोधायन-पितामहाः ।

सुमन्तुः कश्यपोवभुः पैठीनोव्याघ्रएवर्चा ।

सत्य-व्रतोभरदाजोगार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा† ।

जावालिर्जमदग्निश्च लोकाक्षि‡ ब्रह्म-सम्भवः ।

इति धर्म-प्रणेतारः षट्त्रिंशदृषयस्तथा” ।

ननु, किमियं परिसंख्या? ^(२) । मैवम् । तथा सति, वत्स-मरीचि-

* वसिष्ठ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† व्यासएव च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कार्ष्णाजिनस्तथा,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ लोकाक्षि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) योगी याज्ञवल्क्यः । अथश्च, क्वचित् योगीश्वरः—इति, क्वचित् याज्ञवल्क्यः—इति, क्वचित्च योगियाज्ञवल्क्यः,—इति च निर्दिश्यते । याज्ञवल्क्यीयात् धर्मशास्त्रात् पृथक् योगियाज्ञवल्क्यीयं धर्मशास्त्रमप्यस्माभिरूपलब्धम् ।

(२) परिसंख्या प्रसिद्धा संख्यानम् । इतावन्ताएव धर्मप्रणेतारोनन्त्ये इत्यर्था किमेवा गणना इति प्रश्नार्थः । तथा चेत्तम् । “अन्याद्यंशूय-

देवल-पारस्कर-पुलस्त्य* पुलह-ऋतु† ऋग्यजुः-ब्रह्म-लिखिता‡ कागले-
चात्रेयादीनां धर्म-शास्त्र-प्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्वमेधिके पर्वण्यपि
तत्तन्मुनि-प्रोक्त-धर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्र-कर्त्तारोगम्यन्ते(१) । ‘श्रुता
मे मानवाधर्माः’—इत्युपक्रम्य एवं पथ्यते,—

“अमामहेश्वराश्चैव‡ नन्दि-धर्माश्च पावनाः ।

ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुतामया ।

धूम्रायन-कृताधर्माः कणा॥ वैश्वानराश्चपि ।

भार्गवाद्याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ।

भरद्वाज-कृताये च वृहस्पति-कृताश्च ये ।

कुण्डेश कुणि-वाहेश॥ विश्वामित्र-कृताश्च ये ।

सुमन्तु-जैमिनि-कृताः शाकुनेयास्तथैव च ।

पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पावकीया** स्तथैव च ।

अगस्त्य-गीतामौद्गल्याः शाण्डिल्याः शैलभायनाः†† ।

* पुलस्त्य—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

† ऋतु, —इति सु० पुस्तके नास्ति ।

‡ विलिखित,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उमामहेश्वराश्चैव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ काव्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ कुणिताहेश,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** पावणीया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† अगस्त्यगीताः शैलभायनाः शाण्डिल्याः शैलभायनाः,—इति स० सो०
पुस्तकयोः पाठः ।

माणं च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षित-
भोजनम्—इति ।

(१) वत्सादय इति शेषः ।

वालखिल्य-कृताये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ।

वैयाघ्राव्यास-गीताश्च विभण्डक* कृताश्च ये ।

तथा विदुर-वाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।

वैशम्पायन-गीताश्च ये चान्ये एवमादयः” ।

इति । ‘सदाचारः’,—हेलाकोदवृषभ-यज्ञाङ्गीनैवुकादिः† (१) । तस्य निर्णेतारस्तत्तत्-कुल-वृद्धाः । ‘च’कारः उक्तानुक्त-समुच्चयार्थः । उक्ताः,—मन्वादयो ब्रह्मादयश्च सृष्टि-शास्त्रकर्तारः । अनुक्तस्तु,—धर्मः । तस्यापि, पूर्व-कल्पान्ते क्षीणस्योत्तर-कल्पादौ सृष्टिर्भवति । तथा च, वाजसनेय-ब्राह्मणे सृष्टि-प्रकरणे,‡ प्रजापतिर्मनुष्यादि-पिपीलिकान्त-प्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानि-देवतानाञ्च सृष्टिमाप्नाय, अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिराप्नायते । “स नैव व्यभवत्तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत् क्षत्रं च यद्वर्माः तस्मात् परं नास्ति” इति । अस्यायमर्थः ;—स प्रजापति-मन्वादि-रूप-धारी जगत्-सृष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वाऽपि तन्नियामकाभावात् कृत-कृत्याना-रूपं विभवं नैव प्राप्तवान्, ततो विचार्य नियामकत्वेन श्रेष्ठं धर्ममतियन्त्रेनासृजत्,—इति । अहो ! महदिदं धर्मस्य सामर्थ्यं ; यत् क्षत्रियादिर्गोमारणे समर्थोऽपि धर्मोद्धीतः§ कर-प्रदानाद्यनुप-

* वितण्डक,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† समाचारो लोके वृषभयज्ञादि नैर्ऋतादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, प्रजापति-मनुष्यादि,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ धर्माधीनः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) हेलाका वासन्तोत्सवविशेषः प्राच्यैः क्रियते, उद्वृषभयज्ञः उदीच्यै, आङ्गीनैवुकादयो दाक्षिणात्यैः । स्युस्मिदं मीमांसा-प्रथम-द्वतीयाह-माधिकरणे भाष्यादौ ।

योगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति* । प्रत्युत, तस्मै धनं ददाति,
भटाश्चातिशूराः धनुः-खडगादि-धारिणोल्लव-सख्याकाः एकेन निरा-
युधेन रुमेन† स्वामिना अधिक्षिप्यमाणाः स्ताड्यमानाः सन्तोऽपि
स्वामि-द्रोहादिभ्यति । ततो धर्मादप्युत्कृष्टं न किञ्चिन्नियामकम-
स्तीति । ‘प्रलय-काले धर्मस्यापि संहारे भावि सृष्टेर्धर्माधर्म-कार्याया
असम्भवः’,^(१) इति चेत्, न, पूर्व-कल्पानुष्ठान-सञ्चितस्य फल-वीजस्या-
पूर्वस्य संहारानङ्गीकारात्^(२) । द्रव्य-गुण-क्रिया-रूप एव हि धर्मः
संक्षिप्यते पुनरुत्पद्यते च सर्वदा^(३) इति । अनेन, सृष्टि-संहार-प्रवा-
हस्यानादितामनन्तताञ्च दर्शयति^(४) ॥

* ताडयति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† खकीयेनैकेन, — इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ रुमेन, —इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ विक्षिप्यमाणा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) धर्माधर्मौ विना जगद्वैचित्र्यासम्भवात् सृष्टेः धर्माधर्मकार्यत्वमिति
बोध्यम् ।
- (२) तथाचापूर्वरूपौ धर्माधर्मौ प्रत्येपि तिष्ठतः,—इति न विचित्र-
सृष्ट्यनुपपत्तिरिति भावः । तदानीं धर्माधर्मयोः सत्त्वञ्च कार्यदर्शना-
दनुमातव्यम् ।
- (३) द्रव्यं सोमादि, गुणः “अरुणया पिङ्गाद्या गवैकहायन्या सोमं क्रीणा-
ति”—इत्याद्युक्तः आरुण्यादिबलक्षयः, क्रिया अभिहोत्रादिका । धर्म-
त्वञ्चाभीषां न स्वरूपतः किन्तु श्रेयःसाधनत्वरूपेणेति मोमांसाश्लोक
वार्त्तिकदौ व्यक्तम् ।
- (४) यद्यपि प्रवाहस्यावस्तुत्वात् प्रवाहिव्यक्तीनाञ्च सादित्वात् प्रवाहस्या-
नादित्वासम्भवः, तथापि, प्रवाहिव्यक्तीनां मध्ये अन्यतमया व्यक्त्या विना
अनादिकालस्यानवस्थानमेव कार्यानादित्वमिति सिद्धान्तः । एतच्च

यदर्थं सृष्टि-संहारौ संचिष्योक्तौ, तत् प्रवाह-नित्यत्वमिदानी-
माह,—

न कश्चिद्वेद-कर्त्ता च वेदं स्मृत्वा* चतुर्मुखः ।
तथैव धर्म्मान् † स्मरति मनुः कल्यान्तरेऽन्तरे ‡ ॥ २१ ॥

इति । सृष्टि-निर्णेतृणां मन्वादीनां सृष्टि-कर्त्तृत्व-दर्शनात् तथैव
श्रुति-निर्णेतृणामपि वेद-कर्त्तृत्वमाशङ्क्य निराचष्टे ‘न कश्चित्’-इति ।
न तावत् व्यासो वेद-कर्त्ता, तस्य विभाग-मात्र-कारित्वात् । नापि
चतुर्मुखः, ईश्वरेण चतुर्भुखाय वेद-प्रदानात् । नापि जगदीश्वरः, तस्य
सिद्ध-वेदाभिव्यञ्जकत्वात् । तदुक्तं मत्स्य-पुराणे,—

“अस्य वेदस्य१ सर्वज्ञः कल्पादौ परमेश्वरः ।

व्यञ्जकः केवलं विप्राः ! नैव कर्त्ता न संशयः ।

ब्रह्माणं मुनयः ! पूर्वं सृष्ट्वा तस्मै महेश्वरः ।

दत्तवानखिलान् वेदान् विप्राः ! आत्मनि॥ संस्थितान्॥ ।

* वेदं श्रुत्वा,—इति सु० पुस्तके, वेदं स्मृत्वा, — इति सु० मू० पुस्तके,
वेदकर्त्ता,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† तदेव धर्म, —इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ कल्यान्तरान्तरे, —इति सु० मू०, सो० मू० पुस्तकेयोः पाठः ।

§ धर्मस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ विप्रयात्मनि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

॥ संस्थितान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

शारीरवटीकायां रत्नप्रभायामन्यत्र च व्यक्तम् । एष एव न्यायः प्रवा-
हस्थानन्तत्वेपि योजनीयः ।

ब्रह्मणा चोदितो विष्णुर्व्यास-रूपी द्विजोत्तमाः ! ।

हिताय सर्व-भूतानां वेद-भेदान् करोति सः” ।

इति । कठादीनान्तु* तत्-कर्तृत्वं दूरापास्तम् । उपपत्तयस्तु वेदापौरुषेयत्वाधिकरणे^(१) द्रष्टव्याः । ननु, ‘शास्त्र-योनित्वाधिकरणे^(२) ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तित्व-दार्ढ्याय वेद-कर्तृत्वं व्यासेन सूचितम् ।^(३) ननु, तेनैव देवताधिकरणे^(४) वेद-नित्यत्वमपि, “अतएव च नित्य-त्वम्’ (शा० १ अ० ३ पा० २८ सू०) इति सूत्रेण प्रदर्शितम् ।^(५) एवं तर्हि, विरोधः परिहर्तव्यः । उच्यते । वर्णानां पदार्थ-तत्-संबन्धानां वाक्यानाञ्चानित्यत्वं वैशेषिक-काणादादयो वर्णयन्ति^(६), तान् प्रति-

* इतरेष्वन्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दूराप्रेतम्,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

- (१) “वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः” (मी० १ अ० १ पा० २७ सू०) इत्यस्मिन्नधिकरणे इत्यर्थः ।
- (२) शारीरक-प्रथम-प्रथम-द्वितीयाधिकरण-प्रथमवर्णके ।
- (३) सिद्धान्तयति नन्विति ।
- (४) शारीरक-प्रथम-तृतीयाष्टमाधिकरणे ।
- (५) पूर्वोपरविरोधमुद्भावयति यवन्तर्हीति ।
- (६) शब्दानित्यत्वञ्च वैशेषिकद्वितीयाध्यायद्वितीयाङ्गिके, न्याय-द्वितीयाध्याय-द्वितीयाङ्गिके च वर्णितम् । शब्दानामनित्यत्वे च तत्सम्बन्धस्य शब्दसमूहात्मकवाक्यस्य च सुतरामनित्यत्वम्, तदपि आत्मतत्त्वविशेषके न्यायकुसुमाञ्जले च स्पष्टम् । पदार्थानां घटादीनामनित्यत्वञ्च ब्रह्म च वर्णितम् । अत्र, वैशेषिककाणादादयः,—इति पाठोलेखक-प्रमादकृत इति प्रतिभाति, कणादस्यैव वैशेषिकदर्शनकर्त्तृत्वात् । किन्तु

मीमांसकाः प्रथम-पादे^(१) कालाकाशादीनामिव वर्णानां नित्यत्वं वर्णयामासुः, “व्यवहारे भट्टनयः”,—इत्यभ्युपगमं* सूचयितुं देवताधिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूचितम्^(२) । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव^(३) वेदेष्वर्थ्यावबोध-पूर्विकायाः पद-विशेषावापोद्वापाभ्यां^(४) प्रवृत्तायाः वाक्य-रचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं युक्तम् । ब्रह्म-विवर्तत्वं त्रियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति,—इति मत्वा शास्त्र-योनित्वाधिकरणे वेद-कर्तृत्वं ब्रह्मणोदर्शितम् । अतएव भट्टपादाः सत्यपि पुरुष-संबन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः,—

“यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता” ।

इति । तस्मात्, “स्वतन्त्रः कर्त्ता” (पा० १ अ० ४ पा० ५४ सू०) इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न कोऽपि वेदस्यास्ति^(५) ।

* इत्यभ्युपगतिं—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सर्व्वे च दर्शनात्तथैव रक्षितः,—इति बोध्यम् । वैशेषिकोक्त्याः काणादः,—इति कथञ्चित् सङ्गमयितव्यम् ।

(१) मीमांसा-प्रथमाध्याय-प्रथमपादे ।

(२) व्यावहारिकं वेदान्तमते, भट्टमते तु पारमार्थिकमेवेति मन्तव्यम् ।

(३) कालिदासादिग्रन्थे यथा वृद्धिपूर्विकाप्रवृत्तिर्न तथा वेदे, इति व्यतिरेके दृष्टान्तः ।

(४) आवापः पदान्तरानयनं उद्वापः पूर्वपदापनयः । पदपरिवृत्तिरिति फलितार्थः ।

(५) तथाच निःश्वासवदनायासेन वेदाः ब्रह्मणः सम्भूताः,—इति ब्रह्मणो वेदकर्त्तृत्वव्यवहारः स्वातन्त्र्यलक्षणान्तु पारमार्थिकं कर्त्तृत्वं नास्तीति सिद्धान्तार्थः ।

‘च’कारः तु-शब्दार्थे वर्त्तमानोवैलक्षण्यमाह ; सन्ति हि बहवश्च-
तुसुख-मनु-प्रमृत्तयः स्मृति-कर्त्तारः, वेद-कर्त्ता न कोऽपीति वैलच-
ण्यम् । ‘वेदं स्मृत्वा* इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्ग-न्यायेन द्वितीयाद्ध-गतं
पदत्रयमन्वेतव्यम् । अनुषङ्ग-न्यायश्च,—^(१)द्वितीयाध्याय-प्रथम-पादे
वर्णितः । तथाहि,—ज्योतिष्टोम-प्रक्रियायाम् उपसदसुपहोमेषु
चयोमन्त्राः श्रूयन्ते,—“यातेऽग्नेऽयाशया रजाशया हराशया तनुर्वर्षिष्ठा
गङ्गरेष्ठा, उग्रं वचो अपावधीत् ॥ त्वेष्टं वचो अपावधीत् स्वाहा”[†]
इति । तत्र, ‘अयाशया’ ‘रजाशया’ ‘हराशया’—इति पद-भेदात्मन्त-
भेदः^(१) । तत्र, प्रथम-मन्त्रस्य, तनूरित्यादि-वाक्य-शेषापेक्षाऽस्ति,
चरम-मन्त्रः, ‘यातेऽग्ने’—इत्यसुंवाक्यादिमपेक्षते, मध्य-मन्त्रश्चाद्य-
न्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः,—किमपेक्षितार्थ-परिपूरणाय लौकिकः
कियानपि पद-सन्दर्भोऽध्याहरणीयः, किं वा श्रूयमाणं पदजातम-

* वेदं श्रुत्वा,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र ‘पुराणानाम्’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

‡ ज्योतिष्टोमप्रक्रियायाम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उपसदहोमेषु,—इति स० सं० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ इत्यमेव विसन्धिः पाठः सर्वत्र । एवं परत्र ।

¶ मीमांसाभाष्ये तु ‘यातेऽग्नेऽयाशया तनुर्वर्षिष्ठा’—इत्यादि स्वाहान्तं
मन्त्रं लिखित्वा, पश्चात्, ‘रजाशया’ ‘हराशया’—इति प्रतीकद्वयं
लिखितम् ।

(१) मीमांसायाः,—इत्यादि ।

(२) यातेऽग्नेऽयाशया तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिरेकोमन्त्रः, यातेऽग्ने रजाशया
तनुर्वर्षिष्ठा,—इत्यादिर्द्वितीयः, यातेऽग्ने रजाशया तनुर्वर्षिष्ठा,—
इत्यादिस्तृतीयः, इति विवेकः ।

नुषङ्गनीयम्? इति । वाक्यादेः^(१) प्रथम-मन्त्रेणैव संबन्धात् वाक्य-
शेषस्य चरम-मन्त्रेणैव संबन्धात् लौकिकाध्याहारः,—इति पूर्वः पक्षः ।
वैदिकाकाङ्क्षायाः सति सम्भवे वैदिक-शब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्य-
मन्त्र-संबन्धानामपि पदानां बुद्धिस्थलेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्या-
सन्नत्वाच्च, अनुषङ्गएव कर्त्तव्योनाध्याहारः,—इति सिद्धान्तः । एवञ्च
सति, प्रकृतेऽपि 'कल्पान्तरे धर्मान् स्मरति'—इति पदत्रयं पूर्वार्द्धे-
ऽनुषङ्गनीयम् । ^(२)चतुर्मुखस्तस्मिंस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण दत्तं
वेदं स्मृत्वा, तच्च विप्रकीर्णान् वर्णाश्रम-धर्मान् सङ्कलय्य स्मृति-ग्रन्थ-
रूपेण उपनिवध्नाति । तथा च, पितामह-वचनानि तच्च तच्च निबन्धन-
कारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृति-शास्त्र-कर्तृत्वं मनुनाऽप्युक्तम्,—

“इदं शास्त्रन्तु कृत्वाऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादीनहं सुनीन्” ।

इति । यथा चतुर्मुखः, तथैव च स्वायम्भुवोमनुः तस्मिन् तस्मिन्वान-
न्तर-कल्पे वेदोक्तधर्मान् यथाति । मनु-ग्रहणेन, अत्रि-याज्ञवल्क्य-
विष्णादयः उपलब्ध्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्पं येन येन* चतुर्मुखेन,
प्रत्यवान्तर-कल्पञ्च तैस्तेर्मन्वादिभिः स्मृति-प्रणयनात्, धर्मादेः प्रवाह-
नित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके पर्वणि पश्यते,—

“द्युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मोऽप्यावर्त्तते पुनः ।

धर्मोष्वावर्त्तमानेषु लोकौऽप्यावर्त्तते पुनः” ।

* अथ 'तेन तेन', — इति पाठोभवितुं युक्तः ।

(१) वाक्यस्य य आदिभागस्तथेत्यर्थः ।

(२) एतत् पदत्रयस्य पूर्वार्द्धे अनुषङ्गे कृते सति, यो वाक्यार्थः सम्पद्यते,
तस्माद् चतुर्मुख इत्यादिना ।

इति । युग-भेदेन धर्म-वैलक्षण्यमभ्युपेत्य, 'धर्मान्'—इति वज्र-
वचन-निर्देशः ॥

तदेव वैलक्षण्यं प्रतिजानीते,—

अन्ये कृत-युगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे* ।

अन्ये कलि-युगे नृणां युग-रूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र, अन्य-शब्देन धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे, किन्तु प्रका-
शान्यत्वम् । अन्यथा, धर्म-प्रमाणं चोदनानामपि युग-भेदेन भेदा-
पत्तेः^(१) । न हि, इयं चोदना कृतेऽध्येतव्या, इयन्तु त्रेतायाम्,—
इत्यादि व्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारान्यत्वे त्वस्ति दृष्टान्तः । एक-
स्याप्यग्नि-होत्रस्य† सायं-प्रातः-काल-भेदेन अनुष्ठान-प्रकार-भेद-
श्रवणात् । “ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि”—इति सायं परिषि-
ञ्चति, सत्यं त्वर्चेन परिषिञ्चामीति प्रातः”—इति । ननु, तच्चार्य-
वादेन मन्त्रः प्रकार-भेदेन उपपादितः‡ ; “अग्निर्व्या ऋतम्, असावा-

* परे,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः । ऽवरे,—इति सो० मू० पुस्तके
पाठः ।

† धर्मप्रधान,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ एकस्याग्निहोत्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मन्त्रप्रकारभेद उपपादितः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) धर्मप्रमाण,—इति हेतुगर्भविशेषणम् । चोदनागम्यार्थस्यैव धर्मत्वात्
धर्मस्य स्वरूपतोऽन्यत्वे चोदनाभेदस्यार्थसिद्धत्वादिति भावः ।

दित्यः सत्यम्, अग्निमेव तदादित्येन सायं परिषिञ्चति, अग्निनादित्यं प्रातः सह”-इति । एवन्तर्हि, अत्रापि, ‘युग-रूपानुसारतः’-इत्यनेन प्रकारभेदः उपपद्यते । युगानां स्वरूपमनुष्ठातृ-पुरुष-शक्ति-तारतम्योपेतम्, तदनुसारेणानुष्ठान-वैषम्यं सम्भवति । “यथा शक्यता, तथा कुर्यात्”-इति नित्य-कर्मसु निर्णीतत्वात् । तथाहि, षष्ठाध्याये तृतीय-पादे विचारितम् । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्”-इति श्रूयते । तत्र, संशयः; किं सर्वाङ्गोपसंहारेणाधिकारः, उत, यदा यावन्ति शक्योपसंहर्तुं, तदा तावद्भिरङ्गैरुपेतं प्रधानं कुर्वन्नधिक्रियते? इति । सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फल-साधनत्वात् अङ्गवैकल्ये फलानुदयात् सर्वोपसंहारः,-इति पूर्वः पक्षः । (१) अत्र हि जीवनमग्निहोत्रस्यैव निमित्ततया श्रूयते, नत्वङ्गानाम्, सति च निमित्ते नैमित्तिकमवश्यभावि, अन्यथा निमित्तत्वासम्भवात्, ततोऽशक्याङ्ग-परित्यागेन प्रधानं कर्तव्यम्, तावतैव शास्त्र-वशात् फलसिद्धिः,-इति । बोधायनश्च* स्मरति,-

“यथाकथञ्चिन्नित्यानि शक्त्यवस्थाऽनुरूपतः† ।

येन केनापि कार्याणि, नैव नित्यानि लोपयेत् ।

इति । पुरुष-शक्ति-तारतम्य-कृतमनुष्ठान-वैषम्यमिति विवक्षया ‘नृणाम्’-इत्युक्तम् ॥

* बोधायनश्च,-इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शक्यवन्त्वनुरूपतः,-इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । शक्यवन्तुनिरूपितः,-इति तु तत्त्वकारधृतः ।

(१) सिद्धान्तमाह अत्र हीति ।

अथ, प्रतिज्ञातं वैलक्षण्यं षड्भिः स्तोकेरुपन्यस्यति । तत्र,
चतुर्षु युगेषु प्राधान्येनानुष्ठातुं सुकरान् परम-पुरुषार्थ-हेतून् धर्मान्
विभजते,—

तपः परं कृत-युगे चेतायां ज्ञानमुच्यते* ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुः† दानमेव‡ कलौ युगे ॥ २३ ॥

इति । ‘तपः’ कृच्छ्र-चान्द्रायणादि-रूपेण अशन-वर्जनम् । “तपो-
नानशनात् परम्”—इति श्रुतेः । यद्यपि, दानस्यापि तपस्त्वं श्रूयते ;—
“एतत् खलु वाव तप इत्याहुः यः स्वं ददाति”—इति, तथापि,
नात्र तद्विवक्षितम्, दानस्य पृथगुक्तत्वात् । ननु, व्यासेन तपोऽन्यथा
स्मर्यते,—

“तपः स्वधर्म-वर्त्तित्वं शौचं सङ्कर-वर्जनम्” ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रादेरपि स्व-धर्म-विशेषत्वात् । “तप
सन्ताप”—इत्यस्माद्भातोऽत्यन्तस्य तपःशब्दस्य देह-शोषणे वृत्तिर्मुखा ।
अतएव, स्कान्देऽभिहितम्,—

“वेदोक्तेन प्रकारेण तथा चान्द्रायणादिभिः ।

शरीर-शोषणं यत्, तत् तप इत्युच्यते बुधैः” ।

* ज्ञानमुत्तमम्,—इति ख० मू० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञमित्याहुः,—इति सु० पुस्तके, यज्ञमित्यूचुः,—इति सु० मू०
पुस्तके पाठः ।

‡ दानमेकम्,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । यत्तु तत्रैवाक्तम्,—

“कोऽसौ मोक्षः, कथं, केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः” ।

इति । सोऽन्यएव तपः-शब्दः, “तप आलोचने”—इत्यस्माद्धातो-
स्तदुत्पत्तेः । तत् * तपोऽत्र ज्ञान-शब्देन संगृहीतम् । ‘पर’ शब्दः
प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि, चेतादिषु तपोनाद्रियेत, कृते च
ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्रियेरन्,—इति चेत्, न, इतर-व्यावृत्ति-रूपा-
याः परिसंख्यायाः अत्राविवक्षितत्वात् । न खलु, इदानीं कश्चिदनु-
ष्ठान-विधिः वक्तुमुपक्रान्तः, येन विधि-विशेषः शङ्कोते^(१) । भविष्यति
तु “षट्-कर्माभिरतः”—इत्यादिना तदुपक्रमः । युग-सामर्थ्यं केवल-
मत्र निरूप्यते । यथा, ‘वसन्ते पुष्प-प्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्ताप-वाञ्छल्यम्’
—इत्यादि चतु-सामर्थ्यम्, तथा कृतादि-सामर्थ्येन तपश्चादि-
प्राचुर्यं विवक्षितम् । अतएव, ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’—इति वक्ष्यति ।
सामर्थ्य-ज्ञान-प्रयोजनञ्चाभिधास्यते,—

‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युग-रूपाहि ते द्विजाः’ ।

* तत्र.—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विधित्वस्याभावे तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः कुतः शङ्कोते भावः ।
तथाहि,—अज्ञात-ज्ञापनं, प्रवृत्त्यङ्ग-प्रमिति-जनकं, अभिधा-नामक-
पदार्थान्तर-बोधकपद-घटितं वा वाक्यं विधिः । स च त्रिविधः
विधिनियमपरिसंख्याभेदात् । यत्रेदमुक्तम् । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ
नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते”
—इति ।

इति । एतत्सामर्थ्यं* वृहस्पतिरपि दर्शयति,—

“तपोधर्मः कृत-युगे ज्ञानं चैता-युगे स्मृतम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्त्रिष्वे^(१) दानं दया दमः” ।

इति ॥

धर्मान् विभज्य तद्वत् प्रमाणानि विभज्यन्ते†—

कृते तु‡ मानवाधर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शङ्ख-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः§ ॥ २४ ॥

इति । (१) मानवादि-ग्रन्थोक्त-धर्माणां प्रचुर-प्रवृत्त्या ग्रन्थ-प्रामाण्य-
प्राचुर्यमर्थ-सिद्धम् ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्^(२) अधर्म-प्रापकं स्थान-विशेषं
हेयतया विभज्यते,—

त्यजेद्देशं कृत-युगे चैतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारन्तु॥ कलौ युगे ॥ २५ ॥

* एतत् सामर्थ्यं, इति स० सो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† विभज्यते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मानवाधर्मः,—इत्येकवचनान्तपाठः सु० मू० पुस्तके एवं परञ्च ।

§ पाराशरस्मृतिः,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ कर्त्तारन्तु,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) तिथ्यः कलिः ।

(२) नन कृते तु मानवाधर्मा इत्यादिना मानवादिधर्माणां कृतादिषु
प्राचुर्यमुक्तं तत्कथमयं प्रमाणविभागः इत्याशङ्काह मानवादीति ।

(३) धर्मायथा उपादेयतया वक्तुमिष्टः, तथा अधर्मोऽपि हेयतयेति
भावः ।

इति । पतितः प्राधान्येन यस्मिन्—एकेन राज्ञा परिपाल्यमाने* ग्राम-
समूहात्मनि देशे निवसेत्, सदेशः सर्व्वोऽपि कृते सामर्थ्यात्† अध-
र्मापादकः । एवं ग्रामे योज्यम् । कुल-त्यागोनाम,—पतितस्य कुले
विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तेः । कर्त्तव्य-त्यागः सम्भाषणादि-वर्जनम् ॥
त्याज्य-देशवत् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजते,—

कृते सम्भाषणादेव‡ चेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय॥ कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतित-सम्भाषणादिना न स्वयं पतति,
किन्तु वधादिना कर्मणा पतितोभवति^(१) ॥

महापुरुष-तिरस्कारादौ तदीय-शाप-परिपाक-हेतुं कालं वि-
भजते,—

* पतितः पुमान् यस्मिन् येन केन राज्ञा परिपालिते,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

† कृतसामर्थ्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सम्भाषणात् पापं,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ स्पर्शनात्तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः । चेतायाश्चैव दर्शनात्,
—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ द्वापरे त्वर्थमादाय,—इति तत्त्वकारधृतः पाठः ।

(१) कर्त्तारन्तु कलौ युगे,—इत्यनेन कर्त्तृसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् तत्कर्त्ता
कलावपि प्राप्नोति भवति, न तु पतितोभवति । पतनन्तु स्वयं कृतेन वधा
दिकर्मण्यैवेति भावः ।

कृते तत्क्षणिकः* शापस्त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।

द्वापरे चैक-मासेन† कलौ संवत्सरेण तु‡ ॥ २७ ॥

इति ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजते,—

अभिगम्य कृते दानं चेतास्वाह्वय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय॥ सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते, तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमिव तमभिगम्य^(१) कृते दानं करोति । चेतायां प्रतिग्रहीतारमाह्वय तस्मै दीयते । ‘चेतासु’—इति वज्र-वचनं कृत-द्वापरादिषु जातावेक-वचनमिति प्रदर्शनार्थम्^(२) । द्वापरे स्वयमागत्य याचमानाय प्रति-ग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याचन्ना-मात्रेण, किन्तु सेवया । बृहस्प-तिरपि अमुं विभागमाह,—

* तात्काजिकः,—इति सो० स० पुस्तकयोः पाठः । कृते तु तत्क्षणा-
च्छापः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

† द्वापरे मासमात्रेण,—इति सु० स० पुस्तके पाठः ।

‡ संवत्सरेण तत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ याचमानस्य,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) अभिगम्य विनयादिभिराराध्य ।

(२) कृतादीनां प्रत्येकं बहूनामपि भेदस्याविवक्षितत्वादेकवचनम् । अविवक्षितभेदा व्यक्तिरेव हि जातिरित्याख्यायते । यत्रेदमुक्तम् । “अर्थक्रियाकारितया भिन्ना एव हि व्यक्तयः । ता एव व्यक्तयस्त्यक्तभेदाजातिरुदाहृता” इति । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवत्वसंबन्धेनैकत्वस्याद्वयः,—इत्यपि वदन्ति ।

“कृते प्रदीयते गत्वा चेतास्त्रानीयते गृहे ।

दापरे च प्रार्थयतः कलावतुगमान्विते” ।

इति ॥

निमित्त-कृतं तारतम्यं दर्शयति,—

अभिगम्योत्तमं दानमाह्वयैव तु* मध्यमम् ।

अधमं याचमानाय+सेवा-दानन्तु निष्कलम् † ॥२६॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तर-विशेषः पुराण-सारे फल-द्वारेणोपपा-
दितः,—

“गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्त-फलं स्यूतम् ।

महत्सु-गुणमाह्वय याचितन्तु तदर्द्धकम् ।

अभिगम्य तु‡ यद्दानं यद्वा दानमयाचितम्॥ ।

विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते” ।

इति ।

कलि-धर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात् कलि-सामर्थ्यं
विशेषतः प्रपञ्चयति,—

* माह्वतच्चैव,—इति सु० मू० सो० मू० पुस्तकयोः पाठः ।

† अधमं याचमानं स्यात्,—इति सु० मू० पुस्तके, कनिष्ठं याचमानं
स्यात्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सेवया निष्कलं भवेत्,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

§ अभिगम्यन्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ दानेष्वयाचितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

* जितोधर्माद्याधर्मेण सत्यञ्चैवानृतेन च† ।

जिताश्चौरैस्तु‡ राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ§ ॥ ३० ॥

सीदन्ति चाभिहोत्राणि गुरु-पूजा प्रणश्यति ।

कुमार्थश्च प्रह्वयन्ते तस्मिन् कलि-युगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयोनाम, पाद-त्रयोपेतत्वम्^(१) । एकेन पादेन वर्त्तमानत्वम् धर्मस्य पराजयः । तदाह दृढस्यतिः,—

“तित्येऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः” ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्म-रूपत्वेऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्माबुदा-
हृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विबद्धते, तावत्तावदधर्मा-
विबद्धते,—इति विवक्षया चोराद्युदाहरण-वाङ्मयम्^(२) ।

तदुक्तं विष्णुपुराणे,—

“यदा यदा सर्तां हानिर्व्विद-मार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्व्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ।

* जित इत्यादि श्लोकात् पूर्व्वम्,—‘कृते चास्थिरगताः प्राणाः’ इत्यादि
वक्ष्यमाणः श्लोकः पठ्यते मूलपुस्तकद्वये ।

† जितः सत्योऽनृतेन च,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ चौरैस्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः, भृत्यैस्तु,—इति सु० मू०
पुस्तके पाठः ।

§ जिताः,—इति सु० मू०, सो० म० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अस्मिन् कलियुगे तथा,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

(१) पादश्चतुर्धाशः ।

(२) तथाच, इदमपि उदाहरणप्रदर्शनार्थमेवेतिभावः ।

न प्रीतिर्वैद-वादिषु पाषण्डेषु दया-रसः* ।

तदा तदा कालेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः” ।

इति ॥

यदुक्तम्,—‘तपः परं कृत-युगे’—इत्यादि, तत्र, हेतुमाह,—

† कृते त्वस्थि-गताः प्राणास्वेतायां मांसमाश्रिताः ‡ ।

द्वापरे रुधिरञ्चैव § कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । ‘प्राण’ शब्दोवायु-विशेषं रत्ति-पञ्चकोपेतं हृदयादि-स्थान-
निवासिनमाचष्टे । प्राण-स्वरूपञ्च मैत्रेय-शाखायां विस्पष्टं श्रूयते ।

“प्रजापतिर्वाएकोऽयेऽतिष्ठत्, स नारमतैकः, स आत्मानमभिधायन्
वक्त्रीः प्रजाअसृजत्, ताअश्वेवाप्रबुद्धाअप्राणाः स्थाणुरिव सन्तिष्ठमाना
अपश्यत्, स नारमत, सोऽमन्यत्; एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं
विशानि,—इति, स वायुमिवात्मानं कृत्वाऽभ्यन्तरं प्राविशत्, स
एकोनाशक्यत्, पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्योच्यते; यः प्राणोऽपानः
समानउदानोव्यानः,—इति, अथ योऽममूर्द्धमुत्क्रामयति एषवाव
स प्राणः, अथ योऽयमवाञ्चं संक्रामति एषवाव सोऽपानोऽथ योऽयं

* दया रतिः,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अयं श्लोकः, ‘जितोधर्मेच्छाधर्मेण’—इत्यादि श्लोकात् पूर्वं पठ्यते
मू० पुस्तकद्वये ।

‡ मांससंहिताः,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

§ द्वापरे रुधिरं यावत्,—इति सु० मू० पुस्तके, द्वापरे त्वगताः प्राणाः,—
इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ कलाबन्नादिषु स्थिताः,—इति सु० मू० पुस्तके, कलौ रक्तगताः स्मृताः,
—इति सो० म० पुस्तके पाठः ।

स्थविष्ठमन्न-धातुसपाने स्थापयति अणिष्ठञ्चाङ्गे समं नयति एषवाव
 समानोऽथ योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगरति एषवाव सउदानोऽथ
 ये नैताः शिरा* अनुव्याप्ताएषवाव स व्यानः,—इति । अश्वेव
 पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीनीन्द्रियाण्यपि प्राणाधीन-व्यापार-
 त्वात् प्राण-शब्देन व्यवहियन्ते । अतएव कन्दोगात्रामनन्ति ;—
 “न वै वाचेन चक्षूंषि न ओचाणि न मनांसीत्याचक्षते
 प्राणइत्येवाचक्षते”—इति । तस्मात् —इन्द्रिय-वायु-समुदाय-रूपं
 लिङ्ग-शरीरं लोकान्तर-गमन-क्षमं^(१) प्राण-शब्देन विवक्षितम् ।
 तच्च, अस्थि-मांसादि-मये स्थूल-शरीरे कर्म-रज्जुभिर्विवध्यते । तच्च
 वन्धनं तत्तद्युगसामर्थ्यादस्थमादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च, कृच्छ्र-
 चान्द्रायणादिषु अन्नाद्याहार-परित्यागात् † मांसाद्युपचयेऽप्यस्थ्यां
 सहसाऽनुपचयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृत-युगे तपः सुकरम् ।
 जेतादिषु मांसाद्युपचयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपोदुष्करम् ।

* शिरा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† कृच्छ्रचान्द्रयणादयर्थमाहारपरित्यागात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः
 पाठः ।

- (१) व्यापकस्यात्मनः लोकान्तरगमनादिलक्षणा क्रिया न सम्भवति,
 तस्मात् लिङ्गशरीरलोकान्तरगमनादिनैव तस्य लोकान्तरगमनादि-
 व्यपदेशः । उक्तञ्च, “पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्ची-
 कृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्”—इति । शरीरं तावत् त्रिविधं
 लिङ्गशरीरामरपर्य्यायं सूक्ष्मशरीरमेकम् । स्थूलशरीरमपर परिदृश्य-
 मानम् । अन्यच्च कारणशरीरमविद्यारूपमित्येकेषां दर्शनम्, अधि-
 स्थानशरीरं स्थूलभूतानान्तरभेदसूक्ष्मभूतमयमित्यन्येषाम् । इह च प्रथ-
 मोक्तशरीरद्वयस्योपयोगइति मन्तव्यम् ।

यद्यपि, प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपकार-विशेषोदुर्लभः,
तथापि, तपसोऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम्^(१) । अतएव, कूर्मपुराणे,
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्,—

“अहिंसा सत्य-वचनमानृशंसं दमोघृणा^(२) ।

एतत्तपोविदुर्धरान् शरीरस्य शोषणम्” ।

इति ॥

इदानीं युग-सामर्थ्य-वर्णनस्य प्रयोजनमाह,—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च* ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युग-रूपा हि ते द्विजाः ॥ ३३ ॥

इति । ‘युग-रूपाः’ युगानुरूपाः, काल-पर-तन्त्राः,—इति यावत् ।

तदुक्तमारण्य-पर्वणि,—

“भूमिर्नद्योनगाश्चेत[†] सिद्धादेवर्षयस्तथा ।

कालं समनुवर्त्तन्ते तथा भावायुगे युगे ।

* तेषु तेषु च,—इति सो० म० पुस्तके पाठः ।

† नगाः शैलाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) यथा कृतयुगधर्मे तपसि प्राणानामस्थिरतत्त्वमुपयुज्यते, तथा त्रेतादि-
युगधर्मेषु ज्ञानादिषु तेषां मांसादिगतत्वं नोपयुज्यते इत्याशङ्क्यार्थः ।
ज्ञानादिष्वनुपयोगेऽपि तपश्चादीनामसम्भवे तदुपयोगोऽस्यैवेति नास-
ङ्गतिरिति सिद्धान्तार्थः ।

(२) आनृशंसमनैष्टुर्यम्, दमइन्द्रियनिग्रहः । घृणा दया ।

कालं कालं समासाद्य नराणां नर-पुङ्गवाः ! ।

वल-वर्ण-प्रभावा हि* प्रभवन्त्युद्भवन्ति च” ।

इति ॥ नन्वेवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नं धर्माधर्म-व्यवस्था-
पक-शास्त्रं विज्ञवेत् । तथा हि ;—“जितो धर्माच्च धर्मेण”—इति
यदुक्तम्, तच्च, “धर्मं चर”—इति श्रूयमाणो विधिः पीड्येत ;

“नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्” ।

इति राज-धर्मेषूक्तम्, तच्च, अनृतस्यानिन्द्यत्वे वाध्येत ;

“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति” ।

इति वचनं चोरस्यानिन्द्यत्वे वाध्येत ;

“स्त्रीभिर्भर्तुर्वचः† कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः” ।

इति याज्ञवल्क्योक्तिः ;

“भर्तारं लङ्घेद् या तु जाति-स्त्री-गुण-दर्पिता ।

तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने वज्रसंस्थितः‡” ।

इति मनूक्तिः ;

“परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचन-लङ्घिनी ।

तत्र दोषेण चास्तीति त्वं हि वेत्थ यथातथम् ।

सर्व-लक्षण-युक्तापि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।

* वलवर्णप्रभावा हि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† भर्तृवचः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ संहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

करोति सा परित्याज्येत्येष धर्मः सनातनः” ।

इति ब्रह्मपुराणे महर्षीणामुक्तिः; तदिदमुक्ति-त्रयं स्त्री-जितस्य *
अनिन्दायां बाधितं स्यात्; अच्छिद्र-काण्डे अग्निहोत्र-प्रायश्चित्तं
वज्रधा श्रुतम्; आश्वमेधिके पर्वणि चैवाप्युक्तम्,—

“हेतव्यं विधिवद्राजन् ! ऊर्द्धमिच्छन्ति ये गतिम् ।

आ-जन्म-सन्नमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर !

न त्याज्यं क्षणमप्येतद्गृहीतव्यं । द्विजातिभिः † ।

यद्वैतस्यां ‡ पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ।

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ।

नावबुध्यन्ति ये चैतन्नरास्तु तमसाऽऽवृताः ।

ते यान्ति नरकं घोरं रौरवं नाम विश्रुतम्” ।

इति; तदेतत् ॥ श्रुति-द्वयमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां बाधेत;

“गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्ट-विवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम् ।

आचार्य-निन्दा-श्रवणं तद्बाधस्य च दर्शनम् ^(१) ।

विवादस्य तथा तेन ज्ञानानुत्पत्ति-कारणम्” ।

* स्त्रीविजयस्य,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र, गृहीतव्यम्,— इत्यशुद्धः पाठः सर्व्वेभ्येव पुस्तकेषु ।

‡ द्विजादिभिः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ यच्चैतन्यं,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तदेतत् — इति सु० पुस्तके नास्ति ।

(१) बाधो बन्धनादि दुःखम् ।

इति स्कान्द-पुराण-वचनम्, एतच्च गुरु-पूजा-प्रणाशस्य* अनिन्दायां
वाध्येत ;

“प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिवति शोणितम्” ।

इति यम-वचनम्,

“पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूण-हत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली सृता” ।

इति वचनम्,† तदुभयं कुमारी-प्रसवस्यानिन्दायां वाध्येत । ततः
कथमनिन्दा ? इत्यत आह,—

युगे युगे तु सामर्थ्यं श्रेष्ठं मुनि-वि-भाषितम् ॥

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । ‘श्रेष्ठम्’ अवशिष्टं तत्तदयुग-सामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विशेषेण
भाषितम् । तथा चारण्य-पर्वणि पश्यते,—

“कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे ।

* गुरुश्रूषा प्रणाशस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्राप्ते द्वादशमे,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

‡ वचनम्,—इति सु० पुस्तके नास्ति ।

§ युगसामर्थ्यविशेष,—इति सो० मू० पुस्तके पाठः ।

॥ मुनिभिर्भाषितम्,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

¶ विधीयते,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

न तत्र धर्माः सीदन्ति न जीर्यन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ।
 कृते युगे चतुष्पादश्चातुर्वर्ण्यञ्च शाश्वतम् ।
 एतत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्य-परिवर्जितम्* ।
 पादेन यस्तेऽधर्मा रक्ततां याति चाच्युतः ।
 ज्ञान-प्रवृत्ताश्च नराः क्रिया-धर्म-परायणाः ।
 ततोऽयज्ज्ञाः प्रवर्त्तन्ते धर्माश्च विविधाः क्रियाः ।
 स्व-धर्म-स्थाः क्रियावन्तो जनास्तेता-युगेऽभवन् ।
 विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्द्धा वेद एव च ।
 सत्यस्य भूरि विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः† ।
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो वद्वेऽभवन् ।
 कामाश्चापद्रवाश्चैव तथा दैवत-कारिताः ।
 काम कामाः ह्यर्थ-कामायज्ज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ।
 एवं दापरमामाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ।
 पादेनैकेन कौन्तेय ! धर्मः कलि-युगे स्थितः ।
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ते धर्मायज्ञ-क्रियास्तथा ।
 आधयो व्याधयस्तद्ग्री-दोषाः क्रोधादयस्तथा^(१) ।

इति । तत्रैव,—

* इदं श्लोकाद्धं सु० पुस्तके नास्ति ।

† सत्येनास्येव विभ्रंशो सत्ये कश्चिदवस्थितः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आधिर्मानसी यथा । व्याधिः प्रसिद्ध एव । तन्वी निद्राप्रमीजयोरिति-
कोषः ।

“ब्राह्मणाः क्षत्रियावैश्याः संगिरन्ते* परस्परम् ।
 शूद्र-तुल्याभविष्यन्ति तपः-मत्य-विवर्जिताः ।
 स्वभावात् क्रूर-कर्माणश्चान्योन्यम् अविशङ्किताः† ।
 भवितारो नराः सर्वे संप्राप्ते युग-संक्षये” ।

इत्यादि । ब्रह्म-पुराणेऽपि,—

“दीर्घ-कालं ब्रह्म-चर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
 गोचान्मातृ-सपिण्डान्तु‡ विवाहो गो-वधस्तथा ।
 नराश्च-सेधौ मद्यञ्च कालौ वर्ज्यं द्विजातिभिः” ।

क्रतुर्गपि,—

“देवराच्च सुतोत्पन्निर्दत्ता कन्या न दीयते ।
 न यज्ञे गो-वधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः” ।

इति । पुराणेऽपि,—

“ऊहायाः पुनरुदाहं ज्येष्ठांशं गो-वधन्तथा ।
 कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृ-जायां कमण्डलुम्” ।

इति । तथा, अन्येऽपि धर्मज्ञ-समय-प्रमाणकाः§ सन्ति,—

“विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवस्य नियोजनम् ।
 वालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ।
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

* संगिरन्तः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अविशङ्किताः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ सपिण्डान्वा,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

§ धर्मज्ञप्रमाणकाः—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) आततायि-द्विजाय्याणां धर्म-युद्धेन हिंसनम् ।
 द्विजस्याध्वौ तु निर्याणं* शोधितस्यापि संग्रहः^(१) ।
 सत्र-दीक्षा च सर्वेषां कमण्डलु-विधारणम् ।
 महाप्रस्थान-गमनं गो-संज्ञमिषु गो-सवे^(२) ।
 सौत्रामण्यामपि सुरा-ग्रहणस्य च संग्रहः^(३) ।
 अग्निहोत्र-हवन्यास्य लेहोलीला-परिग्रहः^{†(४)} ।
 वान-प्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशोविधि-चोदितः ।
 वृत्त-स्वाध्याय-सापेक्षमघ-सङ्कोचनन्तथा^(५) ।

* द्विजस्याध्वौ तु नौ-यातुः,—इति निर्यायसिन्धौ पाठः ।

† लीला-लेह्या परिग्रहः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) आततायिनश्च,—“अग्निदेगरदस्त्रैव शास्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्र-
 दारापहारी च षडेते आततायिनः”—इति स्मृत्युक्ताः ।
- (२) द्विजानां समुद्रयात्रा, समुद्रयात्रायां कृतायां प्रायश्चित्तशोधितस्यापि
 संग्रहे व्यवहारः ।
- (३) गोसंज्ञमिर्गोबधः । गोसवोयागविशेषः ।
- (४) सुराग्रहणं सुराग्रहः । (ग्रहः पात्रविशेषः) । तदग्रहणञ्च, “सुराग्रहं
 गृह्णाति”—इत्यादिना सौत्रामण्यां विहितः । सुराग्रहणस्य तत्कर्तुः
 संग्रहः इति वाऽर्थः ।
- (५) अग्निहोत्रं ह्रयते यया, सा अग्निहोत्रहवनी वैकङ्कतसुक् । तस्या
 अग्निहोत्रहवन्याङ्गतावशिष्टप्राशनार्थं लेहनं लीलायाश्च तस्याः
 परिग्रहः ।
- (६) वृत्तमग्निहोत्रादि, स्वाध्यायोवेदाध्यायनम् । तत्सापेक्षमशौचक्रासः,
 —“एकाहात् शुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः”—इत्यादिना विहितः ।

प्रायश्चित्त-विधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
 संसर्ग-दोषः स्तेनाद्यैर्महापातक-निष्कृतिः^(१) ।
 वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरण-क्रिया^(२) ।
 दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णान्याङ्गना-दृष्टौ* संसर्गः शोधितैरपि ।
 अयोनौ संग्रहे वृत्तौ परित्यागो गुरु-स्त्रियाः^(३) ।
 अस्थि-सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्ग-स्पर्शनमेव च^(४) ।
 शामित्रं[†] चैव विप्राणां[‡] सोम-विक्रयणं तथा ।
 यज्ञकानशनेनान्न-हरणं हीन-कर्मणः^(५) ।

* सवर्णानां तथा दृष्टौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अयोनौ संग्रहे वित्ते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शामित्रं,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

- (१) संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः,—इति निर्णयसिन्धौ पठितं व्याख्यातञ्च; संसर्गदोषस्तेयेतरमहापातकत्रये ब्रह्महत्या-सुरापान-गुरुतत्पगमनरूपे ज्ञानकृते या निष्कृतिर्मेरणरूपेति ।
- (२) उपाकरणमभिमन्त्रणपूर्वकहननं तच्च गृह्योक्ते मधुपर्काख्यकर्मणि वरातिथये विहितम् । पितृभ्यश्चाष्टकादौ विहितम् ।
- (३) अयोनौ शिष्यादौ । “चतस्रसु परित्याज्याः शिष्याः”—इत्यादिना तत्परित्यागो विहितः ।
- (४) अस्थिसञ्चयनं मरणाच्चतुर्थीहादौ विहितम् । अङ्गस्पर्शश्च तदुत्तरं विहितः ।
- (५) शामित्रं यागे विहितम् शमितुः ऋत्विग्विशेषस्य कर्म ।
- (६) अन्नाभावात् षड्भक्तमनश्रतः “बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्म-णाद्धरेत्”—इत्यादिना अन्नहरणं विहितम् ।

शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्राङ्ग-सीरिणाम् ।
 भोज्यान्नता, गृहस्थस्य-तीर्थ-सेवाऽति दूरतः ।
 शिष्यस्य गुरु-दारेषु गुरुवद्वृत्तिरीरिता*^(१) ।
 आपद्वृत्तिर्द्विजाध्याणामश्वस्तनिकता तथा^(२) ।
 प्रजार्थन्तु द्विजाध्याणां प्रजाऽरणि-परिग्रहः^(३) ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्नि-धमन-क्रिया^(४) ।
 वलात्कारादि-दुष्ट-स्त्री-संग्रहेविधि-चोदितः^(५) ।
 यतेस्तु सर्व-वर्णैर्भ्यो भिक्षा-चर्या विधानतः ।

* गुरुवद्वृत्तिप्रीयता,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† यतेस्तु सर्ववर्णेषु,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नैष्ठिकब्रह्मचारिणोगुरौ परेते गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिर्मन्वादिभिः कथिता ।
- (२) आपदि सर्वतः प्रतियद्वाऽनन्तरवृत्तिश्च ब्राह्मणानां विहितम् । अश्वस्तनिकता एकदिनमात्रनिर्व्विद्वाचितधनत्वम् । श्रोत्रभवं श्वस्तनं तदस्य पुरुषस्यास्ति,—इति मतवर्थायहकः । पश्चात् नञ् समासः । अश्वस्तनिकत्वञ्च ब्राह्मणस्य “अश्वस्तनिकएव वा”—इति मन्वादिभिर्विहितम् ।
- (३) जातकर्महेतवे सन्ततिजीवनार्थमरणपरिग्रहः कस्याश्चिच्छाखाया-मुक्तः ।
- (४) दारेष्वग्निं निक्षिप्य साग्निकानां प्रवासः कर्मप्रदीपादौ विहितः “नि-क्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्य द्विजं तथा प्रवसेत् कार्यवान् विप्रः”—इत्यादिना । तस्यैवात्र “ब्राह्मणानां प्रवासित्वम्”—इत्यनेन परामर्शः । मुखाग्निधमनञ्च, “मुखैकैकं धमन्याग्निम्”—इत्यनेन विहितम् ।
- (५) वलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहञ्च, “वलात् प्रमथ्य भुक्ता चत्”—इत्यादिना विहितः ।

नवोदको दशाहश्च दक्षिणा गुरु-चोदिता^(१) ।
 ब्राह्मणादिषु गृहस्य पचनादि-क्रियापि च ।
 भृग्वग्नि-पतनाद्यैश्च वृद्धादि-मरणन्तया^(२) ।
 गो-हस्ति-शिष्टे पयसि शिष्टैराचमन-क्रिया ।
 पितापुत्र-विरोधेषु साक्षिणां दण्ड-कल्पनम् ।
 यत्र-सायं-गृहस्थत्वं* सूरिभिस्तत्त्व-तत्-परैः†^(३) ।
 एतानि लोक-गुप्यर्थं^(४) कलेरादौ महात्मभिः ।
 निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्था-पूर्वकं बुधैः ।
 समयश्चापि^(५) साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ।

इति । ^(१)तदुक्तमापस्तम्बेनापि,—“धर्मज्ञ-समयः प्रमाणं वेदाश्च”—
 इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा, सुनिभिस्तत्त्व-युग-सामर्थ्यं
 विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भावितम्, तथा, विहितक्रिय-निषि-
 द्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन पराशरेणोक्तम् । पद्यन्ते हि
 वृद्ध-पराशरस्य वचनानि,—

* यतेः सायं गृहस्थत्वं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्त्वदर्शिभिः,—इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

- (१) नवोदको दशाहश्च,—“दशाहेनैव श्रूयते भूमिष्ठश्च नवोदकम्”—
 इत्यादिनोक्तम् । “गुरुवे वरं दत्त्वा”—इत्याद्युक्ता दक्षिणा ।
- (२) एतच्च,—“वृद्धः शौचस्मृते लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं
 घातयेद्यस्तु”—इत्यादिना विहितम् । भृगुरक्षदेशः ।
- (३) “यत्रसायं गृहस्थमिति”—इत्यनेन विहितं यत्रसायं गृहस्थम् ।
- (४) गुप्तिः रक्षा ।
- (५) समयः सम्बित् प्रतिज्ञा इति यावत् ।
- (६) साधूनां समयस्य प्रमाणात्प्राप्तमापस्तम्बेनाप्युक्तम् इत्यर्थः ।

“जरायु-जाग्र-जाज्ञैव जीवाः संखेद-जाज्ञ ये ।

अवध्याः सर्व्वण्वैते बुधैः समनुवर्णितम् ।

निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनस्थि-शतमेकन्तु* यदि प्राणैर्व्वियोजयेत् ।

उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडशा ।

चि-स्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।

अस्थिमद्वधेतु † द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।

अनेन विधिना वाऽपि स्थावरेषु नसंशयः ।

कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते ।

चतुर्गुणं कर्म-कृते द्विगुणं वाक्-प्रदृषिते ‡ ।

कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैक-गुणं स्मृतम्” ।

इति । ‘च’कारो याज्ञवल्क्य-मन्वादि-समुच्चयार्थः । प्रसिद्धा हि तदीय-ग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशर-ग्रहणन्तु कलि-युगभि-प्रायम् । सर्व्वेष्वेव कल्पेषु पराशर-स्मृतेः कलि-युग-धर्म-पक्ष-पाति-त्वात् प्रायश्चित्तेष्वपि कलि-युग-विषयेषु पराशरः प्राधान्येनादर-णीयः । अतः, पराशर-मन्वादि-प्रोक्तं प्रायश्चित्तं तत्तत्-पाप-परिहा-राय विद्वत्-परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति,—नाना-मुनिभि-स्तत्तद्-युग-सामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य प्रपञ्चित्वात् तदुभयं पर्यालोच्य

* अनस्थिमल्पमेकन्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† द्वादश,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अस्थिवन्धेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वाक्प्रदृषिते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

निन्दाऽनिन्दयोः* व्यवस्था कल्पनीया । यः पुरुषोयुग-सामर्थ्यमनु-
सृत्या विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्ध-वर्जनं प्रमाद-कृत-पापस्य प्रायश्चि-
त्तञ्च कर्तुं शक्नोऽपि न कुर्यात्, तद्विषयाणि,—

“भ्रूण-हत्या पितृस्तस्यां सा कन्या वधली स्मृता” ।

इत्यादि-निन्दा-वचनानि; अशक्त-विषयं ‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या’—
इत्यादि वचनम् । अतएव शैवागमेऽप्युच्यते,—

“अत्यन्त-रोग-युक्तेऽङ्गे राज-चौर-भयादिषु ।

गुर्वग्नि-देव-कृत्येषु नित्य-हानौ न पाप-भाक्” ।

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्माधर्म-शास्त्रस्य॥ विज्ञवः—इति ॥

ननु, उक्त-प्रकारेण युग-सागर्थस्याशेषस्यानेक-ग्रन्थ-परिचयम-
न्तरेण दुर्विधात्वात् कथं मन्द-प्रज्ञानामकन्यायुषां युग-सामर्थ्यानु-
सारिणश्चातुर्वर्ण्य-समाचारस्य निर्णयः ? इत्यत आह,—

* निन्द्यानिन्दयोः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† युगसामर्थ्यमनुसृत्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इत्यमेव सर्वत्र पाठः । ग्रन्थान्तरे तु “पितृस्तस्याः”—इति पाठः ।

§ सौरागमे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ धर्मशास्त्रस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

 पूर्वपृष्ठायाम्,—(१) ‘नन्वेवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात्’—इत्या-
दिना सन्दर्भेण भूमिकायां यः पूर्वपक्ष उपक्रान्तः, तस्य सिद्धान्त-
मिदानीमाह एतदुक्तं भवतीत्यादिना ।

अहमद्यैव तत् सर्व्व* मनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्व्वर्ण्य-समाचारं शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः ! † ॥ ३५ ॥

इति । अनुस्मृत्य† सर्व्वस्य मङ्गलव्याभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुग्र-
हम् । ‘अद्यैव’—इति काल-विलम्ब-निषेधात् अल्पाद्युषामप्यत्र ग्रन्थे
निर्णयः सुलभः । चत्वारोवर्णाश्चातुर्व्वर्ण्यम्, तस्य समाचारो धर्मः ।
आचार-शब्दः शील-पर्यायः लौकिकं वृत्तमाचष्टे^(१) । समीचीनः
शिष्टाभिमतआचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्त्तते, सोऽयं यजन-
याजनादि-कर्म-लक्षणो धर्मः समाचारः । अतएव, आचार-धर्मयो
हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति ; ‘आचारो धर्म-पालकः’—इति ।
श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति ;—“यथाकारी यथाऽऽचारी
तथा भवति”—इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेदश्चान्नायते ;—
“अथ, यदि ते कर्म-विचिकित्सा वा वृत्त-विचिकित्सा वा स्यात्”
इति । यद्यपि,—

‘शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनि-पुङ्गवाः !’ ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्व्वमेव विहितम्, तथापि युग सामर्थ्य-प्रपञ्चनेन

* तद्धर्मः,—इति स० सो० सू० मू० पुस्तकेषु पाठः । तद्धर्मः, इति
सो० मू० पुस्तके पाठः ।

† ऋषिपुङ्गवाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अनुस्मृतस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) वृत्तं चरित्रम् । लौकिकप्रदेन, “वक्ष्यता देवपितृभक्तता”—इत्यादि
द्वारा ताद्युक्तशास्त्रोपशीलव्यवच्छेदः ।

व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मार्यते । अथ वा, पूर्वोक्तं युग-सामर्थ्य-
श्रवण-विषयम्, इदन्तु धर्म-श्रवण-विषयम्,* इत्युपनरुक्तिः ॥

वक्ष्यमाण-धर्म-जातस्य परम-पुरुषार्थ-हेतुतां कैमुतिक-न्या-
येन^(१) अभिधातुं ग्रन्थ-पाठ-तदर्थ-ज्ञाने^(२) प्रशंसति,—

पराशर-मतं ‡ पुण्यं पवित्रं पाप-नाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्म-संस्थापनाय च ॥ ३६ ॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थ-जातं 'पराशर-मतं', तच्च पाठ-मात्रेण
पुण्य-प्रदम् । पुण्यञ्च द्विविधम्,—इष्ट-प्रापकमनिष्ट-निवर्तकञ्च ।
तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन'-शब्दाभ्यां विवक्ष्यते । तदेव ग्रन्थ-जातं
'चिन्तितम्' अर्थतोविचारितं सत् पूर्ववत् पुण्य-प्रदं भवति । अर्थ-
विचारस्य प्रयोजनं देधा,—स्नानुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं
'ब्राह्मण'-इत्यादि-पद-द्वयेनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मणनिमित्तं ?
स्वधर्मानुष्ठानमिति यावत् । 'धर्म-संस्थापनम्' परेषां धर्मापदेशे-

* इदन्तु श्रवणं धर्मविषयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धर्मज्ञानस्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पराशर्यं मतं,—इति सो० मू० पुस्तके, पराशरमतं,—इति सु०
मू० पुस्तके पाठः ।

§ ब्राह्मणार्थो ब्राह्मणनिमित्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कैमुतिकन्यायश्च,—“समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये बह्वेवात्मनाः । नूनं
सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः”—इति कन्दोगपरिशिष्टवा-
क्यादुन्नेयः ।

(२) द्वितीयादिवचनान्तं पदमिदम् ।

नानुष्ठापनम्* । यदा, ग्रन्थ-पाठ-तदर्थ-ज्ञानयोरपीदृशेमहिमा,
तदा किमु वक्तव्यम्; अनुष्ठानं पुरुषार्थ-हेतुः—इति^(१) । युक्तञ्चेतत्,
पराशरस्य पुस्तक्य-वशिष्ट-प्रसाद-लब्ध-वरेण सर्व-शास्त्र-हृदयाभिज्ञ-
त्वात्† । तथा च, विष्णु-पुराणम्,—

“वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरस्याश्रिता जमा ।

त्वया, तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यसि॥

मन्ततेन समुच्छेदः‡ कोधेनाऽपि यतः कृतः ।

त्वया, तस्मान्महाभाग! ददाम्यन्यमहं वरम् ।

पुराण-संहिता-कर्त्ता भवान् वत्स ! भविष्यति ।

देवता-पारमार्थ्यञ्च यथावद्वेत्स्यते भवान् ।

प्रवृत्ते च निवृत्ते च^(२) कर्मण्यस्त-मला॥ मतिः ।

मत्-प्रसादादसन्दिग्धा तव वत्स ! भविष्यति” ।

इत्याचार-काण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः ॥०॥

(॥ ग्रन्थानुक्रमणिका समाप्ता ॥)

* अत्र, ‘ब्राह्मणेत्यादिपदयोरर्थः’ इत्यधिकः पाठः स० सो० पुस्तकयोः ।

† हृदयाभिज्ञत्वम्, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, ‘इति’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके । स चासङ्गतः, परवचना-
नामपि विष्णुपुराणोक्तत्वेन मध्ये ‘इति’ शब्दस्यायुक्तत्वात् ।

§ ममच्छेदः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ कर्मणि त्वमला,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) तदनेन कैमुतिकन्यायः प्रकृते समर्थितः,—इति मन्तव्यम् ।

(२) कामनापूर्वकं क्रियमाणं कार्यं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तं,
ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं क्रियमाणं निष्कामं कर्म संसारनिवृत्तिसाधन-
त्वात् निवृत्तमुच्यते । तदुक्तं मनुना । “इह चासुखं वा काम्यं प्रवृत्तं
कर्म कीर्तते । निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तमुपदिश्यते”—इति ।

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्ठम्,—

‘चातुर्वर्ण्य-समाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

इति, तत्रोत्तरमाह,—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्म-पालकः ।

आचार-भ्रष्ट-देहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामेहिकामुष्मिक-श्रेयोहेतुत्वम्, आ-
चार-लक्षणञ्च, आनुशासनिके पर्वण्यभिहितम्,—

“आचारात्सभते ह्यायु* राचारात्सभते अयम् ।

आचारात् कीर्त्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य^(१) चेह च ।

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।

यस्य[†] चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ।

तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद्[‡] भूतिमात्मनः ।

अपि पाप-शरीरस्य आचारो हन्यलक्षणम् ।

आचार-लक्षणो धर्मः सन्तश्चाचार-लक्षणाः ।

साधूनाञ्च यथावत्तमेतदाचार-लक्षणम्” ।

* चायु,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† न सन्ति,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ यदिच्छेत्, इति सु० स० पुस्तकयोः पाठः ।

इति । हारीतोऽपि* स्मरति,—

“साधवः क्षीण-दोषाः स्युः सच्छन्दः साधु-वाचकः ।

तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः सञ्च्यते ॥

इति । मनुरप्याह—

“तस्मिन् देशे यत्राचारः पारम्पर्य-क्रमागतः ।

वर्णानां सान्तरालानां स सदाचारञ्च्यते”^(१) ।

इति† । सन्तः श्रिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बोधायनः‡ ।

“श्रिष्टाः खलु विगत-मत्सराः निरहङ्काराः कुम्भी-धान्याः^(२) अलो-
लुपाः दम्भ-दर्प-लोभ-मोह-क्रोध-विवर्जिताः”—इति । आरण्य-
पर्वणि,—

“अक्रुध्यन्तोऽनसूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।

सृजवः श्रम-सम्पन्नाः श्रिष्टाचाराभवन्ति ते ।

* इतोऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यस्मिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरप्याह—इत्यादि, ‘इति’—इत्यन्तः पाठो नास्ति स० सो० पुस्त-
कयोः ।

§ बोधायनः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

(१) तस्मिन् देशे ब्रह्मावर्त्तदेशे । इदं हि पूर्वमुक्तम्,—“सरस्वती-दृष-
द्वयोर्देवनद्योर्यदन्तरम् । तं देव-निर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते”—
इति । पारम्पर्यक्रमागतो नृत्विदानीन्तनः । सान्तराजाः सङ्कीर्णाः ।

(२) ‘वर्धनिर्व्वाहोचितधान्यादिधनः कुम्भीधान्यः,—इति कुल्लूकभट्टः ।
‘कुम्भी उष्ट्रिका, वाय्वाप्तिकधान्यादिनिचयः कुम्भीधान्यकः’—इति
मेधातिथिः ।

त्रैविद्य-वृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।

गुरु-शुश्रूषवेदान्ताः शिष्टाचाराभवन्ति ते” ।

इति । अत्र, शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विनयाद्यन्विता वृत्त-विशेषाचारः,—इत्युक्तं भवति । स आचारः श्रौतं स्मार्त्तञ्च* धर्मं पालयति । धर्म-विघातिनां नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति त्वाचारे विरोधि-सङ्गात् धर्म एव न प्रवर्त्तते, कथञ्चित् प्रवृत्तोऽपि परावर्त्तते । सोऽयं धर्म-पालकआचारस्य तुर्णां वर्णानां साधारणः । ननु, ‘किञ्चित् साधारणं वद,’—इति धर्मः पृष्टः प्रत्युत्तर-त्वाचार-विषयम्,—इति न सङ्गच्छते,—इति चेत् । न, निमित्त-नैमित्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति,—

षट्-कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथि-पूजकः ।

हुत-शेषन्तु भुञ्जानो† ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजनाध्ययनाध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः षट् कर्माणि । तदाह मनुः,—

“अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट् कर्माण्यय-जन्मनः” ।

* श्रौतं स्मार्त्तञ्च,—इति स० श्लो० पुस्तकयोर्नास्ति ।

† तत् कथञ्चित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भुञ्जीयात्,—इति श्लो० मू० पुस्तके पाठः ।

इति । अत्राध्यापनं कूर्म-पुराणे प्रपञ्चितम्,—

“एवमाचार-सम्पन्नमात्मवन्तमदाभिकम् ।

वेदमध्यापयेद्धर्म-पुराणाङ्गानि नित्यशः ।

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।

ग्रसते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ।

आचार्य-पुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदोषार्थिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः खोऽध्याप्यादश धर्मतः^(१) ।

कृत-ज्ञश्च तथाऽद्भोही मेधावी शुभ-कल्परः ।

आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्याद्विजोत्तमैः” ।

इति । विष्णुरप्याह,—“नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नेपनयेत्”—

इति । वशिष्ठः,—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मां त्रैविध्योऽहमस्मि ।

असूयकाद्यानृजवे शठाय

न मां ब्रूयादौर्थ्यवती तथा खाम्” ॥

इति । अध्यापने नियममाह यमः,—

“सततं प्रातस्त्याय दन्त-धावन-पूर्वकम् ।

स्नात्वा ऊत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः” ।

इति । मनुरपि,—

अध्येष्यमाणन्तु गुरुर्नित्यकालमतन्वितः ।

अधीष्व मे इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति वा रमेद् ।

(१) खः ज्ञातिः । तस्मै आचार्यपुत्रादयो दश अध्याप्याः ।

इति । अध्येयमाणः शिष्यः, तं प्रति* वेदमुच्चारयिष्यन् प्रतिदिनमध्यापन-प्रारम्भे अतन्वितः,—“अधीष्व भोः”—इति ब्रुवन्प्रारभेत, समाप्तौ “विरामोऽस्तु”—इति ब्रुवन्प्रारमेत ; ईश्वर-प्रीतयो । एतत् सर्वमभि-प्रेत्य श्रुतिराह,—“अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयत तमध्यापयीत”—इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते,—‘उपनीयत’—इति नयतेरात्मनेपदस्य आचार्य-करणे पाणिनिना सूचितत्वात्^(१) उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गिभावत्वेनैक-कर्तृकत्वात्^(२) आचार्यत्व-कामोऽध्यापनेऽधिकारी । अत-एव मनुना स्मर्यते,†—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

स-कल्पं स-रहस्यञ्च तमाचार्यं प्रवक्षते” ॥

इति । एवं चाध्यापन-विधौ सुस्थिते सत्यध्ययनस्य पृथग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति ; विहितस्याध्यापनस्याध्ययनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययन-स्यार्थ-सिद्धत्वात्^(३) । ननु, नाध्ययन-विधौ कल्पना-दोषोऽस्ति,

* अध्येयमाणः शिष्यं प्रति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वरप्रीतये,—इति नास्ति शा० पुस्तके ।

‡ उपनीयत,—इत्यादि, स्मर्यते,—इत्यन्तः पाठः स० सो० पुस्तकयोर्भेदः ।

(१) “सम्माननोत्सर्जनाचार्यकरण-ज्ञान-भूति-विगणन-व्ययेषु नियः” (१७० ३पा० ३६ सू०) इति पाणिनिस्मृतम् ।

(२) “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनीयत तमध्यापयीत”—इति श्रुत्या तयोरेक-कर्तृकत्वमवगम्यते । तच्च तयोरेकाङ्गिभावमन्तरेण नोपपद्यते । अङ्गाङ्गिभावस्य ह्यभावे इच्छया कश्चित् किञ्चित् कुर्यात् कश्चिच्च किञ्चिदिति नैककर्तृकत्वनियमः स्यात् । तथाचोपनयनमङ्गं अध्यापन-साङ्गोति वक्ष्यमाणमनुवचनात् व्यक्तम् ।

(३) तथाच, अर्थापत्त्या माणवकस्याध्ययनं सम्भते, इति भावः ।

कृमस्यैव विधेः सत्तात्* “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति श्रुतेः । मैवम्, अधि-
कार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अयोच्येत,— विश्वजिज्ञासेन
रात्रिसच-न्यायेन वाऽधिकारी परिकल्प्यतां ;—“विश्वजिता यजेत”
इत्यत्र ‘एतत्कामः’—† इति ^(१)नियोज्य-विशेषणस्याश्रवणादनुष्ठाना
प्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिच्छ्यमाणत्वात्^(२) सएव^(३) तद्विशेषणत्वेन परिक-
ल्पितः, एवमत्र स्वर्गकामोमाणवको^(४) नियोज्योऽस्तु । रात्रिसचे,—
“प्रतितिष्ठन्ति ह वै यएताराचीरुपयन्ति” * इत्यर्थ-वाद-श्रुतायाः प्रति-

* कल्पनादोषः स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्कामः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मानवको,—इति स० से० पुस्तकयोर्दन्त्यमध्यः पाठः । एवं परञ्च ।

* प्रतितिष्ठन्तीह वा एते य एता रात्रोरुपयन्ति,—इति सु० पुस्तके
पाठः । रुपयन्ति,—इत्यत्र रुपयजन्ति,—इत्यन्यत्र पाठः ।

- (१) नियुज्योऽधिकारी । कामनावानेव हि काम्ये अधिक्रियते इत्यतः तद्वि-
शेषणीभूतायाः फलकामनायाः परिकल्पना व्यावश्यकौ ।
- (२) सर्वैरिच्छ्यमाणत्वं फलान्तरमपरिकल्प्य स्वर्गस्य परिकल्पनायां विनि-
गमकम् । तथाच जैमिनिस्त्वत्रम् । “स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्य-
विशिष्टत्वात्” (मो० ४ अ० २ पा० १५ सू०) इति । स इति विधेय
प्राधान्यविवक्षया पुंसा निर्देशः । स्वर्गानियोज्यविशेषणं स्यात्
सर्वान् पुरुषान् प्रति अविशेषात् । “सर्वे हि पुरुषाः स्वर्गकामाः ।
कुतएतत् ? प्रीतिर्हि स्वर्गः । सर्वे च प्रीतिं प्रार्थयते” —इति शावर-
भाष्यम् ।
- (३) यद्यपि ‘काम्यं कामान्वितेन च’—इत्यादि स्मरणात् स्वर्गकामनैव
नियोज्यविशेषणं, तथापि स्वर्गकामनायानियोज्यविशेषणत्वे स्वर्गोऽपि
तद्विशेषणतया भासते, इत्यभिप्रायेण ‘सएव’ इत्युक्तम् ।
- (४) माणवकोऽनधीतवेदोवटुः । ‘अन्धोमाणवको ह्येयः’—इति स्मरणात् ।

ष्टायाः, अत्यन्तमश्रुतात्* स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया, प्रतिष्ठाकामोऽधि-
कारी कल्पितः^(१), एवमत्र, पयः-कुल्यादि-कामोऽधिकारी स्यात्,—
“यदृचोऽधीते पयसः कुल्याः अस्य पितृन् स्वधाअभिवहन्ति, यद्यजूंषि
घृतस्य कुल्याः, यत्सामानि सोमण्यः पवते”—इत्यर्थवादात्,—इति ।
मैवम्, पयः-कुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञ-विधि-शेषत्वात्, माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन
स्वर्गकामत्वाऽसम्भवाच्च^(२) । कथञ्चित् सम्भवेऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् ;
अधीते स्वाध्याये पश्चादध्ययन-विध्यवगमः, तदवगमे चाध्ययनम्,—
इति । तस्मात्, अध्ययनस्याध्यापन-प्रयुक्तत्वादध्यापनमेव विधीयते
नाध्ययनम्^(३),—इति ।

तदेतद्गुरु-मतमन्ये वादिनोः न जमन्ते ; अनित्येनाध्यापनेन नित्य-

* अत्यन्तमश्रुतत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† इत्यर्थवादस्तुतिरिति,—स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ मन्यवादिनो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अत्र, “फलमात्रेणो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्यात्” (मी० ४ अ०
३ पा० १८ सू०) इति जैमिनिसूत्रम् । रात्रिसत्रादौ अर्थवाद-
निर्दिष्टमेव फलं स्यात्, फलस्यात्यन्तमश्रुतौ हि स्वर्गस्यानुमानमित्या-
त्रेय आचार्योमन्यते इति सूत्रार्थः ।

(२) तथाच, न पयः कुल्यादेरध्ययनफलत्वकल्पनसम्भव इति रात्रिसत्र-
न्यायस्यानवकाशः । स्वर्गकामनाया असम्भवात् विश्वजिन्नायस्याप्य-
नवकाशः ।

(३) तथाच अध्यापनविधिर्नैवाध्ययनस्य लाभेन “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः”—
इति श्रूयमाणवाक्यं विधित्वासम्भवाग्निद्यानुवादएवेति गुरुणां सि-
द्धान्तः । एतच्च जैमिनीयन्यायमाणावित्तरे स्पष्टम् ।

स्याध्ययनस्य प्रथोक्तमशक्यत्वात्, अनित्यं चाध्यापनं जीवन-कामस्य^(१)
तत्राधिकारात् । तदाह मनुः,—

“यस्यानु^(२) कर्माणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” ॥

इति । अध्ययनन्तु नित्यम्, अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्;

“योऽनधीत्य द्विजोवेदानन्यत्र* कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नु गच्छति सान्वयः” ॥

इति । अतः स्व-विधि-प्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चान्योन्याश्रयः, अध्यय-
नात् प्रागेव सन्ध्या-वन्दनादाविव पित्रादि-मुखेन विध्यर्थावगमात्,
पित्रादिभिर्नियमितत्वादेव माणवकस्य न अप्रबुद्धत्व-दोषोऽस्ति ।
यद्यपि, तैत्तिरीय-शाखायाम्,—“स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति वाक्यस्य
पञ्च-महायज्ञ-प्रकरणे पठितत्वाद् ब्रह्मयज्ञ-विधि-रूपताः, तथाप्यशेष-
स्मृतिषपनयन-पूर्वकस्याध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूल-भूत-श्रुतिरनुमा-
तव्याः । विवरणकारस्तु,—‘अध्यापयौत’—इत्यत्र णिजर्थस्य जीवना-
र्थत्वेन रागतः प्राप्तत्वात्, प्रकृतस्याध्ययनस्य विधेयतामभिप्रेत्य, “अष्ट-
वर्षाब्राह्मण-उपगच्छेत्सोऽधीयौत”—इति वाक्यं त्रिपरिणम्य[†] उप-

* वेदमन्यत्र,—इति ग्रन्थान्तरे पाठः ।

† पित्रादिनियमितत्वात् एवं माणवकस्य नाप्रबुद्धत्वे दोषोऽपि,—इति
पु० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञविधिरयम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ श्रुतिरर्थानुगन्तव्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ विपरीतान्योपपादयामास,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) जीवनं जीविका वृत्तिरिति यावत् ।

(२) यस्यां यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपायाम् ।

पादयामास^(१) । सर्वथाप्यसि नित्यः स्वाध्यायाध्ययनस्य विधिः—

“स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्येवमात्मकः श्रौतः । तथा स्यतिरपि,—

“तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधि-चोदितैः ।

वेदः छत्स्नोऽधिगन्तव्यः स-रहस्योद्विजन्मना”^(२) ॥

इति । *अधिगतिरर्थ-विचार-पर्यन्तमध्ययनम् । तथा च कूर्म-पुराणे, अध्ययन-तदर्थ-विचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते,—

“योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदवाह्योद्विजातिभिः ॥

वेदस्य पाठ-मात्रेण सन्तुष्टो वै भवेद्द्विजः ।

पाठ-मात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्र-समः पाचतां न प्रपद्यते” ॥

इति । अध्ययनस्येति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“शुद्धैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहृतश्चाप्यधीयीत लक्षं चास्मै निवेदयेत् ॥

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनोवाक्काय-कर्मभिः” ।

* अधिगमि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) अध्यापयीत—इत्यत्र शिक्षार्थोऽध्ययनप्रयोजकत्वं, तच्चाध्यापनपर्यवसितं । अध्यापनस्य जीविकार्थत्वं ननु ‘घस्यान्तु कर्मणामस्य’—इति पूर्वोक्त-मनुवचनात् व्यक्तम् । तथाच तस्य जीवनानुकूपव्यापारतया रागतः प्राप्तत्वात् न विधेयत्वं । किन्तु अप्राप्तस्याध्ययनस्यैव । तथाच, ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयोत’—इत्यादिवाक्यं ‘अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्’ इत्यादिविपरिणामेणोपपादनीयमिति विवरणकारस्याशयः ।

(२) रहस्यमपनिषत् ।

इति । विष्णु-पुराणेऽपि,—

“उभे सन्ध्ये रविं भूष ! तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्, तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेत् याते नीचैरासीत चासने* ।
शिष्योगुरोर्नर-श्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्देदं नान्य-चित्तः पुरः-स्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्रीयात् गुरुणा ततः ॥
शौचाचारवता तत्र कार्यं शूश्रूषणं गुरोः ।
व्रतानि^(१) चरता ग्राह्योवेदश्च कृत-बुद्धिना” ॥

इति । कौर्मैऽपि,—

“आहूतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
नित्यमुद्धृत-पाणिः स्थात् साध्याचारः सुसंयतः” ॥

इति । स्व-कुल-परम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठोऽध्ययनम् ।
तदाह वशिष्ठः,—

“पारम्पर्यागतोद्येषां वेदः स-परिवृंहणः^(२) ।
तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा” ॥

इति । स्व-शाखा-परित्यागं सएव निषेधति,—

“यः स्व-शाखां परित्यज्य पारक्यमधिगच्छति ।
स शूद्रवद्विहः कार्यः सर्व-कर्मसु साधुभिः ॥

---

* चासिते,— इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) व्रतानि तत्तद्देवभागाध्ययने विहितानि गोभिलायुक्तानि ।

(२) सपरिवृंहणः अङ्गोपाङ्गेतिहासादिसहितः ।

स्त्रीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।

ब्रह्मैव स विज्ञेयः सङ्गिर्नित्यं विगर्हितः” ॥

इति । स्व-शाखाऽध्ययन-पूर्वकन्वन्य-शाखाऽध्ययनं तेनैवाङ्गीकृतम्,—

“अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्” ।

इति । वेदवङ्कर्म-शास्त्रमधीयीत । तदाह बृहस्पतिः,—

“एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्तुत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिके तथा ॥

ब्राह्मणोवेद-मूलः स्याच्छ्रुति-सूत्योः समः सूतः ।

सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतत्त्रिकं सदा ॥

अधीत्यचतुरोवेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान्^(१) ।

सूति-हीनाः न शोभन्ते चन्द्र-हीनेव सर्व्वरी” ॥

इति । अत्र, अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यासः उपलक्षितः ।

तथाच दत्तः,—

“वेद-स्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं* जपः† ।

तद्दानं चैव शिष्येभ्योवेदाभ्यासोहि पञ्चधा” ॥

* विचारोध्ययनं,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तपः— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) अङ्गानि,— “शिक्षाकल्पोप्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषाश्चितिः । हृन्दसां विचितिश्चैव षड्भोक्त्रवेद इत्येते”— इत्युक्तानि । उपाङ्गानि पुष्पसूत्रादीनि । पदोपग्रहविशेषः यत्र ऋचां पदानि पृथक् पठ्यन्ते । क्रमोऽपि ग्रन्थविशेषः यत्र पूर्वपदं त्यक्त्वा उत्तरपदमुपादीयते ।

इति । हारीतोऽपि,—

“मन्त्रार्थ-ज्ञोजपन् जुह्वन्तथैवाध्यायन् दिजः ।

स्वर्ग-लोकमवाप्नोति नरकन्तु विपर्यये” ॥

इति । गुरु-मुखादेवाधेतव्यं नतु लिखित-पाठः कर्त्तव्यः ।

तदाह नारदः,—

“पुस्तक-प्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरु-सन्निधौ ।

भ्राजते न सभा-मध्ये जार-गर्भदिव स्त्रियाः” ॥

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः,—

“नाविस्पृष्टमधीचीत न शूद्र-जन-सन्निधौ ।

न निशाऽन्ते परिश्रान्तो* ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्” ॥

इति । नारदोऽपि,—

“हस्त-हीनस्तु योऽधीते स्वर-वर्ण-विवर्जितः^(१) ।

ऋग्यजुः-सामभिर्दृग्धोवियोनिमधिगच्छति” ॥

इति । व्यासोऽपि,—

“अनध्यायेष्वधीतं यद्यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।

प्रतिग्रह-निमित्तं च नरकाय तदुच्यते” ।

॥ इत्यध्ययनाध्यापनयोः प्रकरणे ॥

* प्रतिश्रान्तो,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) वैदिकानां द्विविधा अध्ययनप्रणाली वर्त्तते, हस्तस्वरकण्ठस्वरभेदात् । तदुभयविधस्वररहितमध्ययनमत्र निन्द्यते,— इति मन्त्रथम् ।

अथानध्यायाः । तैच द्विविधाः ; नित्यानैमित्तिकाश्च । तत्र
नित्यानाह हारीतः,—

“प्रतिपत्सु चतुर्दशामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।

श्राद्धेऽनध्यायेऽद्य शर्वर्यां नाधीयीत कदाचन” ॥

इति । नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः,—

“श्व-क्रोष्टु-गर्हभोलूक-साम-वाणार्त्त-निखने(१) ।

असेध-शव-शूद्रान्त्य-स्मशान-पतितान्तिके ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संज्ञवे ।

भुक्ताऽऽर्द्रपाणिरभोन्तरर्द्धरात्रेऽतिमाहते ॥

पांशु-वर्षे दिशां दाहे* सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।

धावतः पूति-गन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

खरोद्ग-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे(२) ।

सप्त-त्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः” ॥

इति । अन्ये त्वनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते । तथाच नारदः,—

“अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।

अनध्यायस्तु कर्त्तव्योमन्वादिषु युगादिषु” ॥

* पांशुप्रवर्षेदिग्दाहे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) सामनिखने ऋगयजुषोरनध्यायोबोद्धव्यः । “सामध्वनावृगयजुषी ना-
धीयीत कदाचन”—इत्युक्तेः ।

(२) ईरिणं बालुकामयभूमिः ।

इति । मन्वादयोमन्त्र-पुराणेऽभिहिताः,—

“अश्वयुक्-शुक्ल-नवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्र-मासस्य* तथा भाद्र-पदस्य च ॥

फाल्गुनस्य तमावास्या पौषस्यैकादशी तथा† ।

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी‡ ॥

आवर्णस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा॥१॥

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ।

मन्वन्तरादयस्त्रैते दत्तस्याक्षय-कारकाः॥२॥” ॥

इति । युगादयोविष्णु-पुराणे वर्णिताः,॥—

“वैशाख-मासस्य च या**तृतीया

नवम्यसौ कार्तिक-शुक्ल-पक्षे ।

नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे††

चयोदशी पञ्चदशी च माघे” ॥

कूर्मपुराणे,—

* तृतीयाचैवमात्रस्य —इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अयं पाठोऽयन्त्यान्तरेषु बह्वेषु दृष्टत्वादाइतः । ‘पुष्यस्यैकादशी तथा’—
इतित्वाददर्शपुस्तकेषु पाठः ।

‡ तथा माघस्य सप्तमी,—इति यन्त्यान्तरे पाठः ।

§ तथाऽऽषाढस्य पूर्णिमा,—इति यन्त्यान्तरे पाठः ।

॥ मन्वन्तरादयस्त्रैतादत्तस्याक्षयकारिकाः,—इति यन्त्यान्तरुक्तः पाठः ।

॥ वर्णिताः,—इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

** सिता,—इति यन्त्यान्तरीयः पाठः ।

†† तमिषपक्षे,—इति पाठो यन्त्यान्तरुक्तः ।

“उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे^(१) चिरात्रं क्षणं स्मृतम् ।

अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥

मार्गशीर्षे तथा पौषे माघ-मासे तथैव च ।

तिस्त्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्ण-पक्षे तु सूरिभिः” ॥

इति । गौतमोऽपि,—“कार्तिकी-फाल्गुन्याषाढी-पौर्णमासी* तिस्त्रो-
ऽष्टकाः चिरात्रम्”,—इति । उक्त-पौर्णमासीरारभ्य चिरात्रम् । तथा
तिस्त्रोऽष्टकाः सप्तम्यादयः, तासुपि चिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैठी-
नसिः,—“कृष्णे भवाः तिस्त्रोऽष्टकाः, मार्गशीर्ष-प्रभृतयः इत्येके”—
इति । आपस्तम्बस्तु, उपाकर्म्मरारभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह,—
“श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत”—
इति । प्रदोष-शब्देनात्र पूर्व-रात्रिः विवक्षिता । त्रयोदश्यादि-
प्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथाच आदित्यां पुराणम्,—

“मेधा-कामस्तत्रयोदश्यां सप्तम्याञ्च विशेषतः ।

चतुर्थ्याञ्च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्त्तयेत्” ॥

इति । चतुर्थ्यादि-तिथि-द्वैविध्ये प्रजापतिः,—

“षष्ठी च दादशी चैव अर्द्धरात्रौ न-नाडिका† ।

प्रदोषे नत्वधीयीत तृतीया नव-नाडिका” ॥

* पौर्णमासीति,—इति पाठः मु० पुस्तके ।

† आदित्य, इति नास्ति स० खो० पुस्तकयोः ।

‡ अर्द्धरात्रौ ननाडिकाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) उपकर्म्मोत्सर्गौ गृह्याद्युक्तकर्म्मविशेषौ अध्ययनारम्भसमाप्त्योः
कर्त्तव्यौ । परमेतौ गृहस्थादिभिरपि मन्त्राणामवामयाततायं
प्रत्यब्धं कर्त्तव्यावित्यन्यत्र विस्तरः ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अहं प्रेतेश्वनध्यायः शिष्यत्विग्-गुरु-बन्धुषु ।
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्व-शाखे ओत्रिये तथा* ॥
 सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भू-कंपोल्का-निपातने^(१) ।
 समाप्य वेदं द्यु-निशमारण्यकमधीत्य च ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राज्ञ-सूतके ।
 ऋतु-सन्धिषु भुक्त्वा च आह्निकं प्रतिगृह्य च ॥
 पशु-मण्डूक-नकुल-आहि-मार्जार-मूषिकैः † ।
 कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्र-पाते तथोच्छ्रये” ॥

इति । मनुरपि,—

“चौरैरुपसृते घासे सम्भ्रमे वाऽग्नि-कारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वोद्भुते^(२) तथा” ॥

* स्व-शाखाओत्रिये मृते,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† मूषकः, इत्यादर्शपुस्तकेषु पाठः ।

- (१) निर्घातोत्सर्गे यथाक्रमम्,—“यदान्तरीक्षे बलवान् माहता महता हतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” । “वृद्धच्छिखा च सूर्याया रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषी च प्रमाणेन उल्कानानाविधास्मृता” इत्युक्तलक्षणे ।
- (२) “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः खजन्ति” — इति वचनात्, “अतिलोभादसत्यादा नात्तिक्यादाऽप्यधर्मतः । नरापचाराग्निमतमुपसर्गः प्रवर्त्तते । ततोऽपचाराग्निमतमपवर्जन्ति देवताः । ताः खजन्त्यद्भुतांस्तान् दिव्यनाभसम्भूमिजान् । तएव त्रिविधास्तोके उत्पाताः देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सम्भावयन्ति-

इति । कूर्म-पुराणे,—

“स्नेहातकस्य ह्यायायां शास्त्रलेर्मधुकस्य च ।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः” ॥

इति । उक्तानामप्यनथानामपवादमाह मनुः,—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके* ।

‘नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होम-मन्त्रेषु चैवहि” ॥

इति । वेदोपकरणान्यङ्गानि । नित्य-स्वाध्यायोब्रह्म-यज्ञः । शौन-
कोऽपि,—

“नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।

नानध्यायोऽस्ति वेदानां, ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः”† ।

इति । कूर्म-पुराणेऽपि,—

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।

न धर्म-शास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्ज्येते” ॥

इति ।

॥०॥ इत्यनध्यायप्रकरणं ॥०॥

पूर्वमध्यनाध्यापने सेतिकर्त्तव्यतेतिरूपिते, अथ यजन-याजने
निरूपयामः ।

* नैतिके,—इत्यन्यत्र पाठः ।

† तथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ इतिकर्त्तव्यत्वेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

च” —इत्युक्तेश्च आपञ्ज्ञानाय देवकर्त्तृकोभूत्यादीनां स्वभावप्रत्यवे-
ऽद्भव इति ज्ञेयम् ।

तत्र, यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्,—

“सह-यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजा-पतिः ।

अनेन प्रसविव्यध्वमेष वोऽस्त्विष्ट-काम-धुक् ॥

देवान् भावयतानेन ते देवाभावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवादास्यन्ते यज्ञ-भाविताः ।

तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः” ॥

इति । तस्य च यजनस्य सात्विक-राजस-तामस-भेदेन त्रैविध्यं
स एवाह,—

“अ-फलाकांक्षिभिर्यज्ञोविधि-दृष्टोयद्व्यज्यते ।

यदृष्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ॥

अभिशङ्गाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।

इज्यते भरत-श्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥

विधि-हीनमसृष्टान्नं भन्त-हीनमदक्षिणम् ।

अद्धा-विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते” ॥

इति । आश्वमेधिके पर्वणि द्विजादि-सृष्टे* यज्ञार्थत्व-प्रतिपादनेन
यज्ञः प्रशस्यते,†—

“यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारकादिवि देवताः ।

गावो यज्ञार्थमुत्पन्नादक्षिणार्थं तथैव च ॥

सुवर्णं रजतं चैव पाची‡ कुम्भार्थमेव च ।

* द्विजाति-सृष्टे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रसूयते,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पाचं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

दूधार्थमथ यूपार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतिम् ॥

ग्राम्यारण्याश्च पशवो^(१) जायन्ते यज्ञकारणात्” ।

इति । हारीतोऽपि, अन्नय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञ-महिमानं दर्शयति,—

“यज्ञेन लोकाविमलाविभान्ति,

यज्ञेन देवाः अमृतत्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्वज्रभिर्विमुक्तः,

प्राप्नोति लोकानमरस्य विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोकौत्रे नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्ट-यज्ञोऽपूतात्मा भ्रूयति* किञ्च-पर्णवत्” ॥

इति । यज्ञ-विशेषास्त्रि-होत्रादयः । तथाच श्रूयते,[†]—“प्रजापति-
र्यज्ञानसृजताग्नि-होत्रं चाग्नि-ष्टोमश्च पौर्णमासीं चोक्थं चामा-
वास्यां चातिरात्रं च”—इति । अग्नि-होत्रादीनां संकृतैरग्निभिः
साध्यत्वात्तत्-संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् । तत्र प्रजापतिः,—

“सर्वयज्ञाधिकारी स्यादाहिताग्नार्धने सति ‡ ।

आदध्यान्निर्धनेऽप्यग्नौ नित्यं पापमयात् ॥ द्विजः” ॥

* नश्यति, इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्रूयते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नार्धने सति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पापक्षयात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) “ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश । गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्दभोमनुष्याश्चेति
सप्त ग्राम्याः पशवः । महिष-वानर-ऋक्ष-सरीसृप-वर-पृषत-मृगाश्चेति
सप्तारण्याः पशवः”—इति पैठिनसिवचनमत्र स्मर्त्तव्यम् ।

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्म-पुराणे दर्शितः,*—

“नास्तिक्यादयवाऽऽलस्याद्योऽग्नीन्नाधातुमिच्छति ।

यजेत वा न यजेन स याति नरकान् वह्मन् ॥

तस्मात्सर्व-प्रयत्नेन ब्राह्मणोहि विशेषतः ।

आधायाग्नीन् विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम्” ॥

इति । अतिश्व, कालादि-विशिष्टमाधानं विधत्ते,—“वसन्ते ब्राह्मणो-
ऽग्निमादधीत ; वसन्तोवै ब्राह्मणस्यर्तुः, स्वएवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चसी
भवति, ग्रीष्मे राजन्यआदधीत ; ग्रीष्मोवै राजन्यस्यर्तुः, स्वएवैनमृता-
वाधाय इन्द्रियवान् भवति, शरदि वैश्वआदधीत ; शरद्वै वैश्वस्यर्तुः,
स्वएवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति”,—इति । आश्वमेधिकेऽपि,†—

“वसन्ते ब्राह्मणस्य स्वादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।

वसन्तोब्राह्मणः प्रोक्तोवेद-योनिः स उच्यते ॥

अग्न्याधानं? तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ! ।

तस्य श्रीर्ब्रह्मयद्विश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥

क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै ॥ नृप ! ।

येनाधानन्तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥

श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तञ्चैव वलं यशः ।

* दर्शितः,—इति नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

† इन्द्रियावी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आश्वमेधिकेपर्वणि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ अग्न्याधेयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ श्रेष्ठस्य वै,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

शरत्-काले तु* वैश्वस्याप्याधानीयोज्जताशनः ॥

शरद्रात्रि† स्वयं वैश्वोवैश्व-योनिः सञ्च्यते ।

शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ॥

तस्य श्रीः वै प्रजाऽऽयुषां पशवोऽर्थस्य वर्द्धते” ।

इति । आधान-पूर्वकाश्च यज्ञाः, दर्शादयः । तथाच वशिष्ठः,—“अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, दर्श-पूर्णमासाग्रयणेष्टि-चातुर्मास्यैः पशुसोमैश्च यजेत”—इति । हारीतोऽपि,—

“पाक-यज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञांस्तु नित्यशः ।

सौम्यांस्तु विधिपूर्वेण यद्वच्चेत् धर्ममव्ययम् ॥” ।

इति । ते च गौतमेन॥ दर्शिताः,—“अष्टका पार्वण-आहुं आवणा-ग्रहायणी चैत्राश्वयुजीति सप्त पाक-यज्ञ-संस्थाः, अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यं निरूढ-पशु-बन्धः सौत्राम-णीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः, अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वा-जपेयोऽतिरात्रोत्थोर्धामः इति सप्त सोम-संस्थाः” इति । अपरांस्तु महायज्ञ-क्रतून् देवलोदर्शितवान्,—“अश्वमेध-राजसूय-पौण्डरीक-

* शरद्रात्रेय,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† शरद्रात्रि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तस्यैव श्रीः प्रजायुष्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सोमांश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ब्रह्मचाव्ययम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ गौतमेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । एवं सर्वत्र ।

गोसवादयो महायज्ञाः—क्रतवः*” इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं
नित्य-नैमित्तिक-काम्य-भेदेन त्रिविधाः,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्” ।

इति मदाल्लोकेः । तत्र, यज्ञानां नित्यत्वं आचरणशाखायां श्रूयते,—
“मन्त्रेषु कर्माणि कवयोऽन्यपश्यन्तानि जेतायां वहधा सन्ततानि,
तान्याचरयन् नियतम्”—इति । राजसनेयिः शाखायामपि,—

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेऽतः समाः” ।

इति । “एतद्वै जरामर्थमग्निहोत्रं जरसा बाह्येवास्मानुच्यते मृत्युना
च”—इति च । विधि-वाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु नित्यत्व-लक्षकं[†] ।
तथा॥ “यावज्जीवमग्निहोत्रं—जुहुयात्” “यावज्जीवं दर्श-पौर्णमा-
साभ्यां यजेत”—इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्व-गमकः । तथा-
चाथर्वणे श्रूयते,—“यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमनाग्रयणमातिथि-
वर्जितं बाहुतमवैश्वदेव* भविधिना ऊतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हि-
नस्ति” इति । तथाच श्रुत्यन्तरम्,—“यस्य पिता पितामहोवा सोमं
न पिबेत्, स ब्राह्म्यः”—इति । जीवन-कामना-व्यतिरिक्त-गृह-दाहा-
द्यनियत-निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथाच श्रुतिः,—

* महायज्ञक्रतवः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† कुचुमशाखायां,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ तान्याज्जरय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ राजसनेय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ अत्र, नित्यत्वलक्षकः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

॥ अत्र, यथा,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

* बाहुतमवैश्वदेव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यस्य गृहं दहत्यग्नये चामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेत्”—
इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा “वायव्यं श्वेतमालभेत
भृतिकामः, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता”—इत्याद्याः काम्यपञ्चवः ; “ऐन्द्रा-
ग्रमेकादश-कपालं निर्व्वपेत् प्रजा-कामः” इत्याद्याः काम्येष्टयः”(१)
तत्र, काम्यानां कामितार्थ-सिद्धिः फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु
यथाविध्यनुष्ठितयोरिन्द्र-लोक-प्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते,—

“काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता याच*सुधूम्र-वर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी
लेलायमाना† इति सप्त जिह्वाः ॥
एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
यथाकालं चाङ्गतयोह्यददायन् ।
तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मया—
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः‡ ॥
एह्येहीति तमाङ्गतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
प्रियाञ्च वाचमभिवदन्त्योर्च्यन्त्य—
एषवः पुण्यः सुकृतोब्रह्मलोकः” ॥

* चापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† लेलीयमाना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ देवानामतिरेकोऽधिवासः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) इष्टिपञ्चोर्भेदश्च,—“इष्टितु चरुणा यागः पशुस्तु पशुना स्मृतः । एत-
च्छ्रेयः क्रतुः प्रोक्तो ह्योमोन्यत् पूजनं स्मृतम्”—इत्युक्तदिशाऽयमेव ।

इति । आनुशासनिकेऽपि,—

“सु-शुद्धैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तथाविधैः ।

शुद्धैर्द्रव्योपकरणै^(१)र्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥

तथा कृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।

तुष्टेषु देव-संघेषु यज्ञी यज्ञ-फलं लभेत् ॥

देवाः सन्तोषितायज्ञैर्लोकान् सम्बर्द्धन्त्युत ।

उभयोर्लोकयोर्देवि, भूतिर्यज्ञैः प्रदृश्यते ॥

तस्माद्यज्ञादिवं यान्ति अमरैः सह मोदते ।

नास्ति यज्ञ-समं दानं नास्ति यज्ञ-समोविधिः ॥

सर्व-धर्म-समुद्देशोदेवि, यज्ञे समाहितः” ।

इति । यदि कथञ्चिन्नित्य-कर्माणि लुप्येरन्, तदा तत्समाधानमाह
प्रजापतिः,—

“दर्शञ्च पूर्णमासञ्च लुप्ताऽयोभयमेव वा ।

एकस्मिन् कच्छ-पादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥

द्विर्यज्ञेस्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ।

प्राजापत्येन शुद्धोत पाक-संख्यासु चैव हि ॥

सन्ध्योपासन-क्षनौ तु नित्य-ज्ञानं विलोप्य च* ।

होमं नैमित्तिकं, शुद्धोद् गाद्यद्यष्ट-सहस्र-कृत् ॥

* नित्यज्ञानं तु लोप्य च, इति स० सो० पुस्तकयोः, लोप्य वा,—
इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) शुद्धञ्च द्रव्यम्,—श्रुत-शैर्य-तपः-कन्या-शिष्य-यान्यान्वयागतम् । धनं
सप्तविधं शुद्धं मुनिभिः समुदाहृतम्”—इत्युक्तलक्षणं स्वाभाविकम्
कृतसंस्कारादिकङ्चागतुकम् ।

समाऽन्ने सोम-यज्ञानां हानौ चान्द्रायणञ्चरेत् ।

अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥

उपवासेन शुद्धोत् पाक-संस्थासु चैवहि” ।

इति । कात्यायनोऽपि,—

“पितृ-यज्ञात्यये चैव वैश्वदेवात्ययेऽपि च ।

अनिष्टा नव-यज्ञेन नवान्न-प्राशने तथा ॥

भोजने पतितान्नस्य चरुवैश्वानरोभवेत्” ।

इति । विहित-दक्षिणा-पर्याप्त-द्रव्याभावेऽपि* नित्यं न लोपयेत् ।

तदाह वैधायनः,—

“यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवागन्तुकानि^(१) च ।

सु-पथ-स्योऽपि न स्वर्गं स गच्छेत् पतितोहि सः ॥

तस्मात् कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुनाऽथ रसेन वा ।

नित्यं नित्यानि कुर्वीत नच नित्यानि लोपयेत्” ॥

इति । ननु, सम्पूर्ण-द्रव्य-सम्पत्तावेव सोम-यागः कार्यः । तदाह

मनुः,—

“यस्य त्रैवार्षिकं विन्नं पर्याप्तं भृत्य-वृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति” ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः सह सोमं पिवेद्विजः” ।

* द्रव्यालामेपि,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) गृहदाहानियतनिमित्तमुपजीव्य विहितं यत् नैमित्तिकं, तदेवात्रागन्तुकतया निर्दिष्टमिति बोध्यम् ।

इति । चैवार्षिकान्नालाभे सोम-यागादर्वाचीनादर्शादय एव कार्याः ।
एतदपि स एवाह,—

“प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यान्नं वार्षिकं भवेत्” ।

इति । अल्प-धनस्य यज्ञोपनना निषिध्यते,—

“पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानोजितेन्द्रियः ।

नल्प-दक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताथ कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्यल्प-दक्षिणायज्ञस्तस्मान्नाल्प-धनोयजेत्” ॥

इति । मत्स्य-पुराणेषु,—

“अन्नहीनो* दहेद्द्राघं मन्त्र-हीनस्तथर्त्विजः ।

आत्मानं दक्षिणा-हीनोनास्ति यज्ञ-समोरिपुः” ॥

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादिवचनेन बिरु-
द्धोरन्निति चेत् । मैवम्, एतेषां वचनानां काम्य-याग-विषयत्वात् ।
‘सम्युर्णानुष्ठान-शक्तौ सत्यामेव काम्यं कर्त्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये^(१) मी-
मांसितम् । तथाहि—“ऐन्द्राग्नसेकादश-कपालं निर्वपेत् प्रजा-कामः”—
इत्यत्र, किं यथाशक्ति प्रयोगेणाप्यधिकारः, उत सर्वगोपसंहारेण ?—
इति संशयः । नित्येषु यथाशक्ति प्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णेत-
त्वात् काम्येष्वपि तथा,—इति प्राप्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्य-
परित्याज्यत्वात् तत्र यथाशक्ति प्रयोगः । अपरित्यज्यानि हि
नित्यानि, जीवनादि-निमित्त-वशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं

* अर्थहीनो,—इति ग्रन्थान्तरद्वयः पाठः ।

(१) मीमांसा-षष्ठाध्याय-द्वतीयपाद-द्वितीयाधिकरणे ।

प्रत्यप्रवर्त्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं ; येना-
वश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् । तथा सति,
फल-सिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात्, फलस्य च ह्यक्षांगोपकृत-
प्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः, यदा ह्यक्षांगानुष्ठान-शक्तिस्तदैव काम्य-
मनुष्ठेयम्,—इति सिद्धान्तः ॥

॥०॥ इति यजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं यजनं निरूपितं, याजने तु विधिः श्रूयते,—“द्रव्यमर्जयन्
ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयाद्वा जयेदध्यापयेद्वा” । नचायं नित्य-विधिः,
अकरणे प्रत्यवायादि-नित्य-लक्षणाभावात् । अपि तु काम्य-विधिः,
द्रव्यार्जन-कामस्य तत्राधिकारात् । तत्रापि, नापर्व-विधिः^(१) जीव-
नोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् । तद्धेतुवच्च^१ मार्कण्डेय-पुराण
दर्शितम्,—

“याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः* प्रतिग्रहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता चित्तयी तस्य जीविका” ॥

इति । नापि परिसङ्ख्या, नित्य-प्राप्तेरभावात् । तस्मात्[†] पक्षे प्राप्त-
त्वान्वियम-विधिरयम् । सचायं नियमः पुरुषार्थएव, न तु क्लृप्तार्थः,

* पुत्र,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

† अत्र, ‘चित्तयी’—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ तस्मात्,—इति नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

(१) अपूर्वस्य पूर्वमप्राप्तस्य विधिरपूर्वविधिः अत्यन्ताप्राप्तप्राप्तकोविधिरिति
यावत् । तत्रेदमुक्तम्,—“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाश्चिके सति ।
तच्च चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते”—इति ।

द्रव्यार्जन-विधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्ता-सूत्रे^(१) विचारितत्वात् ।
 तथैहि,—द्रव्यप्राप्तिः, क्रत्वर्था वा पुरुषार्था वा?—इति संशयः ।
 तच्च पूर्वं पठः, क्रत्वर्थं, तथा सति* नियमस्यार्थवत्त्वात् । ब्राह्मणस्य
 याजनादिना, क्षत्रियस्य जयादिना,† वैश्यस्य कृष्यादिना,—इति
 नियमः । सच पुरुषार्थ-पक्षेऽनर्थकः स्यात्, उपायान्तरेणार्जि
 स्यापि द्रव्यस्य क्षुत्प्रतिघातादि-पुरुषार्थ-सम्पादकत्वात् । कतुस्तु
 नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तच्च नियमोऽर्थवान्,—इति प्राप्ते ब्रूमः ।
 द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं
 प्रत्यक्षं दृष्टम् । क्रत्वर्थता तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । क्लृप्तञ्च
 कल्याणकरीयः । सति च पुरुषार्थत्वे, क्रतोः अपि भोजनादिवत्
 पुरुष-कार्यतया तदर्थताऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु, पुरुषार्थेऽप्यर्जन-
 विधौ किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति^(२) । क्रत्वर्थत्वदेवादिनोजीवनलोपेन-

* तथापि, इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† क्षत्रियस्य जयादिना,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ द्रष्टव्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ क्रत्वर्थं,—इति गु० पुस्तके पाठः ।

(१) “यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्ताऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वात् (मी०
 ४४० १ पा० २ सू०)” इत्येतस्मिन् सूत्रे भाष्यकारस्य द्वितीयवर्णके,—
 इति बोध्यम् ।

(२) तथाच याजनादिनाऽर्जने किञ्चिददृष्टं कल्प्यते, तन्नियमस्यार्थवत्त्वाय ।
 इतरथा खल्वन्येनापि प्रकारेण द्रव्यार्जनसम्भवात् याजनादिनियमो-
 वचनशतेनाप्यशक्यः कर्तुमिति बोध्यम् ।

केतुरपि न सिध्येत्^(१) । तस्मात्, पुरुषार्थोयाजनादिः,—इति सिद्धम् ।
 ऋत्विग्भिर्विना याजयिताऽन्योन कोऽप्यस्ति,—इति चेत् । नैवम्, आप
 स्रम्ब-सूत्रे षोडशानामृत्विजां वरणमभिधाय याजयितुः सप्त-दशस्य
 वृथग्वरणाभिधानात् । “सदस्यं सप्त-दशं कौषितकिनः समामनन्ति,
 स कर्मणामुपद्रष्टा भवति”—इति । अतएव वशिष्ठ*वशोत्पन्नस्य
 सत्यहव्यां नामकस्य महर्षेः प्रश्न-वाक्ये देव-भागस्य सृज्य-नाम
 कान् ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयक-ब्राह्मणे श्रूयते,—
 “वाशिष्ठोह सत्य-हव्यो देवभागं पप्रच्छत् सृज्यान् बज्र-याजिनो यजे?”
 इति । तथा कौषितकि-ब्राह्मणे, चित्र-नामकं प्रति श्वेत-केतोर्याज
 कत्वमाश्नातम्,—“चित्रोह वै गार्गायणिर्यज्ञमाणश्चाहं वज्रे, स ह
 पुत्रं श्वेत-केतुं प्रजिज्ञाय याजयति” इति । तस्माद्, ऋत्विग्भ्योऽन्यः-
 सदस्यो याजयिता । ऋत्विजो वा याजयितारः सन्तु, सर्वथाऽप्यस्ति
 ब्राह्मणानां जीवन-हेतुर्याजनम् । तत्रैतिकर्तव्यता-रूपेण कृष्णा-
 जिन-वाससोरन्यतरेणोपवीतित्वं तैत्तिरीयके विधीयते,—“तस्माद्य-
 शोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य प्रसृत्या अजिनं

* वसिष्ठ,—इति दन्त्यमथ्यः पाठः मु० पुस्तके प्रायः सर्वत्र ।

† सात्यहव्य,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः । एवं परत्र ।

‡ याजकत्वं इति नास्ति मु० पुस्तके ।

§ बज्रयाजिनो यायजा इति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ प्रतिगृह्य याजयेति, इति पाठः मु० पुस्तके ।

(१) क्रत्वर्थमर्जितस्य द्रव्यस्य तदन्यत्र भोजनादौ विनियोगस्य कर्तुमसं
 म्भवादिति भावः ।

वासोवा दक्षिणत उपवीय” — इति । मन्त्रेषु चध्यादिषु ज्ञानञ्च*
याजनांगत्वेन कन्दोग-ब्राह्मणे समाम्नायते,—“योह वा अविदि-
तार्षेय-कन्दो दैवत-ब्राह्मणेन याजयति वा अध्यापयति वा, स्थाणुं
वर्च्छति† गत्तं वा पद्यते प्र वामीयते पापीयान् भवति यातया-
मान्यस्य कन्दांसि भवन्ति, अथ यो मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्, सर्वमायुरेति
श्रेयान् भवति अयातयामान्यस्य कन्दांसि भवन्ति‡, तस्मादेतानि मन्त्रे
मन्त्रे विद्यात्” — इति ।

ननु क्वचित् याजनस्य क्वचित् प्रतियहस्य च निन्दितत्वात्? तद-
नुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जपश्चाम्नायते,—“रिच्यत इव वा एष-
मेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति, याजयित्वा प्रति-
गृह्य हाऽनम्रन् चिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत, चिरान्नं वा सावित्रीं
गायत्रीमन्वातिरेचयति” — इति । तथाऽन्यत्रापि,—“दुहोह वा
एष कन्दांसि यो याजयति, स येन यज्ञ-क्रतुना याजयेत्,
सोऽरण्यं परेत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमेवैनमधीयन्नासीत; तस्या-
नशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य सुत्या, वाग्जुह्वः, मन
उपभृत्, धृतिर्ध्रुवा, प्राणो हविः, सामा ध्वर्युः, सवा एष यज्ञः प्राण-
दक्षिणोऽनन्त-दक्षिणः समृद्धतरः” ॥ इति चेत् । नायं दोषः, अथाज्य-

* मन्त्रचध्यादिज्ञानञ्च,— इति स० से० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† स्थाणुं वा वर्च्छति,— इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अथ, इत्यादि, भवन्ति,— इत्यन्तः पाठः स० से० शा० पुस्तकेन नास्ति ।

§ क्वचित् याजनं निन्दितत्वा,— इति पाठः स० शा० पुस्तकयोः ।

॥ तस्यानशनम्,— इत्यादि, ‘समृद्धतरः’— इत्यन्तः पाठो नास्ति स० से०
शा० पुस्तकेषु ।

याजन-विषयत्वात् । जीवितात्ययमापन्नस्य प्राण-रक्षार्थमयाज्य-
याजनमपि सम्भाव्यते । तथा, वाजसनेय-ब्राह्मणम्,—“प्राणस्य वै
सघाटकामायायाज्यं याजयति अप्रतिगृह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति*” इति ।
तत्र, प्रायश्चित्तं कन्देगाः आमनन्ति,—“अयाज्य-याजने दक्षिणां-
स्थक्ता मासं चतुर्थ-काले भुञ्जानः^(१) तन्मन्वान् गायेत्”—इति । तथा
सुमन्तरपि स्मरति,—“शूद्र-याजकः शूद्र-द्रव्य-परित्यागात् पूतो-
भवति । अभिशक्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणह-पुंस्रत्य-ऽशुचि-वस्त्र-कारा-
तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्ण-कार-वर्म-कार-पङ्कक[‡] वर्धकि-गण-
गणिक-सैनिक-व्याध-निषाद-रजक-चह-चर्म-काराः[¶] अभोज्यान्ना-
अप्रतिगृह्या अयाज्याश्च” । तथाच वशिष्ठः,—“दक्षिणा-त्यागाच्च पूतो-
भवतीति विज्ञायते॥”—इति । तथा बौधायनोऽपि,—“बह्व-
प्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा नाद्यात्, तस्य चान्न-

* अप्रतिगृह्य प्रतिगृह्णाति, — इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† सर्वद्रव्यपरित्यागात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शस्त्रकार,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सुवर्णलेख्येक वटक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ वुराटचर्मकाराः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ दक्षिणात् पापाच्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

- (१) भोजनस्य कालत्रयमतिवाह्य चतुर्थकाले भुञ्जानः । पूर्वदिने उपोष्य
परदिने दिवा अशुक्ता रात्रौ भुञ्जान इति यावत् । तथाचोक्तम् ।
“मुनिभिर्द्विरणं प्रोक्तं विप्राणां मर्यादासिनां नित्यम् । अहनि च
तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः”—इति ।

मशित्वा तर्तुममन्दीयं जपेत्*”—इति । †अयाज्य-याजक लक्षणं
देवलेन दर्शितम्,—

“यः शूद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थ-कारणात् ।

याजितो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणोऽयाज्य-याजकः” ॥ इति ।

॥०॥ इति याजनप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।
तत्र, दान-विषया श्रुतिः,—“दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति,
दानान्नातिदुष्करं तस्माद्दाने रमन्ते”—इति । तथा वाक्यान्तर-
मपि,—“दानं यज्ञानां वरूथं दक्षिणा लोके दातारं सर्व-भूतान्युपजी-
वन्ति, दानेनारातीरपानुदन्त, दानेन दिषन्तो मित्रा भवन्ति, दाने सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति,”—इति । आदित्य-पुराणेऽपि,—

“न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवन-त्रये ।

दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीर्दानेनैव लभ्यते ॥

दानेन शत्रून् जयति व्याधिर्दानेन नश्यति ।

दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवती-जनः ॥

धर्मार्थ-काम-मोक्षाणां साधनं परमं स्मृतम्” । इति ।

एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसा-पूर्वको दान-विधिरुचीतः । याज्ञव-
ल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्त,—

* नास्याह्नमवाग्रमशित्वा पतेत्,—इति सु० पुस्तक पाठः ।

† अत्र, ‘तथा’—इत्यधिकः पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

‡ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु^(१) विशेषतः ।

याचितेनापि दातव्यं श्रद्धा-पूर्वन्तु शक्तिः ॥

गो-भृ-तिल-हिरण्णादि पात्रे दातव्यमर्चितम् ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयश्चक्षता” ॥ इति ।

तथोरन्यतरः स्वरूप-विधिरितरस्तु गुण-विधिः । मनुरपि,—

“दानं धर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्त-संज्ञकम् ।

परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तिः” ॥ इति ।

ब्रह्म-पुराणे च १ वित्त-वैयर्थ्याक्ति-पुरःसरं दानं विहितम्,—

“यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।

नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥

तस्याद्वित्तं समासाद्य देवादा पौरुषादथ ।

दद्यात् सम्यग्-द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे वाधमाह,—

“सीदते द्विज-मुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति ।

सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते” ॥ इति ।

* निमित्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दातव्यमर्चिते,—इति सु० पुस्तके पाठः । “अर्चितमर्चिताय दद्यात्”
—इति वचनान्तरदर्शनादुभयमपि सङ्गच्छते ।

‡ दानधर्मं,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

§ अग्निपुराणेपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पात्रम्,—“विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दान्तः सत्यवादी-
कृतज्ञः । वृत्तित्यागो गेहहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्र-
माहुः”—नव्युक्तलक्षणम् । निमित्तं संक्रान्त्यादि ।

ब्रह्म-पुराणेऽपि,—

“सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियम्बदाः ।
वज्र-श्रुताश्च धर्माज्ञायाचमानाः परान् गृहान् ॥
दृश्यन्ते दुःखिनः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्त-दानाः जायन्ते पर-भाग्योपजीविनः” ॥ इति ।

व्यासेऽपि,—

“अक्षर-द्वयमभ्यस्तं नास्ति नास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहि देहीति विपरीतमुपस्थितम्” ॥ इति ।

स्कान्देऽपि,—

“देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्राग्दान-फलं हि तत् ॥
एकेन तिष्ठताऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दाह-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
दीयमानन्तु योमोहात् गो-विप्राग्नि-सुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्ग्योनिं व्रजेत्तु सः” ॥ इति ।

शातातपोऽपि,—

“मा ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्-ग्योनि-शतं गत्वा चाण्डालेष्वपि जायते” ॥ इति ।

दानस्य स्वरूपं तत्रैतिकर्त्तव्यताञ्च* देवलोदर्शयति,—

“अर्थानामुदिते पात्रे अद्भूया प्रतिपादनम् ।

* तथैतिकर्त्तव्यताञ्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
 द्वे हेतुः षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाक-युक् ।
 चतुः-प्रकारं त्रि-विधं त्रि-नादं दानमुच्यते ॥
 नान्यत्वं वा वज्रत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
 अद्धा भक्तिश्च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे* हि ते ॥
 धर्ममर्थश्च कामश्च ब्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
 अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् ।
 केवलं धर्म-बुद्ध्या यत् धर्म-दानं तदुच्यते ॥
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत्प्रदीयते ।
 तदर्थ-दानमित्याहुर्दैहिकं फल-हेतुकम् ॥
 स्त्री-पान-मृगयाऽचाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
 अनर्हेषु च रागेण काम-दानं तदुच्यते ।
 संसदि ब्रीडया सुत्या चार्थिभ्यो यत् प्रयाचितम् ॥
 प्रदीयते च यद्दानं ब्रीडा-दानमिति स्मृतम् ॥
 दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ।
 हर्ष-दानमिति प्राहुर्दानं धर्म-विचिन्तकाः† ॥
 आक्रोशनाथं हिंसानां‡ प्रतीकाराय यद्भवेत् ।

* वृद्धिदायकरे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पठः ।

† त्यागबुद्ध्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ वद्वर्म्मचिन्तकाः,—इति स० सो० आ० पुस्तकेषु पाठः ।

§ आक्रोशानर्थहिंसानां—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

दीयते वाऽपकर्तृभ्यो* भय-दानं तदुच्यते ॥
 दाता प्रतिग्रहीता च अद्धा देयञ्च धर्म-युक् ।
 देश-कालौ च दानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥
 अ-पाप-रोगो धर्मात्मा दित्सुरवसनः†(१) शुचिः ।
 अनिन्द्य-जीव-कर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
 त्रि-शुक्तः शुक्त-वृत्तिश्च‡ घृणालुः संयतेन्द्रियः ।
 विमुक्तोयोनि-दोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते” ॥ इति ।

त्रिशुक्त इति, त्रिभिर्मातापित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः ।

“शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनो दर्शने तथा ।

सत्-कृतिश्चानसूया च दाने अद्वैत्यदाहता ॥

आचाराबाधमक्लेशं स्व-यत्नेनार्जितं धनम् ।

स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि देयमित्यभिधीयते ॥

यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः ।

दानार्हौ देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥

अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।

* पाकर्तृभ्यो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दित्सुरव्यजतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्वाशुवृत्तिश्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) व्यसनं कामजकोपजदोषविशेषः । तदुक्तम् । “मृगयाऽक्षोदिवा-
 स्त्रप्रः परीवादः, स्त्रियोमदः । तौर्यत्रिकं वृथाया च कामजोदशको-
 गयः । पैश्रून्यं साहसं क्रोध ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजश्च
 पाषण्ड्यं क्रोधजोऽपि गणोऽयुक्तः”—इति ।

हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वाऽप्यन्यथा भवेत् ॥
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 षड्विणाक-युगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ॥
 नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यः आराधय पतिताय च ।
 पिशुन-भूषण-हन्तृभ्यां* प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 महदप्यफलं दानं ब्रह्मया परिवर्जितम् ।
 पर-बाधा-करं दानं कृतमप्यूनतां† ब्रजेत् ॥
 यथोक्तमपि यद्दानं‡ चित्तेन कलुषेण तु ।
 तत्तु संकल्प-दोषेण दानं तुल्य-फलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिर्दानं स्वादिपुलोदयम् ।
 (१) अनुक्रोश-वशाद्दत्तं दानमक्षयतां॥ ब्रजेत् ॥
 ध्रुवमाजस्तिकं॥ काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
 दैविको**दानमार्गोऽयं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥
 (१) प्रपाऽऽराम-तडागादि सर्व-काम-फलं ध्रुवम्॥†† ।

* भूषणहन्तृभ्याः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† स्तोतमप्यूनतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चेद्दत्तं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ लभेत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ मक्षयतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ ध्रुवमाजस्तिकं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** दिव्यस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† सर्वकामफलप्रदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनुक्रोशोदया ।

(२) प्रपा पानीयशाला । आराम उपवनम् । तडागो जलाशयविशेषः ।

तदाजस्तिकमित्याहुर्दीयते यदिनेदिने ।
 अपत्यविजयैश्वर्य * स्त्री-वालार्थं यदिव्यते ।
 दृष्ट्वासंज्ञन्तु यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ।
 कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम्^(१) ॥
 विधा नैमित्तिकं प्रोक्तं स-होमं होम-वर्जितम् ।
 नवोत्तमानि † चत्वारि मध्यमानि विधानतः ॥
 अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
 अन्न-विद्या-वधू-वस्त-गो-भू-रुक्माश्च-हस्तिनाम् ॥
 दानान्युत्तमदानानि उत्तम-द्रव्य-दानतः ।
 विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
 दानानि मध्यमानीति मध्यम-द्रव्य-दानतः ।
 उपानत्-प्रेथ-यानानि कृत्र-पात्रासनानि च ॥
 दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं वज्र-वार्षिकम् ।
 वज्रत्वादर्थ-जातानां सञ्ज्ञा शेषेषु नेथ्यते ॥
 अधर्मान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ‡ ।
 इष्टं दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्त्तनात् ॥
 स्वाघाऽनुशोचनाभ्यां वा भग्न-तेजो § विपद्यते ।

* अपत्यारिजयैश्वर्य, — इति पाठः स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

† तत्रोत्तमानि, — इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ अत्र, 'इति' — इत्याधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

§ भग्नतेजा, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कालापेक्षं यथा आषाढ्यादिनिमित्तकं दानम् । क्रियापेक्षं यथा आ-
 डादौ वन्द्यादिभ्योदानम् । अर्थापेक्षं यथा पुत्रजन्मादौ दानम्,
 “एकां गां दशगुर्दद्यात्” — इत्याद्युक्तं वा ।

तस्मादात्म-कृतं पुण्यं न दद्यात् परिकीर्तयेत्” ॥ इति ।

नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्च चत्वारोदान-भेदाः पुराण-
सारे दर्शिताः । सात्त्विकादि-भेदान् भगवानाह,—

“दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।

देशे च काले पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।

दीयते च परिकीर्तं तद्रासमुदाहृतम् ॥

अ-देश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमवज्ञातं* तत्तामसमुदाहृतम्” ॥ इति ।

तत्र फलविशेषोविष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः,—

“तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्ते मानवः सदा ।

वर्ण-सङ्कर-भावेन^(१) वार्द्धके यदि वा पुनः ॥

वाल्मे वा दास-भावेन नात्र कार्या विचारणा ।

अतोऽन्यथा तु मानुखे राजसानां फलं भवेत् ॥

सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते देवत्वे नात्र संशयः” । इति ।

तत्र दान-पात्रमाह याज्ञवल्क्यः,—

“न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते” ॥ इति ।

यमोऽपि,—

“विद्या-युक्तो धर्म-शीलः प्रशान्तः

---

* असंस्कृतमविज्ञातं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

---

(१) विजातीययोर्वर्णयोः सम्प्रयोगात् योजायते सोऽयं वर्णसङ्करः ।

शान्तोदान्नः सत्य-वादी हत-ज्ञः ।

स्वाध्यायवान् धृतिमान्* गोशरण्यो-

दाता यज्वा ब्राह्मणः पाचमाहुः” ॥ इति ।

वशिष्ठः,—

“किञ्चिदेदमथं पाचं किञ्चित् पार्चं तपोमयम् ।

पाचाणामपि तत्पाचं शूद्रान्नं यस्य नोदरे” ॥ इति ।

बृहस्पतिः,—

“आगमिष्यति यत् पाचं तत् पाचं तारमिष्यति” । इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पतनात् चायत्ने यस्मात् तस्मात् पाचं प्रकीर्त्तितम्” । इति ।

स्कन्द-पुराणे पाच-विशेषो विहितः,—

“प्रथमन्तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुकमात् ।

ततोऽन्येषाञ्च विप्रणां दद्यात् पाचानुसारतः ॥

शूरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्या तत्-सुतां तथा ।

धौचं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्-कुलोद्भवम् ॥

तद्दानातिक्रमे दानं प्रत्युताधोगतिप्रदम्” । इति ।

यमोऽपि,—

“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मण-श्रुवे^(१) ।

* ‘धृतिमान्,’—इत्यत्र, स्मृतिमान्,—इति सु पुस्तके, ‘स्वाध्यायवान् धृति-
मान्’—इत्यत्र, कृत्तिग्लानेगोहितो,—इति जीमूतबाह्वनष्टतः पाठः ।

† तत्सुतान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) ब्राह्मणमात्मानं ब्रवीति न पुनर्ब्राह्मणदत्तोयः सोऽयं ब्राह्मणश्रुवः । तथा
चोक्तम् । “जन्मकर्मपरिभ्रष्टो ब्राह्मणैर्निर्विजितः । ब्रवीति ब्राह्मण-

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेद-पार-गे” ॥ इति ।

प्राधीतः प्रारब्धाध्ययनइत्यर्थः । संवर्त्तः, *—

“उत्पत्ति-प्रसूयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्वेद-पारगः”^(१) ॥ इति ॥

“शूद्रे सम-गुणं दानं वैश्ये तद्-द्विगुणं स्युतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्राज्ञः षड्गुणं ब्राह्मणे स्युतम्” ॥ इति ।

शूद्रादीनां पाचल-प्रतिपादनमन्नदानादिविषयः “कृतान्नमितरेभ्यः”

—इति गौतम-वचनात् ।

व्यासः,—

“मातापित्रोश्च यदन्नं भ्रातृ-स्वसृ-सुतासु च ।

जायाऽऽत्मजेषु यदन्नं सोऽनिन्द्यः स्वर्ग-संक्रमः ॥

पितुः शत-गुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्यं दत्तमन्नमयम्” ॥ इति ।

भविष्योत्तरे,—

“न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्व्वत्र शस्यते ।

* संवर्त्तः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘इति’ शब्दोऽत्र नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ अन्नदानविषयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अत्र ‘इति’ शब्दोऽधिकोऽस्ति सु० पुस्तके ।

आहं सञ्जयो ब्राह्मणब्रुवः”—इति । “गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियत-
व्रतः । नाध्यापयति प्राधीते सञ्जयो ब्राह्मणब्रुवः”—इत्युक्तलक्षणे वा ।

(१) विद्या तत्त्वज्ञानम् । अविद्या मिथ्याज्ञानं कर्मकलापो वा, तथात्वे-
चोपासनाया विद्यापदेन संग्रहेऽमन्तव्यः ।

भगिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुःस्वसुः* ।

दरिद्राणाञ्च बन्धूनां दानं कोटि-गुणं भवेत् ॥ इति ।

मातातपोऽपि,—

“सन्निवृत्तमधीयानमतिक्रामति योद्विजम् ।

भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्” ॥ इति ।

महाभारते,—

“हृत्स्वा हृत-दाराणां ये विप्राः देश-विज्ञवे ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्योदानं महाफलम्” ॥ इति ।

अपात्रमाह मनः,—

“न वार्यपि† प्रयच्छेत्तु वैडाल-व्रतिके द्विजे ।

न वक्-व्रतिके पापे नावेद-विदि धर्म-वित् ॥

त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाऽप्यर्जितं धनम् ।

दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेवच ॥

यः कारणं पुरस्कृत्य व्रत-चर्यां निषेवते ।

पापं व्रतेन संकाय वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थ-संधान-तत्परः ।

शठोमिथ्याविनीतश्च वक्-व्रत-चरोद्विजः”‡ ॥ इति ।

मातातपोऽपि,॥—

* पितृस्वसुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पितृभ्रातृदाराश्च,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ नचाण्वपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः । नचाण्वपि, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वक्वृत्तिकरोद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नास्तीदं स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

“नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्द्धौ^(१) ।

यच्च बाणिज्यके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो हृह” ॥ इति ।

देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः,—

“देवार्चन-रतोविप्रोवित्तार्थी वत्सर-त्रयम् ।

स वै देवलकोनाम हव्य-कथेषु गर्हितः” ॥ इति ।

वृद्धमनुः,—

“पात्र-भूतोऽपि योविप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुंजीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मायै नोपयुक्ते च* न तं तत्स्करमर्चयेत्” ॥ इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“पर-स्थाने यथा दानमशेषं परिकीर्त्तितम् ।

आरूढे पतिते † चैव अन्यथाप्तैर्धनैश्च ‡ यत्^(१) ॥

* नोपयुञ्जीत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आरूढपतिते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अन्यथाप्तैर्धनैश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) वार्द्धौ वृद्धिग्राहिणि ।

(२) परस्थाने परभूमौ । भूखामिनोऽनुज्ञयातु न दोषः । “नाननुज्ञात-
भूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते”—इत्युक्तेः । आरूढे पतिते इति अव-
कीर्णनैष्ठिकब्रह्मचारिविषयम् । “आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते
पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धोत् स आत्महा”—इति, “आ-
रूढपतितं विप्रं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्धृजं क्षमिदृष्टञ्च स्पृष्टा
चान्द्रायणं चरेत्”—इति चैवमादिवचनैस्तस्यात्यन्तं निन्दितत्वात् ।
“वर्हिस्तुभयथापि स्मृतेराचाराच्च” (३७०४पा०४३सू०) इति शा-
रीरकसूत्रमप्यत्र स्मृत्यर्थम् । अन्यथाप्तैरिति, अन्यथा शास्त्रीयोपायं
विना आप्तैरर्जितैरित्यर्थः । अन्यथाप्तैरिति तु युक्तः पाठः ।

व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।
 गुरोश्चाप्रीति-जनके कृतघ्ने ग्राम-याजके ॥
 वेद-विक्रयके चैव यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।
 स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्याल-ग्राहे तथैवच ॥
 ब्रह्म-बन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ ।
 परिचारेषु यद्दत्तं वृथादानानि षोडश” ॥ इति ।

महाभारते,—

“पङ्गन्धवधिरामूकाव्याधिनोपहताश्च ये ।
 भर्तुव्यासे महाराज, न तु देयः प्रतिग्रहः” ॥ इति ।

पात्रोपेक्षणमपाच-दानञ्च मनुनिषेधति,—

“अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते* ।
 अर्हानर्हापरिज्ञानादानाद् धर्माच्च हीयते” ॥ इति ।

अविद्योत्तरे देय-स्वरूपं निरूपितम्,—

“यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्याय-प्राप्तञ्च यद्भवेत् ।
 तन्नद् गुणवते देयमित्येतद्दान-लक्षणम्” ॥ इति ।

अशेषस्य देयत्व-प्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्व-कुटुम्भाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।
 नान्वये^(१) सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्” ॥ इति ।

वृहस्पतिरपि,—

---

* अनर्हस्ये यद्ददाति न ददाति यदर्हस्ये,—इति स० श्रौ० सुक्तकथोः पाठः ।

(१) अन्ययः सन्ततिः ।

“(१) कुटुम्ब-भक्त-वसनाद् देयं यदितिरिच्यते” । इति ।

शिव-धर्मो,—

“तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भाग-द्वयन्तु धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः” ॥ इति ।

कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं, तस्यापवादमाह व्यासः,—

“कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनोभूतिमिच्छता” ॥ इति ।

देय-विशेषेण फल-विशेषमाह मनुः,—

“वारि-दस्तृप्तिमाप्नोति सुखमचयमन्न-दः ।

तिल-प्रदः प्रजामिष्टां दीप-दश्चतुर्दत्तमम् ॥

भूमि-दोभूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्धिरण्य-दः ।

गृह-दोऽग्न्याणि वेश्मानि रूप्य-दोरूप* सुत्तमम् ॥

वासेदश्चन्द्र-सालोक्यमश्व-सालोक्यमश्व-दः ।

अनडुद्-दः त्रियं तुष्टां† गो-दो ब्रह्मस्य पिष्टपम्‡ ॥

यान-शय्या-प्रदोभार्यामैश्वर्यमभय-प्रदः ।

धान्य-दः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्म-दो ब्रह्म शाश्वतम् ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्म-दानं विशिष्यते” । इति ।

* रूप्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† जुष्टां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पिष्टवम्,—इति पाठान्तरम् ।

- (१) कुटुम्बशब्देनावश्यभरणीया भण्यन्ते । ते च, “माता पिता गुरुर्भ्राता प्रजादीनाः समाश्रिताः । अश्रयागतोऽतिथिश्चैव । पोष्यदर्ग उदाहृतः” —इति मनुनोक्ताः ।

भविष्योत्तरे पाच-विशेषेण देय-विशेषोदशितः,—

“तथा द्रव्य-विशेषांश्च दद्यात् पाच-विशेषतः ।

आर्त्तानामन्न-दानञ्च गो-दानञ्च कुटुम्बिने* ॥

तथा^(१)प्रतिष्ठा-हीनानां चैव-दानं विशिष्यते ।

सुवर्णं याचकानाञ्च विद्यां चैवोर्द्ध-रेतसाम् ॥

कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा” । इति ।

स्कान्देऽपि,—

“आन्तस्य धानं त्वषितस्य पान-

मन्नं कुधार्त्तस्य गरीगरेन्द्र ।

दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः

संस्तुयमानं त्रिदिवं नयन्ति” ॥

अङ्गिराः,—

“देवतानां गुरुणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं^(१) देयं प्रयत्नेन नापुण्यं षोडशितं कश्चित्” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्” । इति ।

दान-निमित्तान्याह आतातपः,—

* गोदानं यज्जने तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† याचकानाञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चार्जितं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रतिष्ठा आस्यदम् ।

(२) पुण्यं न्यायार्जितम् ।

“अथनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षड्शीति-सुखे चैव विमोचे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनिजन्मनि” ॥ इति ।

यद्ग-वशिष्ठोऽयनादीन्द्रर्शयति,—

“मृग-कर्कट-संक्रान्तौ द्वे तृदग्-दक्षिणायने ।

विषुवे च तुला-मेषौ तयोर्मध्ये ततोऽपराः^(१) ॥

यष-दृष्टिक-कुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णु-पदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षड्शीति-सुखाः प्रोक्ताः षड्शीति-गुणाः फलैः” ॥ इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्च-सहितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दश-गुणं भवेत्” इति ।

मनुः,—

“सहस्र-गुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादेषु ।

कर्म आह्लादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

- (१) विषुवे,—इति प्रथमादिवचनान्तं पदम् । तयोऽयन-विषुवयोर्मध्ये, ततोऽयनविषुवतो, अपराः अन्यः संक्रान्तय इत्यर्थः । उत्तराश्लेषयोः स्पष्टमेतत् ।

“शतमिन्दु-क्षये दानं सहस्रसु दिन-क्षये ।

विषुवे शत-साहस्रं व्यतिपातेऽनन्तकम्” ॥ इति ।

भारद्वाजः *,—

“व्यतिपाते वैधृतौ† च^(१) दत्तमक्षय-कृद्भवेत्” इति ।

विष्णुः,—

“दिन-क्षयो दिन-च्छिद्रं पुत्र-जन्मादि चापरम् ।

आदित्यादि-ग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः‡ ॥

विज्ञेयः पुण्य-कालोऽयं ज्योतिर्विद्विर्विचार्य च ।

तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्य-वृद्धये” ॥ इति ।

दिन-क्षय-लक्षणमुक्तं वशिष्ठेन,—

“एकस्मिन् सावने त्वज्जि तिथीनां चितयं यदा ।

तदा दिन-क्षयः प्रोक्तः शत-साहस्रिकं फलम्” ॥

दिन-च्छिद्रस्य लक्षणं ज्योतिःशास्त्रेऽभिहितम्,—

“तिथ्यूर्ध्व-तिथि-योगवर्ध-क्षेदादिः शश्विपर्वणः § ।

* भारद्वाजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वैधृते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिकेषु च । आदित्यादिग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तिथ्यूर्ध्व-तिथियोगवर्ध-क्षेदादीराशिपर्वणः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

- (१) व्यतिपातवैधृतौ सप्तविंशतियोगान्तर्गत योगविशेषौ । “अवगणांश्चिध-निष्कार्त्तानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतिपातः स उच्यते”—इत्युक्तौ वा व्यतिपातोऽस्याङ्गः ।

सदृशौ दिवेष-च्छिद्र-समाख्याः प्राह भार्गवः ॥
 केदादि-कालः कथितस्तिथि-कृत्ये घटी-द्वयम्* ।
 नाग-वक्रि-समोपेतां तच्छेदल-फलैर्युतम् ॥
 पलैः षोडशभिः युक्तं नाडिका-द्वितयं युतौ† ।
 केदादि-समयः प्रोक्तो दानेऽनन्त-फल-प्रदः” ॥

दानस्य निषिद्ध-कालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ,—

“आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्या-कालेषु वर्जयेत् ।
 कर्म चाध्यापनञ्चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ” ॥ इति१ ।

स्कन्द-पुराणे,—

“रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।
 हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्माद्दातुर्भयावहम् ।
 विशेषतोनिशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ॥
 अतोविवर्जयेत् प्राज्ञोदानादिषु महानिशाम्” । इति ।

तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः,—

“राज-दर्शन-संक्रान्ति-यात्राऽऽदौ प्रसवेषु च॥
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते” ॥ इति ।

अत्र संक्रान्ति-शब्दोमकर-कर्कट-विषयः, सत्यन्तरे संक्रान्तिषु

* तिथिकृत्ये घटीद्वयम्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† ऋक्षादिसङ्गमोपेतां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ युगे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ ‘इति’ शब्दो नास्ति स० से० पुस्तकयोः ।

॥ विवाहात्ययवृद्धिषु,—इत्यन्यत्र पाठः । अथयामरणं, वृद्धिः पुत्र
 जन्मादि,—इति तत्रार्थः ।

रात्रि-दानादि-निषेधं प्रक्रम्य “सुक्ता मकर-कर्कटौ”—इति पर्युदासात् ।
मत्स्य-पुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः,—

“प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वाद्यतनेषु च ।

दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति * नदीं पुण्य-वनेषु च” ॥ इति ।

तथा व्यासेनापि,—

“गङ्गा-द्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।

मकरे चावृहासे च गङ्गा-सागर-सङ्गमे ॥

कुरु-क्षेत्रे गया-तीर्थे तथाचामर-कण्डके ।

एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात्” ॥

॥०॥ इति दानप्रकरणम् ॥०॥

तदेवं सेतिकर्त्तव्यं दान-प्रकरणं निरूपितम्, अथ प्रतिग्रहे-
निरूप्यते । तत्र औतोविधिः पूर्वसुदाहृतः,—“द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः
प्रतिग्रहीयात्”,—इति । तत्र, याजने येन चर्चा पूर्वमनुक्रान्ता,
येन† प्रतिग्रहेऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या‡ ।

ननु प्रतिग्रहे मनुना निन्दितः,—

“प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः” ॥ इति ।

मैवम्, अस्यानिन्दाया असत्-प्रतिग्रहः॥ विषयत्वात् । तच्चोपरितने
वचने स्पष्टीकृतम्,—

* दत्त्वाचाक्षयमाप्नोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नदी,—इत्यत्र, तदा,—इति स० से० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ तत्र याजने पूर्वमनुक्रान्ताय,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ सन्धातव्यः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ असाधुप्रतिग्रहः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“प्रतिग्रहो गर्हितः स्यात् शूद्रादप्यन्यजन्मनः”* । इति ।

यः प्रतिग्रहो नीचान् क्रियते, स गर्हित इत्यर्थः । सप्रतिग्रहस्तु तेनैवाभ्यनुज्ञातः,

“नाध्यापनात् याजनादाऽगर्हितादा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलनार्क-समा हि ते†” ॥ इति ।

अगर्हितादिति वेदः‡ । अगर्हित-प्रतिग्रहादप्यप्रतिग्रहः श्रेयान् ? तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिग्रह-समर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दान-शीलानां स तानाप्नोति पुष्कलान्” ॥ इति ॥ ।

अनु यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति,—

“प्रतिग्रहाध्यापन-याजनानां

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहात्॥ शुद्ध्यति जप-होमै-

र्थाज्यन्तु पापं न पुनन्ति** वेदाः” ॥ इति ।

अनुस्तु तद्विपर्ययमाह,—

“जप-होमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् ।

* प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

† ज्वलनार्कसमो हि सः,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ सप्रतिग्रहस्तु तेनैवाभ्यनुज्ञातः,—विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति,—इत्येतावन् पाठो मु० पुस्तके ।

§ अगर्हितादपि प्रतिग्रहादप्रतिग्रहएव श्रेयान्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ ‘इति’ शब्दो नास्ति स० पुस्तके ।

॥ प्रतिग्रहः,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

** पुनन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रतिग्रह-निमित्तं तु त्यागेन तपसैव च” ॥ इति ।

नायं दोषः, द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रात् प्रतिग्रहो निन्दितः*—इतिव्यवस्थायाः सुवचत्वात् । ननु सत्प्रतिग्रहेऽपि कियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते, “प्रतिग्रहात् ऋध्यति”—इत्युक्तेः । वाङ्, अख्येव वेद-पारगत्वादि-सामर्थ्य-रहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः† ! एतदेवा-भिप्रेत्य‡ स्कान्दे वेद-पारगस्य प्रत्यवायो निवारितः,—

“षडङ्ग-वेद-विद्विप्रोऽ यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ॥

न स पापेन लिप्येत पद्म-पत्रमिवाभ्रमा” ॥ इति ।

एष एव न्यायो याजनाध्यापनधोर्यौजनीयः । अथाज्य-याजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोवाङ्मयं, स्वस्मिन्नीषदधिकार-वैकल्येन॥ प्रवर्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः, सुख्याधिकारिणो विहित-याजनादि-प्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येनः,—इति विवेकः । सदसत्-प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः,—

“द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपि वा जाति-मात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन” ॥ इति ।

सतामसभावे सत्यसतोपि प्रग्रतिग्रहः श्वतुर्विंशतिमतेऽभ्यनुज्ञातः,—

“सीदंश्चेत्॥ प्रतिगृह्णीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्ततो नृपात् ।

* प्रतिग्रहे दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दोषः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ इत्यभिप्रेत्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वेदाङ्ग पारगोविप्रो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ वैकल्यमति,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ सदा च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा” ॥ इति ।

शूद्र-प्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः,—

“यत्तु राशीकृतं धान्यं खले क्षेत्ते तथा भवेत्* ।

शूद्रादपि गृहीतव्यमित्याङ्गिरस-भाषणम्” ॥ इति ।

तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः,—

“कुटुम्बार्थं तु सत्-शूद्रात् प्रतिग्राह्यमयाचितम् ।

कलर्यमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“न यज्ञार्थं† धनं शूद्रात् विप्रो‡ भिजेत धर्मवित् ।

यजमानोऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः§ प्रेत्य जायते” ॥ इति ।

असत्-प्रतिग्रहोचितोऽवस्था-विशेषः स्कन्द-पुराणे दर्शितः,—

“दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति जुधा ।

असतः प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहमतन्वितः” ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आपद्रुतः संप्रगृह्णन् भुञ्जानोवा॥ यतस्ततः ।

न लिप्येतैनसा विप्रो ज्वलनार्क-सम-प्रभः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

* इति क्षेत्तेयवा भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यागार्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्विजो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ चण्डालः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ भुञ्जानोपि,—इति स० सो० पुस्तके पाठः ।

“दृष्टौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिष्टः ।

अप्यकार्य-शतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुव्रवीत् ॥

जीवितात्यपमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः ।

आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” ॥ इति ।

गारुड-पुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्येयत्ता दर्शिता,—

“यावता पञ्च-यज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत्* ।

तावदेव हि गृह्णीयात्† कुटुम्बस्यात्मनस्तथा” ॥ इति ।

व्यासोऽपि,—

“प्रतिग्रह-रुचिर्न स्यात्‡ याचार्थन्तु§(१) समाचरेत् ।

स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणोऽप्यात्यधोगतिम् ॥

(१) वृत्ति-सङ्कोचमन्निष्कन्नेहेतुं धन-वित्तरम् ।

धन-लाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मणादेव हीयते” ॥ इति ।

अनापदि राज-प्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः,—

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयात् लुब्धस्योच्छास्त्र-वर्त्तिनः ।

प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेश्या-नराधिपाः(२) ।

* करणं नियतं भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तावद्ग्राह्यं सदैव स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिग्रहायां रुचिः स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ याचार्थन्तु,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) यात्रा जीवनापायः ।

(२) वृत्तिजीवनं ।

(३) सूनी प्राणिघातकः । चक्री तैलिकः । ध्वजी मद्यविक्रेता ।

‘दुष्टा दशगुणं* पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्” । इति ।

संवर्त्तः,—

“राज-प्रतिग्रहोघोरोमध्वास्त्रादो विषोपमः ।

पुत्र-मांसं वरं भोक्तुं नतु राज-प्रतिग्रहम्” ॥ इति ।

स्कान्दे,—

“मह-देशे निरुदके ब्रह्म-रक्षस्वमागतः ।

राज-प्रतिग्रहात्पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥

ब्राह्मणं यः परित्यज्य द्रव्य-लोभेन मोहितः ।

विषयामिष-लुब्धस्तु^(१) कुर्याद्राज-प्रतिग्रहम् ॥

रौरवे नरके घोरो[†] तस्मैव पतनं भुवम् ।

वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥

राज-प्रतिग्रहाद्गधा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्” । इति ।

विष्णु-धर्मोत्तरे,—

“दश-सूनि-समस्यकी दश-चक्रि-समोध्वजौ ।

दश-ध्वजि-समा वेश्या दश-वेश्या-समोनृपः ॥

दश सूना-सहस्राणि योवाहयति सैनिकः^(२) ।

तेन तुल्यः स्तूतोराजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः” ॥ इति ।

अधार्मिक-राज-विषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैव विशेषितम्,—

* अष्टादशगुणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नरकोरौरवेघोरे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) विषयरूपं यदामिषं लोभ्यवस्तु, तच्च लुब्धः ।

(२) सूना प्राणिवधस्थानं । तच्च नियुक्तः पुरुषः सैनिकः ।

“येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञ-पतिं हरिम् ।
 यजन्ते भूभुजां* तेषामेतत् सृनोदितं फलम् ।
 येषां पाषण्ड-सङ्कीर्णं राद्रं न ब्राह्मणोत्कटम् ॥
 एते सृना-सहस्राणां दशानां भागिनो नृपाः ।
 येषां न यज्ञ-पुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ॥
 ते तु पाप-समाचाराः सृना-पापोपभागिनः”† ।

अदुष्टात्तु राज्ञः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अतएव कृन्दोग-शाखायां
 प्राचीन-शालादीन्महामुनीन् राज-प्रतिग्रहे प्रवर्त्तयितुमश्वपति-नाम-
 केन राज्ञा दोषाभाव उपन्यस्तः,—

“न मे स्तेनोजन-पदे न कदर्थ्यो न मद्यपः ।

नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्त्रैरो स्त्रैरिणी^(१) तथा”‡ ॥ इति ।

याज्ञवल्क्य-वचनेपि राज-प्रतिग्रह-निन्दायां॥ “लुब्धस्योच्छास्त्र-
 वर्त्तिनः”—इति विशेषणाददुष्ट-राज-प्रतिग्रहो न निन्दितः,—इति
 गम्यते । तथा नारदोऽपि,—

* भूभुजां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्राह्मणास्पदम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सृनापापाहितेस्मृताः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ कुतः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ राजप्रतिग्रहनिन्दाविशेषिता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कदर्थ्यः,—“आत्मानं धर्म्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयन् । येलोभात्
 सच्चिनोत्तर्यान् स कदर्थ्य इति स्मृतः” इत्युक्तलक्षणा । स्त्रैरो स्त्रैरिन्द-
 यवहारी । स्त्रैरिणी,—“स्त्रैरिणी या पतिं हित्वा कामतोऽन्यं समा-
 श्रयेत्”—इत्युक्तलक्षणा ।

“श्रेयान् प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च दावयेतौ धृत-व्रतौ ॥

नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणे* ।

शुचीनामशुचीनाञ्च सन्निवेशो † यथान्नसाम् ॥

समुद्रे समतां यान्ति तद्द्राक्षां^(१) धनागमः ।

यथाऽग्नौ संस्थितश्चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम् ॥

एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजानि” । इति ।

दुष्ट-प्रतिग्रहवत् ‡ सम्प्रतिग्रहस्यापि? आपद्विषयता कुतो न
कल्प्यते,—इति चेत् । न, ¶ ब्रह्माण्ड-पुराणे सम्प्रतिग्रहस्यानापद्यपि
विहितत्वात् ।

“अनापद्यपि धर्मेण चाज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥

गृहीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचार-वर्त्तिनः ।

शुद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मान्न हीयते”—इति ।

केषु चिदस्तु-विशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रह-दोषः,—इत्याह
भरद्वाजः,—

* प्रजाधर्माभिरक्षणम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सन्निपातो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुष्प्रतिग्रहवत्,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ अपि शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

¶ तत्र,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) राज्ञामिति शैषिकी वृत्तिः ।

“अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुः* देवास्तस्मात्तन्नैव निर्णुदेत्” ॥ इति ।

तत्र भजद्वाराभिप्रेतान् वस्तु-विशेषान्निर्दिशति याज्ञवल्क्यः,—

“कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि चितिः ।

मांसं शय्याऽऽसनं धानाः† प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृत-कर्माणः ।

अन्यत्र कुलटा-घण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः” ॥ इति ।

मनुरपि,—

“शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयोमांसं शाकं चैव न निर्णुदेत् ॥

एधोदकं मूल-फलं अन्नमभ्युद्यतञ्च यत् ।

असतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाभय-दक्षिणाम्”—इति ।

प्रतिगृहानधिकारिणं स एवाह,—

“हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्त्रं वासस्तिलान् घृतम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“विद्या-तपोभ्यां हीनेन नतु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।

गृह्णन् प्रदातारमधो नयत्यात्मानमेव च” ॥ इति ।

विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहेदोषावह इति वाजसनेयि-ब्राह्मणे

* तं विदुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† धान्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

गायत्री-विद्यायां श्रूयते,—“यदि हवा अण्वेवं विद्वान् द्विजः* प्रति-
गृह्णाति स है† तद्गायत्र्या एकं पदं प्रतिषन्धाय दूमां स्त्रीन् लोकान्
पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् योऽस्या एतत्प्रथमं पदमाप्नुयादथ यावनीयन्त्र-
यीविद्याय तावत् प्रतिगृह्णीयात् योऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ
यावदिदं प्राणियुक्तावत् प्रतिगृह्णीयात् योऽस्या एतत् तृतीयं
पदमाप्नुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजायएष तपति
नैव केन जायं कुत एतावत् प्रगृह्णीयात्‡—इति ।

॥०॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥०॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधि-
करण-न्यायेन (मी० २ अ० २ पा० १ अ०) कर्म-भेदमभिप्रेत्य
‘षट्कर्माभिरतः’—इत्युक्तम् । स च न्याय इत्थं प्रवर्तते । यजति
ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संशयः, किं सर्व-धात्वर्थानुरक्तैका
भावना(१) उत प्रतिधात्वर्थं नाना? । तत्र, भावना-वाचकस्याख्या-
तस्यैकत्वाद्भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधान-भेदकत्वासम्भ-
वाच्चैकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरेण केवलाख्यातेन
भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्ति-शिष्ट-धात्वर्थेनैकेनानुरक्ते आख्यातार्थे

* अपि किञ्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† न हैव,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ अथास्या इत्यारभ्य प्रगृह्णीयात्,—इत्यतः पाठो नास्ति । स० सो० शा०
पुस्तकेषु ।

§ भिन्ना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) भावना आख्यातार्थः । स च प्रयत्नो व्यापारो वा ।

धात्वर्थान्तराणामननुप्रवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावना-भेदः,—इति सि-
द्धान्तः। एवं चाध्यापनादिभिः षड्भिर्धात्वर्थैः षोढा भावना भिद्यते,—
इति भवन्त्येतानि षट् कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' अद्धा-पूर्वकमनु-
ष्ठानम् । अश्रद्धालुनाऽनुष्ठितमप्यफलं स्यात् । तदाह भगवान्,—

“अश्रद्धया कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ, न च तत् प्रेत्य नो इह” ॥ इति ।

‘नित्यम्’—इत्युत्तरत्रान्वेति न पूर्वत्र, अध्यापनादीनां त्रयाणा-
मनित्यत्वात् । देवता च अतिथिश्च देवतातिथी, तयोः प्रतिदिनं
पूजकोभवेत् । देवता-स्वरूपञ्च वाजसनेयि-ब्राह्मणे, शाकल्य-याज्ञ-
वल्क्य-संवादे विचार्य निर्णीतम् । तत्र, शाकल्यः प्रष्टा, याज्ञवल्क्योवक्ता,
देवता-विस्तार-संज्ञेयौ स्वरूपञ्च* प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा अतिः ।
“अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ ; कति देवता याज्ञवल्क्येति ।
स हैतद्यैव निविदा प्रतिपेदे ; यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते,
त्रयश्च त्रीच शता त्रयश्च त्रीच सहस्रेति । ओमिति होवाच ; कत्येव
देवा याज्ञवल्क्येति, त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच ; कत्येव देवा
याज्ञवल्क्येति, षडिति । ओमिति होवाच ; कत्येव देवा याज्ञ-
वल्क्येति, त्रय इति । ओमिति होवाच ; कत्येव तु देवा याज्ञवल्क्येति,
द्वाविति । ओमिति होवाच ; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यथर्द्ध इति ।
ओमिति होवाच ; कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इति । ओमिति
होवाच ; कतमे ते त्रयश्च त्रीच शता त्रयश्च त्रीच सहस्रेति । स

* विस्तारसंज्ञेयौ च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

होवाच ; महिमानएवैषामेते त्रयश्च त्रिंशत्येव* देवा इति । कतमे ते
 त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौवसव एकादशरुद्रा द्वादशादित्या सप्तैक-त्रिंशदिन्द्रश्चैव
 प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंश इति । कतमे ते वसव इति, अग्निश्च पृथिवी च
 वायुश्चान्तरीक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव
 एतेषु ह्रीदं सर्वं वसु निहितमेते ह्रीदं सर्वं वासयन्त तस्मादवसव इति ।
 कतमे ते रुद्रा इति, दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदाऽस्मा-
 च्छरीरादुत्क्रामन्त्यथरोदयन्ति† यस्माद्रोदयन्ति‡ तस्माद्रुद्रा इति ।
 कतमआदित्या इति, द्वादश एव मासाः§ संवत्सरस्यैतआदित्या एते ह्रीदं
 सर्वमाददानायन्ति तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति॥ तस्मादादित्या
 इति । कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति, स्तनयिन्¶ रेवेन्द्रेयश्चः
 प्रजापतिरिति । कतमस्तनयिन्नुरित्यग्रनिरिति । कतमोयज्ञइति, पशव
 इति । कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरीक्षं चादित्यश्च
 द्यौश्चैते षडेते** ह्रीदं सर्वं षडिति । कतमे ते†† त्रयो देवा इति इमे
 एव त्रयो लोका एषु ह्रीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ दौ देवा-
 वित्यन्नं चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्द्ध इति योऽयं पवत इति

* त्रयस्त्रिंशत्येव,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† ते यदाऽस्माच्छरीराभ्यर्था उत्क्रामन्ति,—इत्यादि पाठः सु० पुस्तके ।

‡ यद्रोदयन्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ द्वादशमासाः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ तद्यदिदं सर्वमाददानायान्ति,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

¶ स्तनयिन्,—इति सु० पुस्तके पाठः । एव परच ।

** षडित्येते,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

†† ते इति नास्ति सु० पुस्तके ।

यदाज्ज यदयमेक एव* पवते स कथमध्यर्द्ध इति । यदस्मिन्नित्दं सर्वमध्यात्तेनाध्यर्द्ध इति । कतम एकोदेव इति, प्राण इति स ब्रह्मो-
 त्याचक्षते"—इति । अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनाह्राणां देवानां
 सङ्ख्यादि-विस्तारे पृष्टः † साकल्येन याज्ञवल्क्योविजीषु-कथायां^(१) प्रवृत्त-
 त्वात् पर-बुद्धि-व्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो
 वैश्वदेव-नामके^(२) शस्त्र-विशेषेऽवस्थितानां ‡ सङ्ख्या-वाचिनां पदानां
 समुदायमाचष्टे,—इति वैदिक-प्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा वैश्व-
 देवस्य निविद्युच्यन्ते, तावन्त उपास्याः,—इत्युक्तं भवति । तानि च
 पदानि, त्रयस्य त्रीचेत्यादीनि? शत-त्रयं सहस्र-त्रयं षट्कञ्च देव-
 विस्तारः । कत्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तर-शङ्का व्युदस्यते । यएव
 देवाः पूर्व्यं विस्तृताः, तएव संचेपेण कियन्त इति तत्र तत्र॥ प्रश्नार्थः ।
 कतीति सङ्ख्या-प्रश्नः, कतमे त इति स्वरूप-विशेष-प्रश्नः । तत्र शत-
 सहस्रसङ्ख्या॥ ये देवा उक्ता स्ते सर्व्ये प्रधानभूता न भवन्ति, किन्तर्हि,
 प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्तिंशद्देवानां योग-महिम्ना स्वीकृतैच्छिक**
 विग्रहाएव, ततो न तेषां स्वरूप-विशेषः पृथक् निरूपणीयः इति†† ।

* यदयमेकइह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† संख्याविस्तारेण कतीतिपृष्टो,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ स्थितानां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ त्रयस्य त्रीशदित्येवमादीनि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्रत्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ शतंसहस्रसंख्या,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** स्वीकृत भौतिक, इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

†† 'इति' शब्दो नास्ति स० सो० पुस्तकयोः ।

- (१) विजिगीषु कथा जल्पः वितण्डास्तु । तिस्रः किल कथा भवन्ति वादे
 जल्पो वितण्डा च । सर्व्वमिदं न्याये प्रथमद्वितीये स्पष्टम् ।
 (२) अग्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः शस्त्रम् ।

अयस्त्रिंशद्वेषु अतावत्स्वादयः पुराण-प्रसिद्धेभ्यो वखादिभ्योऽन्ये^(१), तेषु
 शब्द-प्रवृत्तिर्यागिकी^(२) । प्राणा वाह्येन्द्रियाणि, आत्माऽन्तःकरणम् ।
 इन्द्रप्रजापति-शब्दौ लक्षणया स्तनयिन्-यज्ञयोर्वर्त्तते, लक्षितलक्षणया
 त्वशनि-पश्वोः^(३) । अन्न-प्राणौ* भोग्य-भोक्तृभिमानिनौ^(४) । अथर्द्ध-
 शब्दो रूढ्या सङ्ख्यावाची, योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः
 सूत्रात्मा^(५), “वायुर्वै गौतम, सूत्रम्”—इति श्रुतेः । अन्ते प्राणशब्दः
 परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं स ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्-शब्दः परोच-

* अन्नं प्राणो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† भोक्तृभिमानिनौ,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

- (१) वखादीत्यादिशब्दात् रुद्रादित्यपरिग्रहः । अन्यत्वञ्चात्रवखादीनां,
 अग्रादीनां तथात्वाभिधानात् स्पष्टम् । पुराणप्रसिद्धाश्चवखादयोना-
 भ्राग्न्यादिरूपाः । तेषां स्वरूपमादित्यपुराणे प्रोक्तम्,—“प्रसन्नवदनाः
 सौम्यावरदाः शक्तिपाणयः । पद्मासनस्थादिभुजावसवोऽष्टौप्रकीर्त्तिताः ।
 करे त्रिशूलिनोवामे दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादशप्रवर्त्तया रुद्रा-
 रूढ्यक्षोर्दुर्मौलयः । पद्मासनस्थादिभुजाः पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादि-
 स्तान्धपर्यन्तं नालपङ्कजधारिणः ॥ इन्द्राद्याद्वादशादित्यास्तेजोमण्डलम-
 ध्याः”—इति ।
- (२) एतेषु हीदंसर्गं वसुनिहितं—इत्यादि श्रुत्युक्तयोगप्रयोज्येवर्थः ।
- (३) प्रथममिन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिनित्तनयिन्नौ—मेघे लक्षणा, ततो मेघे-
 लक्षितसेन्द्रशब्दस्य मेघसंबन्धिन्यशनौलक्षणा इति लक्षितलक्षणेयम् ।
 वस्तुतस्तु यत्र श्रव्यार्थस्य परस्परसंबन्धेनलक्षणा, तत्रैव लक्षितलक्ष-
 णोच्यते । प्रकृतेचेन्द्रशब्दस्य तत्संबन्धिसंबन्धिनि अशनौलक्षणेति
 लक्षितलक्षणा । एवं प्रजापतिशब्देऽपि द्रष्टव्यम् ।
- (४) अन्नशब्दोभोग्याभिमानिनीं देवतामाचष्टे, प्राणशब्दश्च भोक्तृभिमानि-
 नीमिति विवेकः ।
- (५) सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः ।

वाची, अष्टत-ब्रह्म-विचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः शास्त्रैक-समधिगम्य-
त्वात् परोक्षम्,—इति । तत्र, प्राण-शब्द-वाच्यः परमात्मैवैको-
मुख्योदेवः । तत्-स्वरूपञ्च श्रेताश्वतरा विस्पष्टमामनन्ति,—

“एकोदेवः सर्व-भूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षीचेताः केवलोनिर्गुणश्च” ॥ इति ।

एतमेव देवं शास्त्र-कुशलास्तैः शब्द-विशेषैर्वज्रधा व्यवहरन्ति ।

तथा च मन्त्र-वर्णः—

“सुवर्णं विप्राः कवयोवचोभि—

रेकं सन्तं वज्रधा कल्पयन्ति”—इति ।

तेच शब्द-विशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्नन्ते श्रूयन्ते,—

‘इन्द्रमित्रं वरुणमग्निमाजु

रथोदिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।

एकं सद्विप्रावज्रधावद—

न्यग्निं यमं मातरिश्वानमाजुः”—इति ।

ननु, इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेव-वाचिनो नत्वेकं
देवमभिदधति, अन्यथा वारुणयागो ऐन्द्रोमन्त्रः प्रयुज्येत । नायं
दोषः, एकत्वेऽपि देवस्य मूर्ति-भेदेन मन्त्र-व्यवस्थोपपत्तेः ।

* वेत्ता,—इति स० श्लो० पुस्तकयोः पाठः ।

† मन्त्रः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वरुणयागेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथा, शैवागमेषु शिवस्यैकत्वेऽपि प्रतिमा-भेदेन* दक्षिणामूर्त्ति-चिन्ता
मणि-मृत्युञ्जयादयोमन्त्रामूर्त्ति-विशेषेषु व्यवस्थिताः; यथा वा,
वैष्णवागमेषु गोपाल-वामनादयोमन्त्राः, तथा वेदेऽपि† किं न
स्यात् । ननु, द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपं, स्वरूप-भेदाच्च कर्म-भेदः
प्रतिपादितः,—“तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, वाजिभ्यो
वाजिनम्”—इत्यत्र ; यथाऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्ययोर्भेदस्तथा वि-
शेषां देवानां वाजिभ्योदेवेभ्यो भेदोऽभ्युपगन्तव्यः,—इति‡ । वाहं,
अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वासवस्य देवस्य कर्मानुष्ठान-दशायामौपा-
धिकोभेदः । अतएव, वाजसनेयि-ब्राह्मणे इष्टि-प्रकरणे कर्मानुष्ठाने
प्रसिद्धं देव-भेदमनूय तदुपवादेन ॥ वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्,—
“तद्यदिदमाज्जरमुं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेतस्यैव सा विष्टष्टिरेष
उ ह्येव” सर्व्वे देवाः,—इति । नचैकस्माद्देवात् फल-भेदोदुः सम्पादः,—
इति शङ्कनीयम्, उपास्ति-प्रकार-भेदेन तदुपपत्तेः । “तं यथा
यथोपासते, तदेव भवति”—इति श्रुतेः । यथैकोऽपि राजा च्छ-
चामरादि-सेवा-प्रकार-भेदेन फल-भेदे हेतुस्तद्वत् । ननु, देवः फलं
ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते । तथाहि नवमाध्याये विचारितम्,—
किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं, उतापूर्व्व-दारकं यागस्य

* प्रतिमाप्रासादभेदेन—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवेपि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

§ कर्मानुष्ठान,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तदनुवादेन,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

¶ एषश्चैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

फल-साधनत्रयमिति संशयः । तत्र * भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तर-
भावि-फलं प्रति साधनत्वायोगादवश्यं द्वारं^(१) किञ्चित् कल्पनीयम् ।
देवता-प्रसादस्य श्रुति-युक्तिभ्यस्तद्वारं स्यात् । “तत्र एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुभिस्तर्पयति”—इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते,—क्रियया प्राप्तुमिष्ट-
तमत्वात् † कर्म कारकं प्रधानं, तेन कर्मणा व्याप्तत्वात् सम्प्रदानं
ततोऽपि प्रधानं, इन्द्रादि-देवताः ‡ च सम्प्रदानत्वेन प्रधान्यात्
पूजामर्हन्ति, यागस्य पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव ॥ देवताया अङ्गं
स्यात् । तस्माद्राजादिवद्देवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते ।
यागदेवतयोर्योऽयमङ्गाङ्गिभाव उपन्यस्तः, स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण
विपर्येति । तथा हि, यजेतेत्याख्यातेन^(२) भावनाऽभिधीयते । सा
च, किं केन कथमिति भाव्य-करणेतिकर्त्तव्यता-लक्षणमंश-त्रयं
क्रमेणाकाङ्क्षति । तत्र, यागस्य समान-पदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न
भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि॥ पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात्
भाव्यता स्यात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षायां यागः करण-

* अत्र,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† द्वारं स्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कर्तुः क्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ स० सो० शा० पुस्तकेषु एकवचनान्तःपाठः । एवं परत्र ।

॥ यागस्य पूजारूपत्वादतिथिभ्योभोजनमिव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ वाक्यादुपनीतस्यापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) द्वारं फलकालस्थायी व्यापारः ।

(२) भावना च भावयितुर्वापारः प्रयत्नो वा ।

लेनावेति । तच्च कर्णं साध्य-स्वरूपत्वात्* स्व-निष्पादकं सिद्धं†
 द्रव्यदैवतमितिकर्त्तव्यत्वेन‡ गृह्णाति,—इति ? । ततो यागोऽङ्गी,
 देवता च तदङ्गम् । एवञ्च सति, नातिथिवद्देवता यागेनाराध्यते ।
 यातु श्रुतिः,—“तप्तएवैनम्”—इति, नासौ स्वार्थं तात्पर्यवती,
 प्रत्यक्षादि-विरोधात्(१) । न हि, काचिद्विग्रह-वती देवता हविर्भुक्ता
 तप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते, प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण
 योग्यानुपलब्ध्या वा(२) प्रमीयते । किं च, अश्वमेधे “गां दंष्ट्राभ्यां
 मण्डूकान् दनैः ॥” इत्याद्यवयवानां दंष्ट्रादि-द्रव्याणां हविषां
 भोक्तृत्वेन गो॥ मण्डूकादय-स्तिर्यङ्चोऽपि** देवता-विशेषाः श्रूयन्ते ।
 न च तेषां फल-प्रदातृत्वं†† सम्भाव्यते । “ओषधीभ्यः स्वाहा,
 वनस्पतिभ्यः स्वाहा, मूलेभ्यः स्वाहा”—इत्यादावचेतनानामोषधि-
 वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तत्र, कुतोहविर्भोक्तृत्वं, कृत

* साध्यरूपत्वात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सिद्धं,—इति नास्ति मु० पुस्तके ।

‡ द्रव्यं देवतामितिकर्त्तव्यत्वेन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ ‘इति’ शब्दो नास्ति मु० पुस्तके ।

॥ सैगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जंभेभिः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सैगामण्डूकादय,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

** ‘अपि’ शब्दो नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

†† फलदातृत्वं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रत्यक्षानुपलब्ध्यादित्यर्थे श्रुतेः प्रामाण्याभावादिति भावः । स्वकमिद-
 मात्मतत्त्वविवेके ।

(२) प्रत्यक्षेणेति न्यायमते । प्रत्यक्षेणैवाभावोऽप्युच्यते योग्यानुपलब्धितु तत्र
 सङ्कारिमात्रमिति तत्सिद्धान्तात् । योग्यानुपलब्धेः प्रति मीमांसकमते ।
 तन्मतेऽभावस्याहिकाया अनुपलब्धेः प्रमाणांतरत्वात् ।

स्तरां तृप्तिः, कृतस्तरमां फल-दानम् । तस्मादिग्रहादिमतां देवानां*म-
भावान्न देवता-प्रसादो यागस्य फल-दारम् । किन्तु, श्रूयमाण-
फलसाधनत्वान्यथानुपपत्ति-कल्प्यमपूर्वं तद्वारम् । अभ्युपगतेष्वपि
देवेष्वपूर्वस्यैव फल-दारत्वमवश्यं वक्तव्यं, मन्त्रार्थवादेतिहास-पुरा-
णेषु देवानामपि तपश्चरण-क्रलनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादि-मन्त्र-प्रयोगेभ्यः
समीहित-सिद्धानुकीर्तनात् । तस्मान्न देवः फल-प्रदः—इति सिद्धम् ।
(१) औपनिषदास्त्रीश्वरस्य फल-दातृत्वं मन्यन्ते । तथाहि, तदीये शास्त्रे (२)
तृतीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः फलं ददाति, आहोस्त्रिदीश्वरः,—
इति संशयः । तत्र, मीमांसकोक्त-न्यायेन धर्मः फल-प्रदः,—इति पूर्व-
पक्षः । सिद्धान्तस्तु, किं धर्मोऽन्यानधिष्ठितएव फल-प्रदः, किं वा,
केनचित्चेतनेनाधिष्ठितः ? नाद्यः, अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य
यद्योचित-फल-दातृत्वायोगात् । द्वितीये तु, येनाधिष्ठितः, सएव
फल-दाताऽस्तु † । न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयं, वैषम्य-नैर्घृण्य-
परिहाराय धर्मापेक्षणात् । असति तु धर्मे, कांश्चिदुत्तमं सुखं,
कांश्चिन्मध्यमं, कांश्चिदधमं, प्रापयन्तीश्वरः, कथं विषमो न भवेत् ।
कथं वा विविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणेन भवेत् । धर्माधर्मानुसारेण
तत्-प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीनामिव न वैषम्य-नैर्घृणे प्राप्नुतः ।

* देवादीना, ... इति सु० पुस्तके पाठः ।

† फलं ददातु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ चिन्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) औपनिषदावेदान्तिनः ।

(२) शरीरके ।

न हि दुष्ट-त्रिचां शिष्ट-परिपालनञ्च कुर्वतां गुर्वादीनां वैगम्य-नैर्घृण्ये विद्येते^(१) । यदुक्तं,—गो* मण्डुकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनाञ्च स्थावराणां फल-प्रदत्वमयुक्तम्,—इति । तत् तथैवास्तु, ईश्वरस्य फल-दातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदपि “दत्तएवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति”—इति, तच्चापीन्द्र-देवतायामवस्थितोऽन्तर्यामी फल-प्रदत्वेन विवक्षितः । “अन्तः-प्रविष्टः शास्त्रा जनानाम्”—इति श्रुतेः । तस्मादो-श्वरस्य प्रसादएवां फल-द्वारम् । न च जैमिनेय-वैद्यासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः, विवक्षा-विशेषेण तत्समाधानात् । यथा, देवदत्त-स्यैव पत्न्येऽपि सम्यगभिज्वलनं विवक्षित्वा ‘काष्ठानि पचन्ति’—इति व्यवहारः, तथा परमेश्वरस्यैव फल-प्रदत्वेऽपि तारतम्यापाद-निमित्त-तया प्राधान्यं विवक्षित्वा धर्मः फल-प्रदः,—इति व्यवहारः किं न स्यात् । तस्मादविरोधात् फल-प्रदोजगदीश्वरएकएव सर्वत्र पूजनीयो देवः,—इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

॥ ० ॥ इति देवता-स्वरूप-निरूपण-प्रकरणम् ॥ ० ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजन-प्रकारसु परितन-होके निरूपयामः । ‘देवताऽतिथि-पूजकोनावसीदति’—इत्युक्तेरपूजा-यामवसीदति,—इत्यवगम्यते । तथाच कूर्मपुराणे,—

* सैगामण्डुकादीनां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ईश्वरप्रसाद एव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाचोक्तम् । “लालने ताडने मालुर्नाकारण्यं यथाऽभेके । तद्वदेव महेशस्य नियन्तुर्गुणदेवयोः”—इति ।

“गोमोहादयवाऽऽलस्यादहत्वा देवताऽर्चनम् ।

सुक्ते, स याति नरकं सूकरेष्विह जायते ॥

अहत्वा देव-पूजाञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।

सुञ्जीत चेत्समूढात्मा तिर्यग्गोनिं स गच्छति^(१)”—इति ।

मार्कण्डेयः,—

“अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति” ॥

देवलोऽपि,—

“अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

असत्कृतो निराशश्च स सद्योहन्ति तत्कुलम्”—इति ।

पूजायान्तु न केवलमवसादाभावः* किन्त्वभ्युदयोऽप्यस्ति ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदा-धरम् ।

सर्व-पाप-विनिमुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते”—इति ।

कूर्मपुराणे—

“वेदाभ्यासेऽन्वहं शक्त्या महायज्ञ-क्रियास्तथा^(२) ।

* न केवलं पापाभावः,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) ‘स’ शब्दस्य द्विरुपादानात् ‘स समूढात्मा’—इति, ‘स तिर्यग्गोनिं गच्छति’—इति च वाक्यद्वयमत्र सन्तथ्यम् ।

(२) ‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञ’—इत्युक्तेरध्यापनमेव महायज्ञान्तर्गतं वेदाभ्यासस्तु ततः पृथक् । अथवा, वेदाभ्यासस्य महायज्ञान्तर्गतत्वेऽपि पृथगुपन्यासो गोष्ठ्यन्यायात् । ततश्च महायज्ञपदं वेदाभ्यासेतद्-महायज्ञपरमिति सिध्यति ।

नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा”—इति ।

मनुरपि—

“अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तं चादुष्टमागतम्* ।

सदृषं गो-शतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः”—इति ॥

विष्णुरपि—

“स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नावाप्नोति गृही लोकान् यथा लतिथि-पूजनात्”—इति ।

वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सति योऽवशिष्ट-
ओदनः स ‘ऊत-शेषः’ । तमेव भुञ्जीत, न तु स्व-भोजनार्थं पाचयेत् ।

यदाह भगवान्,—

“यज्ञ-शिष्टाशिनः सन्तोमुच्यन्ते सर्व-किल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्म-कारणात्”—इति ।

‘ऊत-शेषम्’—इत्यत्र ऊत-शब्दो महाभारते व्याख्यातः,—

“वैश्वदेवादयो होमाऊतमित्युच्यते बुधैः”—इति ।

तस्य शेषोऊत-शेषः । स च ऊत-शेष-शब्दो देवर्षि-मनुष्यादि-
पूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति । तदाह मनुः,—

“देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितृन् गृह्याञ्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषमुग्रमेत् ।

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-कारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते”—इति ।

* आन्तं वा दुष्टमानसम्,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‘ब्राह्मणेनावसीदति’—इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मणस्य लक्षणं
महाभारते दर्शितम्,—

“सत्यं दानं तपः शौचमानृशंसं दमोघृणा ।

दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र, स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

जितेन्द्रियो धर्म-परः स्वाध्याय-निरतः शुचिः ।

काम-क्रोधौ वशौ यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यस्य चात्म-समोलोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।

स्वयं धर्मेण चरति* तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

योऽध्यापयेदधीते वा याजयेद्वा यजेत वा ।

दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

चमा दद्या च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।

अध्यात्मनिरतिज्ञान† मेतद्ब्राह्मण-लक्षणम्”—इति ॥

तथाच, अनादिताग्नितायामपि उक्तलक्षण-लक्षितो ब्राह्मणेनाव-
सीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति‡ ।

‘चतुर्णामपि वर्णानाम्,—इति, ‘षट्कर्माभिरतः’—इति वचन-
द्वयेन साधारणासाधारण-धर्मौ संचिष्योपदर्शितौ । यद्यप्यध्यापनादि-
चयमेव विप्रस्यासाधारणं नाध्ययनादि-त्रयं तस्य वर्ण-त्रय-साधारण-
त्वात्, तथापि षट्कर्माभिरतत्वं पिप्रस्यैवेति न कोऽपि विरोधः ॥

* सर्वधर्मेण चरितं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अध्यात्मनिरतं ज्ञान,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ ‘तथाच’—इत्यादि; ‘भवति’—इत्यन्तः पाठो नास्ति स० सो०
पुस्तकयोः ।

अथाच* साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाह्निकं
वर्जित्वाह,—

सन्ध्या स्नानं जपोहोमो देवतानाञ्च पूजनम् ॥३८॥
आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च† घट् कर्माणि दिने दिने ॥

इति । ‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यत्र यवागू-पाक-न्यायेन स्नानस्य प्राथम्यं
व्याख्येयम्† । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथमपादे प्रतिपादितः ।
‘यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोति? यवागूं पचति’—इति श्रूयते । तत्र॥ संशयः;
किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोरनियतः क्रमः, उत नियतः, यदा नियतः,
तदा॥ पाठेन नियम्यते उतार्थेन । तत्र विध्योर्नुष्ठानमात्र-पर्यवसा-
नात् क्रमस्य नियामकत्वाभावात्** अनियतः,—इत्येकः पूर्वः पक्षः ।
पूर्वाधिकरणेषु “अध्यर्ग्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति”—
इत्यत्र†† पाठस्य‡‡ नियामकत्वाभ्युपगमादत्रापि तत्सम्भवाद्यथापाठक-

* तत्र,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† सन्ध्यास्नानं जपोहोमः स्वाध्यायोदेवतार्चनम् । वैश्वदेवातिथेयञ्च इति
पादत्रये पाठः सु० मू० पुस्तके ।

‡ प्राथम्यमाख्येयम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अग्निहोत्रं जुहोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ तत्र,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

॥ तथापि,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

** नियामकत्वाभावात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† तत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡‡ पाठक्रमस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनियमः*,—इत्यपरः पूर्वपक्षः† । ‘यवाग्वा’—इति द्वितीयाश्रुत्या^(१) होम-साधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागू-पाकः पूर्वभावी,—इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धि-हेतुत्वा-च्छुद्धयैव सन्ध्या-वन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि,—इति द्रष्टव्यम्^(२) । तत्र०, स्नानं तत्पूर्व-भाविनां ब्रह्ममुक्तैर्ज्ञान-हित-चिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणे मुहुर्त्ने उत्थाय चिन्तयेदात्मनेाहितम् ।

धर्मार्थकामान् स्वे काले यथाशक्ति न हापयेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्राह्मणे मुहुर्त्ने बुध्येत धर्मार्थाननुचिन्तयेत् ।

काय-क्लेशांश्च तन्मूलान् वेद-तत्त्वार्थमेव च”—इति ।

* यथापाठं क्रमनियमः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† पूर्वः पक्षः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अतएवमत्रापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तथा चेत्तम् । “अति द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं पदान्येव तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमेयोगबलं समाख्या”—इति । द्वितीयापदं कारकविभक्त्युपलक्षणं सर्वसाधनेव कारकविभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितसार्थबोधनेऽन्यानपेक्षत्वस्य तुल्य-त्वात्—इति वाचस्पतिमिश्राः । उदाहरणान्येषां मीमांसा-द्वितीये द्रष्टव्यानि ।

(२) तथा चार्थक्रमादनुष्ठानमितिभावः । क्रमश्च षड्विधः, “अत्यर्थपठन-स्थानमुख्यप्रावर्तिकाः क्रमाः”—इत्युक्तेः । उदाहरणानि चैषां मीमांसापक्षमाध्याये द्रष्टव्यानि ।

वेदतत्त्वार्थः एरमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे*,—

“ब्राह्म्ये मुहूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थञ्च चिन्तयेत् ।

काय-क्लेशं तदुद्धृतं ध्यायीत मनसेश्वरम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“ब्राह्म्ये मुहूर्त्ते उत्थाय मानसे मतिमानृप ।

विबुध्य चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्याविरोधिनम्[†] ॥

अपौडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

परित्यजेदर्थ-कामौ धर्म-पौडा-करौ नृप ॥

धर्ममण्यसुखोदकं लोक-विद्विष्टमेव च”—इति ।

सूर्यादयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ, तत्राद्यो ब्राह्म्योद्वितीयो

रौद्रः । तत्र ब्राह्म्ये चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः,—

“उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वाऽपि ‡ वाक् सत्या चापि भाषिता ॥

उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।

मरण-व्याधि-शोकानां किमद्य निपतियति”—इति ।

‘ध्यायीत मनसेश्वरम्’ इति यदुक्तं, तत्र प्रकार-विशेषो वामनपुराणे,

* मनुरपि,—इत्यारभ्य कूर्मपुराणे इत्यन्तोऽग्रतः स० सो० पुस्तक-यार्धस्थः ।

† मर्थं चास्य विरोधिनं,—इति मु० पुस्तके पाठः । मर्थमण्यविरोधि-
नम्,—इति स० पुस्तके ।

‡ दत्तं वापि ऊतं वापि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) ब्राह्म्ये मुहूर्त्ते विबुध्य उत्थाय धर्मं यथाकलक्षणमर्थञ्च मानसे
चिन्तयेदिति संबन्धः ।

“ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्त-कारी*
 भानुः शशी भूमि-सुतोबुधश्च ।
 गुरुश्च शुक्रः सहजानुजेन
 कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्”—इत्यादि ।

॥०॥ इति ब्राह्मणे सुहृत्ते आत्म-हित-चिन्तन-प्रकरणम् ॥०॥

हित-चिन्तनानन्तरं ओचियादिकमवलोकयेत् न तु पापिष्ठा-
 दिकम्† । तदाह‡ कात्यायनः,—

“ओचियं शुभगाङ्गां च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥

पापिष्ठं दुर्भगं मद्यं § नग्नमुत्त-नासिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम्”—इति ।

ततोमूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाद्याङ्गिराः,—

“उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आचम्य चोदकम् ।

अन्तर्द्धाय त्वणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥

वाचं नियम्य यत्नेन निष्ठीवोच्छ्वास-वर्जितः ॥ ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः”—इति ।

तत्र, त्वण-नियमान् विशिनष्टि,—

* त्रिपुरान्तकोऽग्निः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पापिष्ठम्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ गान्धीर्द सु० पुस्तके

§ वान्ध्वं,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ स्वीवनेच्छ्वासवर्जितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकृन्मूत्र-विसर्जनम् ।

अयञ्जिघैरनाद्रैश्च हणैः सञ्छाद्य मेदिनीम्”—इति ।

तत्र, कालभेदेन दिङ्नियममाह याज्ञवल्क्यः,—

“दिवा-सन्ध्यासु कर्णस्थ-ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेदक्षिणामुखः”—इति ।

कर्णश्च दक्षिणः,—

“पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्”—

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिण-कर्ण-स्थत्वाभिधानात्* यज्ञो-
पवीतस्यापि तदेव स्थानं न्यायम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन
स्थानान्तरमाह,—

“कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठ-लम्बितम् ।

विण्मूत्रन्तु गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः”—इति ।

तत्र, कर्णे निधानमेकवस्त्र-विषयम् । तथा च साङ्ख्यानः,—

“यद्येकवस्त्रोपवीतं कर्णे कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्”—इति ।

ननु, उक्तोदिङ्नियमो न व्यवतिष्ठते, अन्यैरन्यथां स्मरणात् ।

तत्र यमः,—

“प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वार्द्धेऽपराद्धे प्राङ्मुखस्तथा† ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः”—इति ।

अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति । तद्युक्तं, सामान्य-

* दक्षिणकर्णस्थानाभिधानात्,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† अन्यैरन्यथास्य,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ प्राङ्मुखस्थितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

विशेष-शास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्यशास्त्रं हि याज्ञवल्क्य-वचनं
दिवसे छत्वेऽप्युदङ्मुख-विधानात्* यम-वचनन्तु विशेषशास्त्रम्,
उदङ्मुखत्वस्य मध्याह्न-विषयत्वेनात्र सङ्कोच-प्रतीतेः । माऽस्तु तर्हि
विकल्पः, यम-वचनोक्ता तु† व्यवस्था भविष्यतीति चेत् । तदपि‡
न युक्तं, प्राक्प्रत्यङ्मुख-निराकरणाद्यैव॥ देवत्वेन सदैवेति विशे-
षितत्वात्॥ ।

“सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणमुखः”—इति ।

अत्र, प्रातः-सायाह्न-शब्दौ दिवा-रात्रि-विषयौ । तथा च मनुः,—

“मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा”—इति ।

एवन्तर्हि यमोक्तयोः प्राक्प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः ? सूर्या-
भिमुख्य-निषेध-परा यमोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते,—

“प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः”—इति ।

यदपि देवत्वेनोक्तम्,—

“विष्णुमूत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्ज्येत्”—इति ।

तन्निरुद्धेतर-विषयम् । “न वेगं धारयेत् नोपरुद्धः क्रियां
कुर्यात्”—इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्,—

* दिवसे छत्वेऽप्युदङ्मुख इति वचनात्,—इति स० शो० पुस्तकयोः
पाठः ।

† यमवचनोक्तम्,—इति स० शो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ यतदपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ निवारणाद्यैव,—इति स० शो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ ‘इति’ शब्दोऽत्राधिकः सु० पुस्तके ।

“कायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।

ययासुख-सुखः कुर्यात् प्राण-बाधा*भयेषु च”—इति ।

तदपि नीहारात्मकारादि-जनित-दिङ्मोहन-विषयम् । देश-नि-
यमो विष्णुपुराणेऽभिहितः,—

“नैर्ऋत्यामिषु-विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावसथान्मूत्रं पुरीषञ्च समाचरेत्”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—“दूरादावसथान्मूत्र-पुरीषे कुर्यादक्षिणान्दिशमपरां
वा” इति । मनुरपि,—

“दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्† ।

उच्छिष्टान्ननिषेकञ्च दूरादेव समाचरेत्”—इति ॥

सएव वर्ज्य-देशानाह,—

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गो-व्रजे ।

न फाल-क्षष्टे न जले‡ न चित्यां न च पर्वते ॥

न जीर्ण-देवायतने न वस्त्रीके कदाचन ।

न ससत्त्वेषु गर्तेषु ॥ न गच्छन्नाप्यवस्थितः॥ ॥

न नदी-तीरमासाद्य न च पर्वत-मस्तके ।

* बाध,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ पादावनेजनम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ हज्जक्षष्टे न न जले,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ न चैलेषु न गर्तेषु,—इति-सु० पुस्तके पाठः ।

॥ न गच्छन्नाधिरोहितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यन् तथैव च* ॥

न कदाचन कुर्वीति विण्मूत्रस्य विसर्जनम्”—इति ॥

यमोऽपि,—

तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च ।

राजमार्ग-श्लशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत काया-वृत्तं चतुष्पथम्† ।

उदकं चोदकांतञ्च पन्थानञ्च विसर्जयेत् ॥

वर्जयेत् वृक्ष-मूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च”—इति ॥

हारीतः,—

“आहारन्तु रहः कुर्यात् विहारञ्चैव सर्वदा‡ ।

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् § प्रकाशे हीयते श्रिया”—इति ॥

आपस्तम्बोऽपि,—“न च सोपानत्को॥ मूत्र-पुरीषे कुर्यात्”—इति ।

यमोऽपि,—

“प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्त ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरोचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा”—इति ॥

ततो लोष्टादिना परिमृष्ट-गुद-मेहनो॥ गृहीतशिश्रश्चोत्तिष्ठित् ।

तथा च भरद्वाजः, **—

* तथैवगाः,—इति नु० पुस्तके पाठः ।

† चतुष्पथे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वथा,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ लक्ष्मीयुक्तः स्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ सोपानत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ परिमृष्टमेहनो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

** भरद्वाजः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अथावक्ष्य* विष्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।

उदस्तवासा^(१) उत्तिष्ठेत् दृढं विधृत-मेहनः”—इति ।

॥०॥ इति विष्मूत्रोत्सर्जनाप्रकरणम् ॥०॥

अथ शौच-प्रकरणम् ।

तच्च याज्ञवल्क्यः,—

“गृहीत-शिश्रुषोत्याय मृद्गिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्ध-लेप-क्षय-करं शौचं कुर्यादतन्द्रितः”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“आ शौचान्नोत्सृजेच्छिन्नं प्रस्नावोच्चारयोरपि ।

गुदं हस्तं च निर्मृज्यान्मृदसोभिर्मुञ्जमुञ्जः”—इति ॥

दक्षोऽपि,—

“तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृत-वारिणा”—इति ।

अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विश्वामित्रः॥—

“रत्नि^(१)मात्राज्जलान्तीर्थे[॥] कुर्याच्छौचमनुद्धृते ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यग्निचिर्भवेत्”—इति ॥

* यथावक्ष्य, — इति मु० पुस्तके, अथावक्ष्य, — इति स० पुस्तके पाठः ।

† विष्मूत्रं विसर्जन, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ अथ शौचविधिः, — इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ आह, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ विश्वामित्र इति नास्ति मु० पुस्तके ।

॥ रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा, — इति स० पुस्तके, रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा, — इत्यन्यत्र पाठः ।

(१) उदस्तवासाः काटिदेशादुत्तिष्ठवस्त्रः ।

(२) प्रकोष्ठे विलुप्तकरे हस्तो, मुञ्ज्या तु बद्धया । स रत्निः स्यात्, — इत्यमरः ।

शौच-योग्यां मृत्तिकामाह यमः,—

“आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् ससिकतां तथा”—इति ।

तत्रैव विशेषमाह मरीचिः,—

“विप्रे शुक्ला तु मृच्छैचे रक्ता चत्रे विधीयते ।

हारिद्र-वर्णा वैश्ये तु शूद्रे कृष्णां विनिर्दिशेत्” ॥

उक्त-विशेषासम्भवे या काचिद्याह्या । तदाह मनुः,—

“यस्मिन्देहे तु यत्तोयं याच यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात्तथा* शौचं विधीयते”—इति ॥

विष्णुपुराणे वर्ज्यामृद्विशेषादर्शिताः,—

“वल्लीक-मूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्तेप-सम्भवाम् ॥

अन्तः प्राणवपन्नाच्च हलोत्खातां न कर्दमात्”—इति ।

अन्तर्जला-मृत्तिका-प्रतिषेधस्तु वापी-कूपादि-व्यतिरिक्त-विषयः ।

अतएव यमः,—

“वापी-कूप-तड़ागेषु नाहरेदाहृतोमृदम् ।

आहरेज्जलमध्यात् तु परतोमणि-बन्धनात्”—इति ॥

देवलोऽपि काश्चिन्निषिद्धामृदोदर्शयति,—

“अङ्गार-तुष-जीटास्थि-शर्करा-बालुकान्विताम् ।

वल्लीकोपरि तोयान्तः कुडा-फाल-शशानजाम् ॥

ग्रामवाह्यान्तरालस्थां बालुकां पांशुरुपिणीम् ।

* यथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† लोहोत्खातां न कर्दमां—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आहूतामन्यशौचार्थमाददीत न मृत्निकाम्”—इति ॥

हस्त-नियममाह देवलः,—

“धर्मविद्वत्त्रिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथा च वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्निचमोऽभिहितः,—

“उद्धृत्योदकमादाय मृत्निकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्विणामुखः”—इति ॥

मृत्सङ्ग्रामाह शातातपः,—

“एका लिङ्गे करे सव्ये तिस्रो दे हस्तयोर्द्वयोः ।

मूत्र-शौचं समाख्यातं शक्यति त्रिगुणं भवेत्*”—इति ॥

मनुरपि,—

“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सतां ॥

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्”—इति ।

वौधाचनोऽपि,—

“पाञ्चापाने मृदो योज्या वाम-पादे तथा करे ।

तिस्र स्तिस्रः क्रमाद्द्वयोज्याः सम्यक् शौचं चिकीर्षता †”—इति

वसिष्ठोऽपि,—

* पूर्ये द्विगुणं भवेत्,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

† शुद्धिमवाप्नुयात्,— इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ चिकीर्षतः,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चापाने दशैकस्मिन्नभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ॥

आदित्यपुराणे,*—

“एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयांश्चतुर्दश”—इति ।

विंशत्यादिकं ब्रह्मचारि-विषयं, “दिगुणं ब्रह्मचारिणः”—

इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे,—

“स्त्रीशूद्रयोरर्द्धमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।

दिवाशौचस्य निश्चङ्गं पथि पादं विधीयते ॥

आर्त्तः कुर्याद् यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम्”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्य-प्रयोजनम् ।

उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्?”—इति ॥

बृहस्पराशरः,—

“उपविष्टसु विष्मूत्रं कर्तुर्यसु न विन्दति ।

स॥ कुर्यादर्द्धशौचन्तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा”—इति ॥

आनुशासनिके शौचेतिकर्त्तव्यता दर्शिता,—

“शौचं कुर्याच्छनैर्धौरोबुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

* नाख्येतत् मु० पुस्तके ।

† द्वयोर्द्वयोः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ विंशत्यधिकं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ समाचरेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ न,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

विप्रुषश्च यथा न सूर्यथाचोरं न संस्पृशेत्* ॥

बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैनः स्पृशेत् द्विजाः"—इति ।

दत्तोऽपि,—

“षडन्या नख-शुद्धौ तु देयाः शौचेष्मना मृदः ।

न शौचं वर्ष-धाराभिराचरेत्तु कदाचन"—इति ॥

मरीचिरपि,—

“तिसृभिः शोधयेत् पादौ शोध्यौ गुरुफौ तथैव च ।

हस्तौ त्वामणिवन्धाच्च लेप-गन्धापकर्षणे†"—इति ।

यथा-विधि कृते-शौचे गन्धस्नेनापगच्छति, तदाह? मनुः,—

“यावन्नापैत्यमेधाक्तो गन्धोलेपश्च तत्-कृतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्य-शुद्धिषु"—इति ।

मनस्तुष्यभावे तु देवल आह,—

“यावत्तु शुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।

प्रमाणं शौच-संख्यायां॥ न विप्रैरुपदिश्यते"—इति ।

पितामहोऽपि,—

“न यावदुपनीयन्ते॥ द्विजाः शूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।

* न च स्पृशेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† हस्तौ द्वौ मणिवन्धाच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ लेपगन्धापकर्षणम्,—इति स० सो० पुस्तकेयोः पाठः ।

§ तत्र,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शौचसंख्याया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ न तावदुपनीयन्ते,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

गन्ध-लेप-क्षय-करं शौचमेधां* विधीयते”—इति ।

अत्र स्त्री-शूद्र-ग्रहणम् अकृतोद्वाहाभिप्रायं, अनुपनीत-दिज-
साहचर्यात्^(१) । मृत्परिमाणमाह शातातपः,—

“आर्द्रामलकमात्रास्तु घासा इन्दु-व्रते स्थिताः ।

तथैवाहुतयः सर्व्वाः शौचे देयास्तु मृत्तिकाः”—इति ।

यत्तु दत्ताङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्,—

“अर्द्ध-प्रसूतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्रता ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धेन प्रकीर्तिता ॥

प्रथमा प्रसूतिर्ज्ञेया द्वितीया तु तदर्द्धिका ।

तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभाग-कर-पूरणी†”—इति ।

तत्र, सर्व्वत्र न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधिकपरिमाणं
द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्ध-क्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्या पूरणीया यथाह दत्तः,—

“न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिर्ऽमभीक्ष्णता ।

प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते”—इति ।

एवमुक्तशौच-करणेऽपि यस्य भाव-शुद्धिर्नास्ति, न तस्य शुद्धि-
रित्याह व्याघ्रपादः,—

* शौचमेवं—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिभागकरपूरणा,—इति मु० पुस्तके, त्रिभागकरपूरणम्,—इति
स० पुस्तके पाठः ।

‡ शौचे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ सिद्धि,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) द्विजानामुपनयनवत् विवाहस्य स्त्रीशूद्रयोः प्रधानसंस्कारत्वादित्याशयः ।

“शौचन्तु विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम् ॥

गङ्गा-तोयेन कृत्स्नेन मृद्गारैश्च नगोपमैः* ।

आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति”—इति ।

शौचस्य द्विविधस्यापि सर्व्वकर्माधिकार-हेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां
द्वयोदशेयति,—

“शौचे यत्नः सदा कार्य्यः शौच-मूला द्विजः स्मृतः ।

शौचाचार-विहीनस्य समस्ता निष्फला क्रियाः”—इति ।

॥०॥ इति शौचप्रकरणम् ॥०॥

अथ गण्डूष-विधिः ॥

तत्रापस्तम्बः,—

“एवं शौच-विधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

मूत्रे रेतसि विट्-सर्गे दन्त-धावन-कर्मणि ॥

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूषमाचरेत् ।

चतुरष्टद्विषट्-द्वयष्टगण्डूषैः षोडशैस्तथा ॥

सुख-शुद्धिं कुर्व्वीत ह्यन्यथा दोषमाप्नुयात् ।

पुरस्ताद्देवताः सर्व्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥

पश्चिमे मुनि-गन्धर्व्वा वामे गण्डूषमाचरेत् ।

गण्डूष-समये विप्र स्तर्जन्या वक्त्र-तालनम् ॥

§ न गोमयैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

* निष्फलाः क्रियाः,—इति बळवचनान्तः पाठः सु० पुस्तके ।

दुर्वीति यदि मूढात्मा रौरवं नरकं व्रजेत्”—इति ।*

अथाचमन विधिः ।

तत्र दृढपराशरः,—

“कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलेः ।

निवद्धांशिख-कच्छस्तु† द्विज आचमनं चरेत् ॥

कृत्वोपवीतं मध्यांसे वाङ्मनः-काय-सयतः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेन तीर्थेन द्विजानित्यमुपसृशेत्”—इति ।

गौतमोऽपि,—“शुचौ देशे आसीनोदक्षिणबाहुं जाम्बन्तरा‡ कृत्वा
यज्ञोपवीत्यामणिवन्धनात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः॥

त्रिष्टुर्वाऽप आचामेत्॥ पादौ चाभ्युचेत्** खानिचोपसृशेत् शीर्ष-
ण्यानि मूर्ध्नि च दद्यात्(१)”—इति । तत्र त्रिष्टुर्वैत्यैच्छिको
त्रिकल्पः । ब्रह्मतीर्थं तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः,—

* अथ गच्छुर्विधिः,—इत्यारभ्य एतदन्तोपम्यः नास्ति मुद्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु ।

† प्रवद्ध,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कच्छस्तु—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

§ जाम्बन्तरं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ हृदये स्पृशन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ आचामेत्,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

** चाभ्युच्चेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) शीर्षण्यानि शीर्षभगानि खानि इन्द्रियाणि नासिका चक्षुः श्रोत्राणि
उपसृशेत्, मूर्ध्नि च दद्यादप इति संबन्धः ।

“कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठ-मूलान्यग्रं करस्य च ।

प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देव-तीर्थान्यनुक्रमात्^(१)”—इति ।

एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्,—“अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागप्रायां रेखायां ब्राह्मं तीर्थं, प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा पित्र्यं, कनिष्ठिका-करतलयोरन्तरा प्राजापत्यं, पूर्वणाङ्गुलि-पर्वणि देवम्”—इति ।
आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः,—

“अङ्गिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

वज्रिना न च तप्ताभि रचाराभिरुपस्पृशेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

हृत्-कण्ठ-तालुगाभिस्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः ॥

शुद्धोरन् स्त्रीच शूद्राश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः^(२)”—इति ।

मनुरपि,—

“हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भृपतिः* ।

वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“अनुष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृद्गताभिरशब्दाभिः त्रिस्रतुर्वाङ्गि शचमेत्”—इति ।

---

* भूमिपः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) आदेशिनी तर्जनी । तथाच, कनिष्ठामूले प्राजापत्यं तीर्थं, तर्जनीमूले पित्र्यं, अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मं, करस्याग्रे देवमिति विवेकः ।

(२) अन्ततः ओष्ठप्रान्ते ।

तत्रापवादमाह यमः*,—

“रात्राववीक्षितेनापि प्रुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।

उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णनोष्णपापिनाम्”—इति ।

उदकस्य ग्रहण-प्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः,—

“आयतं सर्वतः कृत्वा गोकर्षाकृतिमत्करम् ।

संहतांगुलिनां तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शेषेणाचमनं चरेत् ।

माष-मञ्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदपः”—इति ।

स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः, “त्रिः पिवेदक्षिणेनापः”—इति पु-
राणवचनात् । उदकपानानन्तर-भाविनीमितिकर्तव्यतामाह दक्षः,—

“संवृत्याङ्गुष्ठ-मूलेन† द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।

संहताभि स्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमपस्पृशेत्‡ ॥

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठामिकाभ्यान्तु चक्षुः-श्रोत्रे ततः परम् ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिस्य शिरः पश्चात् बाहू चायेण संस्पृशेत्”—इति ।

वृद्धशङ्खस्वन्यथा स्पर्शनमाह,—

“तर्जन्यङ्गुष्ठ-योगेन स्पृशेन्नाशाण्ड-द्वयम् ।

* याज्ञवल्क्यः,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† संहताङ्गुलिना,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ संपत्त्याङ्गुष्ठमूलेन,— इति सु० पुस्तके, संभूयेति स० पुस्तके पाठः ।

§ संहताभिश्चतस्रभिः पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

मध्यमाङ्गुष्ठ-योगेन स्पृशेन्नेत्र-द्वयं ततः ॥
 अङ्गुष्ठस्थानामिकया योगेन अग्रं स्पृशेत् ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठ-योगेन स्पृशेत् स्कन्ध-द्वयं ततः ॥
 नाभिं च हृदयं तदत् स्पृशेत् पाणि-तलेन तु ।
 संस्पृशेच्च ततः शीर्षे मयमाचमने विधिः—इति ।

एवमन्येऽप्यन्यथा वर्णयन्ति । तत्र, यथाशास्त्रं व्यवस्था द्रष्टव्या ।
 आचमन-निमित्तान्याह मनुः,—

“कृत्वा मूर्धं पुरीषं वा पाण्याचान्त उपस्पृशेत् ।
 पीत्वाऽपोध्येष्यमाणश्च वेदमग्निं च* सर्व्वदा”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“चण्डाल-क्षेच्छ-सम्भाषे स्त्री-शूद्रोच्छिष्ट-भाषणे ।
 उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा† भोज्यं वाऽपि तथाविधम् ॥
 आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
 अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वाऽप्रयतमेव च ॥

स्त्रीणां यथाऽऽत्मनः स्पर्शे‡ नीलीं वा परिधाय च”—इति ।
 स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे,—इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा च पद्मपुराणे,—
 “चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वाऽऽचामेद्विजोत्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

* वेदमन्त्रश्च,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

† दृष्ट्वा,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ तथात्मसंस्पर्श,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सुप्ता जुत्वा च सुक्ता च निष्ठीव्योक्ताऽनृतं वचः ।

रथ्यां श्मशानं चाकम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्”—इति ।

वृहस्पतिः*,—

“अधोवायु-समुत्सर्गं आक्रन्दे क्रोध-सम्भवे ।

मार्जार-मूषिकां स्पर्शं प्रहासेऽनृत-भाषणे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्मा कुर्वन्नुपसृशेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“उत्तीर्थोदकमाचामेदवतीर्थं तथैव च ।

एवं स्यात्तेजसा युक्तो वरुणेन सुपूजितः”—इति ।

हारीतोऽपि,—“नोत्तरेदनुपसृश्य जलम्”—इति ।

वसिष्ठोऽपि,—

“क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

पञ्चस्त्रेतेषु चाचामेऽच्छ्रोत्रं वा दक्षिणं सृशेत्”—इति ।

दक्षिणकर्ण-स्पर्शनमाचमनासम्भवे वेदितव्यम् । तथा च,

मार्कण्डेयपुराणम्,—

“सम्यगासम्य तोयेन क्रियां कुर्वीत वै शुचिः ।

देवतानामृषीणाञ्च पित्राणाञ्चैव यत्नतः ॥

कुर्वीतालम्बनं चापि? दक्षिणश्रवणस्य वा ।

* नास्त्येतत् सु० पुस्तके ।

† मूषक,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वाचामे,—इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

§ वापि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथाविभवतो ह्येनत् पूर्वभावे ततः परम् ॥

न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तर-प्राप्तिरिष्यते”—इति ।

दक्षिणकर्ण-प्रशंसा च, ‘प्रभासादीनि तीर्थानि’—इत्यादिना-
वक्ष्यते । अथ वा, बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्,—“नीवीं विस्ृज्य परिधा-
योपसृशेदार्द्र-तृणं भूमिं गोमयं वा संस्पृशेत्”—इति । षट्त्रिंशन्ते
द्विराचमन-निमित्तं दर्शितम्,—

“होमे भोजन-काले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे* ।

आचान्तः पुनराचामेद्विषोविपरिधाय च”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे† ।

हविर्भक्षण-काले च तत् द्विराचमनं स्रुतम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपसृशेत् ।

शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपसृशेत् ॥

ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासोविपरिधाय च ।

रेतोमूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्त-भाषणे‡ ॥

* रथ्याप्रसर्पणे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† उपहारप्रतिग्रहे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ शुक्लभाषणे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

जृम्भित्वाऽध्ययनारम्भे* कास† आसागमे तथा ।

चत्वरं वा श्लशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत्ततः”—इति ।

अयुक्तभाषणं‡ निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह बौधायनः,—

“दन्तवद्दन्त-लम्बेषु दन्त-सक्तेषु धारणा ।

अस्थितेषु चॠ नाचामेत्तेषां संस्थानवच्छुचिः॥”—इति ।

दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्थानिर्हार्थरूपेण भेदः । अतएव देवलः,—

“भोजने दन्त-लग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्त-लग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बज्रशः॥ कुर्याद्यन्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेच्चाशौचमत्यर्थं तृण-वेधाद्गुणे कृते”—इति ।

अस्थितेषु** तेषु स्थानच्युतेषु च निर्गोर्णेष्वित्यर्थः । तत्र मनुः,—

“दन्तवद्दन्तलम्बेषु जिह्वास्पर्श-कृते†† न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः”—इति ।

एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथाऽऽह शङ्खः,—“दन्तवद्दन्त-

* स्वीवित्वाऽध्ययनारम्भे,—इति म० पुस्तके पाठः ।

† काश,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ शुष्कभाषणं,—इति म० पुस्तके पाठः ।

§ ग्रस्तेषु तेषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ संस्थानवच्छुचिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ बज्रलं,—इति म० पुस्तके पाठः ।

** ग्रस्तेषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

†† जिह्वास्पर्श-कृते,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

लग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्”—इति* । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः,—

“दन्तलग्ने फले मूले भुक्त-स्नेहावशिष्टके ।

ताम्बूले चेज्जुदण्डे च नाच्छिद्यो भवति द्विजः”—इति ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि, †—

“ताम्बूले चैव सोमे च भुक्त-स्नेहावशिष्टके ।

दन्त-लग्नस्य संस्पर्शे नाच्छिद्यसु भवेन्नरः ‡ ॥

त्वग्भिः पत्रै मूल-पुष्पै स्तृण-काष्ठमयै स्तथा ।

सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नाच्छिद्यो भवति द्विजः”—इति ।

एतच्च मुख-सौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्ट-विषयं § ताम्बूल-साहचर्यात् ।

‘दन्तलग्नस्य संस्पर्शे’ इति अनिर्द्धार्यस्य ॥ दन्तलग्नस्य जिह्वायां संस्पर्शे,— इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“मुखजा विप्रधोमेध्या स्तथाऽऽचमन-विन्दवः ।

श्वश्रु चास्य-गतं दन्त-सक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः”—इति ।

मुख-निःसृता विन्दवो यद्यङ्गे पतन्ति ¶ तदाऽऽचमनापाङ्काः** ।

तथा च गौतमः,—“मुख्या विप्रुष उच्छिद्यं न कुर्वन्ति †† न चेदङ्गे

* ‘एतच्च’—इत्यारभ्य, एतदन्तोद्यम्यः मुद्रितातिरिक्त पुस्तकेषु नास्ति ।

† षड्विंशतिमतेपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्देऽत्राधिकः सु० पुस्तके ।

§ मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तविषयं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ ह्यर्थस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

¶ नियतं पतन्ति,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

** तदाचमनापवादकाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

†† नाच्छिद्यं कुर्वन्ति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

निपतन्ति”—इति । आचमन-विन्दव स्त्रङ्गं सृष्टा अपि मेधाः ।
तथा च मनुः,—

“सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः* परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत्”—इति ।

अत्र पाद-ग्रहणम् अवयवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । तथा च यमः,—

“प्रयान्याचमतोयाश्च† शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्ट-दोषोनास्त्यत्र भूमि-तुल्यास्तु ताः स्मृताः”—इति ।

अश्रु-विषये विशेषमाहापस्तम्बः,—“न अश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्त-
रास्ते सङ्घिर्यावन्न हस्तेनोपसृशति”—इति । आचमने वज्र्यानाह
भृगुः,—

“विना यज्ञोपवीतेन तथा धौतेन वाससा ।

सुक्ता शिखां चाप्याचामेत्‡ कृतस्त्रैव पुनः क्रिया ॥

सोष्णीषी वद्ध-पर्यङ्कः प्रौढपादश्च(१) चानगः ।

दुर्देश-प्रगतश्चैव § नाचामञ्कुद्धिमाप्नुयात्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“पादप्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत्, भूमौ आवयित्वा-

* यस्याचामयतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† प्रयान्याचमतोयस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ बाप्याचामेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ दुर्देशः प्रपदश्चैव,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

(१) प्रौढपादः,—“आसनाख्यपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावस-
क्थिकोयस्तु प्रौढपादः स उच्यते”—इत्युक्तलक्षणः । जानुनोर्जङ्घयोः
कृतावसक्थिकोवस्त्रादिनाकृतपृष्ठजानुजङ्घावन्धः ।

ऽऽचामेत्, न सबुद्धाभिर्न सफेनाभिर्नोच्छिष्टाभिर्न चाराभिः *
 न विवर्णाभिर्नोष्णाभिर्न कलुषाभिर्न हसन्न जल्पन् तिष्ठन्† न
 प्रकृतो न प्रणतो न मुक्त-शिखो नाबद्धकच्छो‡ न वह्निर्जानुर्नवेष्टित-
 शिराः न वद्धकच्छो न त्वरमाणो नायज्ञोपवीती न प्रसारितपादः, शब्द-
 मकुर्व्वस्त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिवेत्”—इति । देवलोऽपि,—

“सोपानक्तो जलस्थोवा मुक्तकेशोऽपि वा॥ नरः ।

उष्णीषी वाऽपि नाचामेद्वस्त्रेनावध्य वा शिरः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“न वर्ष-धाराभिराचामेत्”—इति । यमोऽपि,—

“अपः कर-नखैः स्पृष्टा य आचामति वै दिजः ।

सुरां पिवति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा”—इति ।

ब्रह्माण्ड-पुराणेऽपि—

“कण्ठं शिरोवा प्रादृत्य रथ्याऽऽपण-गतोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्”—इति ।

गौतमोऽपि,—“नाञ्जलिना पिवेन्नतिष्ठन् नोद्धृतोदकेनाचामेत्”—
 इति । नतिष्ठन्निति स्थलविषयं, जले च तिष्ठन्नप्याचामेत् । तथा च
 विष्णुः,—

* नोच्छिष्टाभिर्नोच्छिष्टाभिः,—इति नास्ति मुद्रितातिरिक्त पुस्तकेषु ।

† नोष्णाभिः,—इति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ न जल्पन् न तिष्ठन्,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

§ नाबद्धकेशो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ यवा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ग न वर्षधाराश्चाचामेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“जान्घोरुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामिधात् ।

अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति”—इति ।

कौशिकोऽपि,—

“अपवित्र-करः कश्चित् ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्* ।

अकृतं तस्य तत् सर्वं† भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यदि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्”—इति ।

मार्कण्डेयस्तु दक्षिण-हस्तस्य स-पवित्रतां विधत्ते,—

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्ज्येत्”—इति ।

गोभिलस्तु हस्तद्वये स-पवित्रत्वं‡ प्रशंसति,—

“उभयत्रॴ स्थितैर्दर्भैः समाचामति योद्विजः ।

सोमपान-फलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत्”—इति ।

स्नानानन्तर-भाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह,—

“स्नात्वाऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थले ।

उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः क्षेमोभवेदिति” ।

हारीतः—

* ब्राह्मणोऽप्युपस्पृशेत्,—इति सु० पुस्तके, ब्राह्मणोऽप उपस्पृशेत्,—इति चान्यत्र पाठः ।

† अपेयं तस्य तत्सर्वं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पवित्रं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

ॴ हस्तद्वयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“आर्द्र-वासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।

शुष्कवासा स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम्”—इति ।

स्थलविषये विशेषोद्दिष्टः सत्यन्तरे,—

“अलाभे ताम्र-पात्रस्य करकञ्च कमण्डलुम् ।

गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरोनाप्रयतो भवेत् ॥

करकालावुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपटेन* च ।

स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नेहलेपांश्च वर्जयेत् ॥

करपात्रे च† यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजने ।

सौवर्णे राजतेचैव नैवाशुद्धन्तु तत् सत्यम्”—इति ।

एवमुक्त-लक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्,—

“एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपसर्गनमाचरेत् ।

ब्रह्मादि-सम्बन्धार्थं जगत् स परितर्पयेत्”—इति ।

वृद्धशङ्खोऽपि,—

“त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुमः ।

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेतां‡ परिमार्ज्जनात् ।

पादाभ्यां प्रीयते विष्णु ब्रह्मा शिरसि कीर्तितः ।

नासत्यदस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासा-पुट-द्वये ।

स्पृष्टे लोचन-युग्मे तु प्रीयेते शशि-भास्करो ।

* चर्मपटेन,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† करकपात्रे च, इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रीयते,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कर्ण-युग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिलानलौ ।

स्कन्धयोः स्पर्शनादेवं प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

नाभि-संस्पर्शनान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।

संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

मूर्ध्नि-संस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषोभवेत्—इति ।

आचमनाकरणे प्रत्यवायो दर्शितः पुराणसारे, *—

“यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः ।

भवन्ति हि वथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः”—इति ।

॥०॥ इति आचमन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ दन्तधावन-विधिः ॥

अत्रात्रिः,—

“मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्द्र-काष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्”—इति ।

व्याचोऽपि,—

“प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च सुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं वाङ्मुष्ट्य कृत्वा जान्वन्तरं ततः ॥

तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धं† कण्डकान्वितम् ।

क्षीरिणोदच-गुल्मादीन् भक्षयेद्दन्तधावनम्”—इति ।

विष्णुः,—

* पुराणसारे,—इति नान्ति मु० पुस्तके ।

† सुगन्धं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“कण्टकि-चीर-वृक्षोत्पं द्वादशाङ्गुल-सम्मितम् ।
 कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्ध-कृत-कूर्चकम् ॥
 दन्त-धावनसुद्विष्टं जिङ्गोलेखनिका* तथा ।
 सुसूक्ष्मं सूक्ष्म-दन्तस्य सम-दन्तस्य मध्यमम् ॥
 स्थूलं विषम-दन्तस्य त्रिविधं दन्त-धावनम् ।
 द्वादशाङ्गुलिकं विप्रे काष्ठमाङ्गर्मणीषिणः ॥
 चव-विट्-शूद्र-जातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्”—इति ।

अङ्गिराः,—

“आस्र-पुत्राग-विल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्याय वाग्यतो दन्त-धावनम्† ॥
 वटाश्वत्यार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
 जात्यञ्च विल्व-खदिर-मूलान्तु ककुभस्य च ॥
 अरिमेदं प्रियङ्गुञ्च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
 प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्त्यजेत् ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कषायं तिक्तकं तथा ।
 प्रातर्भुक्ता च यतवाग्भक्षयेद्दन्त-धावनम्”—इति ।

कात्यायनो दन्त-धावनस्य काष्ठाभिमन्त्रण-मन्त्रं दर्शयति,—

“आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः पशु-वसेनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नोधेहि वनस्पते”—इति ।

* जिङ्गोलेखनिकां—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† इति, शब्दोऽत्राधिको मु० पुस्तके ।

वर्ज्यानाहोशनाः,—“नाङ्गुलिभिर्दन्तान् प्रक्षालयेत्* ।

दक्षिणाभिमुखो नद्यां नीलं धव-कदम्बकम् ।

तिन्दुकेज्जुद-वन्धूक-मोचामरज-वल्लजम् ॥

कार्पासं दन्त-काष्ठञ्च विष्णोरपि हरेच्छ्रियम् ।

न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं शाकमेवच ।

एतानि भक्षयेद्यस्तु क्षीण-पुण्यः स जायते”—इति ।

वर्ज्य-तिथीनाह विष्णुः,—

“प्रतिपददर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।

नवम्यां भानुवारे च दन्त-काष्ठं विवर्जयेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमोऽखेः ।

एषु स्त्री-तैल-मांसानि दन्त-काष्ठञ्च वर्जयेत् ।

आद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्ण-दोषतः ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्त-धावनम्”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“आद्धे यज्ञे च नियमान्नाद्यात्† प्रोषितभर्तृका ।

आद्धे कर्तुं‡ निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ।

* वचनानामनुष्ठुप्कन्दसोपनिबद्धत्वात् अत्र च तल्लक्षणाभावात् कियन्त्य-
क्षराणि पतितान्यनुमीयन्ते । परमादर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेवमेव दर्शनादित्यमेव
रक्षितम् ।

† नियमान्नतत्,—मु० पुस्तके पाठः ।

‡ आद्धकर्तुं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अलाभे दन्त-काष्ठानां निषिद्धायां* तथा तिगौ ।

अपां द्वादश-गण्डूषैर्विदध्याद्दन्त-धावनम्"—इति ।

दृढयाज्ञवल्क्यः†—

“इष्टका-लोष्ट-पाषाणै रितराङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्ता चानामिकाऽङ्गुष्ठौ वर्ज्येदन्त-धावनम्”—इति ।

इति दन्त-धावन-प्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जप‡ होमादेर्दर्भ-पाणिना कर्त्तव्यत्वादादौ
दर्भ-विधिरुच्यते ॥

तत्र द्वारीतः—

“अच्छिन्नाग्रान् सपचांश्च§ समूलान् कोमलान् शुभान् ।

पिष्ट-देवार्घ्य-पूजार्थं॥ समादध्यात् कुशान् द्विजः ।

कुश-हस्तेन यज्जपन् पानञ्चैव कुशैः सह ।

कुश-हस्तस्य यो मुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते”—इति ।

पुराणान्तरेऽपि,—

“कुश-पूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः॥ ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपानेन सम्मितम्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

* निषिद्धे च—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† याज्ञवल्क्यः—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ जप,—इति मु० पुस्तके नास्ति ।

§ पवित्रांश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पिष्टदेव जपार्थन्तु,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ कुशहस्तेन,—इत्यारभ्य कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः,—इत्येतदन्तोद्यम्य मुनि-
तातिरिक्त पुस्तकेषु न दृश्यते ।

“कुश-मूले स्थितो ब्रह्मा कुश-मध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्यात्* त्रयो देवाव्यवस्थिताः”—इति ।

कौशिकः,—

“शुची देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरासुखः ।

ऊँकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्याद्विजोत्तमैः”—इति ।

उत्पाटन-मन्त्रस्तु,—

“विरिञ्चिना सहेतुपन्न, परमेष्ठि-निसर्गजः† ।

नुद पापानि सर्वाणि दर्भ, स्वस्तिकरो मम”—इति ।

वर्ण-भेदेन विनियोग-भेदमाह‡ कात्यायनः,—

“हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः(१) ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्पाषा वैश्वदेविकाः”—इति ।

कुशाभावे शङ्खः,—

“कुशाभावे दिजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत यन्नतः‡ ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुश-समाः स्मृताः”—इति ।

यमोऽपि,—

* विन्यात्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† निसर्गतः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ विनियोगमाह,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ तत्त्वतः,—इति शा० स० पुस्तके पाठः ।

(१) पाकयज्ञियाः पाकयज्ञे विनियोगार्हाः । पाकयज्ञश्च,—“पाकयज्ञा इत्याचक्षत एकाम्रौ यज्ञान् (४. ६. २)”—इति लाट्यायनीये श्रौतसूत्रे परिभाषितः । “त्रयः पाकयज्ञाः, ऊताः अम्रौ ह्वयमाना अम्रौ प्रज्जता ब्राह्मण-भोजने ब्रह्मणि ऊताः, (१. १. २-३)”—इति आश्वलायनीये गृह्यसूत्रे उक्तम् । “पाकयज्ञाः अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा”—इति तद्वृत्तौ गार्ग्यनारायणः । पाकयज्ञः पाकाङ्गयज्ञो बृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठा होमादिः,—इति रघुनन्दनः ।

“कुशाः काशा यवा दूर्वास्तथा ग्रीहयएवच ।

वल्बजाः पुण्डरीकाश्च* सप्तधा वर्हिह्यते”—इति ।

वज्र्यानाह हारीतः—

“चितौ दर्भाः पथि दर्भाः ये दर्भा यज्ञ-भूमिषु ।

स्तरणामन-पिण्डेषु† षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु‡ ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।

हता मूत्र-पूरीषाभ्यां तेषां त्यागोविधीयते ॥

अपूतागर्हिता दर्भा ये संच्छिन्नाः§ नखैस्तथा॥ ।

कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।

कुशोत्पाटने काल-नियममाह हारीतः,—

“मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भ-चयोमतः¶ ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः”-(१)—इति ॥

शङ्खः**—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राब्राह्मणाश्च विशेषतः†† ।

* पुण्डरीकानि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गर्ह्येषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ ब्रह्मयज्ञे च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ येचच्छिन्नाः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ नखैः स्मृताः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

¶ दर्भाच्योमतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** नास्तीदं मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

†† ब्राह्मणा हविरग्नयः,—इति अन्यत्र पाठः ।

(१) यातयामत्वञ्च,—“जीर्णञ्च परिभुक्तञ्च यातयाममिदं दयम्”—इत्युक्त-
लक्षणं, तद्वैपरीत्यमयातयामत्वम् ।

अथातयान्येतानि नियोज्यानि* पुनः पुनः”—इति ।
पवित्र-धारणे फलमाह मार्कण्डेयः,—

“कुश-पाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भ-वर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि तल-राशिभिवानलः”—इति ।

शातातपः,—

“जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृ-तर्पणे ।

अशून्यं तुं करं कुर्यात् सुवर्ण-रजतैः कुशैः”—इति ।

पवित्र-प्रकारमाह कात्यायनः,—

“अनन्तर्गभिणं साग्रं कुशं दिदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुचचित्”—इति ।

मार्कण्डेयः,†—

“चतुर्भिः दर्भ-पूज्यैश्च ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैक-न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥

त्रिभिः दर्भैः शान्ति-कर्म पञ्चभिः पौष्टिकन्तया ।

चतुर्भिश्चाभिचारांश्च१ कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम्”—इति ।

अत्रिः,—

* नियोज्याः स्युः—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अन्यूनं तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ मार्कण्डेयोऽपि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ चतुर्भिश्चाभिचारांश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) शान्तिर्धर्मद्वारा ऐहिकानिष्टहेतुदुरितनिवृत्तिः, तदर्थं यत् कर्म विहितं तत् शान्तिकर्मे युज्यते । पौष्टिर्धनाद्युपचयः, तत्फलकं कर्म पौष्टिकम् । अभिचारः शत्रुमारणादिः । स चाभिचारः प्रकृते श्रेणादिरूपतया पर्यवसितः ।

व्यामः,— “ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः ।

अलक्ष्मीः काल-कणीं च^(१) दुःखप्रं दुर्विचिन्तनम्* ।

प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः”—इति ।

दत्तोऽपि,—

“अज्ञानाद्यदि वा मोहा द्राचौ दुश्चरितं कृतम् ।

प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः”—इति ।

स्नान-प्रकारः चतुर्विंशत-मते विहितः,—

“स्नानमब्देवैतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।

कुर्याद्वाहतिभिर्वाऽयं यत् किञ्चेदमृचाऽपि वा†”^(२)—इति ।

* दुर्विचिन्तितम्, इति मु० पुस्तके पाठः ।

† यत्किञ्चेदमृचापि च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अलक्ष्मीर्लक्ष्म्या अग्रजा । कालकणीं चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गताऽष्टचिं-
शत्संख्यका योगिनी ।

(२) अवदैवतमन्त्राः ऋग्वेदे दशममण्डले नवमसूक्ते नव पठिताः, तत्र
प्रथमे त्रयोमन्त्रा आभिमारुते अपांस्पर्शं विनियुक्ततया प्रसिद्धाः । तत्र,
‘आपोहिष्ठा’—इत्यादिः प्रथमोमन्त्रः, ‘योवः शिवतमोरसः’—इत्यादिर्द्वि-
तीयः, ‘तस्मा अर’—इत्यादिस्तृतीयः । एतत् एव वाजसनेयसंहितायां एका-
दशाध्याये पठिताः । एवं सामवेदसंहितायामुत्तराग्र्ये नवमप्रपाठकस्य
द्वितीयार्द्धे तदृक्चयात्मकमेव दशमं सूक्तं पठितम् । वारुणमन्त्राश्च, ‘तत्त्वा-
यामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः’—इति पञ्च, ‘त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्’—इति द्वे,
‘इमं मे वरुणश्रुधि’—इति चेत्यष्टौ ऋचः हेमाद्रिणा लिखिताः । तत्र
तत्त्वायामीत्याद्याः पञ्च ऋचः, ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चदशर्चात्मके चतुर्विं-
शतिसूक्ते एकादशाद्याः । ‘त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वान्’—इति द्वे ऋचौ
ऋग्वेदे चतुर्थमण्डले विंशतिऋगात्मकप्रथमसूक्ते चतुर्थीपञ्चम्यौ । ‘इमं मे
वरुणश्रुधि’—इति च ऋग्वेदे प्रथममण्डले पञ्चविंशतिसूक्तस्थोनविंशतितमी
ऋक् । व्याहृतयोभूराद्याः प्रसिद्धाः । ‘यत्किञ्चेद’—इति च ऋग्वेदे
सप्तममण्डले एकाननवतितमे सूक्ते पञ्चमी ऋक् ।

कात्यायनोऽपि,—

“यथाऽहनि तथा प्रातः नित्यं स्नायादनातुरः” ।

दन्तान् प्रचाख्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत्—इति ।

अमन्त्रवदिति मन्त्र-संक्षेपोऽभिप्रेतः; यतः स एव आह,—

“अल्पलाट्टोम-कालस्य वज्रत्वात् स्नान-कर्मणः ।

प्रातः संक्षेपतः स्नानं† होम-लोपो विगर्हितः”—इति ।

काल-नियममाह जावालिः,—

“सततं प्रातस्त्याय दन्त-धावन-पूर्वकम् ।

आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्”—इति ।

चतुर्विंशति-मतेऽपि,—

“उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितेऽपिवा ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्व-पाप-प्रणाशनम्”—इति ।

उदिते इत्युदधाभिमुखे,—इत्यर्थः । उदयस्याप्युपरि स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युत्पद्येत,^(१) स्नान-पूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः ; सन्ध्यात्कर्षश्च योगि-याञ्चवल्क्येन‡ निषिद्धः,—

“सन्ध्या सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ”—इति ।

यथोक्तं स्नानं कुर्वन्नघमर्षणं^(२) कुर्यात् । तदाह शौनकः,—

* स्नायादतन्त्रितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† प्रातर्न तनुयात् स्नानं,—इति अन्यत्र पाठः ।

‡ याञ्चवल्केन,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) विहितकालादुत्तरकाले करणमुत्कर्षः ।

(२) “ऋतश्च”—इत्यादि ऋक्त्रयं अघमर्षणतया प्रसिद्धम् । तच्च ऋग्वेदे दशममण्डले न्युचात्मकं नवत्यधिकशततमं सूक्तम् । एतदेव सूक्तं तैत्तिरीया-रण्यके दशमप्रपाठके प्रथमानुवाके पठितम् ।

“स्नात्वाऽऽत्मानोवारि-मध्ये त्रिः पठेदघ-मर्षणम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्ग-तर्पणं विहितम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जल-मध्ये जलं क्षिपेत्”—इति ।

कार्णाजिनिः,—

“नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयन्मूर्द्धमानसः”—इति ।

तर्पयेदिति शेषः । नृसिंहपुराणे,—

“पितृन् पितृ-गणान् † देवानङ्गिः सन्तर्पयेत्ततः ।

देवान् देव-गणांश्चापि मुनीन्मुनि-गणानपि” ‡ ॥

चतुर्विंशतिमते,—

“स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् पितृ-देवताः ।

उत्तरीयं पीडयेदस्त्रं सन्ध्या-कर्म्म ततः परम्”(१)—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“वस्तोदकमपेक्षन्ते ये मृतादासकर्षिणः ॥

* व्यवस्थितम्,—इति अन्यत्र पाठः ।

† ऋषिगणान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पितृन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः—इत्यर्द्धमधिकं स० खो०
शा० पुस्तकेषु ।

§ दासकर्म्मणः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अनेन स्नानाङ्गतर्पणं स्नानप्रयोगश्चान्तर्भूतम्,—इत्युक्तं भवति ।

तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्”—इति ।

वस्त-निष्पीडन-मन्त्रस्तु,—

“ये के चास्मन्-कुले जाता अपुत्रागोत्रिणोभ्युताः ।

ते गृह्णन्तु * मया दत्तं वस्त-निष्पीडनोदकम्”—इति ।

॥ ० ॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥ ० ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च मत्स्यपुराणो,—

“एवं स्नात्वा ततः पञ्चादाचम्य च विधानतः † ।

उत्थाय वामसी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च ‡”—इति ।

कर्म कुर्यादिति शेषः । योगियाञ्चवल्काः,—

“स्नात्वैवं वामसी धौते ॥ अर्चिन्ने परिधाय च ।

प्रक्षाल्यो रू मृदा चाङ्गिः हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ¶”—इति ।

अत्र विशेषमाह व्यासः,—

“नोत्तरीयमधः कुर्यान्नोपर्याधस्थमम्बरम् ।

नान्तर्वासो विना जातु निवसेदसनं बुधः”—इति ।

अत्र मार्कण्डेयपुराणे,—

* दृष्यन्तु,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† वामनपुराणे, इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यथाविधि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ परिधायवा,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ शुक्ले,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रक्षालयेदिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अवमृज्यान् च* स्नातो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः ।

न च निर्धूनुयात्केशान् वासश्चैव न पीडयेत्”-इति ।

अथ कारणमाह गोभिलः†,—

“पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखात् ।

मध्यतः सर्व्व-गन्धर्व्वा अधस्तात् सर्व्व-जन्तवः ॥

तस्मात् स्नातो नावमृज्यात् स्नान-शास्त्रा न पाणिना”-इति ।

व्यासोऽपि,—

“तिस्रः कोट्योऽर्द्ध-कोटी-च यावन्त्यङ्गरुहानि वै ।

स्नवन्ति१ सर्व्व-तीर्थाणि तस्मान्न परिमार्ज्येत्”-इति ।

जावालिः,—

“स्नानं कृत्वाऽऽर्द्ध-वासास्तु विण्मूत्रं कुरुते यदि ।

प्राणायाम-त्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति”-इति ।

वस्तु विषये विशेषमाह भृगुः,—

“ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपतेरक्तमञ्जवम् ॥(१) ।

पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मल्लवदिष्यते”-इति ।

प्रजापतिरपि,—

* मरः,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† निर्धूनेत्,—इति सो० स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ देवणः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ वसस्ति,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

॥ रक्तमम्बरम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) उत्पन्नं उत्कटम् । रक्तविशेषणमिदम् ।

“क्षौमं वासः प्रसंशन्ति तर्पणे सदशन्तथा ।

काषायं धातु-रक्तं वा * सोल्यणं तच्च कर्हिचित्”—इति ।

देवलोऽपि,—

“स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्मा विपश्चिता ।

न तु सेवक-धौतेन† नाहंतन नः कुत्रचित्”—इति ।

नाहतेनेति समस्तं पदम् । आहत-लक्षणमाह पुलस्त्यः,—

“ईषद्वौतं नवं श्वेतं सदृशं यन्न धारितम् ॥ ।

आहतं तद्विजानीयात् सर्व-कर्मसु पावनम्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्त्रेतेषु कर्मसु ।

स्वाध्याय-होम-दानेषु‡ भक्ताचमनयोस्तथा”—इति ।

एतत्, सर्व-वर्म्मापलक्षणाद्यै, अनुत्तर-यस्य कर्ममात्र-निषेधात् ।

तथा च शृगुणोक्तम्,—

“विकच्छोऽनुत्तरीयश्च नम्रश्चवस्त्रएवच ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रं स्थितयेदपि** ॥

नम्रोमलिन-वस्त्रः स्थानमशुार्द्र-पटः स्मृतः ।

* काषायधातुवस्त्रं च,—इति सु० पुस्तके, काषायधातुरक्तं वा,—इति
श्रा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तीदं सु० पुस्तके ।

‡ रजकधौतेन,—इति सो० श्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ नाहतेन च,—इति श्रा० पुस्तके पाठः ।

॥ धारितं,—इति श्रा० पुस्तके पाठः ।

ग स्वाध्यायोत्सर्गदानेषु,—इति सो० श्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

** न नम्रस्थितयेदिति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नग्नस्तु दग्ध-वस्त्रः स्थान्नग्नः स्नूत-पटस्तथा"—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।

नैक-वस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजोनाचमने जपे”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“एकवस्त्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवताऽर्चनम्”—इति ।

अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्करः,—

“अलाभे धौतवस्त्रस्य शाण-चौमाविकानि च ।

कुतुपं योग-पट्टञ्च*^(१) विवासस्तु न वै भवेत्”—इति ।

कुतुपं योग-पट्टं च, धारयेदिति शेषः ।

॥०॥ इति वस्त्र-धारण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ, ऊर्ध्वपुण्ड्र-विधिः † ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः,—

“पर्वताग्रे नदी-तीरे धर्म-क्षेत्रे विशेषतः ।

सिन्धु-तीरे च वल्मीके तुलसी-मूल-मृत्तिकाम् ‡ ॥

मृद एतास्तु संग्राह्याः१ वर्जयेत्वन्यमृत्तिकाम् ।

श्यामं शान्ति-करं प्रोक्तं रक्तं वश्य-करं भवेत् ॥

* कुतुपं योगपादञ्च,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।
एवं परत्र पठितं ।

† त्रिपुण्ड्रविधिः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तुलसीमूलमाश्रिते,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ सम्पाद्याः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) कुतुपोनेपालकम्बलः । योगपट्टम् ‘योगपाटा’—इति प्रसिद्धम् ।

श्री-करं पीतमित्याहु वैष्णवं श्वेतमुच्यते ।
 अङ्गुष्ठः पुष्टि-दः प्रोक्तो मध्यमाऽऽयुष्करी भवेत् ॥
 अनामिकाऽन्न-दा नित्यं मुक्ति-दा च* प्रदेशिनी ।
 एतैरङ्गुलि-भेदैस्तु कारयेन्न नखैः स्पृशत् ॥
 वर्त्ति-दीपाकृतिं वाऽपि वेणु-पत्राकृतिं तथा ।
 पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥
 मत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि शङ्खाकारमतः परम् ॥
 दशाङ्गुल-प्रमाणन्तु उत्तमोत्तममुच्यते ।
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ॥
 सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्युतम् ।
 चतुस्त्रिंशद्भ्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवेत् ॥
 ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।
 माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्ध-मूलके † ॥
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णुरित्यभिधीयते ।
 तत्पार्श्वे बाहु-मध्ये मधु-सूदनमनुस्मरेत् ॥
 त्रि-विक्रमं कण्ठ-देशे वाम-कुक्षौ तु वामनम् ।
 अधरं बाहुके वामे हृषीकेशन्तु कर्णके ‡ ॥
 द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति गूर्ङ्गनि ॥
 पृष्ठे तु पद्मनाभन्तु ककुदामोदरं स्मरेत् ।

* मुक्तिदाण, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कण्ठ-मूलके, — इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कण्ठवे, — इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

पुत्रा-काले च होमे च सायं प्रातः * समाहितः ।

नामानुचार्यं विधिना धारयेद्दूर्द्धपुण्ड्रकम्—इति ।

सत्यव्रतोऽपि,—

“मन्त्राक्तो धारयेन्नित्यं ऊर्द्धपुण्ड्रं विना तु तत् ।

यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्”—इति † ।

“ऊर्द्धपुण्ड्रं मृदा गुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते ।

स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा ‡ पूज्य एव न संशयः”—इति ।

॥०॥ इति ऊर्द्धपुण्ड्र-प्रकरणम् ॥०॥

प्रातःस्नान-प्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ।

तत्र शङ्खः,—

“स्नानन्तु द्विविधं प्रोक्तं गौण-मुख्य-प्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं भवेत्”—इति ।

तत्र, मुख्य-स्नानस्य षट्-प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रिया-स्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम्” ॥

एतेषां लक्षणमाह शङ्खः,—

“अस्नानस्य पुमान्नाहो जपान्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्य-स्नानं प्रकीर्तितम् ॥

* सायं काले,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† ‘मन्त्रोक्त’—इत्यारभ्य, ‘इति’ इत्यन्तोऽग्रस्य नास्ति मु० पुस्तके ।

‡ चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा—इति मु० पुस्तके पाठः ।

चाण्डाल-शव-यूपांश्च^(१) स्पृष्ट्वाऽस्नानं रजस्वलात् ।
 स्नानार्चसु यदाप्नोति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
 पुण्य-स्नानादिकं[†] यत्तु दैवज्ञ-विधि-चोदितम् ।
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत्[‡] प्रयोजयेत् ॥
 जप्नुकामः पवित्राणि^(२) अर्चिष्यन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद् यस्तु ॥ क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम[¶] स्नानमभ्यङ्ग-पूर्वकम्^(३) ।
 मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रिया-स्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया—इति ।

यद्यपि, मध्याह्न-स्नानस्य नेदानीमवसर स्थापि प्रातःस्नानवत्तस्य
 नित्यत्वात् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वञ्च व्याघ्रपादेनोक्तम्,—

* चाण्डालशवपूजादि,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुण्यस्नानादिकं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ विधिचोदितं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ सकामस्तत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ समाचरेन्नित्यं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

¶ मलापकर्षणं स्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) यज्ञिययूपस्पर्शापि निषिद्धाः । स च वह्निः कर्मण्य ऊर्द्धमेव मन्तव्यः ।
 गोभिलेन त्वत्र हेमादिकं विहितम् (गो० गृ०—३५०३का० ३४—
 ३८ सूत्रम्)

(२) पवित्राणि मन्त्रान् ।

(३) अभ्यङ्गश्च,—“मूर्द्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम् । स्नोताभि-
 स्तर्पयेद्वाह्ण अभ्यङ्गः स उदाहृतः”—इत्यायुर्वेदेताञ्जल्यः ।

“प्रातः स्नायी भवेन्नित्यं मध्य-स्नायी भवेदिति^(१)” ।

कूर्मपुराणे,—

“ततो मध्याह्न-समये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

पुष्पाक्षतान्^(२) कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव च ।

नदीषु देवखातेषु तडागेषु* सरःसु च ॥

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रश्रवणेषु च^(३) ।

परकीय-निपानेषु^(४) न स्नायाद्दे कदाचन ॥

पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वाऽसम्भवे पुनः”—इति ।

तत्राधिकार्यनधिकारिणो व्यासे विभजते†,—

“स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्ने निरामयः ।

* तटाकेषु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राधिकार्यनधिकारिणौ विभजते,— मु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र नित्यपदं काकाद्विगोत्रकन्यायात् पूर्व्येण प्रातःस्नायीत्यनेन परेण च मध्यस्नायीत्यनेनान्वेति । मध्यस्नायी मध्याह्नस्नायी । तथा च नित्य-पदसंबन्धान्नित्यत्वं सिद्धम् । तदुक्तम् । “नित्यं सदा यावदायुर्न कदा-चिदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुते-र्वीप्सया च तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्”—इति ।

(२) अक्षतायवाः । “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः”—इति स्मरणात् । यवा-नामासादनञ्च तर्पणार्थमिति बोध्यम् । एवं तिलानामपि ।

(३) गर्त्तान्, “धनुः सङ्खाख्यस्तौ च गतिर्योसां न विद्यते । न ता नदी-शब्दवद्वा गर्त्तान्ते परिकीर्त्तिताः”—इत्युक्तलक्षणाः ।

(४) परकीयत्वं परस्वामिकत्वं तेन परस्वानिते निपाने उत्सर्गात्परं न पिण्डोद्धारः,—इत्येके निबन्धारः । परकीयत्वं परकृतत्वं तेनेत्सर्गात् परमपि पिण्डोद्धारः,—इत्यपरे ।

न मुक्ताऽलङ्कृतो रोगी* नाज्ञातेऽभसि नाकुलः"—इति ।

आश्रम-भेदेन स्नान-व्यवस्थामाह दत्तः,—

“प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।

यतेस्त्रिसवनं प्रोक्तां सकृन्तु ब्रह्मचारिणः”—इति ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वतामाह व्यासः,—

“मन्त्र-पूतं जले स्नानं प्राज्ञः स्नान-फल-प्रदम् ।

न वृथा वारि-मग्नानां यादसामिव तत्-फलम्” ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

“मत्स्य-कच्छपां मण्डूकास्तोये मग्नान्निशान् ।

वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं कश्चित्”—इति ।

समन्वत्वं द्विजाति-विषयम् । यदाह विष्णुः,—

“ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।

तुष्णीमेव हि गृहस्थ स्त्रीणाञ्च कुह-नन्दन”—इति ।

‘स्नानार्थं मृदमाहरेदित्’—इति यदुक्तं, तत्र विशेषमाह शातातपः,—

“शुचि-देशान्तुष्टं संग्राह्या शर्कराश्लादि-वर्जिता ।

रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्रुता ॥

मृत्तिकाऽऽखूत्कराक्षेपाद् विलाच्च ॥ वरिवृत्तयोः ।

* योगी,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† त्रिसवनस्नानं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कूर्मक,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ शुचौ देशे तु,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ जलाच्च,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

कृत-शौचाऽवशिष्टा च* न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ।

मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।

न गोमूत्र-पुरीषे तु गृहीयाद्बुद्धिमान्नरः”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि,—

“गलोदकान्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् चितौ ।

त्रिधा कृत्वा मृदन्तान्तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥

अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां चालनन्तु तैः ।

भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् चालने मृदसङ्करम्†”—इति ।

शौनकोऽपि,—

“प्रथतो मृदमादाय दूर्वाऽपामार्ग-गोमयम् ।

एकदेशे पृथक् कुर्यात् * * * *”—इति ।

वशिष्ठः,—

“मृदेकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि ।

अधश्च तिमृभिः कार्यं ‡ षड्भिः पादौ तथैव च ।

प्रक्षाल्य सर्व-कायन्तु द्दिराचम्य यथाविधि”—इति ।

काय-प्रक्षालनानन्तरभावि-कर्त्तव्यमाह? शौनकः,—“गायत्र्या
आदित्योदेवता ख्याताऽतो देवा॥—इति मृदमभिमन्त्रयेत्,—ततो

* कृतशौचावशेषाच्च,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† कुर्यात्क्षालनेमृदसङ्करः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अधश्चतसृभिः कार्यं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ क्षात्यमाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ गायत्र्या आदित्या अवष्टिख्याता ततो देवा—इति सो० शा० पुस्तकयोः
पाठः ।

यत इन्द्र खस्तिदा विशस्पतिर्विरक्तो विमृध इन्गं सुमेजरितरिति
मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वादि-क्रमेण^(१) ततः सम्भा-
र्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वन्तु मन्त्रवत्” ।

‘अथक्रान्ते’—इत्यादयो मृद्ग्रहण-मन्त्रा यजुर्वेद-प्रसिद्धाः^(२) ।

“पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमीरिति ब्रुवन्^(३) ।

अग्रमग्रं चरन्तीनामौषधीनां वनेवने ॥

तासामृषभ-पत्नीनां सुरभीणां शरीरतः ।

उत्पन्नं लोक-सौख्यार्थं पवित्रं* काय-शोधनम् ॥

त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापञ्च हर गोमय” —इति ।

* पावनं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) अतोदेवा इति मन्त्रः ऋग्वेदे (१।२२।१६।) एवं सामवेदे उत्तरार्चिके
(८।२।५।६।) यत इन्द्र इति ऋग्वेदे (८।६१।१३।) सामवेदे कृन्दस्यार्चिके
(३।३।४।२।) उत्तरार्चिके (५।२।१५।१।) तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।)
खस्तिदा विशस्पतिः इति ऋग्वेदे (१०।१५२।२।) तैत्तिरीयारण्यके
(१०।५५।) अथर्ववेदे (८।५।२२) परं तत्र विशस्पतिरिति पाठः ।
विरक्तो विमृध इति सामवेदे उत्तरार्चिके (६।३।७।१) इन्गं सुमे
जरितः,—इत्यादिकोमन्त्रोनास्माभिरुपलब्धः । इदं सुमेजरः,—
इत्यादिकोमन्त्रः अथर्ववेदे (१४।२।६।) दृश्यते । अनुमीयते चात्रा-
दर्शपुस्तकेषु लेखकप्रमादात् पाठोऽन्यथा जातः ।

(२) तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठकस्य प्रथमानुवाके ।

(३) अत्र, “पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन्”—इत्येव पाठो मम
प्रतिभाति । स एव अग्रमग्रमिति मन्त्रः पश्चात् पठितः । यथोक्त-
पाठे त्वनुष्टुप्कृन्दसोमङ्गापत्तिः । परमस्मदवलोकितेषु सर्वेषु पुस्तकेषु
तथैव दृष्टत्वात् तथैव रक्षितः ।

“काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यां^(१) अङ्गमङ्गसुपसृशेत्”—इति ।
दूर्वाद्येन,—इति शेषः ।

“अपापमपक्विविषमपकृत्य मपोरप* अपामार्गं, त्वमस्माकं दुष्टं
भयं नुद स्वाहेत्यपामार्गेणाङ्गमङ्गसुपसृशेत् । अथ हिरण्यं शृङ्गमापो
देवीरपस्तवन्तरित्यप उपस्थाप, सुमित्रियान इत्यपः स्यूया दुर्मित्रि-
यान इति वह्निः चिपेत् । ततः, इन्द्रः शुद्ध इत्युच्चा चापः प्रविश्य†
मनसा जपेत्^(२) ।

“तच्च गायेत सामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

शिवेन मे^(३) जपित्वेदमाप इत्यप आशवेत्”—इति ।

वशिष्ठः,—

* मपातवः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† इन्द्रः शुद्ध इत्युच्चापः प्रविश्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) काण्डात् काण्डादिति द्वौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यके दशमप्रपाठके प्रथ-
मानुवाके पठितौ । तच्च काण्डात् काण्डादिति प्रथमोमन्त्रः । याज्ञतेन
प्रतनोषीति द्वितीयोमन्त्रः ।
- (२) हिरण्यशृङ्गमिति तैत्तिरीयारण्यके (१०।१।) आपोदेवीरपस्तवन्तः,—
इत्यादिको मन्त्रो नास्माभिरपलब्धः । ऋग्वेदे (१।२३।१८) अथर्व-
वेदे च (१।४।१) आपोदेवीरुपकृत्ये,—इत्यादिको मन्त्रो दृश्यते । एवं
ऋग्वेदे (१।८।२) आपोनदेवीरुपयन्ति,—इत्यादिर्मन्त्रो दृश्यते ।
अत्राप्यादर्शपुस्तकेषु लेखकप्रसादः सम्भाव्यते । सुमित्रियान इति
दुर्मित्रियान इति चैतौ मन्त्रौ तैत्तिरीयारण्यकस्य दशमप्रपाठकस्य
प्रथमानुवाके पठितौ । इन्द्रः शुद्ध इति मन्त्रोऽपि नोपलब्धः । परन्तु
सामवेदे उत्तरार्धिके (३।२।६।२) इन्द्र शुद्धोऽन,—इत्यादिको मन्त्रो
दृश्यते । सम्भावयामः अत्रापि लेखकप्रसाद एव प्रभवति ।
- (३) शिवेन मे,—इति तैत्तिरीयारण्यके (१०।७७।)

“ये ते श्रतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेदुधः :

कुरुचेन्नं गयां गङ्गां प्रभाषं नैमिषं जपेत्*”—इति ।

शङ्खः,—

“प्रपद्ये वरणं देवमन्त्रसां पतिमीश्वरम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्व्व-पापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्व्वघौघ-निसृदनम् ।

सान्निध्यमस्मिंश्चित्तये क्रियतां मदनुग्रहात् ॥

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्व्वानप्सुषदस्तथा ।

अपः पुण्याः पवित्राश्च † प्रपद्ये वरणं तथा ।

शमयन्त्वाग्ने मे पापं रचन्तु च सदैव माम्”—इति ।

वशिष्ठः,—

“आपोहिष्ठेदमापश्च द्रुपदादिव इत्यपि ।

तथा हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिरन्तः^(१) ॥

ततोऽर्कमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्जान्तर्जले बुधः ।

* तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सर्व्वघौघनिसृदनम्,—इत्यादि, ‘अपः पुण्याः पवित्राश्च’—इत्यन्तं नास्ति स० सो० आ० पुस्तकेषु ।

(१) आपहिष्ठा,—इति ऋग्वेदे (१०।६।१।) वाजसनेयिसंहितायां (११।५। ११।) सामवेदे उत्तरार्चिके (६।२।१०।१।) अथर्व्ववेदे (१।५।१।) इद-
माप इति ऋग्वेदे (१।२३।२२।) एवं (१०।६।८।) द्रुपदादिव इति
अथर्व्ववेदे (६।११।५।३।) हिरण्यवर्णा इति तैत्तिरीयसंहितायां (५।६।
१।४।) अथर्व्ववेदे (१।३३।१।) पावमान्योमन्त्राः सामवेदे कृत्स्नार्चिके
पावमानकाण्डे बहवः पठिताः । अन्यत्रापि वञ्चनम् ।

प्रणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीसार्ध-मर्षणम्”—इति ।

विष्णुरपि,—“ततोऽभु निमग्न स्तिरघ-मर्षणं जपेत्, तद्विष्णोः
परमं पदमिति वा, द्रुपदां सावित्रो वा, युंजते मन इत्यनुवाकं
वा, पुरुष सूक्तं वा^(१), स्नात-सार्द्र-वासा देवर्षि-पितृ-तर्पणमभ्यस्य
एव कुर्यात्”—इति । मेधातिथिरपि,—

“ततोऽभसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदघ-मर्षणम् ।

प्रदद्यान् मूर्द्धनि तथा महाव्याहृतिभिर्जलम्”—इति ।

वसिष्ठः,—

“स्नात्वा संगृह्य वासोऽन्यदुरु संशोधयेन्मृदा ।

अपवित्रीकृतौ तौ तु* कौपीनास्त्राव-वारिणा ॥

योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राभसि† दिजः ।

स तीर्थ-फलमाप्नोति तीर्थे तु दिगुणं फलम्‡”—इति ।

तत्रानुक्त्यमाह योगिध्याञ्जलक्यः,—

* अपवित्रीकृते ते तु,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† कुत्राभसि, —इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भवेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) तद्विष्णोरिति ऋग्वेदे (१।२२।२०।) सामवेदे उत्तरार्चिके (८।२।५।४।)
अथर्ववेदे (७।२६।७।) युञ्जते मनः इत्यनुवाकश्च तैत्तिरीयारण्यकस्य
चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयः । एवं वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमस्य पञ्चमः ।
तथा तैत्तिरीयसंहितायाः प्रथम-द्वितीय-त्रयोदशः । पुरुषसूक्तश्च
ऋग्वेदे दशम-नवतितमस्य प्रथमं सूक्तम् । वाजसनेयिसंहितायां
एकत्रिंशतः प्रथमोऽनुवाकः । तैत्तिरीयारण्यकस्य तृतीयस्य द्वादशो
ऽनुवाकः । एवं अथर्ववेदस्य उनविंशति-यष्टः ।

“यएष विस्तृतः* प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान् कुर्याच्चेत् तत्रायं विधिरुच्यते ।

स्नानमन्तर्जले चैव मार्ज्जनाचमने† तथा ॥

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

अघमर्षण-सूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ॥

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः”—इति ।

॥०॥ इति माध्याह्निक-स्नानम् ॥०॥

अथ नैमित्तिक-स्नानम् ।

तत्र मनुः,—

“दिवाकीर्त्ति† सुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्-स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति” ॥

दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । अङ्गिराः,—

“शव-स्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्-स्पृष्टि-स्पर्शने ‡ सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्ध्येत्”—इति । पतितादि

* विस्तृतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दिवाकीर्त्तं,—इति सो० पुस्तके, दिवाकृत्य,—इति शा० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

‡ शवतत्-स्पृष्ट्युपस्पर्शने,—इति शा० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

स्पृष्टिं सनारभ्य तृतीयस्य सचेलं स्नानं, चतुर्थस्य तु उदकोप-
स्पर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः,—

“उपस्पृशेच्चतुर्थसु तदूर्द्धं प्रोक्षणं स्यतम्”—इति ।

यत्तु सम्बर्त्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्,—

“तत्-स्पृष्टिं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

ऊर्द्धमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा” —इति ।

तदबुद्धि-पूर्व-स्पर्शन-विषयम् । तथा च संप्रहकारः,—

“अबुद्धि-पूर्वक-स्पर्शं द्वयोः स्नानं विधीयते ।

चयाणां बुद्धि-पूर्वं तु तत् स्पृष्टि-न्याय-कल्पना”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

“चाण्डाल-सूतिक-श्वैः संस्पृष्टं संस्पृशेद् यदि ।

प्रमादान्तत आचम्य अपं कुर्यात् समाहितः ॥

तत्-स्पृष्टि-स्पृष्टिं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं † द्विजोत्तमः ।

आचमेत विगुह्यार्थं ‡ प्राह देवः पितामहः” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“उदक्या सूतिभिः § स्नायात् संस्पृष्टः तैरुपस्पृशेत् ।

अग्निङ्गानि (१) जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत्”—इति ।

एतदण्डाद्यन्तरित-स्पर्श-विषयम्, अन्यथा द्वयोः स्नानमित्यनेन

* यथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† संस्पृष्टात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ आचमेतद्विशुद्ध्यर्थं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ उदक्याऽशुचिभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अग्निङ्गानि ‘आपोहिष्ठा’ इत्यादीनि ।

विरोधः प्रसज्येत । वस्त्रान्तरित-स्पर्शने तु दण्डान्तरित-न्याय-प्राप्ता
वाह* प्रचेताः,—

“वस्त्रान्तरित-संस्पर्शः साक्षात् स्पर्शाऽभिधीयते ।

साक्षात् स्पर्शं तु यत् प्रोक्तं तद्वस्त्रान्तरितेऽपि च”—इति ।

चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमुक्तम्,—

“बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् लोकायतिक-कापिलान् ।

विकर्मस्थान् दिजान् स्पृष्ट्वा सचेलोजलमाविशेत् ॥

कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामोऽधिको मतः”—इति ।

चाण्डालादि-स्पर्श-निमित्त-स्नाने † विशेषमाह विष्णुः,—

“स्नानार्हो योनिमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

योगियाञ्जवल्करोऽपि,—

“तृष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादणुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्”—इति ।

॥०॥ इति नैमित्तिक-स्नान-प्रकरणम् ॥०॥

* यत्र वस्त्रान्तरितस्पर्शनं तत्र न दण्डान्तरितन्यायः । तथा च,—इति
सु० पुस्तके पाठः ।

† निमित्तमृतस्नाने—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अथ काम्य-स्नानम् ।

तत्र पुलस्त्यः,—

“पुष्टे च जन्म-नक्षत्रे व्यातीपाते च वैष्टतौ ।
 अमावास्यां^(१) नदी-स्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
 चैत्र-कृष्ण-चतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिव-सन्निधौ ।
 न प्रेतत्वमाप्नोति* गङ्गायाञ्च विशेषतः ॥
 शिवलिङ्ग-समीपे तु यत्नोयं पुरतः स्थितम् ।
 शिव-गङ्गेति विज्ञेय† तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत्”—इति ।

यमोऽपि,—

“कार्त्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्व्व-पापैः प्रमुच्यते ।
 माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्व्व-किल्बिषैः ॥
 जैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां‡ हस्त-संयुते ।
 दशजन्माघद्वा गङ्गा तेन पाप-हरा स्रता”—इति ।

विष्णुः,—

“सूर्य्यग्रहण-तुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमौ ।
 अरुणोदय-वेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि सिताऽष्टमी ।
 स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय-फलं लभेत्”—इति ।

* न स प्रेतत्वमाप्नोति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शिवतीर्थमिति ख्यातं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ द्वादश्यां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

आदि*पुराणे,—

“कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्य-भुक् क्षान्तः† सर्व-पापैः प्रमुच्यते ॥

तुला-भकर-मेषेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् ।

हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातक-नाशनम्”—इति ।

मत्स्यपुराणे,—

“आषाढादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।

विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गो-प्रदो‡ भवेत् ॥

स वैष्णव-पदं याति विष्णु-व्रतमिदं स्मृतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपिॴ,—

“सर्व-कालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।

तुष्यत्यामलकैर्विष्णु रेकादशां विशेषतः ॥

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।

सप्तमीं नवमीश्चैव पर्व-कालञ्च ॥^(१) वर्जयेत्”—इति ॥

विष्णुः,—

* आदित्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्नातः,—इति स० सो० ग्रा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ सप्रदो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ॴ मार्कण्डेयपुराणे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ पञ्चपर्वसु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) पर्वणि च,—“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावस्याथपूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च”—इत्युक्तञ्चक्षयानि ।

“बालाश्च तरुणा वृद्धा नर-नारी नपुंसकाः ।
 स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
 माघे मास्युषसि स्नात्वा विष्णु-लोकं स गच्छति”—इति ॥
 ॥०॥ इति काम्य-स्नानम् ॥०॥

अथ मलापकर्षण-स्नानम् ।

तत्र वामनपुराणम्,—

“नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे
 क्षौरं च शुके च कुजे च मांसम् ।
 बुधे च योषित्परिवर्जनीया
 शेषेषु सर्वेषु सदैव कुर्यात्”—इति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

“सन्तापः कान्ति* रत्नायुर्धनं निर्धनता तथा ।
 अनारोग्यं सर्व-कामाः अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु”—इति ।

मनुरपि,—

“पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायाञ्च तथा त्रिथौ ।
 तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुर्भ्यां विहीयते”—इति

गर्गोऽपि,—

“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रवि-संक्रमे ।
 द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योः तैल-स्युषं विवर्जयेत्”—इति ।

* सन्तापश्चान्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

बौधायनोऽपि, *—

“अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां नवम्याञ्च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्ज्येन् पर्व-सन्धौ तथैवच”—इति ।

गर्गोऽपि,—

“न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयोदश्यान्तिथौ तथा ।

शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः”—इति ।

एवं सर्व्वास्त्रपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधे प्राप्ते तैल-विशेषेणाभ्य-
नूजानाति प्रचेताः,—

“सार्धपं गन्ध-तैलञ्च यत्तैलं पुष्प-वासितम् ।

अन्य-द्रव्य-युतं तैलं न दुष्यति कदाचन”—इति ।

यमोऽपि,—

“घृतञ्च सार्धपं तैलं यत्तैलं पुष्प-वासितं ।

न दोषः पक्व-तैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः”—इति ।

॥०॥ इत्यभ्यङ्ग-स्नानम् ॥०॥

क्रियाऽङ्ग-स्नानन्तु नित्य-स्नानवदनुष्ठेयम् ।

“प्रातः शुक्ल-तिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सुधीः” ।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्ग-स्नानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्गत्वं पुराणे
स्पष्टीकृतम्,—

“धर्म-क्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।

क्रियाऽङ्गं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदमयैर्द्विजैः”—इति ।

* यमोपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देवमयै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथ क्रिया-ज्ञानम् ।

तत्र शङ्खः,—

“क्रिया-ज्ञानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधि-पूर्वकम् ।

मृद्गिरिद्विष्य कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्त्वन्मज्ज्य * चोपसृश्या† यथाविधि ।

तीर्थस्थावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ।

प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमौश्वरम्‡ ॥

याचितं देहि मे तीर्थं सर्व-पापापनुत्तये ।

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघ-विनिस्त्रदनम् ॥

सान्निध्यमस्मिंश्चित्तये क्रियतां मदनुगृहात्”—इति ।

षट्सपि स्नाने षु मुख्यानुकल्पाभ्यां जल-विशेषो विष्णुपुराणै
निरूपितः,—

“नदी-नद-तडागेषु देवखात-विलेषु च ।

नित्य-क्रियाऽर्थं स्नायीत गिरि-प्रस्रवणेषु च ॥

कूपे वोद्धृत-तोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ।

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

* निमग्नस्त्वन्मज्ज्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चोपविश्य,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ पतिमूर्त्तितम,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

ततोऽपि सारसं पुष्पं तस्मान्नादेयमुच्यते ।

तौर्ध-तौचं ततः पुष्पं ततो गङ्गन्तु सर्व्वतः”—इति ।

मरीचिः,—

“भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्”—इति ।

निषिद्ध-जलमाह व्यासः,—

“अनुत्सृष्टेषु न स्नायात्तथैवासंस्तुतेषु च* ।

आत्मीयेष्वपि न स्नायात्तथैवाल्पजलेष्वपि”—इति ।

व्यासोऽपि,†—

“नद्यां यच्च परिभ्रष्टं नद्यायच्च‡ विनिःसृतम् ।

गतं प्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्ज्जयेत्”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“अन्यैरपि कृते कूपे सरोवाण्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं समाचरेत्”—इति ॥

प्रतिप्रसवमाह मनुः,—

“अलाभे देव-खातानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य चतुरः पिण्डान् पारक्ये स्नानमाचरेत्”—इति ॥

उष्णोदकं१ निषेधयति शङ्खः,—

* तथैवासंस्तुतेषु च,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† पुण्डरीकोऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नद्यां यच्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ उष्णोदकस्नानं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“स्नातस्य वह्नि-तप्तेन तथैव पर-वारिणा ।

शरीर-शुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नान-फलं लभेत्”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“यथा तृष्णोदक-स्नानं यथा जयमवैदिकम् ।

यथा त्वग्नौचिरे दानं यथा भुक्तमसाधिकम्”—इति ।

यत्तृष्णोदकस्नान* विधानम्,—

“आप एव सदा पूता स्नासां वह्निर्विशोधकः ।

ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाग्निः पावनं स्रतम्”—इति ।

षट्त्रिंशन्मतेऽपि,†—

“आपः स्वभावतोमेध्याः किं पुनर्वह्नि-संयुताः ।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा”—इति ।

तदातुर-स्नान-विषयम्‡ । तथाच यमः,—

“आदित्य-किरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वह्निना ।

आघ्नातमातुर-स्नाने प्रशस्तं स्नात् शृतोदकम्”—इति ।

यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदक-स्नानमनिषिद्ध-

मित्याह यमः,—

“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियांगं ॥ मल-कर्षणम् ।

तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदक-परोदकैः”—इति ।

* स्नान,—इति नास्ति शा० सो० पुस्तकयोः ।

† षट्त्रिंशन्मतेऽपि,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तदातुर-विषयम्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ न शुभोदकम्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ क्रियायां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

यदपि बद्धमनुनेोक्तम्,—

“मृते जन्मनि संक्रान्ती आद्वे जन्मदिने* तथा ।

अस्पृश्य-स्पर्शने चैव न स्नायादुष्ण-वारिणा ॥

संक्रान्त्यां भानु-वारे च सप्तस्थां राज्ञ-दर्शने ।

आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्ण-वारिणा ॥

पौर्षमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्ण-वारिणा ।

स गोहत्या-कृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः”—इति ।

तत्रोक्तेषु मरणादिषु नेाणोदकैः स्नायात्, अपि तु परकीयै-
रुद्धृतोदकैर्वेत्युक्तमिति न विरोधः† । उष्णोदक-स्नाने विशेषमाह
व्यासः,—

“शीतास्वप्नु निषिच्योष्णा मन्त्र-संभार-संभृताः ।

गेहेऽपि शस्यते स्नानं नदी-फल-समं विदुः‡”—इति ।

गौणन्तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति ॥

॥०॥ इति क्रिया-स्नानम् ॥०॥

अथ सन्ध्याविधिः ।

तत्र सन्ध्या-स्वरूपं दत्तो दर्शयति,—

“अक्षोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य-नक्षत्र-वर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्व-दर्शिभिः”—इति ।

* जन्मतिथौ,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तोदकैर्वेति न विरोध इत्युक्तम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तद्धीनमफलं बहिः,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

यद्यपि काल-वाचकत्वेनात्र सन्ध्या-शब्दः प्रतीयते, तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्या-शब्देनोपलक्ष्यते । तथा देवतया उपलक्षणमुपलक्ष्य* मूल-वचने कर्म-परत्वेन सन्ध्या-शब्दः प्रयुक्तः ।

अथवा,—सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या । अतएव व्यासः,—

“उपास्ते सन्धि-वेलायां निशाया दिवस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु† प्रवदन्ति मनीषिणः”—इति ।

तां क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः,—

“सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ”—इति ।

सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा,—

“सन्ध्या-त्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा”—इति ।

तत्र, काल-भेदेन देवताया नामादि-भेदमाह‡ व्यासः,—

“गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिधा§ स्मृता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माद्गायन्तं चाचते यतः ॥

सविह-द्योतनात् सैव ॥ सावित्री परिकीर्त्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वायूपत्वात् सरस्वती”—इति ।

वर्ण-भेदः स्मृत्यन्तरेऽभिहितः,—

* तथा च देवताया उपलक्षणमुपलक्ष्य,— इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† तस्मात्तत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ नामभेदमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ त्रिषु,—इति शा० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ सैव,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्षिका ।

सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्ष-भेदतः ॥

गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।

सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूप-भेदतः”*—इति ।

उपासनमभिधानम् । अतएव तैत्तिरीय ब्राह्मणम्,—“उद्यन्तमस्त्रं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्रुते ऽसावादित्यो ब्रह्मेति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद”—इति । अयमर्थः, वक्ष्यमाण-प्रकारेण प्राणायामादिकं कर्म कुर्वन् यथोक्त-नाम-रूपोपेतं सन्धा-शब्द-वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन्नैहिकमा-मुष्मिकञ्च सकलं भद्रमश्रुते । य एवमुक्त-ध्यानेन शुद्धान्तःकरणे ब्रह्म साक्षात् कुरुते, स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन्नज्ञानाज्जीवं प्राप्नोति यथोक्त-ज्ञानेन तदज्ञानापगमे ब्रह्मैव प्राप्नोति,—इति । व्यासोऽपि एतदेवाभिप्रेत्याह,—

“न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केन चित्”—इति ।

तत्र, प्रातःसन्ध्यायाः काल-परिमाणमाह दत्तः,—

“रात्र्यन्त-याम-नाडी द्वे सन्धादिः काल उच्यते ।

दर्शनाद्रवि-रेखाया स्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः”—इति ।

* ‘गायत्रीब्रह्मरूपातु,’—इत्यादिः ‘रूपभेदतः’—इत्यन्तोऽयस्यः मुद्रिता-तिरिक्तपुस्तकेषु नास्ति ।

† यथोक्तनामभिध्येय रूपोपहितं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आ-सङ्गवं प्रातः सन्ध्याया गौणः कालः, आ-प्रदोषावसानं च
सायंसन्ध्यायास्तदाह वृहन्मनुः,—

“न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्या-कालोऽतिपत्यते ।

मुख्य-कल्पोऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्यतः”—इति ।

कूर्मपुराणे सन्ध्यापास्ति-प्रकारो दर्शितः,—

“प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु च समाहितः* ।

प्राणायाम-त्रयं कृत्वा ध्यायेत्† सन्ध्यामिति श्रुतिः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य श्रुतेनाब्धैवतेन तु”—इति ।

बृहस्पतिः,—

“बद्धाऽऽसनं नियम्यासून् स्रत्वाऽऽचार्यादिकं तथा ।

सन्निमीलित-दृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्”—इति ।

प्राणायाम-लक्षणं मनुराह,—

“सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदाद्यत-प्राणः प्राणायामः स उच्यते”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“गायत्रीं शिरसा साङ्गं जपेद्वाहृति-पूर्विकाम् ।

दश-प्रणव-संयुक्तां‡ त्रिरयं प्राण-संयमः”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्योऽपि, १—

* प्रागग्रेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुसमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ध्यायन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिप्रणवसंयुक्तां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ याज्ञवल्क्योऽपि,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“भृशुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कार-समायुक्त* स्तथा तत्सवितुः परम् ।

ॐ आपोज्योतिरित्येतच्छिरः पश्चात् प्रयोजयेत् ॥

त्रिरावर्त्तन-योगात्तु प्राणायामः प्रकीर्त्तितः†”—इति ॥

स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचक-भेदेन त्रिविधो ज्ञेयः ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः,—

“पूरकः कुम्भको रेच्यः‡ प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाऽऽकृष्ट उच्छ्वासेभ्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलः श्वासे रेच्यमानसु रेचकः”—इति ।

मार्जनमाह व्यासः ।

“आपोहिष्ठेत्यूचैः§ कुर्यान्मार्जनन्तु कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं त्रिपेदारि पदेपदे ॥

वपुष्यष्टौ त्रिपेदूर्द्ध्वमधो यस्य क्षयाय च ।

रजस्तमोमोहमयान् जायत्-स्वप्न-सुषुप्ति-जान् ।

वाङ्-मनः-काय-जान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत्”—इति ।

श्रातातपः,—

“ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः¶ ।

* समायुक्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† सशब्दितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ रेचकः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ आपोहिष्ठेत्यूचा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ पदेषु च,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

¶ ऋगन्तेवाथपादान्ते मार्जनं सुसमाहितः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

अर्द्धर्चान्तेऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्”—इति ।
 हारीतोऽपि,—“मार्जनार्चन-वलिकर्म-भेजनानि दैव-तीर्थेन कुर्यात्” ।
 तच्च मार्जनं न धारा-च्युतौ कार्यम् । तथा ब्रह्मा,*—

“धाराच्युतेन तोयेन सन्धोपास्ति विगर्हिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः”—इति ॥

कथं तर्हि मार्जनमिति, तत्राह स एव,—

“नद्यां† तीर्थे तटे वाऽपि भाजने मृण्मयेऽपि वा ।

त्रैदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारु-सम्भवे ।

कृत्वा तु वाम-हस्ते वा सन्धोपास्तिं समाचरेत्”—इति ।

कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादि पात्र-सङ्गावे तु वामहस्तस्य
 प्रतिषेधः ‡

“वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तेषु१ तर्पिताः” ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु, ‘कृत्वा तु वामहस्ते वा’—
 इत्यनेनैव विधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्वा सूर्यश्चेत्यपः
 पिवेत् । तदाह बौधायनः,—“अथातः सन्ध्यापासन-विधिं व्याख्या-
 स्यामः, तीर्थे गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रचालित-पाणि-पादो विधि-
 नाऽऽचम्याग्निश्च मा मन्युश्चेति सायमपः पीत्वा सूर्यश्च मामन्युश्चेति

* तथाच,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† सन्ध्यां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ वामहस्तः प्रतिषिद्धः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

१ असुरास्तेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्रातः सावित्रेण वसुमत्या*^(१) अवलिङ्गाभिर्वाहणीभिः द्विरण्वर्षाभिः
पावमानीभिर्थाह्वतिभिरन्यैश्च पवित्रैरात्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति”
—इति । भारद्वाजः †,—

“सायमग्निश्च सेत्युक्ता प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।

आपः पुनन्तु मध्याह्ने ततश्चाचमनञ्चरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदक-विन्दुभिः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च गायत्री च तृतीयिका ।

अव-दैवत्यं तृचं चैव ‡ चतुर्थमिति मार्जनम्”—इति ।

मार्जनानन्तरं प्रजापतिः,—

“जल-पूर्णं तथा हस्तं नासिकाऽग्रे समर्पयेत् ।

ऋतञ्चेति पठित्वा तु तज्जलन्तु चितौ चिपेत्”—इति ।

ततः सूर्याचार्यं दद्यात् । तथाच व्यासः,—

* सुरभिमत्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† भरद्वाजः, इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ अवदैवतमृचं चैव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

- (१) वसुशब्दोपेता मन्वा ऋग्वेदे पठिताः । यथा (१।६।६॥, १।२५८।१॥, ५।२४।२॥, ८।४४।२॥, १०।७४।१॥, १०।१२२।१॥) सामवेदे उत्तरार्धिके षेका पठिता (४।१।२२।२) । एवमाथर्वणे (१०।६।८॥, १२।३।४१॥, १६।६।४॥) तैत्तिरीयसंहितायां (३।३।३।३॥, ४।१।६।३॥) काठके (३८।१।३।३॥) वाजसनेयिसंहितायां (१।२।२-३॥, २।१६।१॥, ६।३४।१॥, ११।५८।१॥, ११।६०।१॥, ११।६५।१॥, १४।२५।१॥, १८।१५।१॥, २३।८।१॥, २४।२७।१॥)

“करभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरुद्धमथ चोत्क्षिपेत्”—इति ।

हारीतोऽपि,—“सावित्र्याभिमन्त्रितम् उदकं पुष्प-मिश्रमञ्जलिना
क्षिपेत्”—इति । अर्घ्य-दाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना,—

“कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जल-पूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रक्षिपेद्भुवि*”—इति ।

ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत्† । तदुक्तं वराह-पुराणे,—

“सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्याय चाञ्जलिम्‡ ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विप्रमुञ्चति”—इति ।

श्रुतिरपि,—“यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति॥”—इति ।

कूर्मपुराणम्,—

“अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः ऋग्यजुः-साम-सम्भवैः”—इति ।

उपस्थानन्तु स्व-शाखोक्त-मन्त्रैः कार्यम् ।

“उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्” ।

इति वशिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे उपस्थानन्तु सूक्तैरित्यादिना ॥

* तत्तोयं च क्षितौ क्षिपेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकञ्च स्पृशेदिति,—इति श्लोकार्द्धरूपेण लिखितमस्ति मु० पुस्तके ।

‡ वराह,—इति नास्ति शा० स० पुस्तकयोः ।

§ सायंसन्ध्यामुपासीत प्रोक्ष्य सूर्याय चाञ्जलिम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

॥ धून्वन्ति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

१। स्वपाठैरित्यादिना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रपञ्चितम् । प्राक्कूलेषु,—इत्यारभ्यादित्योपस्थान-पर्यन्तं प्रातः
सन्ध्यायां यदुपवर्षितं, तदितरयोर्द्वयोरपि सन्ध्ययोः समानम् ।
तत्र, मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः,—

“आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोद्दिष्टेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सन्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ।

तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ॥

एतत् जपेदूर्ध्व-बाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः ।

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाप्य दिवाकरम्”—इति ।

काल-विशेषस्तु शङ्खेन दर्शितः—

“प्रातःसन्ध्यां सनच्चत्रां मध्यमां स्नान-कर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि”—इति ।

स्नानकर्मणीति माध्याह्निक-स्नानानन्तरमित्यर्थः । माध्याह्निक-
सन्ध्यायां गौण-कालमाह दत्तः,—

“अधर्द्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकीष्यते”—इति ।

सन्ध्या-त्रये तारतम्येन देश-विशेषमाह व्यासः,—

“गृहे लेक-गुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्रता ।

शतसाहस्रिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ”—इति ॥

महाभारते,—

“वह्निःसन्ध्या दशगुणा गर्त-प्रश्रवणेषु च ।

ख्याता तीर्थे शतगुणा* साहस्रा जाह्नवी-तटे”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

* दशगुणा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“अनृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेवच ।

पुनाति वृषलस्थानं सन्ध्या वहिरुपासिता”—इति ॥

वहिः सन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यङ्गलोपस्तदा गृह-
एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहात्रिः,—

“सन्ध्यात्रयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि”—इति ।

यद्यपि, प्रशस्तत्वादहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं, तथापि
औतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-प्रातः-सन्ध्ये गृहेऽ-
भ्यनुज्ञायते । सायं सन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-विशेषमाह नारायणः,—

“वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।

कर्त्तव्यं दिशोनमस्कृत्याद्दीगीशांश्च पृथक् पृथक्”—इति ।

वारुण्यश्च,—‘इमं मेवरुण’—इत्याद्याः । यद्यपि, वारुणीभिर्वरुण-
स्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं, तथापि श्रुतेः प्राबल्यात् तथा लिङ्गं
वाधित्वा आदित्योपस्थाने एव विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये
विचारितम्^(१) ।

तथा हि, “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्”—इति श्रूयते । इन्द्रो
देवतात्वेन यस्यामृचि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशते, सेयमृगैन्द्री; ‘कदाचन
स्वरीरसि नेन्द्र सञ्चसि,—इत्यादिका । तत्र, लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने मन्त्रस्य
विनियोगः प्रतीयते, ‘गार्हपत्यम्’—इति द्वितीयाश्रुत्या तु गार्ह-
पत्योपस्थाने । तत्र संशयः; किमुभयं समुचित्योपस्थेयं, उतैकएव ।

(१) पूर्वमीमांसायाः,—इति शेषः । एतच्च तत्र तृतीय-तृतीय-सप्तममधि-
करणम् ।

तत्रापि किं यः कश्चिदैच्छिकः, किं वेन्द्रएव, उतगार्हपत्यएव,—
इति । तत्र, श्रुति-लिङ्गयोः सम-बल-प्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च
समुच्चयः,—इत्येकः पक्षः । एकौपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षत्वात् नै-
राकाङ्क्ष्य-लक्षण-विरोधादन्यतर-नियामकादर्शनाच्चैच्छिकः,—इति
द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थ-सामर्थ्यानुसारित्वात्
सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्रावल्यादिन्द्रएवोपस्थेयः,—इति तृतीयः पक्षः ।
मन्त्रगतोद्गीन्द्रशब्दोरुद्धा शक्रमभिधत्ते, 'इदि परमैश्वर्यं'—इत्यस्माद्
धातोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्य-विषयपरमैश्वर्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते,
'गुणादाप्यभिधानं स्यात्'—इति न्यायेनोभय-साधारणत्वेन लिङ्गस्य
सन्देहापादकत्वम् । अथेचेतः,—'रूढिर्योगमपहरति'—इति न्यायेन
शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः रूढेः प्रावल्याच्छक्रएवोपस्थेयः,—इति । एवं
तर्हि, लिङ्गादपि शीघ्र-बुद्ध्युत्पादकत्वेन अतिरेवात्र विनियोजिका^(१) ।
तथा ह्याचार्यैरुक्तम्,—

“मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्या पश्चाच्छक्तिं* निरूपय च ।

मन्त्राकाङ्क्षा-बलेनेन्द्र-शेषल-श्रुतिकम्पनम् ॥

अथवा प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याङ्गतां गते ।

† तत्शक्तिं च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

- (१) यतश्च, “श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानं समवाये पार-
दौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् (मी० ३ अ० ३ पा० १४ सू०)” —इति जैमिनि
सूत्रात् सिद्धम् । अथादयश्च, “श्रुतिर्द्वितीया क्षमता च लिङ्गं वाक्यं
पदान्वये तु संहतानि । सा प्रक्रिया या कथमित्यपेक्षा स्थानं क्रमे
योगबलं समाख्या” —इत्युक्तलक्षणाः । तत्र च, द्वितीयापदं कारक-
विभक्त्युपलक्षणम्,—इति वाचस्पतिमिश्राः ।

गिराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला अति-कल्पना ॥

तेन शीघ्र-प्रयत्नित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्” ।

तस्माद्गार्हपत्यएवोपस्थेयः,—इति सिद्धम् । सन्ध्यां प्रशंसति यमः,—

“सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशित-व्रताः ।

विधूत पापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥

यद्रात्र्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्यपोहति ॥

षष्ठयोदीर्घ-सन्ध्यत्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः * !

प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिञ्च ब्रह्मवर्चसमेवच”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायोदर्शितोदक्षेण,—

“सन्ध्याहीनो ऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व-कर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता ।

जीवमानोभवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते †”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“उपतिष्ठन्ति वै ‡ सन्ध्यां ये न पूर्वा न पश्चिमाम् ।

* सर्वमायुरुपाययुः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† श्वानोभिजायते,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ये,—इति शा० पुस्तके प ।

व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप”-इति ॥
कूर्मपुराणेऽपि,—

“योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्म-कार्यं द्विजोत्तमः ।

विद्याय सन्ध्या-प्रणतिं स याति नरकायुतम्”-इति ।

एतत्सर्वमनार्त्त-विषयम् । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अनार्त्तश्चेत्सृजेद्यस्तु सविप्रः शूद्र-सन्धितः ।

प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः”-इति ।

अचिरपि,—

“नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थाऽवस्थास्तु वै द्विजाः ।

द्विसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम्”-इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र स्रुतकाशौच-विभ्रमातुर-भीतितः”-इति ।

स्रुतकादौ सत्यपि सामर्थ्यं सन्ध्योपासनं न कार्यमित्याह मरीचिः,—

“स्रुतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधोयते”-इति ।

यदपि पुनस्तेनोक्तम्,—

“सन्ध्यामिष्टिञ्च होमञ्च * यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् स्रुतके वाऽपि त्यजन्गङ्गत्यधोगतिम्”-इति ।

तन्मानसिक-सन्ध्याऽभिप्रायम् । यतस्तेनैवोक्तम्,—

“स्रुतके स्रुतके चैव सन्ध्याकर्म न तु त्यजेत्† ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः ॥

* सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं, इति सु० पुस्तके पाठः ।

† न सत्यजेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतद्विदित्वा यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

॥०॥ इति सन्ध्याविधिः ॥०॥

अथ सन्ध्याङ्ग-जप-विधिः ।

तत्र मनुः—

“आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधम्”—इति ।

कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः,—“कुशवृद्ध्यां समासीनः कुशोत्तगायां
वा कुश-पवित्र-पाणिः सूर्याभिसुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां
ध्यायन् जपं कुर्यात्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“प्रणव-व्याहृति-युतां गायत्रीञ्च जपेत्ततः”—इति ।

योगियाज्ञवल्क्यस्तु, अन्तेऽपि प्रणव-योगार्थमाह,—

“ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भृशुवः स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपएवमुदाहृतः”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्”—इति ।

नृसिंहपुराणे जप-यज्ञस्य भेदोऽभिहितः,—

“त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांशुश्च मानस स्त्रिविधः स्मृतः ॥

त्रयाणां जप-यज्ञानां श्रेयः सादुत्तरोत्तरः”—इति ।

वाचिकोपांशुत्वयोर्णक्षपणं पुराणेऽभिहितम्,—

“यदुच्च-नीच-स्वरितैः शब्दैः स्रष्ट-पदाचरैः ।

मन्त्रमुच्चारयेदाचा वाचिकोऽयं जपः स्मृतः ॥

अनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्टौ प्रचालयन् ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांशुजपः स्मृतः—इति ।

विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्,—

“ध्यायेद् यदक्षर-श्रेणीं वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थ-चिन्तनं भूयः कथ्यते मानसोजपः”—इति ।

चयाणां तारतम्यञ्च तेनैवोक्तम्,—

“उत्तमं मानसं जप्यमुपांशुं मध्यमं स्मृतम् ।

अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै दिजाः ।

वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशुः शतमुच्यते ॥

साहस्रोमानसः प्रोक्तो मन्त्रत्रि-मृगु-नारदैः”—इति ।

जप-नियममाह शौनकः,—

“कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायञ्चाधोमुखौ तथा ।

मध्ये स्तम्बकराभ्यान्* जपएवमुदाहृतः ॥

मनः-सन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थ-चिन्तनम् ।

अव्यग्रत्वमनिर्वेदोजप-संपत्ति-हेतवः”—इति ।

मनुरपि,—

“पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमाऽर्क-दर्शनात् ।

पश्चिमान्तु समासीनः सम्यगृह-विभावनात्”—इति ।

मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः,—

* स्तम्बकराभ्यान्,—इति स० सो० शा० पुरुषोष्, तिर्यक्कराभ्यान्,—
इत्यन्यत्रपाठः ।

“तथा मध्याह्न-सन्ध्यायामासीनः प्राङ्मुखोजपेत्”—इति ।
वर्ज्यानाह व्यासः,—

“न संक्रामन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नायासितो* न जल्पंश्च न प्रावृतशिरास्तथा ।
न पदा पादमाक्रम्य न चैवहि तथा करौ ॥
न चासमाहित-मना नच संश्रावयन् जपेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“नाभेरधः संस्पर्शनं कर्म-संयुक्तोवर्जयेत्”—इति ।

व्यासोऽपि,†—

“जपकाले न भाषेत व्रत-हेमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ।
अभिवाद्य ततोविप्रं योग-क्षेमञ्च कीर्त्तयेत्”—इति ।

योगियाञ्चवल्क्योऽपि,—

“यदि वाग्यम-लोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेदा विष्णुमव्ययम्”—इति ।

संवर्त्तोऽपि,—

“लोक-वार्त्ताऽऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्मृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
सङ्ख्यां विना च यज्जपं† तत्सर्वं निष्फलं भवेत्”—इति ।

प्रभाषितं? वज्रभाषितं पुरुषमिति । गौतमोऽपि,—

* नचाश्रितो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† नास्तोदं सु० पुस्तके ।

‡ जप्यं,—इति शा० सु० पुस्तकयोः पाठः ।

§ प्रभाषितमिति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“गच्छतस्त्रिष्टतोवाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
 अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 क्रोधं लोभं तथा निद्रां* निष्ठीवन-विजृम्भणम् ।
 दर्शनञ्च श्व-नीचानां† वर्जयेज्जप-कर्मणि ॥
 आचामेत्सम्भवे चैषां स्मरेद्दिष्णुं सुरार्चितम् ।
 ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राण-संयमम् ॥
 ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्ध्यै”—इति ।

देश-नियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः,—

“अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालयेऽपि वा ।
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विज-चेत्रेऽथवा गृहे”—इति ।

शङ्खेऽपि,—

“गृहे त्रिकणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
 सिद्ध-चेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णु-सन्निधौ”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“गुह्यका राक्षसाः सिद्धाहरन्ति प्रसभं यतः ।
 एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्”—इति ।

जप-संख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

* क्रोधं मान्यं क्षुतं निद्रां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† दर्शनं श्वादिनीचानां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वानप्रस्थायतिस्त्रैव सहस्रादधिकं जपेत्”—इति ।

स्मृत्यन्तरे,—

“दर्शे आहुते प्रदोषे च गायत्रीं दश-संख्यया ।

अष्टाविंशत्यनध्याये सुदिने तु यथाक्रमम्”—इति* ।

यमोऽपि,—

“सहस्र-परमां देवीं शत-मध्यां दशावराम् ।

गायत्रीन्तु जपेन्नित्यं सर्व्व-पाप-प्रणाशनीम्”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोदकेन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व आवर्त्तयेच्छतकृत्वोऽपरिमित-कृत्वावा”—इति ।

॥०॥ इति जप-विधिः ॥०॥

जपाङ्गभूतामक्षमालामाह † हारीतः,—

“शङ्ख-रूपमयी माला काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।

पद्माक्षकैश्च ‡ रुद्राक्षैर्विद्रुमैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

तथाचैन्द्राक्षकैर्माला तथैवाङ्गुलि-पर्व्वभिः ।

पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जप-कर्म्मणि”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुल्या जप-संख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।

रेखायाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ।

* स्मृत्यन्तरे,—इत्यादिः, इति,—इत्यन्तोयशो नास्ति मुद्रितातिरिक्त-पुस्तकेषु ।

† जपाङ्गभूतां मालामाह,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यमाक्षकैश्च,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च सहस्रकम् ।
 स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ।
 पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ॥
 कुशयन्त्र्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते”—इति ।

अथाक्षमाला-मणि-संख्यामाह प्रजापतिः,—

“अष्टोत्तरशतं कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।
 सप्तविंशतिकां वाऽथ ततो नैवाधिका हिता ॥
 अष्टोत्तर-शता माला उत्तमा सा प्रकीर्त्तिता ।
 चतुःपञ्चाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्त्तिता ॥
 अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशति-संख्यया”—इति ।

गौतमोऽपि,—

“अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रु-नाशिनी ।
 मध्यमा धन-कामाद्यानामिका^(१) पौष्टिकी तथा ॥
 कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
 अङ्गुष्ठेन जपं जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
 अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत्”—इति ।

गायत्री-जपं प्रशंसति व्यासः,—

“दशकलः प्रजप्ता पाच्यद्वाद्यच्च कृतं लघु ।
 तत् पापं प्रणदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ।
 शत-जप्ता तु सा देवी पापौघ-शमनी स्रुता ।
 सहस्रजप्ता सा देवी उपपातक-नाशिनी ।

(१) धनकामाय,—इति केदः ।

लव-जायेन च तथा महापातक-नाशिनी ॥

कोटि-जायेन राजेन्द्र यदिच्छति तदाम्रयात्”—इति ।

यमोऽपि,—

“गायत्र्यान परं जप्यं गायत्र्यान परं तपः ।

गायत्र्यान परं ध्यानं गायत्र्यान परं ऊतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्त्रितः ।

स ब्रह्म परमयेति वायुभृतश्च भूर्त्तिमान्”—इति ।

गोतमोऽपि,—

“अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।

प्रसन्नोविपुलान् भोगान् भुक्तिं* सुक्तिञ्च विन्दति”—इति ।

॥०॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥०॥

अथ होम-विधिः ।

तत्र, कूर्मपुराणे,—

“अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।

प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुह्याज्जातवेदसम्”—इति ।

दक्षोऽपि,—

“सन्ध्या-कर्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्प्राप्तदन्त्येन न लभ्यते ॥

होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुक्ततः स्वयमेव तु ।

ह्यमानं तदन्येन फलमुद्धं प्रपद्यते ।

ऋत्विक् पुत्रोगुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।

एतैरपि ऊतं यत्स्यात्तद्धृतं स्वयमेव हि”—इति ।

विट्पतिर्जामाता । स्वयं होमएव मुख्यः, तदभावे ऋत्वि-
गादि-होमः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः,—

“ऋत्विक् पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्योवाऽपि सहोदरः ।

प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयाद्वा यथाविधि”—इति ।

होतृ-तारतम्यं दर्शयति श्रुतिः,*—

“अन्यैः शत-ऊताद्धोमादेकः शिष्य-ऊतोवरः† ।

शिष्यैः शत-ऊताद्धोमादेकः पुत्र-ऊतोवरः ।

पुत्रैः शत-ऊताद्धोमाकोह्यात्मऊतोवरः”—इति ॥

ऋत्विगादि-होमेऽपि यजमान-सन्निधानेन भवितव्यम् । तदुक्तं
कात्यायनेन,—

“असमचन्तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमचन्तु भवेद्धुतमनर्थकम्”—इति ।

उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्रैकतर-सन्निधानेनापि होतुं
शक्यम् । तथा च सएवाह,‡—

“निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्”—इति ।

* श्रुतिः,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† नास्तीदमर्द्धं सुद्रितातिरिक्तं पुस्तकेषु ।

‡ उभयोः—इत्यारभ्य, ‘सएवाह’—इत्यंतस्य स्थाने, प्रवासे विशेष-
माह श्रुतिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

होमकालः कात्यायनेन दर्शितः,—

“यावत् सम्यक् विभाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्व्वतः ।

लोहितवच्च नापैति तावत् सायन्नु ह्यते”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“समुद्रोवा एष यदहोरात्रः, तस्यैते गाधतीर्थे यत्सन्धी, तस्मात् सन्धौ होतव्यम्—इति कात्यायन-ब्राह्मणं भवति, नचत्रं दृष्ट्वा प्रदोषे निशायां वा सायम्”—इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्रवेशं तीर्थं, तस्मात् सन्धिर्होम-कालः,—इति मुख्यः कल्पः । नचत्र-दर्शनादयस्तयः कालाः सायं होमेऽनुकल्पाः । एकनचत्रोदयो नचत्रदर्शनं, सर्व्वनचत्रोदयः प्रदोषः, निद्रावेला निशा । प्रातर्होमकालोऽपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः,—“उष-स्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः”—इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकी कृत्य काल-त्रयमाह,—

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः”—इति ।

एतेषां लक्षणमाह व्यासः,—

“रात्रेः षोडशमे भागे ग्रह-नचत्र-भूषिते ।

कालं त्वनुदितं प्राज्ञ*होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तथा प्रभात-समये नष्टे नचत्र-मण्डले ।

रविर्यावन्न-दृश्येत समयाध्युषितस्तु सः ॥

रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत्”—इति ।

* सन्धिचयं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† कालेत्वनुदिते प्रातः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह,—“आसङ्गवान्तं प्रातः”—
इति । हेम-कालः,—इत्यनुवर्त्तते । अथवा, सर्व्वएवैते काल-विशेषा
यथाशाखं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते उदितानुदित-हेमवत् । यदा तु
कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः, तदा* गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्,—“अथ
यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्हेमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा ह्यथ हेतारं वा
नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति, आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्ये-
त्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिराऽमावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्या-
पौर्णमास्यमावास्या”—इति । बौधायनोऽपि,—

“आ सायंकर्मणः प्रातराप्रातः साय-कर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्व्वणं पार्व्वणान्तरात्”—इति ।

आपन्नस्तु पक्ष-हेमं कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“शरीरापङ्गवेद् यत्र भयादाऽऽर्त्तिः प्रजायते ।

तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्ष-हेमोविधीयते”—इति ।

पक्षहेमिनः तत्-पक्ष-मध्ये आपन्नित्यन्तौ तदा प्रथति पुनर्हेमः
कर्त्तव्यः । तदाह मरीचिः,—

“पक्षहेमानयो कृत्वा गत्वा तस्मात् निवर्त्तितः ।

हेमं पुनः प्रकुर्यान्नु नचासौ दोषभाग्भवेत्”—इति ।

एवं हेमानुष्ठितावपि सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं कर्त्तव्यम् ।
तदाह कात्यायनः,—

“विहायामिं सभार्य्येत् सीमासुलङ्घ्य गच्छति ।

* यथाकथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

होम-कालात्यये तस्य* पुनराधानमिच्छते”—इति ।

होमकालानत्यये तु नास्ति पुनराधानं, तदाह शौनकः,—

“प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

होम-काले यदि प्राप्ता न सा † दोषेण युज्यते”—इति ।

होमद्रव्यमाह सण्व,—

“कृतमोदन-सक्तादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

हवियेषु यवामुख्यास्तदनु व्रीहयः स्युताः ।

अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

तदभावे यवाग्वा वा जुह्वयादुदकेन वा ।

यथोक्त-वस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ॥

यवानामिव गोधूमा व्रीहिणामिव शालयः ।

आज्यं हव्यमनादेशे जहोतिषु^(१) विधीयते ॥

मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः”—इति ।

आहुति-परिमाणमाह वृद्ध-वृहस्पतिः, —

* होमकालादतीतस्य,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† होमेकाले तु संप्राप्ते न सा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ वृहस्पतिः,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

(१) यद्यपि धातुस्वरूपे शृप्य अनुशिष्यते, तथापि प्रयोगानुसारात् धात्वर्थेऽपि तस्य साधुत्वं मन्तव्यम् । “ईक्षतेर्नाशब्दम् (शा० १ अ० १ पा० ३ सू०)” —इत्यादिवत् ।

“प्रस्थ-धान्यं चतुःषष्ठिराजतेः परिकीर्तितम् ।

तिलानान्तु तदङ्गं स्यात् तदङ्गं स्याद्घृतस्य तु”—इति ॥

बौधायनोऽपि,—

“व्रीहीनां वा यवानां वा शतमाज्जतिरिष्यते”—इति ।

होम-प्रकारः स्व-गृह्योक्त-विधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे,—

“स्व-गृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि”—इति ।

विष्णुरपि*,—

“वज्र-शृङ्गेन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे ऊताग्ने ।

विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्म-सिद्धये ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते”—इति ।

एतच्च ज्ञालैवानुष्ठेयमन्यथा दोष-श्रवणात् । तदाहाङ्गिराः,—

“स्वाभिप्राय-कृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञान-वर्जितम् ।

क्रीडा-कर्मैव† वालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्”—इति ।

चतुर्विंशतिमते,—

“हृतं ज्ञानं क्रिया-हीनं हतास्त्वज्ञानतः‡ क्रियाः ।

अपश्यन्नन्धकोदग्धः पश्यन्नपि च पङ्कुकः”—इति ।

श्रौत-स्मार्त्तयोरपि व्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः,—

“कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।

* नास्तीदं—सु० पुस्तके ।

† क्रीडाकर्मच,—इति स० सो० शा० पुस्तके पाठः ।

‡ हतास्त्वज्ञानिनः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

दाय-कालाहते वाऽपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु”—इति ।

वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनः श्रौत-स्मार्त्ताग्नि-द्वयं
तस्यानुष्ठान-प्रकारमाह* भरद्वाजः,—

“होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।

स्यतीनां वेद-मूलत्वात्, स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“श्रौतं यत् तत्† स्वयं कुर्यादग्न्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।

अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः”—इति ।

उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः,—

“कृतादारो नैव तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।

तिष्ठेत् चेद्विजो ब्राह्म्यस्तथाच‡ पतितो भवेत् ॥

यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्यायनं यथा § ।

तथैवौपासनं(१) दृष्टं न तिष्ठेत्तदयोगतः॥”—इति ।

सत्यामपि वैदिकानुष्ठान-शक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण परितुष्येत ।

तदाह सएव,—

“यो वैदिकमना दृत्य कर्म स्मार्त्तं तिहासिकम् ।

* तस्यानुष्ठानव्यवस्थामाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† श्रौतं यत्स्यात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ भाग्यस्तथाच,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ तथा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ तद्वियोगतः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

(१) स्नानं समावर्तनापरनामधेयमाश्रयनम् । औपासनं स्मार्त्ताग्निः ।

मोहात् समाचरेदिप्रो न स पुण्येन युज्यते ।

प्रधानं वैदिकं कर्म गुण-भूतं तथेतरत् ।

गुण-निष्ठः प्रधानन्तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्"—इति ।

अशक्तं प्रति व्यासः आह,—

“श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।

तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः”—इति ।

होमं प्रशंसत्यङ्गिराः,—

“द्योदद्यात् काञ्चन मेरुं पृथिवीञ्च ससागराम् ।

तत् सायं-प्रात-होमस्य* तुल्यं भवति वा न वा”—इति ।

होमं नो भस्म धार्यम् । तदाह वृहस्पतिः,—

“नर्यभस्माग्निहोचान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।

अनाहिताग्ने ब्रह्माख्यमौपासन-समुद्भवम्” ।

“ऊत्वा चैव तु भस्मना”—इत्यादि स्मृत्यन्तरञ्च † ।

॥०॥ इति होम-प्रकरणम् ॥०॥

तदेवं, ‘सन्ध्या स्नानं जपोहोमः’—इत्यस्मिन्मूल-वचने होमां
तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा विभक्तस्य दिनस्य
प्रथम-भागे समापनीयानि । यद्यपि, मध्याह्न-स्नानादीनि निरूपि-
तानि, तथापि तेषां प्रातःस्नानादि-प्रसङ्गेन निरूपितानामाद्य-भागे

* सायं प्रातर्होमस्य,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† होमान्ते,—इत्यादि, स्मृत्यन्तरञ्च,—इत्येतान्यः मुद्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु न दृश्यन्ते ।

न कर्त्तव्यता* । दिवसस्याष्टधा विभागं तत्र कर्त्तव्य-विशेषञ्च दर्शयति,—

“दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च षष्ठ्यक् षष्ठ्यक् ।

विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः”-

इत्यादिना ।

अथ, मूलवचनानुसारेण देवता-पूजनं कर्त्तव्यम्† । तच्च पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्,—इति केचित् । तथा च मरीचिः,—

“विधाय देवता-पूजां प्रातर्होमादनन्तरम्”—इति ।

ब्रह्मयज्ञ-जपानन्तरम्,—इत्यन्ये । तथाच हारीतः,—

“कुर्वीत देवता-पूजां जपयज्ञादनन्तरम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“निष्पीड्य स्नान-वस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः”—इति ।

ततः‡ जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः । प्रातर्होमानन्तर-भावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूल-वचनानुक्तान्यप्याह्निक-क्रम-प्राप्त-त्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तर-कृत्यमाह दत्तः,—

“देव-कार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गल-वीक्षणम्”—इति ।

मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

* प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेनाभिहितत्वात्,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

† देवतानाञ्च पूजनं वक्तव्यं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तत्रचायं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“रोचनं* चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निञ्च सूर्यञ्च प्रातः पश्येत् सदा बुधः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वात्मानञ्च ततः कुर्यात् पुमान् केश-प्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-दूर्वाद्यालम्भनानि च”—इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

“स्वात्मानन्तु† घृते पश्येद्यदीर्घेच्चिर-जीवितम्”—इति ।

नारदोऽपि,—

“लोकेऽस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ज्जताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपोराजा तथाऽष्टमः ।

एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्घ्येच्च यः ॥

प्रदक्षिणञ्च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः”—इति ।

वामनपुराणेऽपि,—

“होमञ्च कृत्वाऽऽलम्भनं शुभानां

ततो‡ वह्निर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्वाञ्च सर्पिर्दधि सोदकुम्भं

धेनुं सवत्सां दृष्टुं सुवर्षम् ।

* रोचनां,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† स्वात्मानः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ तथा,—इति मुद्रितपुस्तके पाठः ।

मृद्गोमयं* खस्तिकमक्षतांश्च
 तैलीं मधु ब्राह्मण-कन्यकाञ्च ।
 श्वेतानि पुष्पानि तथा शमीं च
 ऊताशनं चन्दनमर्क-विम्बम् ।
 अश्वत्थ-वृक्षश्च समालभेत
 ततश्च कुर्यान्निज-जाति-धर्मम्”—इति ।

भरद्वाजोऽपि,—

“कण्डूय पृष्ठतोगान्तां हत्वा चाश्वत्थ-वन्दनम् ।
 उपगम्य गुरुन् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत्”—इति ।

ब्राह्मण-समवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याकाङ्क्षायामाह
 मनुः,—

“लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव वा ।
 आददीत यतोज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्”—इति ।

अभिवादन-काले खं नाम कीर्त्तयेदित्याह सएव,—

“अभिवादात् परं विप्रोज्यायांसमभिवादयन् ।
 अघौनामाऽहमस्मीति खं नाम परिकीर्त्तयेत् ।
 भोशब्दं कीर्त्तयेदन्ते ख-ख-नाम्नाऽभिवादनम्?”—इति ।

* यद्गोमयं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† विम्रं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ पृष्ठगां गान्तां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ खखनाम्नोऽभिवादयेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः । खखनाम्नोऽभि-
 वादने,—इति मुद्रितमनुसंहितायां पाठः ।

अभिवादात् परमिति, अभिवादये,—इति शब्दमुच्चार्य पश्चादे-
तन्नामाऽहं भोः,—इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभिवादन-प्रकारमा-
हापस्तम्बः,—“दक्षिणं बाहुं श्रोत्र-समं प्रसार्य* ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।
उरः-समं राजन्यो मध्य-समं वैश्यः, नीचैः शूद्रः प्राञ्जलिः”—इति ।
एक-हस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः,—

“जन्म-प्रभृति यत्किञ्चित्तेतसा धर्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येक-हस्ताभिवादानात्”—इति ।

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाहापस्तम्बः,—

“ऊङ्घ्रं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविरागते ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते”—इति ।

अभिवादितेन वक्तव्यामाश्लिषमाहर्त्तुं मनुः,—

“आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नास्त्रोऽन्ते वाच्यः पूर्वोत्तरः सुतः”—इति ।

पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वोत्तरः । पूर्वमक्षरश्च नामस्य-व्यञ्जनं,
स्वराणां स्वर-पूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्चाभिवादक-नाम-गतो व्यञ्जन-
निष्ठोऽन्तिम-स्वरः ज्ञावनीयः । अकारेणान्तिम-स्वरमात्रमुपलक्ष्यते,
अशेष-नाम्नामकारान्तत्वासम्भवात् । तथाच सत्येवं प्रयोगो भवति;
आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्ताह,—इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-प्रकारं
न जानाति, स नाभिवाद्य इत्याह सएव,—

“द्यौ न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।

* प्रलीळं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अभिवाद्येन वक्तव्यमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नाभिवाद्यः स विदुषा यथा गृह्णस्तथैव सः”—इति ।

यस्तु जानन्नपि न गत्यभिवादनं करोति, तस्य दोषो भविष्यत्यु-
राणे दर्शितः,—

“अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बह्वन्”—इति ।

यमोऽपि,—

“अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।

यदुष्कृतं भवेदस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥

तस्मात् पूर्वमाभिभाषी* स्थाचण्डालस्यापि धर्मवित् ।

सुरां पिवेति वक्तव्यमेवं धर्मीन हीयते ॥

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

धनवानिति वैश्ये तु गृह्णे त्वारोग्यमेव च†”—इति ॥

मनुरपि,—

“ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् चत्रवन्धुमनामयम् ।

वैश्यं क्षेमं समागम्य गृह्णमारोग्यमेव च ॥

पर-पत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनितः ।

तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च‡”—इति ॥

ज्यायांसमभिवादयेदित्युक्तं, तत्र कियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते

* पूर्वमाभिवादी,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† स्वस्तीति ब्राह्मणं ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः । वर्द्धतामिति वैश्यस्तु
श्रूयन्तु स्वागतं वद,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ भगिनीति वा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

आह आपस्तम्बः,—“त्रि-वर्ष-पूर्वः ओत्रियोऽभिवादनमर्हति”—इति ।
मनुरपि,—

“दशाब्दाख्यं पौर-सख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलामृताम् ।

अब्दपूर्व* ओत्रियाणामल्पेनापि स्व-योनिषु”—इति ।

समान-पुर-वासिनां दशभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति, ततोऽधिकोऽज्यायान्, कलामृतां विद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वः सखा, ओत्रियाणां वेदाध्यायिनां अब्द-पूर्वः सखा भवति, ततोऽधिकोऽज्यायान्, स्व-योनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति, ततोऽधिकोऽज्यायानित्यर्थः ।

ननु, एते मान्याः,—इत्यृत्विगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद्यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तमिति चेत् । तन्न, प्रत्यु-त्यान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्व-सिद्धेः । अतएव तेषामभिवाद्यत्वमाह गौतमः,—“ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलादीनां तु यवीयसां प्रत्यु-त्यानाभिवादनम्”—इति । अभिवादनम् अभिभाषणम् । तथा बौधायनः,—“ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु यवीयसां प्रत्यु-त्यानाभिभाषणम्”—इति । एतच्च ब्राह्मण-विषयम् । तथा च शातातपः,—

“अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्यएव च ।

ब्राह्मणः चत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं सदा ॥

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण चत्रियाद्याः कथञ्चन ।

ज्ञान-कर्ष-गुणोपेतो यद्यप्येते वज्रश्रुताः ॥

अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचेलं खानमाचरेत् ।

ब्राह्मणानां श्रुतं सम्यगभिवाद्य विशुध्यति—इति ।

विष्णुरपि,—

“सभासु चैव सर्व्वासु यज्ञे राज-गृहेषु च ।

ममस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणानाभिवादयेत्”—इति ।

गुर्वादेरूपसंग्रहणमाह* गौतमः,—“गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः”—

इति । गुरुरत्राचार्यः । यतः स एवाह,—“मातृ-पितृ-तद्वन्धूनां पूर्व-

जातानां विद्या-गुरुणां तद्गुरुणाञ्च”—इति । उपसंग्रहण-लक्षणं

मनुराह,—

“व्यत्यस्त-पाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पृष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः”—इति ।

गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीय-सव्य-दक्षिणभ्यां पाणिभ्यां स्पृष्टव्यौ ।

बौधायनोऽपि,—“ओत्रे संस्पृश्य मनः समाधायाधस्ताज्जात्वोराप-

ञ्चामित्युपसंग्रहणम्” । कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरु-पत्नीनामपि

कार्यम् । तथा च मनुः,—

“गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सर्वर्षा गुरु-योषितः ।

असर्वर्षास्तु सम्यूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥

भ्रातृभार्योपसंग्रहाद्वा सर्वर्षाऽहन्यहन्यपि ।

विप्रोऽथ तूपसंग्रहाद्वा ज्ञाति-सम्बन्धि-योषितः”—इति ।

* गुर्वादौ तु पूर्वमुपसंग्रहणमाह,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तद्गुरुणाच्चाभिवादयेत्,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

एवमविशेषेणोपसंग्रहे प्राप्ते क्वचिदपवादमाह सएव,—

“गुरु-पत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्व-विंशति-वर्षेण गुण-दोषौ विजानता ।

अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेवच* ।

गुरु-पत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्”—इति ।

किन्तुर्हि तत्र कर्त्तव्यमित्यपेक्षिते सएवाह,—

“कामन्तु गुरु-पत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।

विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ।

विप्रोच्य पाद-ग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।

गुरु-दारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्”—इति ।

अभिवादाने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः,—“न सोपानदेष्टितशिरा अनव-
हितं पाणिर्वाऽभिवादयीत”—इति ।

शङ्खनेऽपि,—“नोदकुम्भ-हस्तोऽभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन् पुष्यान्-
हस्तोऽनाग्रुचिर्न जपन् देव-पितृ-कार्यं कुर्वन् न शयानः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“तथा विषम-गताय गुरवे नाभिवाद्यं तथाऽप्रय-
तायाप्रयतञ्च न प्रत्यभिवादयेत् प्रतिवचसः स्तिथः”—इति ।

तथाऽन्यत्र सएवाह,—

“समित्-पुष्प-कुशाध्याम्बु-मृदन्वाक्षत-पाणिकः ।

* गात्रोद्वाहनमेवच,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अवहित,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ न पुष्पहस्तो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ न प्रत्यभिवदेत्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

जपं हेमञ्च कुर्वीणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजः”-इति* ।
 पाखण्डं पतितं ब्राह्मं महापातकिनं शठम् ।
 नास्तिकञ्च कृतघ्नञ्च नाभिवाद्यात्† कथञ्चन ॥
 धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।
 भुञ्जानमातुरं नाहं नाभिवाद्यात् द्विजोत्तमः ॥
 वमन्तः‡ जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्त-धावनम् ।
 अभ्यक्त-शिरसश्चैव स्नायन्तं नाभिवादयेत् ॥
 क्षुक्-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।
 योगिनञ्च तपः-सक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत्” ॥

शातातपोऽपि,—

“उदक्यां स्रुतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भ-घातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजोमोहात् त्रिरात्रेण तु शुद्ध्यति”§—इति ।

गुरोः पादोपसंग्रहणमित्युक्तं, तत्र कीदृशो गुरुरित्याशङ्काया

माह मनुः,—

“निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चास्त्रेण स विप्रो गुरुरुच्यते” ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* ‘इति’ शब्दोऽत्राधिक इति प्रतिभाति, किन्तु सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु दृष्ट-
 त्वाद्गच्छितः ।

† नाभिवादेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

‡ उन्मत्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ अहोरात्रेण शुद्ध्यति,—इति मु० पुके पाठः ।

“स गुरुर्यः क्रियां कृत्वा वेदमसौ प्रयच्छति”—इति ।

अध्यापनं विप्र-विषयं, निषेकादि-कर्तुः सर्व-साधारणम् । पितृ-
व्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः,—

“अल्पं वा बलं वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“उपध्यायः पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥

वर्ष-ज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः ।

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुः सहोदराः ।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रियाम्”^{*}—इति ।

अत्र, पितृ-मातृ-ग्रहणं तद्वदेतेऽपि मान्याः,—इत्येतदर्थम् ।

अतएवाह सएव,—

“अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्माभिः”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः स्नातकश्चत्विङ्मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥

मातृ-स्वसा मातुलानी श्वश्रूधात्री पितृ-स्वसा ।

पितामही[†] पितृव्य-स्त्री गुरु-स्त्री मातृवच्चरेत्”—इति ।

मनुरपि,—

* गुरुवत् स्त्रियः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† मातामही,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याञ्च स्वसर्थ्यपि ।
मातृवदृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ।
उपाध्यायान् दशाचार्य्य आचार्य्याणां शतं पिता ।
सहस्रान् पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते”—इति ।

यत्तु,—

“द्वौ गुरु पुरुषस्येह पिता माता च धर्मतः ।
पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा ।
तयोरपि पिता श्रेयान् वीज-प्राधान्य-दर्शनात् ।
अभावे वीजिनोमाता तदभावे तु पूर्वजः” ।

इति पुराण वचनम् । तन्निषेकादि-समस्त-संस्कार-पूर्वकाध्यापक-पितृ-
विषयम् । अन्यथा, मातैव गरीयसीति वचनं विरुध्यते । तस्या-
गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः,—

“मासान् दशोदरस्यं या धृत्वा शूलैः समाकुला ।
ततोऽपि* विविधैर्दुखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।
प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुत-वत्सला ।
कस्तस्यानिष्कृतिं कर्तुं शक्नोर्वर्ष-शतैरपि”—इति ।

“उपाध्यायान् दशाचार्य्यः”—इति यदुक्तं, तत्रोपाध्यायाचार्य्य-
योर्लक्षणमाह मनुः,—

“एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथवा पुनः ।
योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥
उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

* वेदना,— इति म० पुस्तके पाठः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते”—इति ॥

आचार्योऽपि पितृमात्राद्यपेक्षया गरीयानेव : तदाह सएव,—

“उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्म-जन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्”—इति ॥

यस्तु वालोऽपि दृढमध्यापयति, सोऽपि तस्य गरीयानिति सएवाह,—

“वालोऽपि विप्रोदृढस्य पिता भवति मन्त्रदः ।

अध्यापयामास पितृन् शिशुराङ्गिरसः कविः ॥

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ।

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागत-मन्यवः ॥

देवास्त्रैतान् समेत्योचुर्न्यायं वः शिशुरुक्तवान् ।

अज्ञोभवति वै वालः पिता भवति मन्त्रदः ॥

अज्ञं हि वालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम् ।

न हायनैर्न पलितैर्न वृत्तेन* न वन्धुभिः ॥

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं योऽनूचानः स नोमहान्”—इति ।

तथा च विष्णुः,—“वाले समान-वयसि अध्यापके गुरुवदन्ति तथम्”—

इति । ज्येष्ठ-भ्रातर्यपि गुरुवदन्ति तथमित्यभिहितं पुराणसारे,—

“ज्येष्ठोभ्राता पितृ-समो मृते पितरि भूसुराः ।

कनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे च्छन्दानुवर्तिनः ।

तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरन्तथा”—इति ।

समुत्तरपि,—

“पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठोभ्राता यवीयसः ।

* वित्तेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुत्रवत्त्वापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा”—इति ।

परम-गुरावपि तथेत्याह सएव,—

“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत्”—इति ।

आचार्यानुज्ञामन्तरेण मातुलादीन् असमावृत्तो नाभिवादयेदित्याह सएव,—

“नचानिष्टष्टोगुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्”—इति ।

समावृत्तस्य तु नानुज्ञाऽपेक्षा । तदाहापस्तम्बः,—“समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंयाह्याः प्रोच्य च समागमे* आचार्य-प्राचार्य-सन्निपाते प्राचार्यमुपसंगृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्”—इति । अभिवादनं प्रशंसति सएव,—

“अभिवादन-शीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशोवलम्”—इति ॥

॥०॥ इत्यभिवादन-प्रकरणम् ॥०॥

अथ द्वितीयभाग-कृत्यमुच्यते † ।

तत्र दत्तः,—

“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते”—इति ।

कृष्णपराणम्,—

* समागते,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते,—इत्यतः पूर्व्वं, वेदाभ्यासकालनिर्णयः—
इत्यधिकं मु० पुस्तके ।

“वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तिरिति द्विजः ।

जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्देवि चरयेत् ॥

अवेचेत च शास्त्राणि धर्मादीनि* द्विजोत्तम” —इति ।

वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः,—

“वेदमेव समभ्यस्येत् तपस्तप्त्रा द्विजोत्तमः ।

वेदाभ्यासेहि विप्रस्य तपः परमिहेत्येते ।

अषि-देव-मनुष्याणां वेदश्चतुः सनातनम्” —इति ।

व्यासोऽपि,—

“नान्योज्ञापयते धर्मं वेदादेव स निर्वभौ ।

तस्मात् सर्व-प्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत्” —इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यज्ञानां तपसाञ्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निश्रेयस-करः परः” ॥

तथा, वेद-विहीनस्य सर्व-क्रिया-वैफल्यं मनुर्दर्शयति,—

“यथा घण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽनृचोऽफलः” —इति ।

अस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह गर्गः,—

“समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः” —इति ।

अथ तृतीय-भाग-कर्तव्यम्* ।

तत्र दत्तः,—

“तृतीये च तथा भागे पोष्य-वर्गार्थ-साधनम्”—इति ।

कर्मपुराणम् —

“उपेयादीश्वरज्ञाय योग-क्षेमार्थ-सिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततोद्विजः”—इति ।

पोष्य-वर्गश्च दत्तेण दर्शितः,—

“माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतोऽतिथिस्वामिः पोष्यवर्ग उदाहृतः”—इति ।

एतच्च धन-साधनं यथावृत्तिं कार्यम् । तथाऽऽह मनुः—

“यात्रा-मात्र-प्रसिद्ध्यर्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धन-सञ्चयम्”—इति ।

अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च निरूपितानि ।

ननु, ब्राह्मणस्यैवेतानि कर्माणि न चत्रिय-विशोः । तदाह मनुः,—

“त्रयोधर्मा निवर्त्तेरन् ब्राह्मणात् चत्रियम् प्रति ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतीयहः ॥

वैश्यं प्रति तथैवेते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः”—इति ।

अतो न तयोरध्यापनादिरर्जनोपायः । वाढं, अतएवोपायान्तरं तेनैवौकम्,—

“शस्त्रास्त्रभृत्यं चत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः”—इति ।

वणिक् वाणिज्यं, पशुः पशु-पालनम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

* अस्मात् पूर्वं, ‘अर्जनप्रकरणम्’—इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

“प्रधानं चक्षिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुशीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाख्यं विशः स्मृतम्”—इति ।

उपायान्तराण्याह मनुः,—

“सप्त वित्तागमाधर्म्मादायोलाभः क्रयोजयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्-प्रतिग्रह एवच”—इति ।

दायोऽन्वयागतं धनं, लाभोनिधि-दर्शनम् । दाय-लाभ-क्रया-
न्वयागतास्तुर्णां, जयः चक्षियस्यैव । प्रयोगो वृद्ध्यर्थं धन-प्रदानम्,
कर्मयोगः कृषि-वाणिज्यम् । प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव । सत्-
प्रतिग्रहो विप्रस्यैव । कूर्मपुराणेऽपि,—

“द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकस्याप्यसाधकः ।

अध्यापनं याजनञ्च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ।

शिलोच्छेनाप्युपादयाद् गृहस्थः साधकः स्मृतः ।

असाधकस्तु यः प्रोक्ता गृहस्थाश्रम-संस्थितः ॥

शिलोच्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः ।

अमृतेनापि जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ॥

अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षन्तु याचितम्”—इति ।

मनुरपि,—

“च्युतामृतान्भ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यानृतान्भ्यामपिवा न श्व-वृत्त्या कथञ्चन ॥

कृतमुच्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतन्तु याचितं प्रोक्तं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ।

सत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ॥

सेवा श्र-वृत्तिर्विख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्”—इति ।

पतित-परित्यक्तैककणोपादानमुच्छः, शाल्यादेर्निपतित-परित्यक्त-
वल्गरी-ग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कूशूल-कुम्भी-धान्यो वा आहिकोऽश्वस्तनोऽपिवा ।

जीवेद्वाऽपि शिलोश्चेन श्रेयानेषां परः परः”—इति ॥

कुशूलं कोष्ठकं; तद्भरित-धान्य-सञ्चेता कुशूल-धान्यः, अह-
पर्याप्त-धान्य-सञ्चेता त्याहिकः, न श्वस्तन-चिन्ताऽप्यस्तीत्यश्वस्तनः
सद्यः सम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां वृत्तयोमनुनेक्ताः
वेदितव्याः । तथाऽऽह,—

“षट्कर्मैकोभवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते ।

दाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्म-सन्नेन जीव्यते”—इति ।

अयमर्थः ;—एकः कुशूल-धान्योपाजनादि-षट्-कर्मा भवेत्,
अन्यो द्वितीयः कुम्भी-धान्यो याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्वर्त्तते, एकस्मृती-
यस्याहिकः प्रतिग्रहेतराभ्यां, चतुर्थस्त्वश्वस्तनो ब्रह्मसन्नेनाध्यापनेन
जीव्यते,—इत्यर्थः । शूद्रवृत्तिस्त्वश्वस्तनसा दर्शिता,—

“शूद्रस्य द्विज-शूश्रूषा सर्व्व-शिल्पानि वाऽपिच ।

विक्रयः सर्व्ववस्तूनां शूद्रकर्मैत्युदाहृतम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“शूद्रस्य द्विज-शूश्रूषा तथाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजाति-हितमाचरन्”—इति ।

अजीवन्निति हेदः । हारीतोऽपि,—“शूद्रस्य धर्मा द्विजाति-शूश्रूषा-
ऽपवर्जनं कलत्रादि-पोषणं कर्षणं पशु-पालनं भारोद्धहन-पण्य-

व्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्ग-वादनानि”—इति ।

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दत्तः,—

“चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्”—इति ।

मध्याह्न-स्नान-विधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः ।

अथ ब्रह्मयज्ञ-विधिः ।

तस्य स्वरूपं तैत्तिरीय-ब्राह्मणे दर्शितम्,—“यत् स्वाध्यायमधी-
यीतैकामप्यृचं यजुः साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्निष्ठते”—इति ।
लिङ्गपुराणेऽपि,—

“स्व-शाखाऽध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः”—इति ।

तस्य कालमाह बृहस्पतिः,—

“स चावाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुते ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदा तु निमित्ततः”—इति ।

अथ, वैश्वदेव-शब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे-
ऽभिहितम्,—

“यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्य-यज्ञान्तु ततः स्वाध्यायमाचरेत्”—इति ।

श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह,—“ब्रह्मयज्ञेन यच्च्यमाणः प्राच्यां
दिशि यामादच्छदिर्दर्शं उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदितआदित्ये”—
इति । अच्छदिर्दर्शं इत्यनेन शब्देन देश-विशेषोल्लिखितः । क्वदि-
गृहाच्छादनं तण-कटादि, यत्र न दृश्यते तत्रेत्यर्थः । उदिते आदित्ये,

—इत्यनेन सूर्योदयात् प्राचीनं कालं निषेधयति, न तदयानन्तर्यं विधीयते, तस्य होम-कालत्वात् । मनुरपि देशादीतिकर्तव्यतामाह,—

“अपां समीपे नियतो नैतिकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीमभ्यधीयीत गत्वाऽरण्यं समाहितः”—इति ।

उपवीतादीतिकर्तव्यतां श्रुतिराह,—“दक्षिणत उपवीथोपविश्य हस्तावनिज्यं चिराचामेत् द्विःपरिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य”—इति । “दर्भाणां महदुपस्वीयोपस्थं कृत्वा प्रागासीनः स्वाध्यायमधीयीत”—इति च । “दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यते”—इति च । “त्रिनेव प्रायुङ्क्त भृर्भुवः खर” इति च । “अथ सावित्रीं गायत्रीं चिरन्नाह पच्छो-ऽर्द्धर्चशोनवानम्”—इति च । “ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तञ्च”—इति च । “हस्ताशौच आङ्गेय उतारण्येवल उत वाचो-दतिष्ठन्नतु ब्रजन्नुतासीन उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायम्”—इति च । “मध्यन्दिने प्रवलमधीयीत”—इति च । “नमो ब्रह्मणे—इति परिधानीयां चिरन्नाहाप उपस्पृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्चिद्ददाति सा दक्षिणा”—इति च । दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथाच योगियाज्ञवल्क्यः,—

“प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भ-पाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायान्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्”—इति ।

शौनकस्त्रितिकर्तव्यान्तरमाह,—

“प्राणायामैर्दग्ध-दोषः शुक्ताम्बर-धरः शुचिः ।

यथाविध्यपञ्चाचम्य आरोहेदर्भ-संस्तरम् ॥

पवित्र-पाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्”—इति ।

उदाहृत-श्रुतौ, सकृदुपसृश्येत्यस्यानन्तरं, सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्तव्यम्, उत्तरस्मिन् फल-वाक्ये तथाऽनुक्रमणात् । “यत् त्रिराचामेत्—इति, तेन च्छचः प्रीणाति, यद् द्विः परिमृजति तेन यजूर्षि, यत् सकृदुपसृशति तेन सामानि, यत् सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके ओत्रे हृदयमालभते तेनाथ-र्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति”—इति ।

दर्भणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः,—“प्राग्बोदग्वा या-मान्निष्क्रम्यापञ्चसुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भणां महदुपसृष्य प्राक्कूलानान्तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ सन्धाय पवित्रवन्तौ द्यावापृथिव्योः सन्धि-मीक्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत तथायुक्तो-ऽधीयीत स्वाध्यायं, मनसाधीयीत, उत वा दिवा नक्तं वा तिष्ठन् ब्रजन्नासीनः शयानो वा” । सर्व्वया स्वाध्यायमधीयतैव न तज्ज्ञा-शक्त्या प्रधानं परित्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्रमेधिके दर्शितम्,—

“वेदमादौ समारभ्य तथोपर्य्युपरि क्रमात् ।

यदधीतान्वहं शक्त्या तत् स्वाध्यायः प्रचक्षते ॥

च्छचं वाऽथ यजूर्वाऽपि सामाथर्व्वमथापि वा ।

इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न ह्यपयेत्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वेदाथर्जपुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।

जपयज्ञ-प्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत्”—इति ।

ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्थानध्याय-दिनेषु परित्याग-प्राप्तौ
मनुराह,—

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यिके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होम-मन्त्रेषु चैव हि ॥

नैत्यिके नास्त्यनध्यायो ब्रह्म-मन्त्रं हि तत् स्तुतम् ।

ब्रह्माज्जति-ज्जतं पुण्य-मनध्याय-वषट्कृतम्”—इति ।

ब्रह्मवैवाज्जति-द्रव्यन्तेन ज्ञतम् । अधीयते,—इत्यनध्यायो याज्यादि-
मन्त्र-समूहः, तेन* वषट्कारेण च सहितं ज्ञतम् । यतोनास्त्यनध्यायः,
अतएव श्रुतिरनध्याय-विशेषाननूद्य तेषु जपं प्रशंसन्,—“य एवं विद्या-
न्मेषे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावा-
स्यायां स्वाध्यायमधीते तपएव तत् तप्यते तपोहि स्वाध्यायः”—इति ।

तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम् । तदाह्वापस्तम्बः—“अथ यदि
वातोवायात् स्तनयेद्वा विद्योतते वा तथाऽवस्फूर्ज्ज्देकाष्टचमेकं
वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्”—इति । आत्म-देशयोरशुचिरे
ब्रह्मयज्ञोवर्जनीयः । तथाच श्रुतिः,—“तस्य वा एतस्य यज्ञस्य
द्वावनध्यायौ पदात्माऽशुचिर्यदेशः”—इति । ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः,
—“उत्तमं नाकमधिरोहति उत्तमः समानानां भवति यावन्तं ह
वाइमां वित्तस्य पूर्णां ददत् स्वर्ग-लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति

* तेन ज्ञतेन,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

भूयांसं चाक्षय्य चाप पुनर्हृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति”—
इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याग्न्यात् फलम्”—इति ।
वित्त-पूर्ण-पृथिवी-दानस्य फलमश्रुते—इति ।

॥०॥ इति ब्रह्मयज्ञ-प्रकरणम् ॥०॥

अथ तर्पण-विधिः ।

तत्र वशिष्ठः,—

“ऋक्-सामाथर्व-वेदोक्तान् जप्य-मन्त्रान् यजूंषि च ।

जप्त्वा चैवं* ततः कुर्याद्देवर्षि-पितृ-तर्पणम्”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“ब्रह्मयज्ञ-प्रसिद्ध्यर्थं विद्याच्चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वाऽथ प्रणवं वाऽपि† ततस्तर्पणमाचरेत्”—इति ।

विष्णुपुराणोऽपि,—

“शुचि-वस्त्र-धरः स्नातो देवर्षि-पितृ-तर्पणम् ।

तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥

त्रिरपः‡ प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

अथर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥

पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते”—इति ।

* जपित्वैवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चापि इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ त्रिरपः,—इति सो० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

व्यासः,—

“एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु शनकादयः* ।

अर्हन्ति† पितरस्त्रीस्त्रीन् स्त्रियस्यैकैकमञ्जलिम्”—इति ।

आग्नेयपुराणेऽपि,—

“प्रागग्नेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।

पितृंस्तु दक्षिणाग्नेषु चैक-द्वि-त्रि-जलाञ्जलीन्”—इति ।

अत्र, अञ्जलि-सङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र शाखायां न सङ्ख्यानिधयः श्रुतः, तत्र विकल्पः । तत्रैव ब्रह्मसूत्र-विन्यास-विशेषो-दर्शितः,—

“सव्येन दैव-कार्याणि वामेन पितृ-तर्पणम् ।

निवीतेन मनुष्यानां तर्पणं संविधीयते”—इति ।

सव्येनोपवीतेन, वामेन प्राचीनावीतेन,—इत्यर्थः । तथाच शङ्ख-लि-खितौ,—“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रागग्नेः कुशैर्देवता-तर्पणं दैव-तीर्थेन कुर्यात्”—इति । विष्णुरपि,—

“ततः कृत्वा निवीतन्तु यज्ञसूत्रमतन्वितः ।

प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्”—इति ।

बौधायनः,—“अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन् स्वधानमस्तर्पे-यामि”—इत्यादि । यत्तु,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।

स मूढोनरकं याति कालसूत्रमवाक्शिराः”—

* शनकादिषु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अर्हन्ति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इति । व्याघ्रपाद-वचनं, तच्छ्राद्धादि-विषयम् । अतएव कार्णाजिनिः,—

“आद्धे विवाह-काले च पाणिनैकेन दीयते ।

तर्पणे त्वभयेनैव विधिरेष पुरातनः”—इति ।

एतच्च तर्पणं स्थलस्थेन नोदके कर्त्तव्यम् । तथाच गोभिलः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदीयते”—इति ।

अतः स्थलस्थोभूमावेव तर्पणं कुर्वीत, न जलादाविति । तथाच विष्णुः,—

“स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकम्”—इति ।

अत्र विशेषमाह हारीतः,—

“वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्ण-वर्हिषि ।

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्न पात्रेषु कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जल-पूर्णेऽथवा गर्त्ते न स्थले तु विवर्हिषि ।

केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टकास्थि-समाकुलम् ॥

भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषाऽऽसरणं ततः”—इति ।

यत्तु कार्णाजिनिनोक्तम्,—

“देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्”—इति ।

तदशुचि-स्थल-विषयम् । तदाह विष्णुः,—

“यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता-पितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममसु सर्व्वं प्रतिष्ठितम्”—इति ।

पात्र-विशेषमाह पितामहः,—

“हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्य-समुद्भवम् ।

पिटृणां तर्पणे पात्रं मृण्मयन्तु परित्यजेत्”—इति ॥

मरीचिः,—

“सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन च* ।

औदुम्बरेण विल्वेनां पिटृणां दत्तमक्षयम्”—इति ।

रिक्त-हस्तेन न कुर्यादित्याह सएव,—

“विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र तिलैस्तथा† ।

विना मन्तैश्च दर्भैश्च पिटृणां नोपतिष्ठते”—इति ।

सम्यन्तरे च—

“खड्ग-मौक्तिक-हस्तेन कर्त्तव्यं पिटृ-तर्पणम् ।

मणि-काञ्चन-दर्भैर्व्वा न गृह्ण्येन‡ कदाचन”—इति ॥

न चात्र समुच्चयानापि सम-विकल्प इत्यभिप्रेत्य मरीचिराह,—

“तिलानामण्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः”—इति ॥

तिल-ग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः,—

“यद्यद्भृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः”—इति ।

* ताम्रकांस्यमयेन वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† षट्केन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ताम्रमयैस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शुष्केण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतदलोमक-प्रदेशाभिप्रायम् । तथाच देवलः,—

“रोम-संस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।

पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च”—इति ।

वर्ण-भेदेन तिलानां विनियोग-विशेषं दर्शयति सएव,—

“शूक्ष्मैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् श्वलैस्त्रिलैः ।

पितृन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयेत् सर्व्वथा द्विज”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि, देवर्षि-पितृ-तर्पणे विशेषोदर्शितः,—

“देवान् ब्रह्मच्छर्षीष्यैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।

पितृन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्व-सूत्रोक्त-विधानतः”—इति ।

तिय्यादि-विशेषेण तिल-तर्पणं निषेधयति,—

“सप्तम्यां रविवारे च गृहे* जन्मदिने तथा ।

भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी न कुर्यात्तिल-तर्पणम्”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“पक्षयोर्भूभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।

वित्त-पुत्र-कलत्रार्थी तिलान् पञ्चसु वर्ज्जयेत्”—इति ।

बौधायनेऽपि,—

“न जीवत्-पितृकः कृष्णैस्त्रिलैस्तर्पणमाचरेत् ।

सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्बहिर्भवेत् ।

विवाहे चोपनयने चौलैः सति यथाक्रमम् ॥

* गृहे,—इति सो० स० शा० पुस्तकेषु पाठः । एवं परत्र ।

वर्षमर्द्धं तदर्द्धञ्च वर्जयेत् तिल-तर्पणम् ।

तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेषु सर्वदा”-इति ।

तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः,—

“कृत्वोपवीती देवेभ्योनिवीती च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्म-पुत्रानृषींस्तथा ।

अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भृतले ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः” ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।

वेदान् कृन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥

आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्य-तनयांस्तथा ।

संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥

तथा देवान् नगान्नागान् सागरान् पर्वतानपि ।

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशूंस्तथा ।

वनस्पतीनाषधींश्च भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥

सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।

तस्मिन्नेतर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

मातामहांश्च सततं अद्भुत्या तर्पयेत् दिज”-इति ।

श्रीनकोऽपि,—“अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः”-इत्यादि । यजुःशाखिनान्तु
काण्डर्षि-तर्पणमुक्तम्,—

“अथ काण्ड-ऋषीनेतानुदकाक्षलिभिः शुचिः ।

अव्ययः* तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्ट-नामभिः ॥

पितृ-तर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः,—

“अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृ-तीर्थेन तर्पयेत्”—इति ।

दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः† अदिव्याः पित्रादयः । योगियाञ्जवल्क्यः,—

“वसून् रुद्रान् तथाऽऽदित्यान् नमस्कार-समन्वितान्”—इति ।

तर्पयेदिति शेषः । वस्वादीनां नामानि पैठीनसिना दर्शितानि,—

“भ्रुवोधर्मश्च‡ सोमश्च आपश्चैवानिलोनलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

अजैकपादह्वित्रघ्नो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥

हरश्च वज्ररूपश्च अम्बकश्च सुरेश्वरः ।

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।

एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ।

इन्द्रोधाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणोऽर्यमा ॥

अहिः१ विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ।

एते वै द्वादशादित्या देवानां प्रवरामताः ॥

एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्व्वे-प्रयत्नतः” ।

ततः स्व-पित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमाह पैठीनसिः,—

* अचलः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† वसुरुद्रादयः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ यमश्च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

१ अहिं,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“स्व नाम-गोत्र-ग्रहणं पुरुषं पुरुषं प्रति ।
तिलोदकाञ्जलींस्त्रींस्त्रीनुच्चैर्विनिक्षिपेत्” ।

योगियाञ्जलक्योऽपि,—

“सर्वर्णेभ्योजलं देयं* नामवर्णेभ्यएव च ।

गोत्र-नाम-स्वधाकारै स्तर्पयेदनुपूर्वशः” —इति ।

नाम-ग्रहणेऽपि विशेषमाह अश्वलायनः†,—

“शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वस्मान्तं क्षत्रियस्य च ।

गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥

चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृ-गोत्रतः ।

पितृ-गोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृ-गोत्रतः” —इति ।

पितृ-तर्पणे क्रममाह सत्यव्रतः,—

“पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।

ततो मातामहानाञ्च पितृव्यस्य सुतस्य च” —इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन कामानन्यान् शृणुष्व मे ।

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।

गुरुवे मातुलादीनां स्निग्ध-मित्राय भृशुज” —इति ।

हारीतोऽपि,—“पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्या-
स्तत्पत्नीर्ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः मातुलादीस्तत्पत्नीः गृह्याचार्यापाथ्याया-
दीन् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान् द्रव्यान् दातृपोषकारिणस्तत्पत्नीश्च तर्प-

* सर्वर्णेभ्योऽङ्गलिर्देयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† बोधायनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

येत्”—इति । जीवपितृक-तर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः,—

“कथ्यवाङ्मनः सोमो यमश्चैवार्थमा तथा ।

अग्निस्वात्ताः सोमपाश्च तथा वर्हिषदोऽपि च ।

यदि स्याज्जीवपितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।

येभ्योवाऽपि पिता दद्यात्तेभ्योवाऽपि प्रदीयते ।

एतांश्चैव प्रमीतांश्च प्रमीत-पितृको द्विजः”—इति ।

तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः,—

“पितृवंशा मातृवंशा ये चान्ये पितरोजनाः ।

मत्तस्तदकमर्हन्ति ये तांस्तान्तर्पयान्यहम्” ।

इत्यवसानाञ्जलिरिति । आदित्यपुराणेऽपि,—

“यत्र कचन संस्थानां तु तृष्णोपहतात्मनाम् ।

तेषां हि दत्तमन्नमिदमस्तु तिलोदकम् ॥

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-पौत्र-विवर्जिताः ।

तेषान्तु दत्तमन्नमिदमस्तु तिलोदकम्”—इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“येऽवान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते त्वमिमांखिलां यान्तु ये वा मत्तोऽम्बुवाञ्छिताः”—इति ।

विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संचेषेण तर्पणमुक्तं विष्णुपुराणे,—

“आ-ब्रह्मा-स्तम्भ-पर्यन्तं जगन्नृप्यत्विति ब्रुवन् ।

लिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रीस्तु कुर्यात् संचेषतर्पणम्”—इति ।

यम-तर्पणन्तु वृद्धमननोक्तम्,—

“प्रेतोत्सव-चतुर्दश्यां कार्यन्तु यम-तर्पणम् ।

कृष्णाङ्गार-चतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥

यमाय धर्म-राजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्व-भूत-क्षयाय च ॥

त्रौडुम्बराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः"—इति ।

नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः,—

“दक्षिणाभिमुखोभूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।

दैवतीर्थेन देवत्वान्तिलैः प्रेताधिपाय च”—इति ।

एवं कुर्वतः फलमाह यमः,—

“यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।

सन्नर्यं धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः”—इति ।

माघ-शुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यान्नदाह व्यासः,—

“शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।

सम्बत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

वैद्याघ्नपद्य-गोत्राय साङ्गुति-प्रवराय च ।

गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम्* ।

अपुत्राय ददास्येत्तत् सलिलं भीष्मवर्ष्मणे”—इति ॥

तर्पण-प्रशंसा पुराणसारे दर्शिता,—

“एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।

स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्त्तिमनामयम्”—इति ।

* ‘अपुत्राय’—इत्यङ्गान्तरं, ‘गङ्गापुत्राय’—इत्यङ्गं दृश्यते सुविता-
तिरिक्त पुस्तकेषु ।

अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—

“देवतासु पितृष्वैव मुनीन् व यो न तर्पयेत् ।

देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“नास्तिक्यभावाद्यस्त्रांसु न तर्पयति वै पितृन् ।

पितृन्ति देह-निष्ठावं पितरोऽस्य जलार्थिनः”—इति ।

हारीतोऽपि,—

“देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षन्ति सतिलाञ्जलिम्* ।

अदत्ते तु निरासास्ते प्रतियान्ति यथागतम्”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“क्षायां यद्येच्छेच्छरदातपार्तः

पयः पिपाशुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालोजनिर्त्री जननी च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदक-काङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदेव कर्त्तव्यमकुर्वन्महतैरसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्ति हि”—इति ।

अथ पितृ-गाथा,—

“अपि नः स कुले भूयाद्योनेदद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बज्जतोयासु शीतलासु विग्रेषतः”—इति ।

* सरितोऽजलम्,—इति शां पुस्तके पाठः ।

तर्पणानन्तरं वस्त्र-निष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह योगियाज्ञवल्क्यः,—

“यावदेवानृषींश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं योहि स्नातोभवेद्विजः ॥

निष्पीडयति योविप्रः स्नान-वस्त्रमतर्प्य च* ।

निरासाः पितरोऽयान्ति शापं दत्वा सुदारुणम्”—इति ।

निष्पीडनन्तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजिनाम्† ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले”—इति ।

विष्णुपुराणे,—

“आचम्य च ततोदद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।

नमोविवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।

जगत्-सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने”—इति‡ ।

॥०॥ इति तर्पण-प्रकरणम् ॥०॥

अथ देवार्चनम् ।

इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि कर्माणि निरूपितानि ।
अथ, मूलवचनोक्तं क्रम-प्राप्तं देवतार्चनं निरूप्यते । तच्च, नृसिंह-
पुराणम्,—

* स्नानवस्त्रमतर्पणम्,— इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† श्राद्धेचोच्छिष्टभोजनम्, इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ विष्णुपुराणे,—इत्यारभ्य, एतदन्तोऽग्रशः नास्ति मुद्रितातिरिक्त-
पुस्तकेषु ।

“जल-देवान् नमस्तुत्य ततो गच्छेद्गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत्”—इति ।

आग्नेयपुराणे,—

“मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रेषु सावित्रैः शान्तिकैस्तथा* ।
विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करन्तथा ॥
तस्मिन्नेरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनोऽत्वरः ॥
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः”—इति ।

सृष्ट्यन्तरे,—

“आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्”—इत्यादि† ।
यद्यपि, पूर्वं मूलवचन-व्याख्याने पूजनीयो देव ‡ एक एव,—इति
महता प्रवृत्तेन प्रपञ्चितं, तथापि दर्शन-भेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपपत्त्यामो ? न विरुद्धते । दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः,—

“शैवञ्च वैष्णवं शान्तं सौरं वैनायकन्तथा ।

स्कान्दञ्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षडेव हि”—इति ॥

तत्र, वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके निरूपितः,—

* शाम्भवैस्तथा,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† सृष्ट्यन्तरे-इत्यादिरेतदन्तोऽग्रश्रः मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

‡ पूजनीयो महेश्वरः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ विष्णुशङ्करादिभेदो,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चन-क्रममात्मनः ।
 स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥
 अष्टाक्षर-विधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
 वैदिकैरथवा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयित विचक्षणः ॥
 पुरुषञ्च ततः सत्यमच्युतञ्च युधिष्ठिर ।
 अनिरुद्धञ्च मां प्राङ्मुखं खानसविदोजनाः ॥
 अन्ये त्वेवं* विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ।
 वासुदेवञ्च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ॥
 प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च चतुर्भूतानि प्रचक्षते ।
 एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञा-भेदेन मूर्त्तयः ॥
 विद्वानर्थान्तरा एव† मामेवं चार्चयेद्बुधः”—इति ।

आग्नेयेऽपि,—

“अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमित-तेजसः ।
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥
 अप्सुग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
 षट्स्त्रोतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो रवौ‡ देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्त्र्यबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

* अन्येऽप्येवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विनाध्यात्मपरानेव,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दिवि,—इति शां पुस्तके पाठः ।

तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम् ।
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमर्चितं गुह्यमुत्तमम् ।
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य चैष्टुभं तस्य देवता ॥
 पुरुषोयोजगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ।
 प्रथमां विन्यसेद्दामे द्वितीयां दक्षिणे करे ॥
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ।
 पञ्चमं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ॥
 सप्तमीं वामकन्यान्तु अष्टमीं दाक्षिणे तथा ।
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ॥
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ।
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम् ॥
 अत्राणोः पञ्चदशीञ्चैव विन्यसेन्मूर्द्ध्नि षोडशीम् ।
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ॥
 न्यासेन तु भवेत् सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ॥
 पूर्व्याऽऽवाहयेद्देवमासनन्तु द्वितीयया ।
 पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ॥
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ।
 सप्तम्या तु ततोवासोऽष्टम्या चोपवीतकम् ॥
 नवम्या गन्धलेपन्तु दशम्या पुष्पकन्तथा ।
 एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेवच ॥
 नैवेद्यन्तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ।

प्रदक्षिणे पञ्चदशी व्यजने* षोडशी तथा ॥
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ।
 ऊत्वा षोडशभिर्भक्तैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ॥
 पुनः षोडशभिर्भक्तैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ।
 तच्च सर्व्वं जपेद्भूयः पौरुषं सृक्तमुत्तमम् ॥
 अचिरान्† सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समाचरन्‡ ॥
 ध्येयः सदा सवितृ-मण्डल-मध्य-वर्त्ती
 नारायणः सरसिजामन-सन्निविष्टः ।
 केयूरवान् कनकः कुण्डलवान् किरीटी
 हारी हिरण्मय-वपुर्धृत-शङ्ख-चक्रः”-इति ।

बौधायनोऽपि,—“अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्या ॥ विधिं
 व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रति-
 कृतिं कृत्वा फलं॥ पुष्पैर्यथा लाभार्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महा-
 पुरुषमावाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि, ॐ भुवः पुरुषमावा-
 हयामि, ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमा-
 वाहयामीत्यावाह्य, आयातु** भगवान् महापुरुष इत्येतेन स्वाग-

* शयने,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वस्त्रासात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ समर्चयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ मकर,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ परिचर्या,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ अक्षत,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

** पुरुषमावाहयामीत्यावाहयेत्,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

तेनाभिनन्दति ; स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य, भगवते
 महापुरुषायैतदासन* सुपक्वमचाख्यतां भगवन् महापुरुषेति, कूर्चं
 ददाति भगवतोऽयं कूर्चादर्भमयस्तिष्ठद्वुरितसुवर्णसं जुघस्वेत्यत्राध-
 स्थानानि कल्पयत्यग्रतः शङ्खाय कल्पयामि, परतश्चक्राय कल्पयामि,
 दक्षिणतो गदायै कल्पयामि, वामतो वनमालायै कल्पयामि,
 पश्चिमतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि, उत्तरतः श्रियै-
 कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि, पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि,
 अथ सावित्र्या पात्रमभिभक्त्य प्रक्षाल्य परिषिच्याप आनीय सह
 पवित्रेणादित्यं दर्शयेदोमिति स्नानं, चीणि पदा विचक्रमइति
 पाद्यं दद्यात्, प्रणवेनार्घ्यमथ व्याहृतिभिर्निर्झाल्यं व्यपोह्योत्तरतोवि-
 श्वक्सेनाय नम इत्यथैनं क्षापयत्यापोह्निष्ठामयोभुवः,—इति तिसृभिः,
 ब्रह्मयज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः षड्भिः क्षापयित्वा-
 ऽथाङ्गिस्तर्पयति ; केशवं नारायणं माधवं गोविन्द्रं विष्णुं मधुसूदनं
 त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषीकेशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा-
 ऽथैतानि † वस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभिर्दत्त्वा,
 व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्येदं विष्णुर्विचक्रमइति गन्धं
 दद्यात्, तद्विष्णोः परमं पदमिति पुष्पं, इरावतीत्यक्षतान्, सावित्र्या
 धूपमुद्दीप्यस्वेति दीपं, देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाङ्मनो
 पुष्णोऽहस्ताभ्यां भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति नैवेद्य-

* स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्यैतदासन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† केशवं नारायणमित्यादि दामोदरान्नं तर्पयित्वाथैतानि,—इति सु०
 पुस्तके पाठः ।

मद्य केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पानि दद्यात् । शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, गदायै नमः, वनमालायै नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रिये नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्पै नमः, तुष्ट्यै नमः,—इत्यवशिष्टैर्गन्ध-
माल्यै* ब्राह्मणानलङ्कृत्य अथैनं ऋग्यजुःसामभिः† स्तुवन् ध्रुवसूक्तं
जपित्वा पुरुषसूक्तं वाऽन्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्येके । ॐ भूर्भुवः
सुवरोम् भगवते महापुरुषाय चरुमुदासयामीति चरुमुदास्योदास-
नकाले ॐ भूः पुरुषमुदासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुदासयामि, ॐ सुवः
पुरुषमुदासयामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महापुरुषमुदासयामीत्युदास्य प्रयातु
भगवान् महापुरुषोऽनेन हविषा तप्तोहरिः पुनरागमनाय पुनः
सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेनेष्वपस्वप्नावाहन-विसर्जन-वर्जं ‡
सर्वं समानं महत्स्वस्ययनमित्याचक्षते, महत्स्वस्ययनमित्याह भगवान्
बोधायनः”—इति । कूर्कपुराणेऽपि,—

“न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्भूरिम् ।

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।

नैताभ्यां सदृशोमन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्वर्षि” —इति ।

एवं वैष्णवदर्शनानुसारि-पूजा ज्ञातव्या ।

“अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।

* गन्धपुष्पै,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ऋग्यजुःसामाथर्वभिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रतिमादिस्थानेष्वपस्वप्नावावाहनविसर्जनवर्जं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ तस्मादनादिमध्यान्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

आराधयेत् महादेवं भाव-पूतो महेश्वरम् ।

मन्त्रेण रुद्र-गायत्र्या प्रणवेणाथवा पुनः ॥

ईशानेनाथवा रौद्रैस्त्र्यम्बकेन समाहितः ।

पुष्पैः पञ्चैरथाङ्गिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।

तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥

नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।

निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥

प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्मणि वा जपेत् ।

ध्यायीत देवमीशानं व्योम-मध्य-गतं शिवम्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—“अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्या-विधिं व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा-
ऽक्षत-पुष्पैर्यथालाभमर्चयेत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।
ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भूवो महादेवमावाहयामि, ॐ सुवः
महादेवमावाहयामि, ॐ भूर्भुवःसुवः महादेवमावाहयामीत्यावाह्य,
आयातु भगवन्महादेव इत्यथ स्वागतेनाभिनन्दति; स्वागतमधुना
भगवते महादेवाय एतदासनमुपकृप्तमत्रास्यतां भगवन् महादेव इत्यत्र
कूर्चं ददाति भगवतोऽयं कुर्चादर्भमयस्तिष्ठद्भूरितसुवर्णस्तं जुषस्वेत्यत्र
स्थानानि कल्पयत्यग्रतो विष्णवे कल्पयामि ब्राह्मणे कल्पयामि,
दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि विनायकाय कल्पयामि, पश्चिमतः
शूलाय कल्पयामि महाकालाय कल्पयामि, उत्तरतः उमायै
कल्पयामि नन्दिकेश्वराय कल्पयामीति कल्पयित्वाऽथ सावित्र्या
पाञ्चमभिमन्त्र्य प्रक्षाल्य त्रिरपः पवित्रमपश्चानीय सह पवित्रेणादित्यं

दर्शयेदोमिति स्नानं, पठितिरुद्रेण पाद्यं दद्यात्, प्रणवेनार्थमथ
 व्याहृतिभिर्निर्भात्यं व्यपोह्योत्तरतश्चण्डेशाय*नम इत्यथैनं स्नापयित्वा
 आपोहिष्ठामयोभुवदति तिसृभिर्हिरण्यवर्णः शुचयः पावकादति
 चतसृभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अङ्गिस्तर्पयति
 महादेवं† तर्पयामि शर्वं देवं तर्पयामि ईशानं देवं तर्पयामि
 पशुपतिं देवं तर्पयामि रुद्रं देवं तर्पयामि उग्रं देवं तर्पयामि भीमं
 देवं तर्पयामि महान्तं देवं तर्पयामि इति तर्पयित्वाऽथैतानि वस्त्रय-
 जोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिण-
 मुदकं परिषिच्य, नमस्ते रुद्र मन्यवदति गन्धं दद्यात्, सहस्राणि
 सहस्रशदति पुष्पं दद्यात्, ईशानं त्वा भुवनानामधिश्रियमित्युचतान्
 दद्यात्, सावित्र्या धूपमुद्दीप्यस्वेति दीपं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
 ऽश्विनोर्वाङ्मभ्यां पुष्णो हस्ताभ्यां भगवते महादेवाय जुष्टं चरुं निवेद-
 यामीति नैवेद्यं, अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि दद्यात्; भवाय
 देवाय नमः शर्वाय देवाय नमः ईशानाय देवाय नमः पशुपतये
 देवाय नमः रुद्राय देवाय नमः उग्राय देवाय नमः भीमाय देवाय
 नमः महते देवाय नमः विष्णवे नमः ब्राह्मणे नमः स्कन्दाय नमः
 विनायकाय नमः शूलाय नमः महाकालाय नमः उमायै नमः
 नन्दिकेश्वराय नमः इति चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाज्जतीर्जुहोति
 भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिर्ज्जलाऽवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलंकृत्या-
 थैनं च्छग्नजुःसामभिः सुवन्ति, सहस्राणि सहस्रश इत्यनुवाकं जपि-

* चण्डाय,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† भवं देवं,—इति सु० पु० के पाठः ।

त्वाऽन्यांश्च रौद्रान् मन्त्रान्यथाशक्तिं जपित्वा, ॐ भूर्भुवःसुवरोमिति
महादेवाय चरमुदास्योदासनकाले* ॐ भूः महादेवमुदासयामीति
प्रतिमन्त्रं रुद्रमुदास्य† ।

प्रयातु भगवानीशः सर्व्व-लोक-जमह्वतः ।

अनेन हविषा तप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति‡ । प्रतिमा? स्थानेष्वपस्वग्नावाहन-विस-
र्जन-वर्ज्जं सर्व्वं समानं, महत् स्तुत्यनमित्याचतइत्याह भगवान्
बोधायनः—इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः,—

“यः प्रदद्याद् गवां लघं दोग्धीणां वेद-पारगे ।

एकाहमर्चयेत्सिद्धं तस्य पुण्यं ततोऽधिकम् ।

सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।

अस्यास्त्रमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः”—इति ।

निर्मास्य गन्धोऽपि धार्य्यः । “देवानभ्यर्च्य गन्धेन”—इत्यादि स्मृति
विधानात्॥ । देवार्चनाकरणे दोषः कूर्मपुराणेऽभिहितः,—

“यामोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवताऽर्चनम् ।

भुङ्क्ते, स याति नरकं सूकरेष्वपि जायते”—इति ।

॥०॥ इति देवता-पूजा-प्रकरणम् ॥०॥

* भूर्भुवः सुवरोमिति भगवते महादेवमुदासयामीत्यादिभिः रुद्रमुदासनकाले,
—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† प्रतिमन्त्रमिति नास्ति स० शा० से० पुस्तकेषु ।

‡ चेति,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रतिमादि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ निर्मास्यगन्धोऽपि,—इत्यादिः एतदन्तोग्रन्तो नास्ति मुद्रितातिरिक्ता-
पुस्तकेषु ।

अथ गुरु-पूजा-प्रकरणम् ।

एवं मूलवचनोक्तः-देवता-पूजनं निरूपितम् । ‘देवतानाञ्च’-इति चकारेण गुरुं समुच्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अतएव श्रुतिः,—

“यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः”—इति ।

शैवपुराणे,—

“योगुरुः सं शिवः प्रोक्तो यः शिवः स च शङ्करः ।

शिव-विद्या-गुरुणाञ्च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥

शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।

भोगोभोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्भुवम् ॥

वस्त्राभरणमाख्यानि शयनान्यासनानि च ।

प्रियाणि चात्मनोयानि तानि देयानि वै गुरोः ॥

तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा”—इति ।

मनुरपि,—

“इमं लोकं मातृ-भक्त्या पितृ-भक्त्या तु मध्यमम् ।

गुरु-शुश्रूषया चैव ब्रह्म-लोकं समश्नुते ॥

सर्व्वं तस्यादृताधर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।

अनादृताश्च यस्यैते सर्व्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥

यावत् त्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।

तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रिय-हिते रतः”—इति ।

॥०॥ इति गुरुपूजा-प्रकरणम् ॥०॥

अथ वैश्वदेव-प्रकरणम् ।

पञ्चमभाग-कृत्यमाह दत्तः,—

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथाऽर्हतः ।

पितृ-देव मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते”—इति ।

यद्यपि, ‘आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च’—इत्यातिथ्यस्य पूर्वभावित्वं मूल-
वचनोक्तं, तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभावित्वं नृसिंहपुराणेऽभि-
हितम्,—

“पौरुषेण च सृक्तेन ततोविष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यादलिकर्म तथैव च”—इति ॥

तत्र, ‘ततः’—इति* पञ्चमी-श्रुत्या क्रमः प्रतीयते, मूलवचने तु
पाठमात्रेण । पाठान्तत्-सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्वलीयसी,—इति† श्रुति-
लिङ्ग-सूत्रे (मी० ३ अ० ३ पा० १४ सू०) व्यवस्थापितम् । तस्मा-
द्वैश्वदेवं प्रथमं कर्तव्यम् । एवञ्च सति, वेदपाठोऽप्यनुगृहीतो-
भवति;—“देवयज्ञः पितृयज्ञोभूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः”—
इति । स्मार्त्ताच्च पाठाद्वैदिकः पाठोवलीयानिति विरोधाधिकरण
(मी० १ अ० ३ पा० २ अ०) न्यायेनावगम्यते । तस्मादपि वैश्वदेवस्य
प्राथम्यम् । तत्र, वैश्वदेवं विधत्ते व्यासः,—

“वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्व-शाखा-विहितं ततः ।

संस्कृतान्नेर्हि विविधैर्हविष्यव्यञ्जनान्वितैः‡ ॥

* ततस्तत इति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पाठान्तरनिरूपिका श्रुतिर्वलीयसीति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हविर्भिर्हव्यञ्जनान्वितैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तैरेवान्नैर्वलिं दद्याच्छेषमाप्नाथ्य वारिणा ।

कृत्वाऽपसव्यं गन्धया सर्वदक्षिणतो* हरेत्”—इति ।

ततो देवाचनानन्तरमित्यर्थः । नारायणोऽपि,—

“सभाय्यंस्तु शुचिः स्नातो विधिनाऽऽचम्य वाग्यतः ।

प्रविश्य सुसमिद्धेऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत्”—इति ।

कृष्णपुराणेऽपि,—

“शालाग्रौ लौकिके वाऽथ जले भूभ्यामपि वा ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥

यदि स्यान्नौकिके पाकः ततोऽन्नं तत्र ह्रयते† ।

शालाग्रौ तु पचेदन्नं‡ विधिरेष सनातनः”—इति ।

अङ्गिराः,—

“शालाग्रौ वा पचेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते”—इति ।

शालातपोऽपि,—

“लौकिके वैदिके वाऽपि ऊतोत्सृष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनाऽपनुत्तये”—इति ।

सूनाः पञ्च दर्शयति यमः,—

“पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्त्तकोऽहरहः सदा ।

कण्डूनी‡ पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ।

* सर्वं दक्षिणतो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ह्रावयेत्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ शालाग्रौ तत्र वै दत्तं,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

§ खण्डिनी,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परञ्च ।

एतानि वाहयन् विप्रो वध्यते वै मुहुर्मुहुः ।

एतासां पावनार्थाय पञ्च यज्ञाः प्रकीर्त्तिताः—इति ।

सूना हिंसा-स्थानानि । कण्डनी मुषलोलूखलादिः । पेषणी
दृशदुपलादिः । चुल्ली पाक-स्थानम् । जलकुम्भः उदकस्थानम् ।
उपस्करः शूर्पादिः । अवस्करः,—इति पाठे, मार्जन्यादिर्द्रष्टव्यः ।
एताः सूनाः स्वस्वकार्थं प्रापयन् पापेन युज्यते,—इत्यर्थः । तच्च
काल-द्वयेऽपि कर्त्तव्यमित्याह कात्यायनः,—

“सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योवलिकर्म च ।

अनन्नात्ऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्”—इति ।

होम-प्रकारमाहान्वलायनः,—“अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य
जुहुयादग्निहोत्र-देवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अग्नीषोमाभ्यामिन्द्रा-
ग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
स्वाहा”—इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्र-देव-
ताभ्यः सूर्याग्निप्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,—“अपामने
पचने वा षड्विराद्यैः प्रतिमन्त्रं हस्तेन जुहुयादुभयतः परिवेचनं यथा
पुरस्तात्”—इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैरग्नये स्वाहा इत्यादिभिः
स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । कात्यायनोऽपि,—
“वैश्वदेवादन्वात्पर्युत्थ्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ; ब्रह्मणे प्रजापतये
गृह्येभ्यः* काश्यपायानुमतये”—इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था ।
होतव्यान्न-संस्कारमाह, व्यासः,—

* गृह्येभ्यः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“जुहुयात् सर्पिषाऽभ्यक्तं तैल-चार-विवर्जितम् ।

दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनाऽपि वा”-इति ॥

द्रव्यानुकल्पस्तुर्विंशतिमते दर्शितः,—

“अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।

पयोदधिघृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं स्तुवेण तु ।

हस्तेनात्रादिभिः कुर्यादद्भिरञ्जलिना जले”-इति ।

यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे,—

“शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।

सङ्कल्पयेद्यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि”-इति ।

चार-लवण-परान्न-संस्पृष्टेन हविष्येन* होमोऽग्नौ न कार्यः, किन्तुष्यं
भस्माग्न्यायतनानुत्तरतोऽपोह्य तस्मिन् होतव्यम् । तदाहापस्तम्बः,—

“न चार-लवण-होमो विद्यते, तथा परान्न-संस्पृष्टस्य हविष्यस्य† होमः,
उदीचीनमुष्यं भस्मापोह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्धुतमज्जतं चाग्नौ
भवति”-इति । परिशिष्टेऽपि,—

“उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्धुविः”-इति ।

अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवशिष्टः,—

“अनग्निकस्तु योविप्रः सोऽन्नं व्याहृतिभिः स्तयम् ।

ऊत्वा शाकल-मन्दैश्च शिष्टं काक-वलिं हरेत्”-इति ।

* संस्पृष्टेनाहविष्येण,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† संस्पृष्टस्याहविष्यस्य,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

देवकृतस्यैनस इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि,—

“अन्नं व्याहृतिभिर्जृत्वा ऊत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

प्रजापतेर्हविर्जृत्वा पूजयेदतिथिं ततः”—इति ।

भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः,—

“देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषाद्भूत-वलिं हरेत् ।

भूतयज्ञः सवै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम्”—इति ।

हारीतोऽपि,—“वासुपाल-भूतेभ्यो वलिहरणं भूतयज्ञः”—इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“उद्धृत्य हविषाऽऽषिच्य हविष्येण घृतादिना ।

स्व-शाखा-विधिना ऊत्वा तच्छेषेण वलिं हरेत्”—इति ।

गौण-कर्त्तृनाहन्तिः,—

“पुत्रोभ्राताऽथवा चत्विक् शिष्यः श्वशुर-मातुलाः ।

पत्नी-ओचिच-याज्याश्च दृष्टास्तु वलिकर्म्मणि”—इति ।

गृहे कर्त्तृन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह बौधायनः,—

“प्रवासं गच्छतोयस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।

पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति”—इति ।

वलि-हरण-प्रकारमाह शौनकः,—“अथ वलिहरणमेताभ्यश्चैव देव-
ताभ्योऽङ्ग्य ओषधिवनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वासुदेवताभ्य
इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्योयमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय
सोमपुरुषेभ्यः,—इति प्रतिदिशं, ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः,—इति मध्ये,
विश्वेभ्योदेवेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यो दिवाचारिभ्यः,—इति दिवा, नक्तं
चारिभ्यः,—इति नक्तं, रवोभ्यः,—इति उत्तरतः, स्वधा पिबभ्यः,—

इति प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा* निनयेत्”—इति । आपस्तम्बो-
ऽपि,—“अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गमुदधान-मंनिधौ नवमेन
मध्येऽगारस्य दशमैकादशभ्यां प्रागपवर्गमुत्तरपूर्वदेशेऽगारस्योत्तरैश्व-
रुभिः श्रयादेशे कामलिङ्गेन देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेनोत्तरेणापिधान्या-
मुत्तरैर्ब्रह्मसदर्नो दक्षिणतः पितृलिङ्गेन प्राचीनावीती अवाचीनपाणिः
कुर्यात्, रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यस्तयोर्नाना परिषेचनं तयो-
र्धर्मभेदान्नतमेवोत्तरेण वैहायसम्”—इति । मार्कण्डेयोऽपि,—

“एवं गृह्णन्ति कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात्”—इति ।

कूर्मपुराणे च,—

“श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्भूमौ वहिश्चान्नं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमः”—इति ।

मनुरपि,—

“शुनाञ्च पतितानाञ्च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीनाञ्च शनकैर्निर्वपेद्भुवि”—इति ।

अन्नमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्तो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“देवामनुज्याः पशवोवयांसि

सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्गाः ।

प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता-

ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ।

* दक्षिणायां,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मुत्तरे ब्रह्मसदर्ने,— इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया-
 बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्धाः ।
 प्रयान्तु ते त्वन्निमिदं मयाऽन्नं
 तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ।
 येषां न माता न पिता न वन्धु-
 र्नेवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
 तत् त्वत्प्रयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु त्वन्निं मुदिता भवन्तु ।
 भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्
 अहञ्च विष्णुर्न ततोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादिदं भूतहिताय भूत-
 मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ।
 चतुर्दशे लोकगणो य एष
 तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्घाः ।
 त्वत्पृथग्मन्नं हि मया विसृष्टं
 तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ।

इत्युच्चार्य नरोदद्यादन्नं अद्धा-समन्वितः ।

भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयोयतः”-इति ।

पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः,—“यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यपस्त-
 पितृयज्ञः सन्तिष्ठते”—इति । कात्यायनोऽपि,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोदैवोवलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथि-पूजनम् ॥

आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्रोवलिरथापि वा”—इति ।

अत्र, यथास्वशाखं व्यवस्था । आहुं चात्र नित्यआहुम् । तथा
कूर्मपुराणम्,—

“एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सतमः ।

नित्यआहुं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गति-प्रदः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कुर्यादहरहः आहुमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा”—इति ।

नित्यआहु-प्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः,—

“नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहन-वर्जितम् ।

अदेवं तद्विजानीयात् पार्व्वणं तद्धि कीर्तितम्”—इति ।

प्रचेताः,—

“नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डं न विसर्जनम्”—इति ।

व्यासोऽपि,—

“नित्यआहुदेऽर्धगन्ध्याद्यैर्द्विजानभ्यर्च्य शक्तिः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सहैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादि-नियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥

नित्यआहुदे त्यजेदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ॥

एकमप्याशयेन्नित्यं षष्णामप्यन्वहं गृही”—इति ।

कात्यायनः तत्रानुकल्पमाह —

“एकमप्याशयेन्नित्यं पितृयज्ञार्थं-सिद्धये ।

अद्वैतं, नास्ति चेदन्योभोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्यर्द्धमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत्”*-इति ।

उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।

वेद-तत्त्वार्थ-विदुषे द्विजाद्यैवोपपादयेत्”—इति ।

“दद्यादहरहः आर्द्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्”† ।

त एते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्तयोऽपि वैश्वदेव-शब्देनाच्यन्ते ।
यत्र विश्वेदेवाऽच्यन्ते तद्वैश्वदेविकं कर्म । देवयज्ञे च, विश्वेभ्यो
देवेभ्यः स्वाहेति पठितत्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम् । येषान्नु शाखायां
भूतयज्ञेऽप्ययं मन्त्रोऽस्ति, तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे तु क्वचि-
न्यायेन तन्नाम-प्रवृत्तिः । अथवा, मूलवचने, ‘वैश्वदेवश्च’-इति च
कारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुचीयते ।

यद्यपि, “सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्”—इति
वचनेन वैश्वदेवस्यान्न-संस्कारता प्रतीयते, तथापि पुरुषार्थत्वमेवा-
भ्युपेयम् । “तानेतानहरहः कुर्वीत”—इति वाक्यशेषे तदवगमात् ।
नचोभयार्थत्वं शङ्कनीयं, परस्पर-विरोधात् । अन्न-संस्कारत्वे ह्यन्नस्य
प्राधान्यं वैश्वदेवस्य गुणता, पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा च

* तच्चास्मै ब्राह्मणायेति दत्त्वा भुञ्जीत वाग्वृतः,—इत्यर्द्धमधिकं सु० पुस्तके ।

† अयं श्लोको मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

सति, एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विद्ध्येयाताम् । तर्ह्यस्वन-
संस्कारतैव, मा भूत् पुरुषार्थत्वमिति चेत् । तत्र,

“महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः”—इति

मनुना पुरुषार्थत्व-स्मरणात् । यत्तु,—“सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्”
—इत्युदाहृतं, तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र, जुहुयादित्युत्पत्तिविधिः ।
सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगविधिः । तानेतानहरहः कुर्वीति-
त्यधिकारः । किञ्च, अन्न-संस्कार-पक्षे प्रतिपाकमावृत्तिः प्रसज्येत,
“प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः”—इति न्यायात् । तस्मात्, पुरुषार्थत्वमेव-
न्याय्यम् । अतएव गृह्यपरिशिष्टेऽभिहितम्,—

“प्रोषितोऽप्यात्म-संस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्”—इति ।

गोभिलोऽपि,—“यद्येकस्मिन् काले ब्रीहि-यवौ पच्येयानां ;
अन्यतरस्य जला कृतं मन्येत, यद्येकस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत ;
सहदेव वलिं कुर्वीत, यद्येकस्मिन् काले बज्रधाऽन्नं पच्येत ; गृहपति-
महानसादेवैतं वलिं कुर्वीत”—इति । अयमर्थः । नानाद्रव्यकान्न-
पाके पुनःपुनरन्नपाकेऽपि बहूनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक्
पाकेऽपि, एकस्मादेव द्रव्यात् सहदेव गृहपति-पाकादेव हेतव्यमिति ।

॥०॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥०॥

अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते ।

आतिथ्यस्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमोर्देवो वलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथि-पूजनम्”—इति ।

अतिरपि,—“यद्वाह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते”—
इति । बौधायनोऽपि,—“अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यान्मूल-फल-
शाकानि वेत्यथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति” । कार्ष्णाजिनिरपि,—

“भिक्षां वा पुस्कलं वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।

असम्भवे तथा* दद्यादुदपाचमथापि वा”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।

दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम्”—इति ।

भिक्षादि-लक्षणं मनुराह,—

“ग्राममात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्राम-चतुष्टयम् ।

अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते”—इति ।

अतिथि-निरीक्षणाय गृह्यांगणे कंचित्कालान्तिष्ठेदित्युक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे,—

“आचम्य च ततः कुर्यात् प्राञ्चोदारावलोकनम् ।

मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्योद्घातिथिर्भवेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेपि,—

“ततो गोदोहमात्रं वा कालान्तिष्ठेद् गृह्याङ्गणे ।

अतिथि-ग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया”—इति ।

॥०॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥०॥

तदेवं, 'सन्ध्या स्नानम्'—इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादीन्यातिथ्या-
न्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तत्व-प्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयं,
सन्मार्ग-न्यायेनोद्देश्य-गतायाः सङ्ख्याया अविवक्षितत्वात् । यानि
कर्माणि उद्देश्यगतानि, तानि दिनेदिने कर्त्तव्यानीति तेषां नित्यत्व-
विधानात् । सन्मार्ग-न्यायश्च द्वितीयाध्याये प्रतिपादितः,—

ज्योतिष्टोमे, “दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टि”—इति श्रूयते । तच्च
संशयः, किमेकस्य सन्मार्गः किंवा सर्वेषामिति । तदर्थं चिन्ता;
किमत्रोद्देश्य-गता सङ्ख्या विवक्षिता उताविवक्षितेति । यथा “पशुना
यजेत”—इत्यत्र एकवचन-श्रुति-बलादुपादेय-पशु-गता सङ्ख्या विव-
क्षिता, तथैव ग्रहमित्येकवचन-श्रुति-बलादुद्देश्य-गताऽपि सङ्ख्या
विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादेकस्यैव ग्रहस्य सन्मार्गं प्राप्ते ब्रूमः ।
पशोरनेनैव वचनेन याग-सम्बन्धावगमात् यागं प्रति पशोर्गुणी-
भूतत्वाद्यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभावात् कियता पशुनेत्यवच्छेदकाका-
ङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-सङ्ख्या* सम्बध्यते,—इत्युपादेय-गतायाः
सङ्ख्यायाः विवक्षितत्वं युक्तम् । ग्रहाणान्तु वाक्यान्तरेण याग-सम्बन्धा-
वगमात् संमार्गवाक्ये द्वितीयाश्रुत्या संमार्गं प्रति ग्रहस्य प्राधान्याव-
गमात् प्रतिप्रधानं गुणस्य संमार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः
संमार्च्चाणीया इत्याकाङ्क्षाया अनुदयादुद्देश्य-ग्रह-गता सङ्ख्या न

* कियता पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायां तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्या, —
इति सु० पुस्तके पाठः ।

विवक्षिता । तस्मात्, सर्वे यद्वाः संमार्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्देश-
सन्ध्यादि-गता षट्संख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत, अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादीनां निरु-
द्धभावादनैव वाक्येन नित्यत्व-विशिष्टानां तेषां उत्पादनादुपादेय-
गतत्वेन पञ्चेकत्ववदिविवक्षितत्वमेव सङ्ख्याया युक्तमिति । एवं तर्हि,
सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति समासे सत्यङ्गेन स्नानेन सङ्घि-
ताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या
विरुद्धते,—इति गमयितव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवद्यावज्जीव-कर्त्तव्यतया-
ऽवगम्यते । जीवनवदधिकारित्वञ्च, दिने दिने इति वीक्षयाऽवगम्यते ।
यथा “वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत”—इत्यत्र वीक्षया तदवग-
मस्तद्वत् ॥

आतिथ्यं वैश्वदेवं चेत्युक्तम् । तत्र, कीदृशोऽतिथिरित्याकाङ्क्षाया-
माह,—

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

संप्रोक्तो वैश्वदेवांते सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ४० ॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्बन्धि-वान्भवान्”—इति ।

द्वेष्टस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्,—

“कामभयर्षयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्कलम्”—इति ।

एवं सत्यरि-मित्र-विवेको यथा क्रियते, तथैवातिथ्यावापि तत् प्रसक्तौ तन्निराकरणाय, 'इष्टो वा यदि वा द्वेष्टः'—इत्युक्तम् ।
मुख्यस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्;

“नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेद-विवर्जिते ।

दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्”—इति ।

पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनना दर्शितम्,—

“श्रोत्रियाद्यैव दद्यानि हव्यकव्यानि दाहभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्”—इति ।

एवं सति, आहुतादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-मुख-विवेक प्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं, मुख्यः पण्डित एववा,—इति । वैश्वदेवा-
न्तश्चन्द्रेण देवयज्ञ-भूतयज्ञादीनामुपरि घटिका-पादमात्र-परिमितः
कालो विवक्षितः । तथा च मार्कण्डेयपुराण-वचनमुदाहृतम्; ‘सुह-
र्त्तस्याष्टमं भागम्’—इति । अतएव, तस्मिन् काले समागमनमेवा-
तिथि-लक्षणं, नेतरदिद्यादि । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमः, स्वर्गस्य
संक्रमः स्वर्ग संक्रमः, स्वर्ग-प्राप्ति-हेतुरिति यावत् । तथाचाश्वमेधिके,—

“क्षुत्पिपासाश्रमार्त्ताय देशकालागताय च ।

सक्त्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छति”—इति ॥

तमेवातिथिं विगिनष्टि,—

दूराध्वोपगतं† आन्नं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ ४१ ॥

* दूराध्वोपगतं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अन्न, फलमिच्छता,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । श्रान्तं क्षुत्-तृष्णा-परिपीडितम् ।
अतएव व्यासः,—

“आदूरादाश्रमं प्राप्तः* क्षुत्-तृष्णा-श्रम-कर्षितः ।

यः, पूज्यतेऽतिथिः† सम्यगपूर्वक्रतुरेव‡ सः”—इति ।

नातिथिः पूर्वमागत इति, तस्मिन्नेव दिनेऽतिथिर्नोत्तरेद्युरित्यर्थः ।
तथा च मनुः,—

“एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः”—इति ।

वैश्वदेव उपस्थितम्,—इति दिवसाभिप्रायम् । सायन्तु वैश्वदेव-काले
कालान्तरे वा प्राप्तोऽतिथिरेव । तथा च मनुः,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्य्योऽटो गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्रन् गृहे वसेत्”—इति ।

सूर्य्योऽट इति अस्त्रगच्छता सूर्य्येण देशान्तर-गमनाशक्तिसुत्पाद्य
गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतणोदकैः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्य्योऽटः सोऽतिथिः स्मृतः”—इति ॥

दूराध्वपद-व्यावर्त्यमाह,—

* अतिदूरागतः श्रान्तः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यः पूज्यस्यातिथिः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सम्यगयूपः क्रतुरेव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नैकग्रामीणमतिथिं न गृह्णीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥४२॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः,—

“तिथिपर्वीत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः”—इति ।

मन्वादि-युगादि-प्रभृतिषु तिथि-विशेषेषु द्रव्य-लाभमुद्दिश्य
येऽभ्यागच्छन्ति, तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथि-विशेषमनपेक्ष्य यदा
कदाचित् चतुष्टयादि-पीडया वा समागतोऽतिथिः । एवञ्च सत्येक-
ग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु समागच्छतीति* नासावतिथिः ।
यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्केतितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति, सोऽनित्य-
मागतः, स एवातिथित्वेन संगृह्यते, नेतरः । तथा च विष्णु-
पुराणम्,—

“अज्ञात-कुल-नामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैक-ग्राम-निवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसंबन्धमन्य-देशादुपागतम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैक-ग्राम-निवासिनम् ।

अज्ञात-कुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

बुभुक्षुमागतं आन्नं याचमानमकिञ्चनम् ।

* सदागच्छतीति,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† समुपस्थितम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मणं प्राञ्जरतिथिं स पूज्यः* शक्तिवर्धः”—इति ।
मनुरपि,—

“नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या यचाग्रयोऽपिवा”—इति ।

एकग्रामवासी अतिथि-धर्मेणागतोऽप्यतिथिर्न भवति । तथा,
साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः; सङ्गतपूर्वोद्दृष्टपूर्वः,—इति यावत् । नापि,
यत्र कचन देशे अतिथि-धर्मेणागतोऽतिथिः । किन्तु, यस्मिन् स्वकीये
परकीये वा देशे भार्याऽग्रयो भवन्ति, तत्रैवोपस्थितोऽतिथिर्भवति ॥
अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्कर्त्तव्यं तदाह,—

अतिथिं तत्र सम्प्रान्नं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्घ्यासन-प्रदानेन पाद-प्रक्षालनेन च ॥४३॥

अद्वया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छंतश्चानुयानेन† प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥४४॥

निगद-व्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मण-विषयम्,
“यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति”—इति, “अहरहः ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति”
—इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात्‡ । चत्रियादयस्तु न ब्राह्मण-गृहे
अतिथि-सत्कारमर्हन्ति, किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः,—

* संपूज्यः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† गच्छंतश्चानुयानेन,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ श्रुतिस्मृत्योरादाहृतत्वात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“ब्राह्मणस्य त्वनतिथि गृहे राजन्य उच्यते ।
 वैश्य-शूद्रौ सखा* चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
 यदि त्वतिथि-धर्मेण चक्षियो गृहमात्रजेत् ।
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
 वैश्य-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथि-धर्मिणौ ।
 भोजयेत् सह गृह्यैस्तावानृशंखं प्रकल्पयेत् ॥
 इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
 सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्ययाऽ—इति ॥

आसनादि-दाने विशेषमाह सएव,—

“आसनावसथे शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्धीने हीनं समे समम्”—इति ॥

अतिथि-सत्काराकरणे प्रत्यवायमाह,—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रति निवर्त्तते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥

काष्ठ-भार-सहसेन घृत-कुम्भ-शतेन च ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥४६॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये,—इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भोजन-
 मप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तते, तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं निष्फलं
 स्यात् । तथा, वैदिकोऽपि विहितद्रव्याद्यङ्ग-सम्पन्नोऽपि निष्फलो भवेत् ।
 तथा च मनुः,—

* तथा,— इति शा० पुस्तके पाठः ।

“शिलोच्चौ चरतोनित्यं पद्माग्नीनपि जुह्वतः ।
सर्वे सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चितोवधन्”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।
न चातिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥
पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।
ये यजन्ति न चार्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥
तेषां यज्ञोऽभिकामानां दत्तमिष्टञ्च यज्ञवेत् ।
वृथा भवति तत्सर्वमाश्रया हतया हतम्”—इति ।

अत्र, सुकृतद्वान्यभिधानं दुष्कृतप्राप्तेरप्युपलक्षणम् । तथा च विष्णुः,—

“अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतन्तु प्रयच्छति”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यो न पूजयेत् ।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्यएव न संशयः ॥
निर्व्यासयति यो विप्रं देशकालागतं गृहात् ।
पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः”—इति ॥

अतिथि-सत्कारं प्रशंसति,—

सुश्वेचे वापयेद्दीजं सुपाचे निक्षिपेद्धनम् ।
सुश्वेचे च सुपाचे च ह्युप्तं तत् न विनश्यति ॥४७॥

यथा सुचेन्नोप्तवीजं न विनश्यति* किन्तु महते फलाय कल्पते,

* न जीर्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तथा सुपात्रेऽतिथौ दत्तमन्नादिकमक्षयफलमित्यर्थः* । तदाह मनुः,—

“नैव स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वयं चातिथि-पूजनम्”—इति ॥

आश्वमेधिकेऽपि,—

“पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु योऽतिथिं पूजयेन्नरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र, भवामीह न संशयः”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथि-पूजनात्”—इति ॥

आतिथ्यकर्तुर्निश्चयमाह,—

न पृच्छेद्भोज-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं† सर्व-देवमयो‡ हि सः ॥४८॥ इति ।

आद्वे ह्यादावेव ब्राह्मणः परिचरणीयः,—इति मनुना दर्शितम्,—

“दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-पारगम् ।

तीर्थं तद्रूप-कव्यानां प्रदाने योऽतिथिः स्रुतः”—इति ।

यमेनापि,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेद-पार-गान् ।

शरीर-प्रभवैर्दोषैर्विशुद्धान् चरित-व्रतान्”—इति ।

* दत्तमन्नादिकं महाफलप्रदमित्यर्थः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† हृदयं कल्पयेत्तस्मिन्,—इति सु० मू० पुस्तके पाठः ।

‡ सर्वदेवसमो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अतः आङ्ग-न्यायेनातिथ्येऽपि कर्माणि गोचादि-परीक्षा-प्राप्तौ
तत् निवार्यते । गोत्रं वंश-प्रवर्त्तक-महर्षि-सम्बन्धः । चरणमाचारः ।
शाखा-विशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमांसादि । एतद्देश-नामा
दीनामुपलक्षणम् । अतएव यमः,—

“न पृच्छेद्गोत्र-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्वनोऽप्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्”—इति ।

न केवलं गोत्र-प्रश्नादि-वर्जनं, किन्तु हि देवता-बुद्धिरपि कर्त्तव्या ।
तदुक्तं शातातपेन,—

“चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः” *—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भ-बुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही”—इति ।

देवता-बुद्धि-विषयत्वे हेतुः सर्व-देवमयत्वम् । तच्च पुराणसारे
दर्शितम्,—

“धाता प्रजापतिः शक्रोवक्त्रिर्वसुगणोयमः ।

प्रविश्यातिथिमेते वै † भुञ्जतेऽन्नं दिजोत्तम”—इति ।

गोत्रादि-प्रश्ने फलाभावो बोधायनेन दर्शितः,—

“देशं नाम कुलं विद्यां स्पृष्ट्वा योऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति”—इति ।

* व्यासं स्वयमुपस्थितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अविश्यातिथिमेवैते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यथाऽऽतिथ्यर्क्ता गांवादीन् न पृच्छेत्, तथाऽतिथिरपि न
ब्रूयात् । तदाह मनुः,—

“न भोजनार्थं खे विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः”—इति ॥

अतिथि-दृष्टान्तेन भित्तुकथोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह,—

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिस्तथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं चयः पूज्या दिने दिने ॥४६॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः, सोऽस्यास्तीति सुव्रती यतिः ।
वेदाभ्यास-रतो ब्रह्मचारी, तदर्थत्वात् तस्याश्रमस्य । तावुभौ प्रतिदिन-
मपूर्वावतिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“सत्कृत्य भित्तवे भित्ता दातव्या सुव्रताय च”—इति ।

नृसिंहपुराणेऽपि*,—

“भित्ताञ्च भित्तवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणं ।

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ॥

तत्पुण्यफलमाप्नोति भित्तां दत्त्वा द्विजोऽगृही”-इति ।

यमः,—

“सत्कृत्य भित्तवे भित्तां यः प्रयच्छति मानवः ।

गो-प्रदान-समं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः”—इति ।

ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्वस्त्रे जलं प्रदाय भित्ता-प्रदानं

* मनुस्मृति, —इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वनचारिणे,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

कार्यम् । तदाह गौतमः,—“स्वस्तिवाच्य* भिचादानमपूर्वम्”—इति ॥

सति-ब्रह्मचारिणौ यदि वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्वेवं, यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्याह,—

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकन्तु‡ विसर्जयेत् ॥५०॥

संप्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंहपुराणे,—

“अकृतै वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते”—इति ।

भिक्षुकन्तु विसर्जयेत्, यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं, तावत् पृथक् कृत्वाऽवशिष्टादन्नाङ्गिणां दत्त्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्न-स्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्त्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥५१॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्त-प्रकरणे१ । प्रायश्चित्त-विधानात् प्रत्यवायोऽवश्यते । तयोः पक्वान्न-स्वामित्वादन्नादाने प्रत्यवायउपपन्नः । अतएव पुराणेऽपि,—

“अङ्गत्वाऽग्नीनसन्तर्यं तपस्विनमुपस्थितम् ।

* स्वस्तीतिवार्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† समागतौ तदात्वेवं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भिक्षां दत्त्वा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ प्रायश्चित्तप्रकरणे,—इति बाप्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

अशिला तु परे लोके स्नानि मांसानि खादयेत्”—इति ॥
 वज्रपु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह, —
 दद्याच्च भिक्षा-चित्तयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम् ।
 इच्छया च ततोदद्याद्विभवे* सत्यवारितम्† ॥ ५२ ॥
 निगद-व्याख्यातमेतत् । यथाविभवं भिक्षा-दानं कूर्मपुराणे दर्शितम्,—
 “भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
 दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्योलोभवर्जितः”—इति ॥
 यति-भिक्षा-प्रदाने‡ निश्चयमाह,—

यति-हस्ते जलं दद्याद्भैक्षं दद्यात् पुनर्ज्जलम् ।
 तद्भैक्षं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥
 स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्षं सति विभवे वज्रलं दातव्यम् । तदुक्तं
 ब्रह्मपुराणे,—

“यः पात्र-पूरणीं भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात्”—इति ॥
 यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं, तद्वद्वैश्वर्यापेतस्यापि
 स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदय-कामिना कर्त्तव्यमित्याह,—

यस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।
 ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तन्नविचारयेत् ॥ ५४ ॥

* ततोविद्वान् विभवे,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्त्रोकोऽयं सुद्रितमूलपुस्तके नास्ति ।

‡ भिक्षाप्रदाने,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

यस्य कृत्र-द्वयौ विद्येते, तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नुयात् ।
 एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तर-वचनयोरातिथ्य-विषयत्वात् तत्-प्रकरणान्तः-
 पातित्वेनास्मिन् वचनेऽनुक्तमपि, आतिथ्यं कुर्वन्निति पद-द्वयं, सन्दंश-
 न्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जरस्यारोहो यस्मिन्नैन्द्रे पदे, तत्कुञ्जरारोहम् ।
 चङ्द्विरमृतपानाप्सरःसेवादिरस्मिन्नस्तीत्युद्धिमत् । कृत्रादिमान् कचि-
 यादिरतिथिर्जातिकुलाचारैर्यद्यपि हीनः, तथापि तत्पूजायाः स्वर्ग-
 प्राप्ति-हेतुत्वात् तमतिथिं, हीनत्व-बुद्ध्या पूज्योऽयं न वा,—इति न
 विचारयेत् न सन्दिह्यात् किन्वीश्वर-बुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि, भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी, तथाप्यतीते जन्म-
 न्यनेन तपोऽनुष्ठितम्, अन्यद्येदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्त्यसंभवात् । अतएव
 विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्,—

“यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंश-सम्भवम्”—इति ॥

तस्माद्युक्तमैश्वर्यापेतस्यातिथ्यम् ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दातव्येति,
 तत्रोपपत्तिमाह,—

वैश्वदेव-कृतं पापं शक्तोभिस्तुर्व्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षु-कृतान् दोषान् वैश्वदेवोव्यपोहति ॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात् करणेन प्रसक्तोयो दोषः, स भिक्षा-दानेन
 निवर्त्तते । भिक्षा-परिहारेण तु यो दोषः, नासौ पूर्वकृतेनापि
 वैश्वदेवेन निवर्त्तते । अत्र, भिक्षुशब्दो विद्यार्थादीनामुपलक्षकः ।
 तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्,—

“यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरु-पोषकः ।

अध्वगः क्षीण-वृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः स्मृताः”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“व्याधितस्यार्थ-हीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते”—इति ।

वैश्वदेवकृतमित्युक्ता* बुद्धिस्थत्वाद्द्वैश्वदेवस्याकरणे प्रत्यवायमाह,—

अकृत्वा वैश्वदेवन्तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्व्वे ते निष्फलाज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ५६ ॥

निष्फला-यद्योक्त-फल रहिताः । न केवलमिष्ट-प्राप्त्यभावः किन्त्व-
निष्ट-प्राप्तिरपि दर्शिता;—‘पतन्ति नरकेऽशुचौ’—इति ॥

वैश्वदेव-दृष्टान्तेनातिथ्याकरणेऽपि प्रत्यवायमाह,—

वैश्वदेव-विहीनाये आतिथ्येन वहिष्कृताः ।

सर्व्वे ते नरकं यान्ति काकथोनिं व्रजन्ति च ॥ ५७ ॥

नरको रौरवादिः, तमनुभूय पश्चात् काकथोनिं व्रजन्ति ॥
आतिथ्येन सुवन्नन्यापि भोजनीयानाह्वा,—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्ग-संक्रमः ॥ ५८ ॥

* वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्युक्ता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† आतिथ्येन प्राप्तस्य पापिष्ठस्यापि भोजनीयतामाह,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

पापो गोवधाद्युपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव, नतु अशेषा-
तिथ्य-सत्कारार्हत्वम् । तदेतदेवाभिप्रेत्याश्वमेधिके वर्णितम्,—

“चण्डालोवा अपाकोवा* काले यः कश्चिदागतः ।

अन्नेन पूजनीयश्च परं हितमिच्छता”—इति ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“चण्डालोवाऽथ वा पापः शत्रुर्व्या पितृघातकः ।

देशकालाभ्युपगतो भरणीयोमतोमम”—इति ।

उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति चारीतः,—

“देवानृषीन् पितृन्सैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।

तर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते”—इति ।

पुराणेऽपि,—

“यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।

सत्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्रस्तद्वाप्नुयात्”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः,—

“पञ्चयज्ञांस्तु योमोहान्न करोति गृहाश्रमी ।

तस्य नायं न च परोलोको भवति धर्मतः”—इति ॥

पञ्चयज्ञानन्तरं भोजनमभिप्रेत्य तदनुवादेन तत्र वर्जनीयमाह,—

योवेष्टितशिराभुङ्क्ते योभुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।

वाम-पाद-करः स्थित्वा तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥५६॥

* पापोवा यदि चण्डालो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

भोजन-विधिश्च मनुना दर्शितः,—

“भुक्तवत्सु व विप्रेषु खेषु मृत्युषु चैव हि ।

सुस्त्रीयातां ततः पश्चादवशिष्टान् दम्पती”-इति ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-वालकान् ।

भोजयेत् संस्क्रतान्नेन प्रथमन्तु परं गृही ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।

मृतश्च गत्वा नरकं श्लेष्मभुग्जायते नृप”-इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“पूजयित्वाऽतिथीन्निस्त्रान्* ज्ञातीन् बन्धून्स्वयाऽर्चिनः ।

विकलान् वाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥

वाञ्छेत् क्षुत्तृप्परीतात्मा यच्चान्नं रस-संयुतम्”-इति ।

भोजनेतिकर्तव्यतामाह बौधायनः,—

“उपलिप्ते सप्ते स्थाने शुचौ स्रक्ष्ण-समन्वितौ ।

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

कर्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्”-इति ।

शङ्खनोऽपि,—

“आदित्यावसवोरुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

* पूजयित्वातिथीन् विप्रान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्रक्ष्णामलान्विते,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः । तत्र, न मलान्वितं अमलान्वितं, स्रक्ष्णश्च तदमलान्वितश्चेति तत्तथा, तस्मिन्नि-
त्यर्थो बोध्यः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्राननोऽक्रोधः पञ्चार्द्रौ भोजनञ्चरेत्”—इति ।

व्यासेऽपि,—

“पञ्चार्द्राभोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखोमौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्त्रमेषु पञ्चार्द्रता मता”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“आर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः”—इति ।

तच्च भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“प्रशस्त-शुद्ध-पात्रेषु भुञ्जीताकुम्भिते द्विजः”—इति ।

प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि,—

“सौवर्णे राजते ताप्ते यमपत्रपलाशयोः† ।

भोजनेभोजने चैव‡ चिरात्र-फलमश्नुते ॥

एकएव तु योभुङ्क्ते विमले कांस्य-भाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशोवत्सम्”—इति ।

तत्र, यमपत्र-पलाशपत्र-भोजनं? गृहि-व्यतिरिक्त-विषयम्,

* भुञ्जीताक्रोधनोद्विजः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सौवर्णे राजते पात्रे ताप्ते पद्मपलाशयोः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ भोजनाभोजने चैव,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

१ पद्मपत्रपलाशपत्रभोजनं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“पलाश-यम-पत्रेषु* गृही भुक्नैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-यतीनाञ्च चान्द्रायण-फलं भवेत्”—इति
व्यास-स्मरणात् । कांस्थ-पात्रन्तु गृहस्थैकविषयी, यत्यादीनान्तु
निषेधात्† । तदाह प्रचेताः,—

“ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्थपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्”—इति ।

तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“पश्चाद्रौ भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।

उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

तच्च स्थापनं प्राणाहुति-पर्यन्तं, पश्चान्तु यन्त्रिकामारोष्य
भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः,—

“न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत? पञ्च ग्रासान् महामुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

विप्रुषां पाद-संस्पर्शः पाद-चैल-रजस्तथा ।

सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पित्रर्थन्तु न लुप्यते” ॥

पैतक-भोजने भूमि-पात्र-प्रतिष्ठापनं न लोपनीयमित्यर्थः । उक्त-
पात्र-निहितमन्नं नमस्कुर्यात् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

* पलाशपद्मपत्रेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† गृहस्थविषयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ अत्र, यत्यादीनां तन्निषेधात्,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

§ न्यस्तपात्रं न भुञ्जीत,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

अस्माकं नित्यमस्तेतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत्” ॥

वन्दनानन्तर-कृत्यमाह गोभिलः,—“अथातः प्राणाङ्गति-कस्यो-
व्याहृतिभिर्गायत्र्याऽभिमन्त्र्य चतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं,
सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः,

अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसोऽमृतम् ॥

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोपस्तरणमसीत्यपः
पीत्वा दशहोतारं* मनसानुद्धृत्यैतद्दत्तां पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात्
प्राणाय स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन† जूहेति । अपानाय स्वाहेत्यन्वा-
हार्यपचनमेव तेन जुहेति । व्यानाय स्वाहेत्याहवनीयमेव तेन जुहेति ।
उदानाय स्वाहेति सत्यमेव तेन जुहेति । समानाय स्वाहेत्यावसथ्य-
मेव तेन जुहेति” । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथाच
शौनकः,—

“स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवः ।

जिह्वायैव ग्रसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्”—इति ।

जिह्वा-ग्रसने विशेष आश्वमेधिके दर्शितः,—

“यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाङ्गतौ नृप ।

तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाङ्गतिमतन्द्रितः”—इति ।

प्राणाङ्गतिष्वङ्गुलि-नियममाह शौनकः,—

* अत्र, दशहोतारं,—इति पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।

† मनसानुद्धृत्य त्वरन्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ तेनाग्नेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठ-लघ्ना प्राणाज्जतिर्भवेत् ।
 मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
 कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठै र्याने तु जुहुयाद्धविः* ।
 तर्जनीन्तु वह्निः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥
 समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाज्जतिर्भवेत्”—इति ।

परिषेचनानन्तरभावि-विशेषोभविष्यपुराणे दर्शितः,—

“भोजनात् किञ्चिदन्नायं धर्मराजाय वै वलिम् ।

दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय प्रेतेभ्यश्चेदमुचरेत् ॥

यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम् ।

प्रेतानां त्वप्तयेऽक्षय्यमिदमस्तु यथासुखम्”—इति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“महाव्याहृतिस्त्वनं परिधाद्योदकेन तु ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशनक्रियां चरेत्”—इति ।

बौधायनस्तु, सर्व्वमेतत् संगृह्याह,—“सर्वावश्यकावसानेषु प्रचालित-पाणि-पादोऽपि आचम्य शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उपरिश्य उद्धृतमाद्विषमाणं भूर्भुवः स्वरोमित्युपस्थाय वाचं यच्छेदन्यत् समानं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमन्नमुदकं परिषिच्य सव्येन पाणिनाऽविमुञ्चन्नमृतोपस्तरणमसीत्यपः पीत्वा पश्चान्नेन प्राणाज्जतार्जुहेति; अद्व्यायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवोनाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा,

* जुहुयात्ततः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मध्यमानामिका शून्यैः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अपाने व्यानउदाने समाने निविष्ट इत्यादिना, यथालिङ्ग
मनुषङ्गः । एवं पञ्चानेन, तूष्णीं भूयोवर्त्तयेत् प्रजापतिं मनसा ध्यायेत्,
अथाप्युदाहरन्ति,—

आसीनः प्राङ्मुखोऽश्रीयात् वाग्यतोऽक्षमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयन्तन्मनाञ्च* भुक्ता, न्नं समुपस्पृशेत् ॥

सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानां दन्तैर्नावर्जयेत् । नातिसुद्धितः
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभिमृशति;
प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तकस्तेनान्नेनाप्यायस्वेति । पुनराचम्य
दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं निश्चावयति,—

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो अङ्गुष्ठञ्च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्”—इति ॥

ऊतान्नानुमन्त्रणमूर्द्धहस्तः समाचरेत्, अद्वायां प्राणे निविश्या-
मृतः ऊतं प्राणमन्नेनाप्यायस्व, अद्वायामपाने, अद्वायां व्याने,
अद्वायामुदाने, अद्वायां समाने, निविश्यादिर्यथालिङ्गमनुषङ्गः ।
ब्रह्मणि मन्त्रात्माऽमृतत्वायेत्यात्मानं योजयेत् सर्व-क्रतु-याजिनामा-
त्मयाजी विशिष्यते”—इति । विष्णुपुराणे,—

“अश्रीयात् तन्मनाभूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम् ।

लवणाश्चैव तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥

* आस्कन्दयन्तन्मनाञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अद्वायामपाने निविश्यामृतगुं ऊतमपानमन्नेनाप्यायस्व अद्वायां व्याने
निविश्यामृतगुं ऊतं व्यानमन्नेनाप्यायस्व अद्वायामुदाने निविश्यामृतगुं
ऊतमुदानमन्नेनाप्यायस्व अद्वायां समाने निविश्यामृतगुं ऊतं समानमन्नेना-
प्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कठिनाशनः* ।

अन्ते पुनर्द्रवाग्नी तु वलारोग्ये न सुञ्चति"—इति ॥

भोजने कवल-सङ्ख्यामाहापस्तम्बः,—

“अष्टौ ग्रासामुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्वामिनः ।

द्वात्रिंशन्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“वक्त्र-प्रमाण-पिण्डांश्च यसेदेकैकशः पुनः ।

वक्त्राधिकन्तु यत् पिण्डमात्मोच्छिष्टं तदुच्यते ॥

पिण्डावशिष्टमन्वञ्च वक्त्र-निःसृतमेव च ।

अभोज्यं तद्विजानीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ।

सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।

यथाऽन्नेन व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यशः”—इति ।

वृद्धमनुः,—

“पीत्वाऽपोऽशनमश्रीयात् पाच-दत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः”—इति ।

उच्छिष्ट-शेषणन्तु घृतादि-व्यतिरिक्त-विषयम् । तदाह पुलस्त्यः,—

“भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधिसक्ताज्यं फलं क्षीरं च मध्वपः”—इति ।

एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं मनुना,—

* कठिनाशनम्—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† पीत्वापोऽशनमश्रीयात्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ ततः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

“सायं प्रातर्दिजातीनामशनं श्रुति-चोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्र-सप्तो विधिः”-इति ।

गौतमः,—“सायं प्रातस्त्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत”-इति ।

उदाहृत-वचन-समूहेन प्रसिद्धं साङ्ग-भोजनं मूलवचने, “यो भुङ्क्ते”-
इत्यनूद्य वेष्टित-शिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभिधानेन निषेधयति । एतच्च
वर्ज्यान्तराणामप्युपलक्षणम् । तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि,—

“यस्तु पाणि-तले भुङ्क्ते यस्तु फुत्कार-संयुतम्* ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्या तस्य गोमांसवच्च तत् ।

नाजीर्णं भोजनं कुर्यात् कदनानि वुभुक्षितः† ॥

हस्त्यश्वरथयानोद्गमास्थितो नैव भक्षयेत् ।

अशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालय-गतोऽथवा ॥

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा नचायज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारित-पादस्तु पादारोपित-पाणिमान् ।

स्व-बाहु-सव्य-संस्थस्तु न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

न वेष्टित-शिराश्चापि नोत्सङ्ग-कृत-भाजनः‡ ।

नैकवस्त्रोदृषन्मध्ये नोपानत्-कृत-पादकः§ ।

न चर्मापरिसंस्थस्तु चर्म-वेष्टित-पार्श्ववान् ॥

* फुत्कारवायुना,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यच्च,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ कुर्यान्नातिवुभुक्षितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ नोत्सङ्गकृतभोजनः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ नोपानत्कः सपादकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ग्राम-शेषं न चाश्रीयात् पीत-शेषं पिबेन्न च ।
 शाक-मूल-फलेक्षूणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्रीयात्पराऽन्नितः ।
 वृथा न विसृजेदन्नं नोच्छिष्टं कुत्रचिद्भजेत्* ॥

बृहस्पतिः,—

“न स्पृशेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरोवस्त्रिं न पदा भाजनं स्पृशेत्”—इति ।

उग्रनाः,—

“नादत्वा मिष्टां मश्रीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
 नाश्रीयुर्वह्वस्यैव तथाऽनेकस्य पश्यतः”—इति ।

आदित्यपुराणे,—

“नोच्छिष्टां ग्राहयेदाज्यं जग्धशिष्टं च१ सन्त्यजेत् ।
 शूद्र-भुक्तावशिष्टन्तु नाद्याद्भाण्ड-स्थितं त्वपि”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक् ।
 न भिन्न-भाजने चाद्यात्॥ न भूम्यां न च पाणिषु ॥
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि ।
 न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥

* अन्न, नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† मृष्ट,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नोच्छिष्टो,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ जग्धशिष्टं न,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ चैव,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

नान्यागारे न वाऽऽकाशे* न च देवालयादिषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“न भार्या-दर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः”—इति ।

यत्तु,—

“ब्राह्मणा सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।

न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ।

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद् ब्राह्मणः कश्चित् ॥

प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः संकीर्णं मूढचेतनः”—इति ।

न तत्सर्वथा दोषाभाव-प्रतिपादन-परं, कदाचनेति वचनात् ।

अतएवादित्यपुराणम्,—

“ब्राह्मणा भार्यया साङ्गं कचिद्भुञ्जीत चाध्वनि ।

अश्ववर्ण-स्त्रिया† साङ्गं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्”—इति ।

वृद्धमनुरपि‡,—

“न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।

नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिवेत् ॥

पिवतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुख-निःसृतम् ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा भुञ्जीत किंलिषम् ॥

पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणः पुनरापिवेत्? ।

* नागारे च नवाकाशे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† अधोवर्णस्त्रिया,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मनुरपि, इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ अत्र, ब्राह्मणो न पुनः पिवेत्,—इति पाठो भवितुं युक्तः । ‘पिवतो-यत्’—इत्यारभ्य, ‘पुनरापिवेत्’—इत्यन्तोयस्यः सुप्रतितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

पिवेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्”—इति ।

अत्रिः,—

“तोयं पाणि-नख-स्पृष्टं-^{*}ब्राह्मणो न पिवेत् क्वचित् ।

सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत्”—इति ।

शातातपः,—

“उद्धृत्य वाम-हस्तेन यत्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“पानीयानि पिवेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।

अनुच्छिद्यं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निक्षिपेत्”—इति ।

शङ्खः,—“नानियुक्तोऽय्यासनस्थः प्रथममश्रीयान्नाधिकं दद्यान्
प्रतिगृह्णीयात्”—इति । शातातपोऽपि,—

“अय्यासनोपविष्टस्तु योभुङ्क्ते प्रथमं द्विजः ।

बहूनां पश्यतां प्राज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्”—इति ।

गोभिलः,—

“एक पङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।

यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्रीयुरितरे पुनः ॥

मोहान्तु भुङ्क्ते यस्तत्र स सान्तपनमाचरेत् ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ॥

भोजने विघ्न-कर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते”—इति ।

* पाणिनखाग्रेण,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† प्यनु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे,—

“स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।

भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्रुतम्”—इति ।

यत्त्वचिणोक्तम्,—

“मौनव्रतं महाकष्टं ऊँकारेणापि नश्यति ।

तथा सति मदान् दोषः तस्मात्तु नियतश्चरेत्”—इति ।

तदेतत् काष्ठ-मौनाभिप्रायेण । एतच्च पञ्चाद्यासादर्वाग्विषयम् ।

तथा च वृद्धमनुः,—

“अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

पञ्च व्यासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं मरुत्”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।

भुञ्जीत विधिवदिप्रो न चोच्छिष्टानि चर्षयेत्*”—इति ।

शातातपोऽपि,—

“हस्त-दत्तानि चान्नानि प्रत्यक्ष-लवणन्तथा ।

मृत्तिका-भक्षणञ्चैव गोमांसाशनवत् स्रुतम्”—इति ।

पैठीनसिः,—

“लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।

लेह्यं पेयञ्च विविधं हस्त-दत्तं न भक्षयेत् ॥

दर्श्या देयं घृतान्नन्तु समस्त-व्यञ्जनानि च ।

उदकं यच्च पक्वान्नं योदर्श्या दातुमिच्छति ।

* नेच्छिष्टानि न चालयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

स भूणहा सुरापञ्च स्तेयी च* गुरुतल्पगः"—इति ।
आश्वमेधिके,—

“उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।
भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नन्तु परित्यजेत् ॥
केश-कीटावपन्नञ्च† मुख-मारुत-वीजितम् ।
अन्नं तद्बालसं विद्यात्तस्मात्तत् परिवर्ज्येत्”—इति ।

कात्यायनः,—

“चण्डालपतितोदक्या-वाक्यं श्रुत्वा द्विजेत्तमः ।
मुञ्चीत ग्रासमाचन्तु दिनमेकमभोजनम्”—इति ।
गौतमोऽपि,—

“काहलाभ्रामणयावणश्चक्रखीलूखलस्य च ।
एतेषां निनदं यावन्तावत्कालमभोजनम्”—इति ।
बृहस्पतिरपि,—

“अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयाद्वाह्यैः स्वजनैरपि ।
कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥
एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते”—इति ।

पङ्क्ति-भेद-प्रकारमपि स एवाह,—

“अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।
द्वारेण-चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः”—इति ।

* सस्तेनो,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† केशकोटावपन्नञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यसोऽपि,—

“उदकञ्च तृणं भस्म द्वारं पन्यास्तथैवच ।

एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते”—इति ।

तदेवं मूलवचनोक्त-वेष्टितशिरस्त्रादि-वर्जनोपलक्षिता नियम-
विशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्वं निषेधो नित्य-भोजन-विषयः । काम्ये
तद्विधानात् । तथाच मनुः,—

“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यश्च दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः”—इति ।

गोभिलोऽपि दक्षिणामुखत्वं निषेधयति,—

“प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथामुखम् ।

उत्तरं पितृकार्यं तु दक्षिणान्तु विवर्जयेत्”—इति ।

‘वाम-पाद-करः’ वामपादे करोयस्यासौ वामपादकरः । यो
वामपादकरो भुङ्क्ते, यश्च स्थितो भुङ्क्ते, तैः सर्वैर्यद्भुक्तं तदत्रांघ्रिं मुञ्जते,
न स्वयं प्राणामिहोच्चादि-फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्यां राक्षस-गामित्वं
कूर्मपुराणेऽपि दर्शितम्,—

“योभुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्”—इति ।

अभिप्रेतस्य भोजन-विधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिद्योदक-दानादीनि †
कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः,—

* विसर्जयेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उक्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ उच्छिद्योदकदानादीनि,—इति नास्ति स० सो० शा० पुस्तकेषु ।

“भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदाचमन् ।

उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सोदकं निर्व्वपेद्भुवि”—इति ।

तत्र, मन्त्रः,—

“रौरवेऽपुण्य-निलये पद्मार्बुद-निवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्*”—इति ।

गद्यव्यासोऽपि,—“तत्सूत्रः सन्नमृतापिधानमभीत्यपः पीत्वा
तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्”—इति । स चाचमनप्रकारो
देवलेन दर्शितः,—

“भुक्ताऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।

शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्भिर्घर्षणैरपि”—इति ।

तच्च घर्षणं तर्ज्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः,—

“गण्डूषस्याथ समये तर्ज्जन्या वक्त्रशोधनम् ।

कुर्व्वीत यदि मूढात्मा रौरवे नरके पतेत्”—इति ।

व्यासः,—

“हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेद्विचक्षणः ।

स देवांश्च पिबेत्सैव ह्यात्मानञ्चैव पातयेत्”—इति† ।

“तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डेऽथ भुक्तवान् ।

यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तोभुक्तवानासनात्ततः ॥

स्नानं सद्यः प्रकुर्व्वीत सोऽन्यथाऽप्रयतो भवेत्”—इति ।

* प्राणिनां सर्वभूतानां ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रौरवं नरकं व्रजेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ ‘इति’ शब्देऽत्राधिकः प्रतिभाति ।

कूर्मपुराणेऽपि,—

“अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत् * * * ।

आचान्तः पुनराचमेदायं गौरिति मन्त्रतः ।

द्रुपदां वा चिराद्यस्य सर्व्व-पाप-प्रणाशिनीम् ।

प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

आचम्याङ्गुष्ठमानीय पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।

निश्चावयेद्धस्त-जलमूर्द्ध-हस्तः समाहितः ॥

उतानुमन्त्रणं कुर्यात् अद्वायामिति मन्त्रतः ।

अष्टाक्षरेण ह्यात्मानं योजयेद्ब्रह्मणीति हि ।

सर्व्वेषामेवमङ्गानामात्म-चागः परः स्रुतः ॥

योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम्”—इति ।

अचिः,—

“आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नो लिप्यते* मही ।

भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादशुचिः पुमान् ॥

आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम्”—इति ।

शानातपोऽपि,—

“आचम्य पात्रमुत्सृज्य किङ्किदार्द्रेण पाणिना ।

मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणि-तलेन च ॥

मुक्त्वा नैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ।

पाणिं मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः ॥

* नोन्मृज्यते,—इति शा० पुस्तके प्राठः ।

ज्ञातिश्रेष्ठ्यं समाप्नोति प्रयोग-कुशलोनरः"—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“स्वस्थः प्रशान्त-चित्तस्तु कृतासन-परिग्रहः ।

अभीष्ट-देवतानाञ्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराप्ययच्छानुं पार्थिवं पवनेरितः ।

दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम् ।

अन्नं वलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ॥

भवत्तेतत् परिणतं* ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ।

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ॥

अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहृतं सुखम् ।

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च

भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत्† परिणाम-सम्भवं

यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देही

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनान्नमशेषमन्नम्

आरोग्यदं स्यात् परिणाममेतु ।

विष्णुर्यथा तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा‡ ।

* परिणतौ,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† सुखञ्च मे तत्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामस्तथैवच,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सत्येन तेन मे मुक्तं* जीर्यत्वन्नामदन्तथा ।

इत्युच्चार्य स्व-हस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ॥

अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूल-भक्षणम्”—इति ।

तत्र वशिष्ठः,—

“सुपूगं च सुपर्णञ्च सूचूर्णेन समन्वितम् ।

अदत्त्वा द्विज देवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेदुधः ।

एक-पूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलमवेत् ॥

अतिश्रेष्ठं त्रि-पूगञ्च ह्यधिकं नैव दुष्यति ।

पर्ण-मूले भवेद्याधिः पर्णायै पाप-सम्भवः ॥

चूर्ण-पर्णं हरेदायुः† शिरा बुद्धि-विनाशिनी ।

तस्मादग्रञ्च मूलञ्च शिराश्चैव‡ विशेषतः ॥

जीर्ण-पर्णं॥ वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेदुधः” ।

यदिदं भोजनं निरूपितं, तद्ग्रहण-काले प्रतिषिद्धम् । तदाह मनुः,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्त-गयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा॥ परेऽहनि”—इति ।

* मद्भुक्तं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सुसंयतम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ हरत्यायुः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ शिरश्चैव,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

॥ चूर्णपर्णं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ रथदृष्ट्वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

ग्रहे ग्रहण-काले, स्यर्शमारभ्य मोक्षण-पर्यन्तो ग्रह-कालः । तस्मिन् काले न भुञ्जीत, किन्तु राज्ञा चन्द्र-सूर्ययोः मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु ग्रहास्तमयस्तदा परेद्युः विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहण-काले भोजनाभावः, किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः,—

“नाद्यात् सूर्य-ग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशि-ग्रहात् ।

ग्रह-काले च नाश्रीयात् स्नात्वाऽश्रीयाच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्थान्महानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परेऽहनि”—इति ।

पूर्व-काले भोजन-निषेधे विशेषमाह दृढवशिष्ठः,—

“ग्रहणन्तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रहरादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः ।

चतुर्थे प्रहरे चेत् स्नात् चतुर्थ-प्रहरादधः”—इति ।

रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत्, आवर्त्तनान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत ; रात्रि-पश्चिम-यामे चेत्, रात्रि-प्रथम-यामादूर्वाक् भुञ्जीत ; अक्षश्चतुर्थ-प्रहरे रवि-ग्रहश्चेत्, रात्रेः चतुर्थ-प्रहरादधो भुञ्जीतेत्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्याह्नादूर्ध्वं रवि-ग्रहणं चेत्, मध्य-रात्रादूर्वागेव भुञ्जीतेत्यर्थः । शशि-ग्रहणे याम-त्रयेण व्यवधान-मपेक्षितं, सूर्य-ग्रहे तु याम-चतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथाच दृढ-श्रीतमः,—

“सूर्य-ग्रहे तु नाश्रीयात् पूर्वं याम-चतुष्टयम् ।

चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्त्रीन् वाल-वृद्धातुरैर्विना”-इति ।

वालवृद्धातुर-विषये मत्स्यपुराणे,—

“अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे चेन्न सङ्गवे ।

सङ्गवे ग्रहणं चेत्यान्न पूर्वं भोजनञ्चरेत्”-इति ।

समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन*,—

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा चिराच्चेष्टैव शुद्ध्यति”-इति ।

शशि-ग्रहणे याम-त्रयस्यापवादमाह वृद्धवर्गशः,—

“यस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्”-इति ।

यस्तास्तमये विशेषमाह ऋगुः,—

“यस्तावेवास्तमानन्तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि ।

तयोः परेद्युर्दये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः”-इति ।

वृद्धगार्ग्याऽपि,—

“सन्ध्या-काले यदा राज्जर्गसते शशि-भास्करो ।

तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन”-इति ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

“आहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्य-ग्रहोद्यदा ।

सुक्तिं वृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्”-इति ।

ननु, मेघाद्यन्तर्द्धाने चालुषं दर्शनं न सम्भवति इति चेत्†, दर्शन-

शब्देन शास्त्र-विज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तदाह वृद्धगौतमः,—

* याज्ञवल्क्येन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† अत्र,— इति चेन्न,— इति पाठो भवितुं युक्तः ।

“चन्द्र-सूर्य-ग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नदनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्”—इति ।

एवं तर्हि, परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्र-विज्ञान-सम्भवाद् ग्रस्ता-
स्त्वमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत । तन्न,

“तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः” ।

अहोरात्रं न भोक्तव्यम् * * *”—इति

वचन-द्वयेन * तदप्रसक्तेः । यत्तु स्कन्दपुराणे,—

“यदा चन्द्र-ग्रहस्तात, निशीयात् परतोभवेत् ।

भोक्तव्यं तात, पूर्वाल्हे नापराह्णे कथञ्चन ॥

पूर्वं निशीयात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्त्तव्यं भोजनं शिखि-वाहन”—इति ।

तदिदं याम-त्रयाभिप्रायकं, “चन्द्र-ग्रहे तु यामांस्तीन”—इति
विशेषस्य दृढगौतमेनाभिधानात् । पाप-क्षय-कामोग्रहण-दिनमुप-
वसेत् । तदाह दक्षः,—

“अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्य-ग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते”—इति ।

पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः,—

“संक्रान्त्यामुपवासञ्च कृष्णैकादशि-वासरे ।

चन्द्र-सूर्य-ग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही”—इति ।

ग्रस्तास्त्वमये तु पुत्रिणोऽप्युपवासएव, “अहोरात्रं न भोक्तव्यम्”—

* तन्न, तयोः परेद्युरुदयेभ्यवहरेदहोरात्रं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयेन,
—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

—इति भोजन-प्रतिषेधात् । कश्चित् ग्रहण-विशेषे स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते,—

“सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्र-ग्रहस्तथा ।

तच्च स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चित्”—इति ।

एतच्च भू-भाग-विशेष-व्यवस्थितानां यास-मोक्ष-दर्शन-योग्य-त्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥०॥ इति भोजन-प्रकरणम् ॥०॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहुः पञ्चम-भाग-मतिवाहयेत् । एतेन भाग-पञ्चक-कृत्याभिधानेनावशिष्ट-दिवस-कर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दत्तेण दर्शितम्,—

“भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदग्रं परिणामयेत् * ।

इतिहास-पुराणयैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ।

अष्टमे लोक-यात्रा तु वह्निःसन्धान्ततः पुनः”—इति ।

अत्रिः,—

“दिवा स्नापं न कुर्वीत स्त्रियश्चैव परित्यजेत् ।

आयुःक्षीणा दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्य-नाशिनी ।

इतिहास-पुराणानि धर्म-शास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

कृत्या विवाद-वाक्यानि परिवादश्च वर्जयेत्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“अनायास-प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ।

* परिणामयन्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सच्छास्त्रः-विनोदेन सन्मार्गादविरोधिना * ॥

दिनं नयेत्ततः सन्ध्यासुपतिष्ठेत् समाहितः"—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अहः-शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां ऊत्वाऽग्नीस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिदण्डोऽथ संविशेत्”—इति ॥

उपास्य चेति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चिनेति । सायंसन्ध्या-
होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो विष्णुपुराणे दर्शितः,—

“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।

वैश्वदेव-निमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं वलिं हरेत् ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नं विसर्जयेत् † ।

अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेदुधः ॥

दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।

तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योऽटे विमुखे गते ॥

तस्मात् स्व-शक्त्या राजेन्द्र, सूर्योऽटमतिथिं नरः ।

पूजयेत्, पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्व-देवताः !

कृत-पादादिशौचश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ॥

गच्छेच्छ्यामसृष्टितां ‡ ततोदारुमयीं नृप”—इति ।

॥०॥ इत्यहःशेषादि-कृत्यम् ॥०॥

* नासच्छास्त्रविनोदेन सन्मार्गार्थविरोधिना,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तथैवान्नविसर्जनं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

‡ गच्छेच्छ्यामसृष्टितां,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

शयन-प्रकारमाह * हारीतः,—“सुप्रचाजित-चरण-तलो रचां कृत्वा उदक-पूर्ण-घटादि-मङ्गल्योपेत-आत्माभिरुचितामनुपहतां सूत्रामां पठन्† शय्यामधिष्ठाय रात्रिसूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘सर्पापसर्प भद्रन्ते’,—इति श्लोकं जपित्वा दष्ट-देवता-स्मरणं कृत्वा समाधिमास्थायान्यांश्चैव वैदिकान् मन्त्रान् सावित्रीञ्च जपित्वा मङ्गल्यं श्रुतं शङ्खञ्च शृण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत्”—इति । दक्षिणाशिराः,— इति प्रदर्शनार्थम् । तथाच विष्णुपुराणम्,—

“प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।

सदैव स्वपतः पुंसेविपरीतन्तु रोगदम्”—इति ।

गार्ग्योऽपि,—

“स्वगेहे प्राक्शिराः शेते श्वाऽर्घ्ये दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः”—इति ।

पुराणेऽपि ‡,—

“रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः ।

नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि”—इति ।

सुखशायिनोऽपि गालवेन § दर्शिताः,—

“अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुन्दो ॥ महासुनिः ।

* कथाहः शेषादिकथं । तत्र शयनप्रकारमाह,—इति स० आ० पुस्तकयोः पाठः ।

† सूत्रा प्राणानिति पठन्,—इति आ० पुस्तके पाठः ।

‡ विष्णुपुराणेऽपि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ गोभिलेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ अगस्त्योमाधवश्चैव मुचिकुन्दो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

कपिलो मुनिरास्तीकः * पचैते सुखशायिनः—इति ।
शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः,—

“शून्यालये शयने च एकवृत्ते चतुष्पये ।

महादेव-गृहे वाऽपि मातृ-वेश्मनि न स्वपेत् ॥

न यत्-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।

कूल-च्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांशुषु ॥

न स्वपेच्च तथा गर्ते† विना दीक्षां कथञ्चन ।

धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरुणाञ्च तथोपरि ॥

न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।

नार्द्रवासा न नग्नश्च ‡ नोत्तरा-स्थित-मस्तकः ॥

नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा”—इति ।

विष्णुरपि,—“नार्द्रवासाः स्वपेन्न-पलाश-शयने न पञ्च-दारु-कृते
न-भग्न-शयने न विद्युद्दग्धे नाग्निपुष्टे न बालमध्ये न चारिमध्ये न
धान्ये न गुरु-ऊताशन-सुराणामुपरि § नोच्छिष्टे न दिवि”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नाविशालां न वै भग्नां नासमां मल्लिनां न च ।

न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम्”—इति ॥

उग्रनाः,—“न तैलाभ्यक्त-शिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि”—इति ।

* मुनिरास्तीकः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तटाकान्ते—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ नार्द्रवासाननखैव,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

§ न गो-ऊताशन-गुरुणामुपरि,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दक्षः,—

“प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यास-रतानयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते”—इति ।

‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यारभ्य, ‘योवेष्टितशिराः’—इत्यन्तेन ग्रन्थ-
सन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षिप्य निरूपितम् । एतस्य करणे
श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“इत्थं तदखिलं प्रोक्तमहन्वहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्ग-फल-प्रदम् ॥

नास्तिक्यादयवाऽऽलस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः ।

स याति नरकान् घोरान् काकथोनौ प्रजायते ॥

नान्योविमुक्तये पन्था मुक्ताऽऽग्रम-विधिं स्वकम् ।

तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः”—इति ॥

इत्यथ, ‘स्वकर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्य साधारणधर्मा-
निरूप्य * तत्राध्यनादि-साधारण-धर्म-प्रसङ्गागतमाह्निकं परिसमा-
प्येदानीं प्रकृतानेव क्रम-प्राप्तानभिषिक्तस्य चत्रियस्य साधारणधर्मा-
नाह,—

अव्रता ह्यनधीयानाः यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौर-भक्त-प्रदो हि सः ॥ ६० ॥

श्चत्रियो हि प्रजारश्चन्† शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।

निर्जित्य पर-सैन्यानि क्षिति धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

* साधारणधर्मानिरूपितः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† रञ्जन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

पुष्पमात्रं किञ्चिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इव रामे न यथाऽङ्गार-कारकः ॥६२॥ इति ॥

द्विविधो हि राजधर्मः, दुष्ट-शिक्षा शिष्ट-परिपालनञ्च । तत्राद्येन
श्लोकेन दुष्ट-शिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारि-कर्तृकं
मध्वादि-वर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञवल्क्यः, “व्रतमपीडयन्”—
इत्युक्त्वा विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार,—

“मधु-मांसाञ्जनैश्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनास्त्रील-परिवादांश्च वर्जयेत्”—इति ।

यदा, स्व-गृह्य-प्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्येव व्रतशब्दा-
भिधेयानि । तदुभयविध-व्रत-रहिताः स्वाध्यायमप्यनधीयाना ब्रह्म-
चारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति, तं ग्रामं दण्डयेत् । यतः, स
ग्रामस्थौर-मदृशेभ्यो भक्तमन्नं प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितम-
ननुतिष्ठतां प्रतिषिद्धमनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञा दण्डनीयवमुप-
लक्ष्यते । अतएव नारदः,—

“यो यो वर्णाऽवहीयेत यश्चोद्रेकमनुव्रजेत् ।

तं तं दृष्ट्वा स्वतोमार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्पथि”—इति ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।

प्रसमीच्यात्मना राजा दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥

कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।

स्वधर्माचकितान राजा विनीय स्थापयेत्पथि”—इति ।

मनुरपि,—

“पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण तिष्ठति”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अपि भ्राता सुतोभार्या श्वशुरोमातुलोऽपि वा ।

नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्मादिचलितः स्वकात्”—इति ।

दण्डा-दण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः,—

“यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्वांश्च घातयेत् ।

दष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्त-वर-दक्षिणैः”—इति ।

अदण्डा-दण्डनं निषेधयति मनुः,—

“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति”—इति ।

दण्डश्च द्विविधः, शारीरोऽर्थ-दण्डश्च * । यथाऽऽह नारदः,—

“शारीरश्चार्थ-दण्डश्च † दण्डश्च द्विविधः स्मृतः ।

शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥

काकिन्यादिस्त्वर्थ-दण्डः ‡ सर्वस्वान्तस्तथैवच”—इति ।

राज्ञोदण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः,—

“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतोविद्रुते भयात् ।

रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥

* शारीर आर्थिकश्चेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शारीर आर्थिकश्चेति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ कणादिस्त्वर्थ-दण्डस्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

इन्द्रानिलयमार्काणामग्रेषु वरुणस्य च ।
 चन्द्र-विज्ञेयस्यैव मात्रानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्योनिर्मितानृपः †
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवच्चैव चतुर्विंशति च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् * ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् †
 स कुवेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 वालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलन्दहति राजाग्निः स-पशु-द्रव्य-सञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देश-कालौ च † तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्म-सिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयस्य पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 यस्तु तं द्देष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्ममभीष्टेषु † सत्यं पश्येन्नराधिपः ।

* सः कश्चिदभिवीक्षितुम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† देशं कालञ्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तस्माद्धर्मोऽयमिष्टेषु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अनिष्टञ्चाप्यनिष्टेषु तद्धर्मं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मनः ।
 ब्रह्म-तेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥
 तं राजा प्रणयेद्दण्डं * चिर्वर्गेणाभिवर्द्धते”—इति ।

महाभारते,—

“परोक्षादेवताः सर्वा राजा प्रत्यक्ष-देवता ।
 प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य † दृश्यते ॥
 राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।
 राजा सत्यञ्च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥
 कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा काल-कारणम् ।
 इति ते संशयोमाभूद्राजा कालस्य कारणम् ।
 राज-मूलोमहाराज, धर्मालोकस्य रक्ष्यते ॥
 प्रजा राज-भयादेव न खादन्ति परस्परम्”—इति ।

ननु, ‘दण्डयेद्राजा’—इति भूपालस्यापि दण्डयितव्यमुक्तम्,
 तत्कथं क्षत्रियस्यासाधारण-धर्मः ? मैवं, राजशब्दस्य क्षत्रिय-विषय-
 त्वेनावेष्ट्याधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथाहि,—

द्वितीयाध्याये अवेष्ट्याधिकरणे श्रूयते,—“आग्नेयमष्टाकपालं निर्व-
 पति हिरण्यं दक्षिणा”—इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये अवेष्टिनाम-
 केष्टिं प्रकृत्य, “यदि ब्राह्मणोयजेत वार्हस्पत्यं मध्ये विधायाज्जतिं कृत्वा
 तमभिघारयेत्, यदि राजन्यऐन्द्रं, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्”—इति ।

* प्रणयन् धर्मं,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यत्र,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

तत्र संशयः; किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राज-
सूये अधिकारः, उत क्षत्रियस्यैव? इति । तदर्थं च, किं राजशब्दः
त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः, किं वा क्षत्रियस्यैव? इति । ततोऽपि
पुनर्विचारयितव्यम्; किं राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तः, क्षत्रियत्व-
निमित्तो वा? इति । तत्र, राजशब्दो राज्य-योग-निमित्तएव, आर्य्य-
प्रसिद्धेः सर्वलोक-प्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्व-निमित्तः,
अनार्य्य-प्रसिद्धेरार्य्य-प्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । द्रविडेषु विगानात् ।
तदन्येष्वप्रसिद्धेषु । तत्र स्यात्* राज्य-योगात् राजानस्त्वयोऽपि भवन्ति ।
राज्यपदन्तु, रूढ्या जनपद-रक्षणे वर्तते; न राज-योगमपेक्षते ।

ननु, 'कर्मणि'—इत्यधिकृत्य, "पत्यंशपुरोहितादिभ्योयक्"—
इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्यतेर्वलीयस्त्वात्
राज-योगएव राज्यपद-प्रवृत्ति-निमित्तमिति चेत् । लोक-प्रयोग-
स्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्यतेरपि सएव मूलं नान्यत् ।
प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तत्वं च राजशब्दस्याव-
गम्यते । ततस्तदनुसारेण, स्मरणं शब्दापशब्द-विभाग-मात्र-परं व्या-
ख्येयम् । अतस्त्रयाणामपि राजपदाभिधेयत्वेन राजसूये प्राप्तानां
निमित्तार्थानि श्रवणानि । 'यदि' शब्दोऽपि, राजशब्दस्य राज्य-
योग-निमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्यथा, प्राप्स्यभावात् 'यदि' शब्दो-
ऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकश्च निर्देशः स्यतेरपि वलीयान् । तस्मात्,
निमित्तार्थानि श्रवणानि,—इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिक-निर्देशादत्र निर्णयः शक्यते, अन्यथाऽपि तत्-

* अत्र, तस्मात्,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

सङ्गावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'—इति ह्यभिषेक-विधौ प्रागेव राज्य-योगाद्राजशब्दस्य* क्षत्रियमात्रेण प्रयुक्तः । तेन, रूढमेव राज-पदं निर्णीयते । 'यदि' शब्दस्तु, निपातत्वाद् यथाकथञ्चिदपि नियमो न दृश्यति,—इति । स्मरणाच्च स्वतन्त्रमेव राजपदम् । नच तस्य निर्मूलत्वं, द्रविड़-प्रयोगस्यैव मूलस्य सम्भवात् । अतो न यथार्थत्वेऽस्मरणस्य प्रमाणमस्तीति तेनैवाभियुक्त-प्रणीतेनाचारस्य सम्भवात् गौण-भ्रान्त्यादि-प्रयोग-प्रसूतस्य बाधात् राज-योगेन राज्यशब्दः, स्वतन्त्रस्तु राजशब्दः क्षत्रिय-वचन इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ प्राप्तिभावात् प्रापकानि वचनानि,—इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रिय-परः† ।

ननु, जन-रञ्जनाद्राजत्वं महाभारतेऽभिहितम्,

“रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि”—इति ।

वाङ्, सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वं, 'क्षत्रियोहि'—इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्ट-पालनरूपो धर्मो विधीयते॥ राज-धर्मेषु प्रजा-रक्षणस्य‡ प्राधान्येन विवक्षितत्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“प्रधानः क्षत्रिये धर्मः** प्रजानां परिपालनम्”—इति ।

* राजशब्दः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† नयने,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

‡ अतो नायथार्थत्वे,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

§ 'तथाहि'—इत्यारभ्य, 'क्षत्रियपरः'—इत्यन्तोऽग्रस्यः मुद्रितातिरिक्त-पुस्तकेषु न दृश्यते ।

॥ धर्मो निरूप्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

¶ प्रजारञ्जनस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

** प्रधानं क्षत्रियकर्म्म,—इति स० शा० पुस्तके पाठः ।

मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति,—

“प्रजानां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिञ्च क्षत्रियस्य समादिशत्”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“नृपाणां परमोधर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

निर्दिष्ट-फल-भोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणाञ्च राजा भवति पालकः ।

स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्थाप्नोति पुष्कलम् ॥

यजते यदधीते च यददाति यदर्चति ।

राजा षड्भाग-भाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

सर्व्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्थानेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्व्वं च पूज्यते ।

यद् यदाचरते राजा तत् प्रजानाञ्च रोचते”—इति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“वत्स, राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ॥

कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ।

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ॥

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्थाप्नोति पुष्कलम्”—इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“यदङ्गा कुरुते धर्मं प्रजाधर्मेण पातयन् ।

दश-वर्ष-सहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्”—इति* ।

मनुरपि†,—

“सर्वतोधर्म-षड्भागो राज्ञोभवति रक्षतः ।

अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः‡ ॥

रक्षन् धर्मेण भृतानि राजा वध्यांश्च घातयन् ।

यजतेऽह्वरह्यज्ञैः सहस्र-शत-दक्षिणैः ॥

योऽरक्षन्वलिमादत्ते करं शुल्कञ्च पार्थिवः ।

प्रीतिं भोगं च दण्डञ्च स सद्योनरकं व्रजेत्” ॥

रक्षणीयाश्च प्रजाभयमापन्नाः, भयञ्च तासां द्वेधा सम्पद्यते ; चोर-
व्याघ्रादिभ्यः पर-सैन्येभ्योवा । अतस्तदुभय-निवारणाय, ‘प्रदण्डवान्’
—इति, ‘परसैन्यानि निर्जित्य’—इति चोक्तम् । एतच्च निवारणं
क्षत्रियस्यैव कुतोऽसाधारणमित्याशङ्क्य तद्धेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् ।
तच्च क्षत्रियस्यैव । तथाच मनुः,—

“शस्त्रास्त्रभृतत्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-क्षपिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं जगुः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि क्षत्रियं प्रकृत्य पद्यते,—

“उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः” ।

* ‘इति’ शब्दो नास्ति सु० पुस्तके ।

† ‘मनुरपि’—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

‡ नास्तीदमङ्गं सु० पुस्तके ।

§ शस्त्रजीवित्वं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते । तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि,—

“यष्टयस्त्रोमाराः खड्गाः निशिताश्च परश्वधाः ।

फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः” ॥

‘प्रदण्डवान्’—दूत्यनेन चौरादि-शिक्षा विवक्षिता । यद्यप्येषा पूर्ववचनएवोक्ता, तथापि तत्र प्राधान्येन प्रतिपादिता, अत्र तु प्रजारक्षण-साधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् । दण्ड-प्रकारमाह मनुः,—

“अनुबन्धं परीक्ष्याथ देश-कालौ च तत्ततः ।

सापराधमथालोच्य दण्डं दण्डोषु पातयेत्” ॥

विष्णुः,—

“आगःखपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।

दण्डन्तु प्रणयेद्राजा सामन्त-ब्राह्मणैः सह”—इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“वाग्धिग्वधः स्वकञ्चैव चतुर्द्धा कल्पितोदमः ।

पुरुषे दोष-विभवं ज्ञात्वा संपरिकल्पयेत् ॥

गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।

विवादिनेनराश्वान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥

महापराध-युक्तांश्च वध-दण्डेन दण्डयेत्” ।

तथा कात्यायनः,—

“मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।

यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधु-कल्पितम् ॥

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।

निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च"—इति ।

मनुः,—

“दश स्नानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्यसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥
मौण्ड्यं प्राणान्तिकोदण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः”—इति ।

वृहस्पतिरपि,—

“जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।
तस्मात्तस्य वधं राजा मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।
यद्यद्विषेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ॥
राष्ट्रादेनं वहिः कुर्यात् समयधनमक्षतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“एवं धर्म-प्रवृत्तस्य राज्ञोदण्डधरस्य च ।
यशोऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः”—इति ।
पर-सैन्य-निर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः,—
“चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते ।
पक्षशस्त्रा हि पृथिवी भवत्यमुमती तथा* ॥
नैवातिशीतोनात्युष्णः कालोभवति भारत ।

* तदा,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

तस्मात्तदा योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥
 एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः पर-वाधने ।
 जलवांरूपणवान्मार्गः समोगम्यः प्रशस्यते ॥
 चारैः सुविदिताभ्यासः* कुशलैर्वनगोचरैः ।
 सप्तर्षिन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धेयुरचलादिव ॥
 यतोवायुर्धतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः ।
 अकर्मामनुदकाममर्थ्यादामलोष्टकाम् ॥
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशलाजनाः ।
 समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ॥
 नोचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ।
 वज्रदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेत्र-तिरस्कृता ॥
 पदातीनां चमा भूमिः सर्वतो नवनानि च ।
 पदाति-वज्रला सेना दृढा भवति भारत ॥
 तथाऽश्व-वज्रला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ।
 पदाति-नाग-वज्रला प्रावृक्षाले प्रशस्यते ॥
 गुणानेतान् प्रसङ्गाय युद्धं शत्रुषु योजयेत्—इति ।

मनुरपि,—

“यदा तु यानमातिष्ठेदरि-राष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
 तदाऽनेन विधानेन यायादरि-पुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्याचां महीपतिः ।

* सुविदितोऽभ्यासः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रधावति च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथावलम्* ॥

अन्येष्वप्युक्त-कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।

तदा यायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः^(१) ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकश्च यथाविधि ।

उपां गृह्यास्यदृष्ट्वैव चारान् सम्यग्विधाय च^(२) ॥

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च स्वकं वलम्^(३) ।

साम्प्रायिक-कल्पेन यायादरि-पुरं शनैः"—इति ।

वलस्य षड्विधता-उपश्रवसा दर्शिता,—“मूल-वलं श्रेणी-वलं मित्र-
वलं भृतक-वलं शत्रु-वलमाटविक-वलं च”—इति । युद्धार्थं सैन्य-
सन्नाह-रचनामाह मनुः,—

“दण्डयूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराह-मकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥

* फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मासे प्रति यथावलम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† उरु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) व्यसनानि च कामज-क्रोधज भेदेन द्विविधानि । अत्र, कामजानि दश, क्रोधजान्यष्टाविति मिलित्वा अष्टादश । तदुक्तं मनुनैव । “कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव हि ॥ मृगयाऽक्षौ दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो-मदः । तौर्यत्रिकं वृथाद्या च कामजोदशकोगणः ॥ पैशुन्यं साहसं क्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पाशव्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः”—इति ।

(२) मूले स्वकीयदुर्गराष्ट्ररूपे । विधानं तद्रक्षार्थं सैन्यैकदेशस्थापनम् । आस्यदं शत्रुराष्ट्रस्थस्य येनावस्थानमस्य भवति तादृशं पटमखपादि ।

(३) जाङ्गलानूपटविकरूपविषयभेदेन मार्गस्य त्रैविध्यम् ।

यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्वलम् ।
 पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत तथा स्वयम् ॥
 सेनापतीन् वलाध्यक्षान् सर्व्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्केत्तां प्राचीं कल्पयेद्दिशम् ॥
 गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरून् विकारिणः ॥
 संहतान् योधयेदल्पान्* कामं विस्तारयेदहम् ।
 सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥
 खन्दनाश्रैः समे युद्धोदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।
 वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥
 कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पाञ्चालाञ्चूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत्† ॥
 प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरुद्धारिमासीत् राष्ट्रञ्चास्योपपीडयेत् ।
 दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तटाकानि प्रकार-परिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विनाशयेदपि ॥
 उपजाप्यानुपजपेद्दुष्टैश्चैव हि तत्कृतम् ।

* संहतान् विभजेदस्त्रान्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† योधयेत्,—इति पाठान्तरम् ।

युक्ते च देवे^(१) युद्धेन जयप्रेप्सुरपेतभीः ।
 साक्षा दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ॥
 विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ।
 अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युध्यमानयाः ॥
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ।
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युद्धेन संयत्तो* विजयेत रिपुं यथा ॥
 जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च† ख्यापयेद्भयानि च ॥
 सर्वेष्वान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तदंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथोदितान्”—इति ।

उक्त-प्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य, जितामेतां पूर्वाच्च स्वकीयां
 भुवं राज-धर्मेण‡ पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं, ‘पुष्पमात्रं’—इति
 तृतीय-श्लोकेन विशदीक्रियते । यथा, मालाकार आरामे यदा यदा
 यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा तद्विचिनोति न तु पुष्पलतासु नू-
 लयति, तथा प्रजाभ्यः करमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं

* युद्धेन सममप्यत्त्या,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† परिहारार्थं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ राजा धर्मेण,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

(१) पूर्वकालीनपुरुषदेहनिष्पन्नं सुकृतं दुष्कृतञ्च फलोन्मुखीभूतं सत्
 सदैवं दुर्दैवञ्चेत्युच्यते । तदुक्तम् । “तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्व-
 देहिकम्”—इति ।

गृहीयात् । अंगार-कारकस्तु रजमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति, न तु तथा
प्रजाः पीडयेत् । एतच्च शान्तिपूर्वणि दर्शितम्,—

“मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरान्न प्रवासयेत् ।
नचेक्षवत् पीडयेत्* स्तनांश्चैव विकुट्टयेत् ॥
जलौकावत्† पिवेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।
व्याघ्रीवदुद्धरेत्‡ पुत्रं न दंशेन्न च पीडयेत् ॥
यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।
अतीक्ष्णेनाप्युपायेन वर्द्धमानं प्रदापयेत् ॥
ततोभूयस्ततोभूयः क्रमाद्बद्धिं समाचरेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“क्रयविक्रयमध्वानं भक्तञ्च सपरिव्ययम् ।
योगं क्षेमञ्च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥
यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
तथाऽवेक्ष्य नृपोराष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥
यथाऽल्पाल्पमदन्यद्यं वार्योकोवत्सुषट्पदाः ।
तथाऽल्पाल्लोमहीतव्यो राश्राद्राज्ञाऽऽब्धिकः करः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा शुल्कादिकं नृपः”—इति ।

* नेक्षुवत् पीडयेत्त्वोक्तं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† जलूकावत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ व्याघ्रीवदाहरेत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

एतच्च करादानं मालाकार-दृष्टान्तेन प्रतिपादितमितरेषा-
मपि सर्व्वेषां राज-धर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञवल्क्येन
दर्शिताः,—

“महोत्साहः स्थूललवः कृतज्ञो दृढ-सेवकः ।

विनीतः सत्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षुधो*ऽपरुषस्तथा ।

धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः सुरोरहस्यवित् ॥

स्व-रन्ध्र-गोप्ताऽऽन्वीचिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्त्तायां त्रय्याश्चैव नराधिपः”—इति ।

यएतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः, एतएव राजगुणाः,—इत्युच्यन्ते† ।
अतएव, “षट्त्रिंशद्गुणोपेतो राजा”,—इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे,
महोत्साहादयः उग्रनसा पठिताः । वहिरङ्गाअपि राजधर्मा याज्ञ-
वल्क्येन दर्शिताः,—

“सुमन्त्रिणः प्रकुर्व्वीत प्राज्ञात्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्”—इति ।

मनुरपि,—

“मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्व्वीत परीक्षितान् ॥

तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहान्‍ ।

* स्मृतिमानक्षुधो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यएतेऽन्तरङ्गाराजगुणा इत्युच्यन्ते तएते राजधर्माः,—इति सु०
पुस्तके पाठः ।

‡ सामान्यं सन्धिविग्रहम्,—इति पाठान्तरम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्ध-प्रशमनानि च^(१) ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानाञ्च कार्येषु विदध्याद्धितमात्मनः ॥

सर्वेषान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा सामान्य-संयुतम्* ॥

नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन साङ्गं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्”—इति ।

आरभणीयञ्च कर्म, देश-विशेषे दुर्ग-सम्पादनम् । तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्,—

“रम्यं यशस्यमाजीव्यं† जाङ्गलं देशमावसेत् ।

तच्च दुर्गानि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये”—इति ॥

दुर्गभेदामनुना दर्शिताः,—

“धन्वदुर्गं महीदुर्गमवदुर्गं वार्लमेव वा ।

नृदुर्गं गिरिदुर्गञ्च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्”—इति ।

दुर्ग-संविधान-प्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

* षाड्गुण्यसंयुतम्,—इति पाठान्तरम् ।

† यशस्यमाजीव्यम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) तिष्ठत्यनेनेति स्थानं दण्डकोषपुरराष्ट्रात्मकं चतुर्विधम् । समुदय-
न्युत्पद्यन्ति अर्था अस्मादिति समुदयोद्यान्यहिरण्यद्युत्पत्तिस्थानम् ।
आत्मगता राष्ट्रगता च रक्षा गुप्तिः । लब्धस्य प्रशमनं सत्यान्ते
प्रतिपादनादिकम् ।

“दृढ-प्राकार-परिखं हस्त्यश्व-रथ-सङ्कुलम् ।
उर्जस्विननागरञ्च चत्वरापण-शोभितम् ॥
प्रसिद्ध-व्यवहारञ्च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
शूराणां प्राज्ञ-सम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“तत्स्यादायुध-सम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।
ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥
तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
गुप्तं सर्वर्तुकं शुद्धं जल-वृक्ष-समन्वितम्”—इति ।

दुर्ग-संविधानमुक्त्वा यागादि-धर्मानपि स एवाह,—

“तदध्यासोद्वेष्टार्थ्यां सवर्णां उच्यन्विताम् ।
कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूप-समन्विताम्* ॥
पुरोहितञ्च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजम् ।
तेऽस्य गृह्यानि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥
यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
यज्ञार्थां चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमाग्नैश्च राष्ट्रादाहारयेद्वलिम् ।
स्याच्चाध्याय-परोलोके वर्त्तेत पिबवन्नृषु”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

* रूपगुणान्विताम्,—इति पाठान्तरम् ।

† धर्मार्थं,—इति पाठान्तरम् ।

“पुरोहितश्च कुर्वीत देवज्ञमपि चाधिकम् ।
 दण्डनीत्याच्च कुशलमयर्थाङ्गिरसे तथा ॥
 औत-स्मार्त्त-क्रिया-हेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरि-दक्षिणान् ॥
 भोगांश्च दद्यादग्निभ्यो वस्त्रानि विविधानि च ।
 स-दान-मान-सत्कारैर्वासयेत् ओत्रियान् सदा”-इति ।

मनुरपि,—

“त्रियमाणोऽप्याददीत न राजा ओत्रियात् कर्म ।
 न च जुधाऽस्य संसीदेत् ओत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राज्ञस्तु विषये ओत्रियः सीदति जुधा ।
 तस्यापि तत् जुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
 श्रुत-वृत्ते विदित्वाऽस्य वृत्तिं धर्मां प्रकल्पयेत् ।
 संरचेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम्”-इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयतनानि च ।
 ब्राह्मणावसथश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमैः ॥
 ब्राह्मणा नावमन्तव्याः भस्म-क्वन्दाद्वाग्नयः ।
 कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
 दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
 कर्त्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्ज्वलम्”-इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“वालातुरेषु भूतेषु परित्राणं कुरुद्वह ।

शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र समाहितः ॥
 भरणं सर्वभूतानां रक्षणञ्चापि सर्वशः ।
 यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया ॥
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म शर्हितम् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजन-भाजनम् ॥
 स्वयन्तूपहरेद्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ॥
 निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रहृष्ट निवृत्तः ।
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजाधर्मेण पालयन् ॥
 आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्म-परायणः ।
 आहवे च महीं लब्ध्वा ओत्रियायोपपादयेत्”—इति ।

मनुः,—

“मोक्षद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद्भुङ्क्षते राज्याज्जीविताश्च सवान्धवः ॥
 शरीर-कर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्र-कर्षणात्”—इति ।

दिन-चर्या तु मनुना दर्शिता,—

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 जलाऽग्निं ब्राह्मणांश्चार्च्यं प्रविशेच्च सभां शुभाम्*”—इति ।

सत्यन्तरेऽपि,—

* ततः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्यादन्तस्य धावनम् ।
 स्नान-शालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
 अर्घं दत्त्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
 ततोऽलङ्कृत-गन्धः सन् वक्त्रमालोक्य मन्त्रवित्* ॥
 घृत-पात्रं† तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“वह्निकपुशोहिताचार्यैराशीर्भिरभिनन्दितः ।
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदोवैद्यान् दद्याद्वाः काञ्चनं महीम् ।
 नैवेशिकानि च तथा ओन्वियाणां गृहाणि च”—इति ।

नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्याऽलङ्कारादीनि । दानानन्तरं
 कृत्यं मनुराह,—

“तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
 विसृज्य च प्रजाः सर्वाः मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥
 गिरिवृष्टं समारुह्य प्रासादं वा रक्षोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेताविभाविताः ॥
 मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्ता विगतक्लमः ।
 चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेकएव च ॥
 कन्यानां सम्प्रदानञ्च कुमारानाञ्च रक्षणम् ।
 दूतस्य प्रेषणञ्चैव कार्यश्रेष्ठं तथैव च ॥
 अन्तःपुर-प्रजानाञ्च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ।

* मन्त्रवित्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† घृतपात्रे,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गञ्च तत्त्वतः ॥
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ।
 अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥
 तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥
 सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्तदा ॥
 आसनञ्चैव यानञ्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥
 उपेतारमुयेयञ्च सर्वापाद्यांश्च कृत्स्नप्रः ।
 एतत्तयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये” ॥

अष्टविधलनु कर्मण उशनसा प्रदर्शितम्,—

“आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः ।

पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

दण्डशुद्धोः समायुक्तस्तेनाष्टगतिकोनृपः” ।

शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु, कापटिक-दाक्षिक-गृहपति-वैदे-
 हक-तापस-व्यञ्जनाक्षराः । कर्मणामारम्भोपायः, पुरुष-द्रव्य-संपत्, विनि-
 पात-प्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः* ।

“एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

व्यायाम्यासुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥

तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरद्वैतैः परिचारकैः ।

* शुद्धिरित्यारभ्य, पञ्चवर्गः,—इत्यन्तो ग्रन्थो नास्ति सु० पुस्तके ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥
 विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्व्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषघ्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत्सदा ॥
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
 वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः समाहिताः ॥
 एवं प्रयत्नं कुर्व्वीति यान-ग्रन्थाऽऽसनाशने ।
 स्नाने प्रसाधने चैव सर्व्वालङ्कारकेषु च ॥
 भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य च यथाकामं* पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
 अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सर्व्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
 सन्ध्याञ्चोपास्य शृणुयादन्तर्व्वेक्षानि शस्त्रभृत् ।
 रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ॥
 गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक्† समनुज्ञाय तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थन्तु स्त्री-वृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्त्वर्य्यघोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेच्च यथाकालमुन्निष्टेच गतक्लमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेद्दरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्व्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्—इति ।

धर्मान्तरमाह मनुः,—

* यथाकालं,—इति पाठान्तरम् ।

† त्वन्यत्,—इति पाठान्तरम् ।

“सङ्ग्रामेष्वनिवर्त्तितं प्रजानाञ्चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राज्ञः श्रेयस्करं परम् ॥
 अलब्धञ्चैव लिप्तेत लब्धं रचेच्च यत्नतः ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥
 अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धेतारि-प्रयुक्तान्ता मायां नित्यं सुसंवृतः”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोक-संग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत्”—इति ।

तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि,—

“दश काम-समुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च ।
 मृगयाऽहो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियोमदः ॥
 तौर्यचिकं वृथाऽढाढ्या कामजोदशकोणः ।
 पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्याऽसूयाऽर्थ-दूषणम् ॥
 वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ।
 कामजेषु प्रशक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ॥
 वियुज्यतेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ।
 दयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्व्वं कवयोविदुः ॥
 तं यत्नेन त्यजेन्नोभं त्याज्यौ ह्येतौ गणाबुधौ ।
 पानमत्ताः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ॥
 एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ।
 दण्डस्य पातनञ्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ॥

क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्तिकं सदा ।

व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ॥

व्यसन्यधो हि व्रजति स्वर्थात्यव्यसनी मृतः”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च^(१) ।

आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्योवर्द्धिर्मन्त्र-विनिर्गमात् ॥

स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-षाडगुण-विजितात्मना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्त्तिना* ॥

प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततोभृत्यामहीभृता ।

ज्ञेयाश्चानन्तरं पौराविरुद्धो ततोऽरिभिः ॥

यस्त्वेतानविनिर्जित्य वैरिणोविजिगीषते ।

सोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते”—इति ।

तदेवमुक्त-धर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं

मनुना,—

“एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरुद्धेदिमाः प्रजाः”—इति ।

प्रजा-रक्षणे राज्ञः श्रेयोविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च शान्तिपूर्वणि-
दर्शितः,—

* प्रजासु समवर्त्तिनाः—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) कामजेषु पानादिचतुष्कं क्रोधजेषु दण्डपातनादित्रिकं च कष्टतमत्वे-
नात्मम् । तान्येवात्र ‘सप्त’ शब्देन निर्दिश्यन्ते । तान्येव च कष्टतमत्वात् मूल-
हराणीत्युच्यन्ते ।

“स्तयश्च पुरुषामागं सर्वलङ्कार-भूषिता ।
 निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥
 धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।
 अनुयुध्यन्ति* चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥
 यजन्ते च महायज्ञैस्तयोवर्णाः पृथग्विधैः ।
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
 यदा राजाऽऽयुधं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।
 महता वलययोगेन तदा लोकान् समश्नुते”—इति ।

रामायणेऽपि,—

“यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
 स लोके लभते वीर्यं यज्ञः प्रत्य च सद्गतिम्”—इति ।

अपासने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
 हरेयुः सहसा पापाः, यदि राजा न पालयेत् ॥
 पतेद्भुजविधं शस्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
 मज्जेद्भुजस्तथी न स्यात् यदि राजा न पालयेत्”—इति ।

॥०॥ इति राज-धर्म-प्रकरणम् ॥०॥

* क्षत्र, अनुयुध्यन्ति,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

अथ वैश्य-धर्म-प्रकरणम् ।

कर्म-प्राप्तान् वैश्यस्यासाधारण-धर्मानाह,—

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषि-कर्मच वाणिज्यं वैश्य-वृत्तिरुदाहृता ॥६३॥

लाभार्थं कर्म, लाभकर्म; कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं मणि-
मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलब्ध्यन्ते । गवां पालनं
हृणोदकप्रदान-वन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषिकर्म, भूमिकर्षण-बीज-
वापनादि । वाणिज्यं क्रयिक-धान्यादि-क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां
वैश्य-धर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्वतम्”—इति ।

मनुरपि,—

“पशूनां रक्षणं दानमिज्याऽध्ययनमेव च ।

वणिक्पथं कुसीदञ्च वैश्यस्य कृषिमेव च”—इति ।

समादिशदिति शेषः । वराहपुराणेऽपि,—

“स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।

गोरवां कृषिवाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि”—इति ।

पशुपालनं अजाद्यादि-पालनं, गोशब्दस्य पृथगुपात्तत्वात् । आनु-
शासनिके विक्रेय-द्रव्याण्यपि निर्दिशतानि,—

“तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रेयाः पशुवाजिनः ।

वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्य-पथि-स्थितैः”—इति ।

शान्तिपर्वणि जावान्युपाख्यान-प्रसङ्गेन वैश्यधर्मास्तुलाधारेणोदिताः,—

लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि, तानि सर्वाणि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य
जीवनहेतुः,—इत्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेये,—

“दानमध्ययनं यज्ञोवैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।

वाणिज्यं पाशुपाल्यञ्च कृषिश्चैवास्य जीविका”—इति ।

अर्ध-विज्ञानादयो वैश्यधर्मत्वेन द्रष्टव्याः । अतएव मनुना वैश्यधर्मेषु
पठिताः,—

“वैश्यस्तु कृत-संस्कारः कृत्वा दार-परिग्रहम् ।

वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥

प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।

न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रत्नेयं पशूनि ॥

वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ।

मणि-मुक्ता-प्रवालाणां लौहानां तान्तवस्त्र च ॥

गन्धानाञ्च रसानाञ्च विद्यादर्धवलावलम् ।

बीजानामुप्तिविच स्यात् चैव-दोष-गुणस्य च ॥

मान-योगांश्च जानीयात्तुला-योगांश्च सर्वतः ।

सारासारञ्च भाण्डानां देशानाञ्च गुणगुणम् ॥

लाभालाभञ्च पण्यानां पशूनाञ्च विवर्द्धनम् ।

भृत्यानाञ्च भृतिं विद्याङ्गाषाञ्च विविधानृणाम् ।

द्रव्याणां स्थान-योगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥

धर्मेण च द्रव्य-वृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।

दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः”—इति ।

कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते, मानयोगा अञ्जलि-

ग्रन्थादि-साध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'—इत्यत्र, 'लौहकर्म'—इति केचित् पठन्ति । लौहस्य सुवर्णरजतादेरर्घपरिज्ञान-क्रयादिकं* तत्कर्मैति व्याख्येयम् । लौहानाञ्चेति मनुपठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्वमेधिके वर्णितम्,—

“वणिग्धर्मश्च मुञ्चन् वै देव-ब्राह्मण-पूजकः ।

स वणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानोऽसुरोगणैः”—इति ।

वैपरीत्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः,—

“यः करोति जनान् साधून् वलिकर्मणि वञ्चनम् ।

स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते”—इति ।

॥०॥ इति वैश्यधर्म-प्रकरणम् ॥०॥

क्रम-प्राप्ताश्चूद्रस्यासाधारण-धर्मानाह,—

शूद्रस्य द्विज शुश्रूषा परमोधर्मोऽुच्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥ ६४ ॥

अत्र, द्विज-शब्दो ब्राह्मण-परः, तत्-शुश्रूषायाः परमत्वं निःश्रेयस-हेतुत्वात् । तदाह मनुः,—

“विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥

शुचिरूत्कृष्ट-शुश्रूषुर्गर्दुः शान्तोऽनहंकृतः ।

ब्राह्मणोप्राश्रयोनित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

* रजतादेरर्घपरीक्षाज्ञानक्रयादिकं, -इति सु० मुत्तके पाठः

“द्विज-शुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवन् ।

निजान् जयति वै लोकान् शुद्रोऽधम्यतरः स्मृतः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“रागोद्वेषश्च भोदश्च पारुष्यञ्च नृशंसता ।

शायश्च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥

अमतच्चातिवादश्च पैशुन्यमतिलोमतः ।

निरुतिश्चाप्यविज्ञानं जनने शुद्रमाविशत् ॥

दृष्ट्वा पितामहः शुद्रमभिभूतन्तु तामसैः ।

द्विज-शुश्रूषणं धर्म्मं शुद्राणाञ्च प्रयुक्तवान् ॥

नश्यन्ति तामसाभावाः शुद्रस्य द्विजभक्तिः ।

द्विज-शुश्रूषया शुद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति”—इति ।

परम्,—इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्म्माः सन्तीति गम्यते । ते च देवलेन दर्शिताः,—“शुद्रधर्म्मास्त्रिवर्ण-शुश्रूषा कलचादि-पोषणं कर्षण-पशुपालन-भारोदहन-पण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मुरज-मृदङ्ग-वादनानि”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“दानञ्च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

पित्र्यादिकञ्च वै सर्वं शुद्रः कुर्वीत तेन वा”—इति ।

याज्ञवल्क्येऽपि,—

“भार्यारतः शुचिर्भृत्य-भर्त्ता श्राद्ध-क्रिया-परः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च यज्ञान् हापयेत्”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“स्वाहाकार-नमस्कार-मन्त्रं शुद्रे विधीयते ।

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेत ब्राह्मणान्* स्वयम् ॥

सच्चर्याश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथञ्चन ।

सेवया हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः ॥

राज्ञा दानमनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः”—इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“अहिंसकः शुभाचारो देवता-द्विज-पूजकः ।

शूद्रो धर्म-फलैरिष्टैः स्वधर्मेऽपि युज्यते”—इति ।

न केवलं विप्र-शुश्रूषा निश्रेयसार्था, अपि तु वृत्त्यर्थेऽपि । अत एव प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दर्शिता,—

“प्रकल्प्या तस्य वै वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यर्थतः ।

शक्तिश्चावेक्ष्य दाक्ष्यञ्च† भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥

उच्छिष्टमन्त्रं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः”—इति ।

शान्तिपर्वण्यपि,—

“यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।

प्रकल्प्या तस्य तैराज्जवृत्तिर्धर्मविदो जनाः ॥

कृच-वेष्टन-पुञ्जानि उपानद्भोजनानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे”—इति ।

अन्यथा द्विज-शुश्रूषामन्तरेण यदि किञ्चित् पाकयज्ञादिकं कुर्यात्, तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं मनुना,—

* ब्रह्मवान्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

† भक्तिश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“विप्र-सेवेव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कथ्यते ।

यदतोऽन्यद्वि कुरुते तद्भवेत्तस्य निष्फलम्”—इति ।

तस्मात्, द्विज-शूद्रष्वैव तस्य परमोधर्मः, चत्रिय-वैश्य-शूद्रशूषा तु केवल-वृत्त्यर्थत्वादपरमोधर्मः । अतएव मनुना, विप्र-शूद्रशूषाया उभ-यार्थत्वमितर-शूद्रशूषायाः केवल-वृत्त्यर्थत्वञ्च दर्शितम्,—

“शूद्रस्य वृत्तिमाकाङ्क्षन् चत्रमाराधयेद्यदि ।

धनिनं वाऽप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रेजिजीविषेत् ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वै विप्रानराधयेत् तु सः* ।

जात-ब्राह्मण-शब्दः स्यात् सा ह्यस्य कृतकृत्यता†”—इति ॥

यदा द्विज-शूद्रशूषया जीवितुं न शक्नोति, तदा किं कुर्या-दित्यत आह,—

लवणं मधु तैलञ्च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्व्वेषु विक्रयम् ॥६५॥

शूद्रशूषया जीवितुमशक्तोजीवनाय लवणादिषु सर्व्वेषु विक्रयं कुर्यात्‡ । ननु, लवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमावहन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“फलोपलक्षौमसोमनुष्यापूपवीरुधः ।

तिलौदनरसचारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥

* ब्राह्मणानेव राधयेत्,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

† जातब्राह्मणशब्दस्य न ह्यस्य कृतकृत्यता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ यदि शूद्रशूषया जीवितुं न शक्नोति, जीवनाय लवणादिविक्रयं कुर्यात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

वसा-रस-मधूच्छिष्ट-मधु-लाक्षा* सवर्हिषः †

मृचर्म-पुष्प-कुतप-केश-तक-विष-क्षितीः ‡

कौशेय-नील-लवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।

शाकाद्रौषधि-पिण्डाक-पशु-गन्धांस्तथैव च ॥

वैश्य-वृत्त्याऽपि जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ।

लाक्षा-लवण-मांसानि वर्जनीयानि विक्रये ॥

पयोदधि च मद्यं च हीनवर्ण-कराणि च”—इति ।

हीनवर्णः शूद्रः † । मैवम्, अस्य ब्राह्मण-विषयत्वात् । अतएव मनुः,—

“मद्यः ‡ पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

अहेण शूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीर-विक्रयात्”—इति ।

शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्येत् ॥ । ‘विक्रीणन्’—इति
पदं वक्ष्यमाण-संज्ञाकादनुषज्य योजनीयम् । याज्ञवल्क्योऽपि शूद्र-
पथा जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य वाणिज्यादिकमाह,—

“शूद्रस्य द्विज-शूद्रा तथाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजाति-हितमाचरन्”—इति ।

यैः कर्मभिर्द्विजातयः शूद्रभूयन्ते, तैरित्यर्थः । मनुरपि,—

* शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† पयोदधि च,—इत्यादि, शूद्रः,—इत्यन्तं नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्त-
केषु ।

‡ सम्यक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

§ क्षीरविक्रयी,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्न हि दुष्यति,—इति संज्ञाकार्द्धतयैव लि-
खितमस्ति सु० पुस्तके ।

“अशक्तुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तोजीवेत्कारु-कर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः सुचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारु-कर्मणि शिष्यानि विविधानि च”—ति ॥

शूद्रस्यापि वर्ज्यानाह,—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।

कुर्वन्नगम्या-गमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥ ६६ ॥

कपीला-क्षीर-पानेन ब्राह्मणी-गमनेन च ।

वेदाक्षर-विचारेण शूद्रः पतति तत्क्षणात्* ॥ ६७ ॥

मद्यं च बज्रविधं; ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जूर-ादिकम् ।

अभक्ष्यं गो-मांसादि । अगम्या भगिन्यादयः† । स्पष्टमन्यन् ।

॥ ० ॥ इति शूद्र-धर्म-प्रकरणम् ॥ ० ॥

प्रख्याता हि पराशर-सूतिरिह सत्यागमस्यापनं

धर्मोर्वर्ण-चतुष्टयी-वज्रमता साधारणाख्याभिधा ।

आद्यस्वान्तिक-शिष्ट-नाम-विहितः षट्कर्म-पूतोऽपरः

पूर्वाध्याय-निरूपितं तदखिलं व्याख्यत् सुधीर्माधवः ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-वृक्त-
भूपाल-साम्राज्य-धरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशर-सूति-
व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ ० ॥

* शूद्रस्याखलतामियात्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† ब्राह्मण्यादयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम्॥

प्रथमेऽध्याये व्यासेन षष्टयोर्वर्ण-चतुष्टय-साधारणासाधारण-धर्म-योर्मध्ये साधारण-धर्मं संचिप्यासाधारण-धर्मः प्रपञ्चितः, अयेदानीं संचिप्तः साधारण-धर्मो द्वितीयेऽध्याये प्रपञ्च्यते ।

अथवा, पूर्वाध्यायश्रासुश्रुत-धर्म-प्राधान्येन प्रवृत्तः, अयन्तु ऐहिक-जीवन-हेतु-धर्म* प्राधान्येन प्रवर्तते । तत्रादावध्याय-प्रति-पाद्यमर्थं प्रतिजानीते,—

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं† कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशर-वचोयथा ।

अतः परं, चातुर्वर्ण्य-साधारण-धर्म-संचेपेणादुत्तरस्मिन् काले । सएव विस्तर-कथनस्योचितोऽवसरः । ब्रह्म-ग्रन्थ-पाठ-शक्ति-रहितान् मन्द-प्रज्ञान् प्रति संचेपेणाभिहिते सति, समर्थानामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थत्वान् प्रति विस्तरेण कथयितुमुचितत्वात् । अतएवाङ्ग-राचार्याः,—

* 'धर्म' पदं नास्ति सु० पुस्तके ।

† धर्माचारं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

“संचेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।

वस्तुच्यमानमप्यन्तःकरणं तेन दृश्यते”—इति ।

यदा, अतःपरं आमुष्मिक-प्रधान-धर्म-कथनादनन्तरम् । “षट्-
र्माभिरतः” “सन्ध्या स्नानम्”—इत्यादिना ह्यामुष्मिक-फले धर्मोभि-
हिते सत्यैहिक-फलस्य कथादि-धर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य
युक्तोऽवसरः ।

वक्ष्यमाणस्य कथादि-धर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्य-यतिष्वसम्भवमभि-
प्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति,—‘गृहस्थस्य’—इति । कृत-चेता-दाप-
रेषु वैश्यस्यैव कथादावधिकारोऽन तु गृहस्थमात्रस्य विप्रादेरतोविशि-
ष्टि,—‘कलौ युगे’—इति । कर्मशब्दालोके व्यापारमात्रे प्रयुज्यते,
आचारशब्दस्य धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे । कथादेस्तु युगान्तरेषु
कर्मत्वं, कलावाचारत्वमित्युभयरूपत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं
गार्हस्थ्ये वाचारत्वमित्युभयरूपता । तद्विवक्षया ‘कर्माचारम्’ इत्युक्तम् ।
कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवन-हेतुतया कथादि-वि-
धानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कथादेः साधारण-धर्मत्वमुपपादयति,—‘चातुर्वर्णाश्रमागतम्’
—इति । चातुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तत्र सर्वत्रैव प्रसिद्धः आश्रमो-
गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि विवाहं-पञ्चमहायज्ञादयो
गृहस्थ-धर्माः । एतत् सर्वमस्माभिः उत्तरत्राश्रम-निरूपणे विस्पष्टम-
भिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे विधानात् साधारणम् । पराशरशब्देनात्रा-
तीतकल्पोत्पन्नोविवक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं ‘पूर्वम्’—इत्युक्तम् ।
पूर्वकल्प-सिद्धं पराशर-वाक्यं कलि-धर्मं कथादौ यथा वृत्तं, तथैवाहं

संप्रवक्ष्यामि । अतः, यम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेराचारतायां न विवादः कर्त्तव्यः,—इत्याशयः । ‘गुरुतरविषये विनयः कर्त्तव्यः’ इति शिष्टाचारं शिचयितुं ‘शक्त्या सम्प्रवक्ष्यामि’ इत्युक्तं, न तु कस्मिंश्चिद्धर्मस्वस्याशक्तिं द्योतयितुम् । कलि-धर्म-प्रवीणस्य पराशरस्य तत्राशक्त्यसम्भवात् ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति,—

षट्कर्म-सहितोविप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥२॥

षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि; यजनादीनि, सन्ध्याऽऽदीनि च । तैः सहितोविप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च याजनादीनां जीवन-हेतुत्वात् किमनया कथ्येति वाच्यं, कलौ जीवन-पर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु मनुनेोक्तम्,—

“वैश्य-वृत्त्या तु जीवन्सु ब्राह्मणः चत्रियोऽपि वा ।

हिंसा-भयात् पराधीनां * कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥

कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्”—इति ।

तत् स्वयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा, मनोः स्व-वचन-विरोधात् ।
स्वेनैव कृषिरभ्युपगता ;

“उभाभ्यामप्यजीवन्सु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

कृषिगोरक्षमाश्रया जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्”—इति ।

ननु, कूर्मपुराणे स्वयं कृता कृषिरभ्युपगता,—

* जीवहिंसाप्रदामेषां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।

कष्टा * पापीयसी वृत्तिः कुसीदन्तां विवर्जयेत्”—इति ।

तत्र, अस्य वचनस्य कुसीद-निन्दा-परत्वात् । अतएव नारदः,—

“आपत्स्वपिच कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्द्ध्वम्”—इति ।

ननु, वृद्धस्यतिः स्वयङ्कर्तृकां कृषिमङ्गीचकार,—

“कुसीद-कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते दिजः”—इति ।

वाटं, कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्तृत्वम्, ‘आपत्काले’—इति विशेष-
पितत्वात् । ननु, कारयित्वमप्यापद्विषयमेव, कृषेर्वैश्य-धर्मत्वादिप्रस्य
याजनादीनामेव मुख्य-जीवन-हेतुत्वात् । एवं तद्वापत्तारतस्येन
व्यवस्थाऽस्तु । अल्पापदि कारयित्वमयन्तापदि कर्तृत्वम्,—इति ।
अथवा, युग-भेदेन व्यवस्थाप्यतां ; युगान्तरेषु कारयित्वमापद्धर्मः,
कलौ मुख्यधर्मः, प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र, कृषौ हालिकस्य वलीवर्द्ध-संख्या-नियममाह हारीतः,—

“अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्”—इति ।

तत्रान्तौ पक्षौ हेयौ † इतरावपि क्रमेण मुख्यानुकल्पौ द्रष्टव्यौ ॥

कृषौ वर्ज्यान् वलीवर्द्धानाह,—

क्षुधितं तृषितं आन्तं वलीवर्द्धं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्षीवं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥ इति ।

* तेन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† तत्राद्यौ पक्षावक्ष्यमतया हेयौ,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

क्षुधादयस्तत्तत्तिङ्गैरवगन्तव्याः । क्षीनाङ्गः पाद-विकलः । क्लीवः
पुंस्त्व-रहितः ॥

कीदृशस्तर्हि वलीवर्द्धः कृषौ योज्य इत्यत आह,—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं षण्डवर्जितम् ।
वाहयेद्विवसस्याङ्गं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥ इति ।

स्थिराङ्गः पादादि-वैकल्य-रहितः । नीरुजो व्याधि-रहितः । तृप्तः
क्षुत्तृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्द्धो हिंसको दृप्तः अम-रहितः,—इति
यावत् । षण्डेति भाव-प्रधानो निर्दोशः । षण्डत्व-वर्जितः पुंस्त्वोपेतः
शक्तः,—इति यावत् । दिवसस्याङ्गं याम-द्वयम् । ‘पश्चात् स्नानं
समाचरेत्’—इति, वलीवर्द्धान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः,
—“स्नापयित्वाऽनडुहोऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्”—इति । वाहने
विशेषः आश्वमेधिके दर्शितः,—

“वाहयेद्धुंक्रतेनैव शाखया वा सपत्रया ।

न दण्डेन न यक्ष्या वा न पाशेन च वा पुनः ॥

न क्षुत्तृष्णाश्रमश्रान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियम् ।

सुहृत्तेषु च भुञ्जीयात् पिबेत् पीतेषु चोदकम् ॥

अङ्गः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।

विश्रामेऽन्धधमे भागे भागे चान्ते यथासुखम् ॥

यत्र वा त्वरया नित्यं संश्रयो यत्र वाऽध्वनि ।

वाहयेत्तत्र धुर्यांस्तु न स पापेन लिप्यते ॥

अन्यथा वाहयन् राजन्, नियतं याति रौरवम् ।

रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ।

भ्रूण-हत्या-समं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन"—इति ॥

वलीवर्द्ध-स्नापनानन्तरं कर्त्तव्यमाह,—

जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायञ्चैवमभ्यसेत् ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥५॥

यथा, वलीवर्द्ध-श्रान्ति-कृत-दोषापनयनाय स्नापनं, एवं प्राण्युपघात-दोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनुतिष्ठेत् । एकं द्वौ त्रींश्चतुरोविप्रान् स्नातकान् यथाशक्ति भोजयेत् । स्नातकानवविधभिक्षुकाः । तदाह मनुः,—

“सान्तानिकं यत्त्यमाणमध्वगं सर्व्ववेदसम् ।

गुर्व्वथं पितृमात्र्यं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्”—इति ।

सान्तानिकं सन्तानाय विवाहोपयुक्त-द्रव्यार्थिनम् । सर्व्ववेदसः सर्व्वस्व-दक्षिणं द्यागं कृत्वा निस्त्रयमापन्नोद्रव्यार्थी, तमित्यर्थः । पितृमात्र्यं पितृ-मातृ-शुश्रूषाऽर्थिनम् । स्वाध्यायार्थी स्वाध्याय-प्रवचन-निर्व्वाहाय द्रव्यार्थी, उपतापी रोगी, स्वाध्यायार्थि-सहितः उपतापी स्वाध्यायार्थ्युपतापी, तमिति मध्यम-पद-लोपी समासः । तावुभावित्यर्थः ॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह,—

स्वयङ्कृष्टे तथा श्लेचे धान्यैश्च खयमर्जितैः ।

निर्व्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रतु-दीक्षाञ्च कारयेत् ॥६॥ इति ।

यानि खयङ्कृष्टे क्षेत्रे फलितानि धान्यानि, यानि वाऽन्यैः कर्षिते क्षेत्रे खयमर्जितानि धान्यानि, तैः सर्वैः स्मार्त्तान् पञ्चमहा-यज्ञान् औतामग्निष्टोमादि-ऋतु-दीक्षाञ्च कुर्यात् । कारयेदिति स्वार्थिकोऽपि । अथवा, खयञ्च महायज्ञान् कुर्यात्, यियत्तुभ्यो-धान्यं दत्त्वा तैः ऋतु-दीक्षाञ्च कारयेत् । कूर्मपुराणेऽप्येष विनियोगो दर्शितः,—

“लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्ताः तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः”—इति ॥

कृषीवलस्य तिलादि-धान्य-सम्पन्नस्य धन-लोभेन प्रसक्तस्तिला-दिविक्रयस्तं निवारयति,—

तिलारसान विक्रेयाविक्रेयाधान्य-तत्समाः ।

विप्रस्यैर्विविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादि-विक्रयः ॥७॥ इति ।

रसाः दधि-मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तर-रहितस्य तिल-विक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मोवा न सिद्ध्येत्, तदा तिलाधान्यान्तरै-र्विनिमातव्याः,—इत्यभिप्रेत्य ‘विक्रेयाधान्य-तत्समाः’—इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्यैस्तिलादत्तास्तावद्भिरेव धान्यान्तरमुपादेयं नाधिकमि-त्यर्थः । तदुक्तं नारदेन,—

“अशक्तौ जीवनस्यार्थे* यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः”—इति ।

* भेषजस्यार्थे,—इति स० प्रा० पुस्तकयोः पाठः ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिलाधान्येन तत्समाः”—इति ।

तिलन्यायोरसेऽपि योजनीयः । अतएव मनुः,—

“रसारसैर्निमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

क्षतान्नञ्चाक्षतान्नेन* तिलाधान्येन तत्समाः”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“अन्येन चान्नस्य मनुष्यानाञ्च मनुष्यैः रसानाश्च रसैः गन्धानाश्च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्”—इति । रस-विनिमये विशेषमाह वशिष्ठः,—“रसारसैः समतोद्दीनतोवा निमातव्याः”—इति । अन्न-विनिमये विशेषमाह गौतमः,—“समेनासमेन तु पक्कस्य”—इति । ननु तिल-विक्रयोऽभ्युपगतोमनुना,—

“काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिर-स्थितान्”—इति ।

अत्र केचिदाहुः,—‘तदेतद्विनिमयाभिप्रायम्’—इति । अपरे तु मन्यन्ते, क्षणापकरणाद्यापद्धर्मार्थं तिल-विक्रयेन विरुद्धः । अयमेव पक्षोयुक्तः, वसिष्ठ-वचन-संवादनात् । “कामं वा स्वयं कृष्योत्पाद्य तिलान् विक्रीणीरन्”—इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्त्यमपरिहार्यं स्यात् । यतोमनुनैव वचनान्तरेण ‘तिला धान्येन तत्समाः’—इति विनिमयोदर्शितः । यत्तन्वस्मिन्वचने अर्थान्तिलविक्रय-निषेधः प्रतिभाति । तथाहि मनुयमाभ्यामुपदर्शितम्,—

“भोजनाभ्यञ्जनाद् दानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

* क्षतान्नञ्च क्षतान्नेन,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

कृमिभूत्या स विष्टायां पितृभिः सह मज्जति *”—इति ।

नायं दोषः । आवश्यक-धर्म-व्यतिरिक्त-विषयत्वात् । योऽयं
तिलानां धान्य-समवेन विनियमः, यश्च दणादि-विक्रयः, सेयमेवं-
विधा विप्रस्य जीवनार्था वृत्तिः । तथा च नारदः,—

“ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्क-दारु-दणादिकम्”—इति ॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं प्रथमतस्तं
पाप्मानं दर्शयति,—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यान्महादोषमवाप्नुयात् ॥ इति ॥

कृषौ हिंसायाश्रवर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि कृषीवलस्य दोषो-
ऽनुषज्यते इति । अत्र, हिंसायां पापमिति मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥
उक्तस्य दोषस्य महत्त्वं विशदयति,—

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

आयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली । इति ।

लोह-सहितेन लाङ्गल-मुखेन प्राणिनां चित्रवधोभवतीति मत्स्य-
वधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पाप-प्रसक्तौ तद्वारयितुं विशिनष्टि,—

पाशकोमत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः । इति ।

* कृमिर्भवति विष्टायां कर्मणा तेन पापकृत्,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

वागुरां प्रसार्य मृगादि-याही पाशकः । व्याधोमृग-वधाजीवः ।
शाकुनिकः पक्षि-घाती । अदाता खले राशिमूलमुपागतेभ्योऽप्रदाता ।
तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च, दृष्टान्तत्वेन पाशका-
दयदह वर्ण्यन्ते । यथा पाशकादीनां पापं महत्, एवमेवादातुः
कर्षकस्येत्यर्थः ॥

• यदर्थं कृषीवलस्य पाप्मा* दार्शतः, तमिदानीं पाप-परिहार-
प्रकारमाह,—

वृक्षांश्छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्त्वा च कृमि-कीटकान् ॥ १० ॥

कर्षकः खलयज्ञेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । इति ।

केदन-भेदन-हननैर्धावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते, तेषां सर्व्वेषां खले
धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः,—

“भूमिं भिलौषधीश्छित्त्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षकानाञ्च संशयः ॥

यूपोऽयं निहितोमध्ये† मेधिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितोदद्यात्तत्र धान्यार्थदक्षिणाम्”—इति ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह,—

योऽन दद्याद्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नन्तं विनिर्दिशत् । इति ।

कर्षकस्यायं खलयज्ञोऽनित्यः काम्यश्च,—इति वचन-द्वय-वलादव-

* प्रत्यवायो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मध्ये इति सु० पुस्तके पाठः ।

गम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं, क्तेनादि-पाप-निवर्त्तकत्वात्
काम्यत्वञ्च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं श्रैरपुराणे दर्शितम्,—

“अदत्त्वा कर्षकोदेवि, यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

तस्य तृष्णाऽभिभूतस्य देवि, पापं ब्रवीम्यहम् ॥

द्विधं वर्ष-सहस्रान्तु दुरात्मा कृषिकारकः ।

मरुदेशे भवेद्दृष्टः स पुष्प-फल-वर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषोभूत्वा कदाचित्काल-पर्ययात् ।

हरिद्रेव्याधितोमूर्खः कुल-हीनश्च जायते”—इति ॥

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह,—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानाञ्चैकविंशकम् ॥ १२ ॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते* ।

षट्सु भागेष्वेकभागः षड्भागः, एकविंशति-संख्यकेषु भागेष्वन्य
तमोभागएकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमोभागस्त्रिंशः,—
इति ज्ञेयम् । देववत् पितृभ्योऽपि देयः† । तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागान्तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक्‡”—इति ।

विप्रस्यचेतिकर्त्तव्यकृषिसुक्ता वर्णान्तराणामपि तामाह,—

* त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्नदोषभाक्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† नास्त्ययमंशः सु० पुस्तके ।

‡ द्रुह्यति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

स्त्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥१३॥
वैश्यः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकम् । इति

वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्ण-चतुष्टय-साधारणं दर्शयितुं
'वाणिज्य-शिल्पकम्'—इत्युक्तम् । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये
विहिता, तथाप्यत्रेतिकर्त्तव्यता-विधानाय पुनरुपन्यासः । 'तथा
कुर्यात्'—इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेतिकर्त्तव्यता सर्वा-
ऽप्यत्र विहिता भवति,—इति ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत, तर्हि तेनैव जीवन-सिद्धेः
कलौ द्विज-शूद्रा परित्याज्येत्याशङ्काह,—

विकर्म कुर्वते शूद्राः द्विजशूद्रपयोच्चिताः ॥ १४ ॥

भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरयं यान्त्यसंशयम् । इति ।

लाभाधिक्येन विप्रिष्ट-जीवन-हेतुत्वात् कृष्यादिकं विकर्मैत्युच्यते ।
द्विजशूद्रपया तु जीर्ण-वस्त्रादिकमेव लभ्यते इति न लाभाधिक्यम् ।
अतोऽधिक-लिप्सया कृष्यादिकमेव कुर्वन्तो यदि द्विज-शूद्रां परि-
त्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमायुश्चिकित्सा हीयते ॥

इत्थं वर्ण-चतुष्टय-साधारणं जीवन-हेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निग-
मयति,—

चतुर्णामपि वर्णाणामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सूचयितुं
'सनातनः'—इत्युक्तम् ।

यद्यपि सत्यन्तदेखिवाचापि वर्ष-धर्मानन्तरमाश्रम-धर्मावकु-
मुचिताः, तथापि व्यासेनापृष्ठत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अस्माभिस्तु
श्रोतृ-हितार्थाय ते वर्ण्यन्ते । न च पूर्वाध्यायएव कुतो न वर्णितादिति
मन्तव्यम्, तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु 'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्'—
इत्याश्रम-शब्देन तेषां बुद्धिस्थत्वादस्ति प्रसङ्गः ।

ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

मनुरपि,—

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽयतिस्तथा ।

एते गृहस्थ-प्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः”—इति ।

गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपजीविन इत्यर्थः । तत्रोपनयनेन संस्कृतो-
ब्रह्मचारी, “ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व”—इति मन्त्रवर्णात् ।
ब्रह्माचर्यमुद्दिश्यामां मामुपनयस्व इत्यर्थः । उपनयनञ्च गर्भाधाना-
दिषु पठितत्वात् ब्राह्म्यसंस्कारः* । तदाह हारीतः,—“द्विविधोहि
संस्कारोभवति ब्राह्म्योदैवश्च, गर्भाधानादिस्मार्त्ता ब्राह्म्यः पाकयज्ञ-
हविर्यज्ञाः सौम्याश्च दैवोब्राह्म्येण संस्कृतच्छर्पाणां समानतां सायुज्यं
गच्छति, दैवेनोत्तरेण संस्कृतोदेवानां समानतां सायुज्यं गच्छति”
—इति ।

गर्भाधानादयोगौतमेनानुक्रान्ताः,—“गर्भाधान-पुंसवनानवलो-
भन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणान्नप्राशन-चौलोपनयनं चत्वार-

* ब्रह्मसंस्कारः,—इति सु० पुस्तके पाठः । एवं परत्र ।

रि वेद-व्रतानि स्नानं सहधर्मचारिणी-संयोगः यज्ञानां यज्ञानामनु-
ष्ठानं अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्याश्वयुजी चेति सप्त
पाकयज्ञ-संस्थाअन्याधेयोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासग्रहण-चातुर्मासानि
निरुद्धपशुबन्धाः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-संस्थाअग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोमउक्थः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्राप्तोर्यामदति सप्त सोम-संस्था-
इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः”—इति ।

तत्र, गर्वाधानादयश्चूडान्ताः संस्काराः बीज-गर्भ-जनित-दोष-
निवृत्त्यर्थः । अतएव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान् संस्कारान् निरूप्याह,—

“एवमेनः शमं याति बीज-गर्भ-समुद्भवम्”—इति ।

अतोन्नह्यचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्णन्ते । तत्र, द्विजानां गर्वा-
धानादयः समन्तकाः* कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्रह्म-क्षत्रिय-विट् शूद्रावर्णास्त्राद्यास्तयोद्विजाः ।

निषेकादि-अश्रमनान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः”—इति ।

गर्वाधानादीनां काल-विशेषमाह सएव,—

“गर्वाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनान् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोमास्थिते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्”—इति ।

रंजोदर्शन-दिवसमारभ्य षोडश दिवसाच्छतुः । तदाह मनुः,—

“चतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

* संस्काराः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्तादश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्राजायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्”—इति ।

रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सद्भिर्गर्हितानि । युग्मासु समासु,
संविशेत् गच्छेत् ।

एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भ-चलनात् पुरा पुंसवनं कार्यम् ।
तच्चलनं द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजवापः,—“मासि
द्वितीये वा पुरा स्पन्दते”—इति । पारस्करोऽपि,—“मासि द्वितीये
वा तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्”—इति । पुं
नक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि । अनवलोभनमा-
श्वलायन-गृह्यपरिशिष्टेऽवगन्तव्यम् ।

सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-कलादन्येऽपि कालासुनिभिः
दर्शिताः । तत्र लोकाचिः,—“तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं
कार्यम्”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—“प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि”—
इति । वैजवापोऽपि,—“अथ, सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे
वाऽपि”—इति । साङ्ख्यायनगृह्येऽपि,—“सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे
सीमन्तोन्नयनम्”—इति । शङ्खोऽपि,—“गर्भ-स्पन्दनमारभ्य सीम-
न्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः”—इति । विशेषाश्रवणात् सर्वेऽप्येते
विकल्प्यन्ते । एतच्च सीमन्तोन्नयनं क्षेत्र-संस्कारत्वात् सकृदेव कर्तव्यं न
प्रतिगर्भम् । तथा च हारीतः,—

“सकृत् संकृत-संस्कारा सीमन्तेन द्विजस्तियः”—इति ।
देवलोऽपि,—

“सकृत् संकृता या नारी सर्वगर्भेषु संकृता”—इति ।
गर्भ-संस्कार-पक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा च विष्णुः,—

“सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्री-संस्कारद्वयते ।

केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते”—इति ।

अनयोः पक्षयोर्द्वयागृह्यं व्यवस्था । अकृत-सीमन्तायाः प्रसवे
सत्यव्रतआह,—

“स्त्री यद्यकृत-सीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।

गृहीत-पुत्रा विधिवत्पुनः संस्काररुर्हति”—इति ।

जातकर्मणः कालोयाज्ञवल्क्येन दर्शितः,—“माखेते जातकर्म
च”—इति । एते आगते जातइति यावत् । विष्णुरपि,—

“जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्”—इति ।

स्व-गृह्ये,—इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् । तथा च
संवर्त्तः,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते”—इति ।

जातकर्म च नाभि-वर्द्धनात् प्रागेव कार्यम् । तदाह हारीतः,—

“प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसेजातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनञ्चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्”—इति ।

वर्द्धनं क्तेदनम् । न चाशौच-शंकया कर्मनधिकारदति वाच्यं
नाभि-क्तेदात् प्रागशौचाभावात् । तदाह जैमिनिः,—

“यावन्न च्छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

द्वित्रे नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते”—इति ।
विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ऋच्छिन्न-नाद्यां कर्त्तव्यं आहुं वै पुत्र-जन्मनि ।

अशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः”—इति ।

तच्च आहुं हेन्ना कार्यम् । तदाह व्यासः,—

“द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्र-जन्मनि ।

हेन्ना आहुं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला”—इति ।

आदित्यपुराणे पकान्ननिषेधोदर्शितः,—

“जात-आहुं न दद्यात्तु पकान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।

यस्माच्चान्द्रायणत् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा”—इति ।

तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्त्तव्यम् । तदुक्तम् आदित्यपुराणे,—

“देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्वदा ॥

तच्च दद्यात् सुवर्णन्तु भूमिं गां तुरगं रथम्”—इति ।

शङ्खोऽपि,—“सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद* चतुष्पद-धान्य-हिर-
ण्यादि दद्यात्”—इति । एतच्चाशौच-मध्येऽपि कार्यम् ।

“आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्र-जन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति”—इति ।

नामकरणस्य याज्ञवल्क्योक्त-कालादन्येऽपि कालामनुना दर्शिताः,—

“नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत् ।

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते”—इति ।

* द्विपद,—इति नास्ति सु० पक्षके ॥

कारयेदिति स्वार्थिकोणिच् ।

“ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि”—

इति विष्णुपुराण-वचनात् । यद्वा, पितुरभावे अयोग्यत्वे वाऽन्येन कारयेत् । तदाह शङ्खः,—“कुलदेवता-नक्षत्राभिसंबन्धं पिता कुर्यादन्योवा कुल-वृद्धः”—इति । भविष्यत्पुराणे,—

“नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव* ।

द्वादश्यामथवा रात्रौ मासे पूर्णे तथाऽपरे ॥

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्यन्ये मनीषिणः”—इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—“जननाद्दशरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्”—इति । तत्र, स्व-गृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेय-स्वरूपस्य वर्ण-भेदेन दर्शयति मनुः,—

“माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य वलान्वितम् ।

वैश्यस्य धन-संयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्† ॥

शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राशोरचा-समन्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टि-संयुक्तं शूद्रस्य प्रेक्ष्य-संयुतम् ॥

स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मृष्टार्थं मनोरमम् ।

मङ्गल्यं दीर्घ-वर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्”—इति ।

माङ्गल्यादीनि पूर्व-पदानि, शर्मादीन्युत्तर-पदानि । तथा च, नामान्येवंविधानि सम्यचन्ते ; श्रीशर्मा, विक्रमपालः, माणिक्यश्रेष्ठी, हीनदासः,—इत्यादि । स्त्रीणान्तु श्रीदासीत्यादि । सुखोद्यं सुखेन वदितुं

* सूरयः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† शूद्रस्य प्रेक्ष्यसंयुतम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह वैजवापः,—“पिता नाम करोत्येकाक्षरं
द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभि-
निष्ठानान्तम्”—इति । अथमर्थः,—घोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्ग-
तृतीय-चतुर्थानि, तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्थायरलवामध्ये कर्त्त-
व्याः । अभिनिष्ठानोविसर्जनीयः । तथाच, भद्रपालोजातवेदा-
द्व्यादि नाम भवति । यथोक्त-नाम-करणस्य फलमाह तुः शङ्ख-
लिखितौ,—“एवं कृते नान्नि शुचि तत्कुलं भवति”—इति ॥

अथ निष्क्रमणम् ।

तत्र मतुः,—

“चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्”—इति ।

अत्र कर्त्तव्यमाह यमः,—

“ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य * दर्शनम्”—इति ।

लोकाक्षिरपि,—“तृतीयेऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य”—इति । पुराणे-
ऽपि,—

“द्वादशेऽहनि राजेन्द्र, शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषाञ्च समतम्”—इति ।

अत्रापि यथाशाखं व्यवस्था ।

अथान्नप्राशनम् ।

तत्र यमः,—

* तथाचन्द्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“ततोऽन्न-प्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाऽपि कर्त्तव्यं यच्चैष्टं मङ्गलं कुले”—इति ।

शङ्खोऽपि,—“संवत्सरेऽन्न-प्राशनमर्द्ध-संवत्सरइत्येके” । लोकादिः,—

“षष्ठे मास्यन्न-प्राशनं जातेषु दन्तेषु वा”—इति । तत्र विशेषमाह
मार्कण्डेयः,—

“देवता-पुरतस्तस्य धाद्युत्सङ्ग-गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ।

मध्वाज्यकनकोपेतं प्राशयेत् पायसं स तम् ।

छत-प्राशनमथोत्सङ्गाद्वाची वालं समुत्सृजेत्”—इति ।

प्राशनानन्तरं जीविका-परीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता,—

“अथतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।

शस्त्राणि चैव वस्त्रानि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ।

प्रथमं यत् स्पृशेद्दालस्ततोभाण्डं* स्वयं तथा ।

जीविका तस्य वालस्य तेनैव तु भविष्यति”—इति ।

अथ चूड़ाकरणम् ।

तत्र यमः,—

“ततः संवत्सरे पूर्णे चूड़ा-कर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुति-दर्शनात्†”—इति ।

वैजवापः,—“तृतीयेवर्षे चूड़ा-करणम्”—इति । शङ्खोऽपि,—

“तृतीये वर्षे चूड़ा-करणं पञ्चमे वा”—इति । लोकादिरपि,—

* वाढं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† श्रुतिचोदनात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“तृतीयस्य वर्षस्य ऋषिष्ठे गते चूडा-करणम्”—इति । शौनको-
ऽपि*,—“तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा”—इति । तत्र, ऋषि-
भेदेन चूडा-नियममाह लोकात्तिः,—“दक्षिणतः कमुजा वसिष्ठा-
नाम्, उभयतोऽनिकाश्यानां, सुण्डामृगवः, पञ्च-चूडाअङ्गिरसः, मण्ड-
लार्द्ध-शिविनेऽन्ये, यथाकुलधर्मं वा”—इति । कमुजा केश-पङ्क्तिः ।
अत्र, यथाशाखं व्यवस्था ।

अत्र, यथोक्ताः चूडा-करणान्ताअनुपनीत-विषयाः, अतस्तत्-
प्रसङ्गादन्येऽपि केचनानुपनीत-धर्माः कथ्यन्ते । तत्र, गौतमः,—
“प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-कामभवाः”—इति । काम-
चारदृच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादि-भाषणम् । कामभवाः पर्युषि-
तादिभक्षणम् । विष्णुपुराणेऽपि,—

“भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते”—इति ।

एतच्चाभक्ष्य-भक्षणं महापातक-हेतु-व्यतिरिक्त-विषयम् † । अत-
एव सत्यन्तरम्,—

“स्यात्काम-चार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते”—इति ।

यथा भक्ष्याभक्ष्यादि-नियमोनास्ति, एवमाचमनादि कर्त्तव्या-
न्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः,—

“न ह्यस्य ‡ विद्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्र-समस्तावद्यावदेदी न जायते”—इति ।

* आश्वलायनेऽपि,—इति सु० पृक्तके पाठः ।

† महापातकहेतुद्रव्यव्यतिरिक्तविषयम्,—इति सु० पृक्तके पाठः ।

‡ नत्वस्य,—इति स० सो० शा० पृक्तकेषु पाठः ।

गौतमोऽपि,—“यथोपपादित-सूत्र-पुरीषोभतति, न तस्याचम-
नकल्पोविद्यते न ब्रह्माभिव्याहरेदन्यत्र स्वधा-निनयनात्^(१)”—इति ।

अक्षराभ्यामस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः,—

“प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्यप्रसुप्ते जनार्द्धने ।

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्ज्ययित्वा तथाऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरि-भौम-दिनन्तथा * ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।

स्व-विद्या-सूत्र-कारांश्च† स्वां विद्याञ्च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चापि पूजनम् ॥

प्राङ्मुखो गुरुरासीने वरुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेत् प्रथमं द्विजातिभिः सुपूजितैः‡ ॥

ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।

अष्टमी-द्वितीयञ्चैव पक्षान्ते च दिन-त्रयम्”—इति ।

॥०॥ इति गर्भाधानादि-चूडान्त-संस्कार-प्रकरणम् ॥०॥

* सौरिभानुदिने तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स्वविद्यासूत्रवक्तारं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ स पूजितः,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

(१) “स्वधा वै पित्रणामन्नम्,—इति श्रुतेः स्वधशब्देनात्र तत्संबन्धात्
आजमुच्यते । तथा च, स्वधा आज्ञं निनीयते सम्पाद्यते येन मन्त्रजातेन
तत्तथा । अथ वा, स्वधा पित्रणामन्नं, तत् निनीयते प्राप्यते (अर्थात् पित्र-
णामेव) येन मन्त्रजातेन तत्तथा । तथा च आज्ञसम्पादकवैदिकमन्त्रा अनुप-
नीतेनापि पठनीया इति फलितोऽर्थः ।

अथोपनयनम् ।

तत्र मनुः,—

“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

गर्भादेकादशे राज्ञोगर्भात् तु द्वादशे विश्वः ॥

ब्रह्मवर्चस-कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञोवलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विश्वः ॥

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्री-पतिताब्रात्याभवन्त्यार्थ-विगर्हिताः ॥

नैतैरपूतैर्विधिवद्वापद्यपि हि कर्हिचित् ।

ब्राह्मणान् यौनांश्च संवन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—“सप्तमे ब्रह्मवर्चस-काममष्टमआयुःकामं नवमे तेज-

स्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशइन्द्रियकामं द्वादशे पशुकामम्”—

इति । एतच्च वर्ण-त्रयस्य साधारणम् । वर्ण-व्यवस्थया काल-नियम-

माह सएव,—“वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्”—

इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येतिकर्त्तव्यतामाह मनुः,—

“कार्ष्ण-रौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।

वशीरन्नानुपूर्व्येण शाणचौमाविकानि च”—इति ।

कार्ष्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च शङ्खः,—“कृष्ण-रुद्र-

वस्त्राजनान्युत्तरीयाणि”—इति । वशिष्ठोऽपि,—“कृष्णाजिनमुत्तरीयं

ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्यस्य गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्य”—इति ।
 तथा पारस्करः,—“ऐण्यमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य वौरवं राजन्य-
 स्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम्”—इति । शाणादीन्यधरी-
 याणि* । अत्रापस्तम्बः,—“वासः शाणचौमाजिनानि, काषायं चैके
 वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्लकार्पासवस्त्रं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठं राजन्यस्य ह्य-
 रिद्रं वैश्यस्य”—इति† । मेखलामाह मनुः,—

“मौञ्जी चितृत्समा स्रज्जग कार्या विप्रस्य मेखला ।

चत्रियस्य च मौर्वी ज्या वैश्यस्य शण्टान्तवी”—इति ।

चितृत् त्रिगुणा । यमोऽपि,—

“विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी चत्रियस्य तु ।

शाणसूत्री तु वैश्यस्य मेखलाधर्मतः स्रताः ॥

एतासामप्यभावे तु कुशाश्रान्तकवल्बजैः ।

मेखला चितृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः”—इति ।

मनुरपि,—

“सुञ्जाभावे तु कर्त्तव्या कुशाश्रान्तकवल्बजैः ।

चितृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा”—इति ।

दण्डमाहमनुः,—

“ब्राह्मणवैल्ब-पालाशौ चत्रियोवाट-खादिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्योदण्डानर्हन्ति धर्मतः”—इति ।

* शाणादीन्युत्तरीयाणि,—इति सु० मुस्तके पाठः ।

† “पीतं कौशेयं वैश्यस्य,—इति । पीतं हरिद्रं,—इति स० शा०
 मुस्तकयोः पाठः ।

अनुकल्पमाह यम्,—

“एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्व-यज्ञियाः”—इति ।

मनुर्दण्डपरिमाणमाह,—

“केशान्तिकोब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।

ललाट-समितोराजः स्यात्तु नासान्तिकोविशः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“मूर्द्ध-ललाट-नासाग्र-प्रमाणाः”—इति । दण्ड-लक्षण-
माह मनुः,—

“ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरत्रणाः सौम्यदर्शनाः ।

अनुद्वेग-करानृणां सत्वचोनाग्नि-दूषिताः”—इति ।

गौतमोऽपि,—“अपीडितायूपवक्त्राः सवक्त्राः”—इति । यज्ञोपवीत-
माह मनुः,—

“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं चिह्नम् ।

शणसूत्रमयं राज्ञोवैश्यस्याविकसूत्रकम्”—इति ।

पैठीनभिरपि,—‘कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य क्षौमेयं* राजन्यस्याविकं
वैश्यस्य”—इति । उक्तोपवीतालाभे यथासम्भवं गो-वालादिकं ग्राह्यम् ।
तदाह देवलः,—

“कार्पाश-क्षौम-गोवाल-शण-वल्क-द्वणादिकम् ।

सदा संभवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः”—इति ।

ऋथ्यशृङ्गः,—“अपि वा वाससो यज्ञोपवीतार्थं कुर्यात् तदभावे
चिह्नता सूत्रेण”—इति । तच्च नव-तन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः,—

* क्षौमेयं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वाससो यज्ञोपवीतधारणं,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नव-तन्तुकम्”—इति ।

कात्यायनः,—

“त्रिदूर्द्ध्वतं कार्यं तन्तु-त्रयमधोवृतम्”—इति ।

ऊर्द्ध्वतस्य लक्षणमाह संग्रहकारः*,—

“करेण दक्षिणेनोर्द्धं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः† सूत्रं शास्त्रऊर्द्ध्वतं स्रुतम्”—इति ।

ऊर्द्धं गतेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्द्ध्वतमित्यर्थः । यज्ञो-
पवीत-प्रयोगमाह देवलः,—

“ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्ख्यायां‡ षण्वत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्यावलिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागारेऽथवा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यान्नव-सूत्रन्तु तद्भवेत् ॥

विज्वाश्वत्यादि-यज्ञीय-वृत्तस्यान्यतमस्य तु ।

वध्नीयात्तत्र जीवन्तुॣ पितृभ्योनमदत्यथ ॥

वामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितृणां ढप्तिदं हि तत् ।

त्रिः पीडयेत्॥ करतलं देवानां ढप्तिदं हि तत् ॥

सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति ब्रुवन् ।

* ग्रन्थकारः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† मानवे,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ ग्रामान्निर्गत्य संख्यायाः,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

ॣ वध्नीयात्तत् सजीवंतु,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

॥ क्षिप्त्वाऽयेत्,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

पञ्च पुष्पं फलं वाऽपि व्याहृतीभिश्च निःक्षिपेत्* ॥

अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति त्रितृत्तयं त्रिभिः ।

हरिब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यावदधारिति"—इति ।

अवधारण-मन्त्रस्तु, 'यज्ञोपवीतम्' इत्यादि । ग्रन्थि-नियममाह
कात्यायनः,—

"त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते"—इति ।

यज्ञोपवीत-परिमाणमाह सएव,—

"पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतं यदिन्दते कटिम् ।

तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं तचोच्छ्रितम्"—इति ।

देवलोऽपि,—

"स्र्नादूर्द्ध्वमधोनाभेन कर्त्तव्यं कदाचन"—इति ।

उपवीत-सङ्ख्यामाह ऋगुः,—

"उपवीतं वटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्र्ते ।

एकमेव यतीनां स्यात् इति शास्त्रस्य निर्णयः"—इति ।

एतच्च नित्याभिप्रायम्, कामनया बहूनां श्रवणात् । तदाह देवलः,—

"बहूनि वायुः-कामस्य"—इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह

ऋगुः,—

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा वद्वशिखेन च ।

विशिखेवाव्युपवीतञ्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

* व्याहृतीः प्रति विक्षिपेत्,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† व्युपवीती च,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञोयदीच्छेच्छेयआत्मनः ॥

सकृच्चोद्धरणात्तस्य* प्रायश्चित्ती भवेद्दिजः”—इति ।

उपवीते विशेषमाह देवलः,—

“सूत्रं मलोमकं चेत्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽङ्गिः मन्विताभिस्तदुचिपेत् ॥

विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्”—इति ।

यज्ञोपवीतादीनां चोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः,—

“मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्”—इति ।

दण्ड-धारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् । तथाह मनुः,—

“प्रतिगृह्णीषितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि”—इति ।

दण्डग्रहणान्तेति कर्तव्यता-युक्तमुपनयनं प्राप्य गायत्री-महावा-
क्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं† परिचर्य
भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या मनुना दर्शिता,—

“दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतद्भितः”—इति ।

विहायसि अन्नरिचे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः । समिदाहरणे
विशेषमाह वैजवापः,—“पुराऽस्तमयात् प्राग्दीचीं दिशं गत्वा अहिं-

* सकृच्चाधारणात्तस्य—इति सु० पुस्तके पाठः । सकृत्सोद्धरणात्तस्य,—
इति शा० पुस्तके पाठः ।

† यज्ञाग्निं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

सन्नरण्यात् समिधमाहरेत् ; शुष्काब्रह्मवर्चस-कामआर्द्रास्वन्नाद्य-
कामउभयोरुभय-कामः”—इति । समिधलक्षणमाह कात्यायनः,—

“नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित् स्थूलतया क्वचित् ।

न विसृक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता* ॥

प्रादेशान्नाधिका नूना तथा न स्याद्विशिखिका ।

नासपर्वी नातियामा हेमेषु तु विजानता ॥

विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा ससुषिरा कृशा ।

दीर्घा स्थूला गुणैर्दुष्टा† कर्म-सिद्धि-विनाशिका”—इति ।

समिन्त्रियमउक्तोवायुपुराणे,—

“पालाशः समिधः कार्याः खादिर्यः तदलाभतः ।

शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसौ”—इति ।

अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः,—

“पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिसयन् ब्रह्मचारिणम् ।

अग्निस्तं मोचयामास तस्मात् परिचरेच्च तम्”—इति ।

भिच्चा-चर्या-प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्दोष्वात्म-वृत्तये ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥

ब्राह्मण-चत्रिय-विशां भैक्ष्य-चर्या यथाक्रमम्”—इति ।

ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम् । अतएव व्यासः,—

“ब्राह्मण-चत्रिय-विशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्नहम् ।

† न तापिता,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दीर्घा स्थूलगुणैर्दुष्टा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

सजातीय-गृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा”—इति ।

सार्ववर्णिकत्वमापदिषयम् । अतएव भविष्यत्पुराणे दर्शितम्,—

“चातुर्वर्ण्यचरेऽङ्गैर्यमलाभे कुरुनन्दन”—इति ।

आपद्यपि न शूद्रात् पक्वं गृह्णीयात् । तदाहाङ्गिराः,—

“आममेवाददीतान्या*ददत्तावेकरात्रिकम् ।

आमं पूयति संस्कारे धर्म्यन्तेभ्यः प्रतीच्छितम् ॥

तस्मादामं गृहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽब्रवीत्”—इति ।

अनापदि खजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमाचरेत् । तदाह मनुः,—

“वेदयज्ञैरहीनानां प्रसक्तानां† ख-कर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेऽङ्गैर्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्”—इति ।

आदिमध्यावसानेष्विति, अथमर्थः । भिक्षा-प्रवर्त्तना-वाक्ये वर्ण-
क्रमेण? आदिमध्यावसाने भवच्छब्दः प्रयोज्यः । तथा च मनुः,—

“भवत्पूर्वं चरेऽङ्गैर्यसुपनीतो॥ द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यन्तु राजन्योवैश्यसु भवदुत्तरम्”—इति ।

उक्तेषु कचिदपवादमाह सएव,—

“गुरोः कुले न भिचेत न ज्ञातिकुल-बन्धुषु ।

अलाभे लन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं परित्यजेत् ॥

सर्वे वाऽपि चरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

* आममेवाददीतास्मा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† प्रपञ्चितम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रशस्तानां,—शा० पुस्तके पाठः ।

§ क्रमेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ सुपनीतो,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

नियम्य प्रयतोवाचमभिग्रस्तांसु वर्जयेत्”—इति ।

यत्तु,—

“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिचेत् भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्”—इति ।

तदुपनयनाङ्ग-भिक्षा-विषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-पर्याप्तमाहर्त्तव्यम्,
अन्यथा दोष-श्रवणात् । तदाह यमः,—

“आहारमात्रादधिकं न कचिद्वैचमाहरेत् ।

युज्यते स्तेय-दोषेण कामतोऽधिकमाहरन्”—इति ।

तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञा-पुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाह तुर्मनु-यमौ,—

“समाहृत्याद्य तद्वैक्ष्यं यावदयमयायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादायस्य प्राङ्मुखः शुचिः”—इति ।

गुर्वसन्निधौ तद्गार्थ्यादिभ्योनिवेदयेत् । तदाह गौतमः,—

“निवेद्य गुरवेऽनुज्ञां ततोभुञ्जीत सन्निधौ ।

गुरोरमावे तद्गार्थ्या-पुन-सब्रह्मचारिणाम्”—इति ।

गुर्वनुज्ञातं भैक्षं सत्कृत्य भुञ्जीत । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“हताग्निकार्योभुञ्जीत वाग्यतोऽगुर्वनुज्ञया ॥

आपोशन-क्रिया-पूर्व* सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्”—इति ।

सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः,—“भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्रीकृतमादित्य-
दर्शितं गुरवे निवेदितमनुज्ञातममृत-सम्भितं प्राज्ज, यदश्राति ब्रह्म-
चारी ब्रह्म-सिद्धिमवाप्नोति” । गौतमोऽपि,—“साद्यं प्रातरभिपूजित-
मनिन्दन् भुञ्जीत”—इति । एकान्न-निषेधमाह मनः,—

* आपोशानक्रियापूर्वं,—इति शा० पुस्तके पाठः ।

“भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाद्यादी भवेद्भवेद्भुती ।

भैक्ष्येण प्रतिनोवृत्तिरूपवास-समा स्मृता ॥

व्रतवद्देव-दैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्विवत् ।

काममभ्यर्थितोऽश्रीयात् व्रतमस्य न लुप्यते”—इति ।

अकरणे प्रत्यवायमाह सएव,—

“अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्ण-व्रतञ्चरेत्”—इति ।

उपनीतस्य नियममाह यमः,—

“दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रसनां तथा ।

धारयेद्ब्रह्मचर्यञ्च भिक्षावाशीं गुरौ वसन्”—इति ।

वेदोदभंसुष्टिः, गुरौ गुरु-गृहे इत्यर्थः । यमः,—

“मेखलामजिनं दण्डं उपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं कटि-सूत्रञ्च ब्रह्मचारी च धारयेत्”—इति ।

मनुः,—

“अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् छतोपनयनोद्विजः”—इति ।

सुमन्तुरपि,—

“ब्रह्मचर्यं तपोभैक्ष्यं सन्ध्यथोरग्नि-कर्म च ।

स्वाध्यायोगुरु-वृत्तिश्च चरेद्युर्ब्रह्मचारिणः”—इति ।

गुरु-वृत्ति-प्रकारमाह व्यासः,—

“अधन्यशाथी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरु-वेष्मनि ।

यच्च शिष्येण कर्त्तव्यं यच्च दानेन वा पुनः ॥

कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः ।
 किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
 अभुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो पिवेत् ।
 न तिष्ठति तद्याऽऽसीत नासुप्ते प्रसुपेत् तथा”—इति ।

विश्वामित्रः,—

“तद्गार्था-पुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम्* ।
 शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्राणामादिभिरेव च”—इति ।

वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः,—

“मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
 भास्करालोकनाञ्जलि-परिवादांश्च वर्जयेत्”—इति ।

मनुरपि,—

“वर्जयेन्मधुमांसञ्च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
 शुक्तानि चैव सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥
 अभ्यङ्गमंजनञ्चाह्णोरुपानच्छत्र-धारणम् ।
 कामं क्रोधञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥
 द्यूतञ्च जनवादं च परिवादं तथोऽनृतम् ।
 स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्मसुपघातं परस्य च ॥
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् कश्चित्”—इति ।

यमः,—

“खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेद्दन्त-धावनम् ।

* धर्मशालिनाम्,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

स्वपेदेकः कुशेव न रेतः स्तन्दयेत् क्वचित्”—इति ।

कूर्मपुराणे,—

“जादर्शच्चैवमीचेत नाचरेद्दन्त-धावनम् ।

गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः”—इति ।

आपस्तम्बेऽपि,—“पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्”—इति ।

गुरुपुत्रस्याप्युच्छिष्टं न भोक्तव्यम् । तदाह मनुः,—

“उत्सादनञ्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरु-पुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्यान् कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम्”—इति ।

ब्रह्मचर्य-कालावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तं चैव षोडशे”—इति ।

केशान्तं गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडशे वर्षे कार्यम् । तदाह

मनुः,—

“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वादशे ततः”—इति ।

यमः,—

“वसेद्द्वादश वर्षानि चतुर्विंशतिमेव वा ।

षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतञ्चरेत्”—इति ।

एतत् त्रिवेद-ग्रहणाभिप्रायम् । अतएव मनुः,—

“षट्त्रिंशदादिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।

तदङ्गिकं पादिकं वा* ग्रहणान्तिकमेव वा”—इति ।

एवमुक्तलक्षणोब्रह्मचारी द्विविधः, उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च । उप-
कुर्वाणकस्योक्ताः धर्माः, नैष्ठिकस्योच्यन्ते । तत्राह याज्ञवल्क्यः,—

“नैष्ठिकोब्रह्मचारी तु वसेदाचार्य-सन्निधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा”—इति ।

मनुरपि,—

“यदि त्वात्यन्तिकोवासेरोचेतास्य गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीर-विमोक्षणात् ॥

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥

एषु त्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्नि-शुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः”—इति ॥

एतच्च सदृक्त-ब्राह्मण-गुर्वादि-विषयम्, अन्यथा दोषः । तदुक्तं
तेनैव,—

“नाब्राह्मणे गुरौ शिष्योवासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—“ब्रह्मचर्यं चरेदाशरीर-विमोक्षणात् । आचार्यं च
प्रेतेऽग्निं परिचरेत् संयतवाक् चतुर्यषष्ठाष्टमकालजोजी भैक्ष्यं गुर्व-
धीनोजटिलः शिखाजटोवा गुरुं गच्छन्तमनुगच्छेदासीनं चानुतिष्ठेत्
शयानस्येदासीत आहूताध्यायी सर्व-लब्ध-निवेदी खट्वा-शयन-
दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जनान्नीलस्त्रीरक्षभुपेयादपः”—इति ।

* तदङ्गिकं वा पादं वा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

अहनि त्रिषवनस्त्राची स्यादित्यर्थः । अग्नि-परिचर्या हारीत-शङ्ख-
लिखित-यमैर्निरूपिता, —“यज्ञियाः समिधआहृत्य समार्जनोपलेप-
नोद्धमनसमूहनसमित्थनपर्यग्निकरणपरिक्रमणे। पस्थानहोमसोचनम-
स्कारादिभिरग्निं परिचरेन्नाग्निमधितिष्ठेन्न पद्भ्यां कर्षेन्न मुखेनोप-
धमेन्नापस्याग्निञ्च युगपद्भारयेन्नाजीर्णभुक्तोनोच्छिष्टोवाऽभ्यादध्यात् ।
विविधैर्हविर्विगेषैराग्नेयैरहरहरग्निं समिधेदामन्त्य गच्छेदागत्य निवे-
दयेत् तन्मनाः शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति” —इति ।
एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहाजायते पुनः” —इति ।

मनुरपि,—

“आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु श्श्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यक्षसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम्” —इति ।

ननु नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं स्यात् । तन्न,
गार्हस्थ्यस्य रागि-विषयत्वात् । तदाह जावालिः,—“यदि गृहमेव
कामयेत्तदा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुह्यात्” —इति । अत्र केचित्,
नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यं कुजादिविषयं मन्वानागार्हस्थ्यस्य तदितर-विषयता-
माहुः । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्,—

“कुज-वामन-जात्यन्ध-क्लीव-पङ्गवार्त्तरे। गिणाम् ।

व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंशयम्” —इति ।

तन्न, नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यस्य कुजादिवैव नियतत्वे समर्थं प्रतीक्ष-
कत्वमुच्यमानं विरुध्यते । ऐच्छिकत्वञ्च वसिष्ठेन दर्शितम्,—“चत्वार-

आश्रमाः ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाः, तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा चीर्ण-ब्रह्मचर्योपनिच्छेत्तमावसेत्”—इति । भवि-
ष्यपुराणेऽपि,—

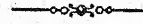
“गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल, कुर्याद्धार-परिग्रहम् ।

ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्प-पूर्वकम् ।

वैखानसेवाऽपि भवेत् परिव्राड्यवेच्छया”—इति ।

तस्मात्, राशि-विषयत्वेनैव गार्हस्थ्यं व्यवस्थापनीयम्,—इति ।

इति ब्रह्मचारि-प्रकरणम् ।

अथ ग्रहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकार-
हेतु* स्नानमादौ निरूप्यते† ।

तत्र याज्ञवल्क्यः,—

“गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा”—इति ।

तत्र, दातव्योवरोमनुना दर्शितः,—

“न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नात्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं क्षिरण्यं गामश्वं कृत्रोपानहमासनम् ।

* तदधिकारहेतुः,—इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† तदधिकारहेतुं स्नानमादौ निरूप्यते,—इति मु० पुस्तकेपाठः ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमाहरेत्*—इति ।

अथञ्च वरोगुरु-प्रीत्यर्थान तु विद्या-निष्कथार्थः । वेद-विद्याऽर्हस्य
मूल्यस्यासम्भवात् । तथा च च्छन्दोग-श्रुतिः,—“यद्ययस्मादमामङ्गिः
परिगृहीतां धनस्य पूर्णं दद्यात्तदेव ततोभूयः”—इति । तापनीय-
श्रुतिरपि,—

“सप्तदीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते†”—इति ।

हारीत-स्मृतिरपि,—

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्वाऽस्यानृणी भवेत्”—इति ।

वेदं व्रतानि वेत्यनेन स्नातक-त्रैविध्यं दर्शितम् । तत्र, वेदमात्र-
परिसमापकएकः, व्रतमात्र-परिसमापकोद्वितीयः, उभय-परिसमा-
पकस्तृतीयः । व्रतशब्देनात्र गृह्य-प्रसिद्धान्युपनयनव्रत-सावित्रीव्रत-
वेदव्रतानि विवक्षितानि । स्नातक-त्रैविध्यं हारीतेनोक्तम्,—“त्रयः
स्नातकाभवन्ति ; विद्यास्नातकोव्रत-स्नातकोविद्या-व्रत-स्नातकः”—
इति । वेदं पारं नीलेत्यत्रार्थावगतिरपि विवक्षिता । अतएव
कूर्मपुराणे,—

“वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदान् वा चतुरोद्विजः ।

अधीत्य चाधिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तम” —इति ।

स्नान-प्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्नातक-धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः,—

* धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत्,—इति पू० मु० मनुसं-
हितायां पाठः ॥

† न कल्पिता,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ वेदाङ्गव्रतारण्यकव्रतानि,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

“यज्ञोपवीत-द्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।
 क्वचं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥
 रौक्रे च कुण्डले वेदं कृत्त-कौश-नखः शुचिः ।
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादहिर्माख्यञ्च धारयेत् ॥
 शुक्ताम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।
 न जीर्ण-मलवदासाभवेत्तु विभवे सति ॥
 न रक्तमुल्लणं चास्य धृतं वासेन कन्यिकाम्”—इति ।
 इति स्नातक-प्रकरणम् ।
 अथ विवाहः ।

तत्र मतुः,—

“गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तोयथाविधि ।
 उद्वहेत द्विजोभार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अविभुत-ब्रह्मचर्यालक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ।
 अन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।
 अरोगिणीं भ्रातृमतीससमानार्धगोत्रजाम्”—इति ।

लक्षणां बाह्याभ्यन्तर-लक्षण-युक्ताम् । बाह्यानि लक्षणानि
 मतुना दर्शितानि,—

“अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंस-वारण-गामिनीम् ।
 तनु-लोम-केश-दशनां मृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्”—इति ।

वर्ज्यामाह स एव,—

“नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्च-वृच-नदी-नाम्नीं नान्य-पर्वत-नामिकाम् ।

न पल्लवि-प्रेष्य-नाम्नीं न च भीषणनामिकाम्"—इति ।

कपिला रक्त-तण्डुल-वर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा । अन्येति
स्नेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणेऽपि,—

“न शशश्रु-व्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घर-स्वरां चामां तथा काक-स्वरां न च ।

नानिवंधेक्षणां तददृत्ताचीं नोदहेदुधः ।

यस्याश्च रोमशो जंघे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ।

गण्डयोः कूपकौ यस्याहसन्यास्ताश्च नोदहेत् ।

नातिरुचच्छविं पाण्डुकरजामरुणेक्षणाम् ।

अ-पीन-हस्त-पादाश्च न च तामुदहेदुधः* ।

न वामनां नातिदीर्घां नोदहेत् सङ्गतध्रुवम् ।

न वातिच्छिद्र-दशनां न कठालमुखीं नरः"—इति ।

श्रान्तराणि तु लक्षणान्याश्रयायन-गृह्ये विहितानि,—“दुर्विज्ञे-
यानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वा, ऋतमग्रे प्रथमं यज्ञच्छते सत्यं
प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं
तदृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृह्णाणेति
क्षेत्राच्चेदुभयतः शस्याङ्गक्रीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति विद्याद्
गोष्ठात् पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनोद्भवात् सर्वस-

* ‘यस्याश्च’ इत्यादि ‘तामुदहेदुधः’ इत्येतत् श्लोकद्वयं सु० पुस्तके न
दृश्यते ।

मन्त्रा देवनात् कितवी चतुष्पथादिप्रवाजिनीरिणाद्धन्या श्मशाना-
त्यतिघ्नी”* इति । विप्रवाजिनी विविधं प्रकर्षेण ब्रजतीति विप्रवाजिनी
स्त्रैरिणी इत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा पुरुषा-
न्तरागृहीताम् । अनेन पुनर्भूयैवार्थ्यते । अतएव काश्यपः,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्यावर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता दनोदत्ता कृत-कौतुक-मङ्गला ।

उदक-स्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भू-प्रसवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोक्तादहन्ति कुलमग्निवत्”—इति ।

बौधायनः,—“वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदनीता
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः, तां गृहीत्वा न
प्रजां न धर्मं विन्देत्”—इति । नारदोऽपि,—

“कन्यैवाक्षतद्योनिर्या पाणि-ग्रहण-पूर्विका ।

पुनर्भू-प्रतिमा ज्ञेया पुनः संस्कार-कर्मणि”—इति ।

* ‘आन्तराणि’ इत्यारभ्य ‘इत्यर्थः’ इत्यन्तयश्चस्थाने सुद्रितपुस्तके अ-
न्यथा पाठो दृश्यते । स यथा,—“आन्तराणि लक्षणाणि आश्वलायनगृह्ये
दर्शितानि दुर्ज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्थां रात्रौ गोष्ठ-वेदिका-
कितवस्थान-ऋदेरिण-क्षेत्र-चतुष्पथ-श्मशानेभ्योऽमृतिकां गृहीत्वा अथौ
पिण्डान् कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभि
जाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत् सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमान्य
कुमारौ ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे गृहीते
धान्यवती भवति, द्वितीये पशुमती, तृतीयेऽग्निहोत्रपरा, चतुर्थे विवेकि-
नी चतुरा सर्व्वजनार्चनपरा भवति, पञ्चमे रोगिणी, षष्ठे वन्ध्या, सप्तमे
व्यभिचारिणी, अष्टमे बिधवा भवेदिति ।” सम्भाषणायामः आश्वलायनसू-
त्रस्य तात्पर्यमेव तत्र संगृहीतमिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“असता च सता चैव पुनर्भूः संकृता पुनः”—इति ।

कान्तां कमनीयां उद्धोर्मुनेनयनानन्दकारिणीम् । अतएव आप-
स्तम्भः,—“यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिः”—इति ।

असपिण्डामिति । समानएकः पिण्डोयस्याः सा सपिण्डा, न
सपिण्डा असपिण्डा, ताम् । सपिण्डता च सप्तम-पुरुष-पर्यवसा-
यिनी । तत्रैकः पिण्डदाता, त्रयः पिण्डभाजः पित्र-पितामह-प्रपिता-
द्याः, त्रयोलेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः । तथा च मत्स्यपुराणे,—

“लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसंवन्धिनेह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ।

लेपसंवन्धिनश्चान्ये पितामह-प्रपितामहात्—

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः संवन्धः साप्तपौरुषः”—इति ।

एतदुक्तं भवति, सप्तानां पुरुषाणामेक-पिण्ड-क्रियाऽनुप्रवेशः
सापिण्ड-हेतुः । तद्याच, देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः सह
सापिण्डम्, तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डम्,—इति । नन्वेवं
सति भ्रातृ-पितृव्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात्, परिगणितेध्वनन्त-
भावात् । मैत्रम् । उद्दिश्य-देवतैक्केन* क्रियैक्यस्याच विवक्षितत्वात् ।

* देवदत्तैक्केन,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

देवदत्त-कर्तृक-क्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति, तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृव्य-कर्तृक-क्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम् । एवं भार्याणामपि भर्तृ-कर्तृक-पिण्डदान-क्रियायां सहकर्तृत्वात् सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा* सापिण्ड्यमाहुः । तथाहि । समानएकः पिण्डो देहावयवोद्येषां ते सापिण्डाः । तत्र, पुत्रस्य साक्षात् पितृ-देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथा, पितामहादिभिरपि पितृ-द्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृ-शरीरावयवान्वयेन मात्रा, मातामहादिभिर्भिरपि मातृद्वारेण† तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा, पितृव्य-पितृव्यस्रादिभिरपि पितामह-देहावयवान्वयात् । तथा, मातृस्रष्टृ-मातुलादिभिः सह मातामह-देहान्वयात् । पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः, एवं भ्रातृ-भार्याणामप्येक-शरीरारम्भकैः स्व-स्व-पतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परंपरया वा एक-शरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यां योजनीयम् ।

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्यानास्ति सेयमपिण्डा, तामुदहेत् । नन्वेवं सति न काप्युदाहः सम्भवेत्, सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथञ्चिद्योजयितुं शक्यत्वात्, विधातृ-शरीरानुवृत्तेर्दुःपरिहरत्वात्, “वज्रसां प्रजायेय”—इति श्रुतेः । नैष दोषः, अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कुचितत्वेन तदूर्ध्वं सापिण्ड्या-निवृत्तेः । तथा च गौतमा,—“सापिण्ड-निवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा”—इति । गाञ्ज-वस्त्योऽपि,—

* पुनरवयव,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मातृशरीरद्वारेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा”—इति ।

मातृ-पत्ने पञ्चमात् पितृ-पत्ने सप्तमात् पुरुषादूर्द्धं, सापिण्डं निवर्तते,—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते”—इति

मनु-स्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृ-पत्ने कूटस्थमारभ्य तत् पुत्रादि-गणनायां सप्तमादूर्द्धं वर-वध्वोर्विवाहेन द्रव्यति । मातृ-पत्ने च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादि-परिगणनायां वर-वध्वोर्माता चेत् पञ्चमी भवति, तदा तयोः सापिण्डानिष्टत्वेर्विवाहेन दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्,—

“पञ्चमी मातृपक्षात् तु पितृपक्षात् तु सप्तमीम् ।

गृहस्थउदहेत् कन्यां न्याय्येन विधिना नृप”—इति

तत्र, सप्तमीं पञ्चमीमतीत्यध्याहार्यम् । अन्यथा, पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धम्,—इति वचन-विरोधात् ।

“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रिया-पराश्रपि हि ते सर्वतः* शूद्रतां गताः”—इति मरीचिवचन-विरोधाच्च । यद्यपि पैठीनसिना कल्पद्वयमुक्तम्,—
“पञ्च मातृतः परिहरेत् सप्त पितृतस्त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतोवा”—इति । तत्र, द्वितीयः कल्पोऽसमानजातीय-विषयः । यतः शङ्खभ्राह्म,—

“यद्येकजातावद्वयः पृथक्तेजाः पृथग्जनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्तते त्रिषु”—इति ।

अयमर्थः । येषामेकः पिता मातरोभिन्नजातीयास्तौ मातृभेदा

* तस्यते,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दसमानजातीयाः, तथापि, पित्रैक्यादस्ति सापिण्ड्याम्, तच्च त्रिषु पुरुषे-
 ख्यतीतेषु निवर्त्तते,—इति । नन्वेवं सति पितृ-पत्नेऽपि त्रिभिः
 पुरुषैः सापिण्डनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृतोवा’—इति वचनं विरुद्धेति ।
 एवन्तर्हि ‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतोवा’—इति पैठीनसिवचनं सजा-
 तीश्वेव निषेधपरम्*, अनुक्तत्वावाऽस्तु । ‘मातृतः पितृतस्तथा’—इत्यत्र
 पितृशब्देन वीजिनोऽपि सङ्गृहः । तथा च गौतमः,—“ऊर्द्धं सप्त-
 मात् पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्”—इति । योहि
 नियोगोत् पुत्रमुत्पादयति, स वीजी । पितृमातृबान्धवाः स्यत्यन्तरे
 दर्शिताः,—

“पितुः पितृ-ध्वसुः पुत्राः पितृमातृ-ध्वसुः सुताः ।

पितृमातृल-पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृ-बान्धवाः ॥

मातुः पितृ-ध्वसुः पुत्रामातृमातृ-ध्वसुः सुताः ।

मातृमातृल-पुत्राश्च विज्ञेयामातृ-बान्धवाः”—इति ।

नन्वसपिण्डामिति न वक्तव्यं, वक्तव्यमाणेन ‘असमानार्धगोत्रजाम्’—
 इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाह-निषेध-सिद्धेः† । सत्यं, तथापि या
 मातुरसपिण्डा‡ भवति, सैवोदाह-कर्मणि प्रशस्तेति वक्तव्यम्§ ।
 तथा च मनुः,—

“असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च सा पितुः ।

* अर्द्धानिषेधपरम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सपिण्डायां विवाहनिषेधसिद्धेः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ या पितुरसगोत्रा तथापि या मातुरसपिण्डा,—इति सु० पुस्तके
 पाठः ।

§ वक्तुं,—इति शा० स० पुस्तकयोः पाठः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने”—इति ।

या मातुरपिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा, चकारादस-
पिण्डा च, सा मैथुने मिथुन-साध्ये दारकर्मणि द्विजातीनां प्रशस्ता
परिणयेत्यर्थः । नन्वत्र मातृग्रहणमनर्थकं, पितृ-गोत्र-सापिण्ड-निषेधे-
नैव मातृ-गोत्र-सापिण्ड-निषेध-सिद्धेः । पृथक् पिण्ड-गोत्रघोर-
भावात्,

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतको

स्वगोद्वृश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे”—इति
वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादि-विवाहेषु कन्या-प्रदानाभावेन पितृ-
गोत्र-सापिण्डयोरनिवृत्तेः । तथाच मार्कण्डेयपुराणम्,—

“ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु या तृणा कन्यका भवेत् ।

भर्तृ-गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदक-क्रिया ॥

गान्धर्वादि-विवाहेषु पितृ-गोत्रेण धर्मवित्”—इति ।

एतेन मातुल-सुता-विवाह-विषय-विवादोऽपि परास्तः । तथा
हि, तन्निषेध-वचनानि गान्धर्वादि-विवाहोदा-जा-विषयाणि, तत्र
सापिण्ड-निवृत्तेरभात् । तदनुग्राहक-श्रुति-सूति-सदाचारात् । न
ब्राह्म्यादि-विवाहोदा-जा-विषयाणि, तत्र सापिण्ड-निवृत्तेः । तानि
च निषेध-वचनानि । तत्र शातातपः,—

“मातुलस्य सुतामूढा मातृ-गोत्रां तथैव च ।

समान-प्रवराच्चैव द्विजश्चान्द्रायणचरेत्”—इति ।

पैठीनसिरपि,—“पितृ-मातृ-स्वसृ-दुहितरोमातुल-सुताश्च धर्मतस्ता-
भगिन्यस्तावर्जयेदिति विज्ञायते” । सुमन्तरपि,—“पितृ-पत्न्यः सर्वासा-

तरस्तद्धातरोमातुलस्तद्भगिन्योमाहस्वसार* स्तदुदितरश्च भगिन्य-
स्तदपत्यानि भागिनेयानि, अन्यथा सङ्करकारिणः”—इति । व्यासः,—

“मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः”—इति ।

नन्वविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशेष-विषयता ?
विशेष-वचन-वलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः,—

“पैतृस्वसेयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

एतास्तिस्वसु भार्यार्थे नोपयच्छेत् बुद्धिमान्”—इति ।

भगिनीपदं पैतृस्वसेय्यादि-विशेषणम् । आप्तस्येति मातुर्भाह-
विशेषणम् । तत्र, सुतामित्यध्याहारः । आप्तस्य सन्निकृष्टस्य स
पिण्डस्य गान्धर्वादि-विवाहोदायाः मातुर्भातुरित्यर्थः । पैतृस्वसेयी-
मित्यत्राप्यनिवृत्त-सापिण्डा गन्धर्वादिनोदा पिह-स्वसा विवक्षिता ।
तथा च सति, तदुदितुर्भगिनीति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्म्यादि
विवाहेषु सापिण्ड-निवृत्तेर्भगिनीपदं नान्वीयात् । अयमेव न्यायो-
माहस्वस्त्रीयायामपि योजनीयः । तस्माद्भगिन्याप्तपदोपेत-मनुवचन-
वलादविशेषे निषेधोविशेष-विषयएवोपसंह्रियते । ननु, ब्राह्म्यादि-
विवाहविषये मातुल-सुतायादव माह-स्वस-सुताया अपि विवाहः
प्राप्नुयात् । तन्न, शिष्ट-गर्हित्वेन तत्र निषेध-स्यति-कल्पनात् । शिष्ट-
गर्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्यश्चाह,—

* स्तद्भगिन्योमाहस्वसार,—इति, नास्ति सु० पुस्तके ।

† अयमेव न्यायोमातुर्विषये, मातुलसुतापरिणयउदीचशिष्टगर्हितः,
तथापि दाक्षिणात्यशिष्टैराचरितविषये मातुलसुतायामिव माहस्वस-सुताया
अपि विवाहः प्राप्नुयात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचारेण तु”—इति ।

यद्यपि मातुलसुता-परिणयनमुदीच्य-श्लिष्ट-शर्हितम्, तथापि दक्षिणात्य-श्लिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतोऽयमुदीच्यानामाचारः । न च दक्षिणात्यानां राग-मूलत्वं शङ्कनीयं, विधि-निषेध-परीक्षिकैरेव तद्वि-वाह-करणात् । मातृ-स्वसुः सुता-विवाहसु अविगीतेन श्लिष्टाचारेण गर्हितः । मातुल-सुताविवाहस्यानुयाहिका* अतिः । तत्र मन्द्रवर्षः । “आद्याहीन्द्र पथिभिरीलितेभिर्यज्ञमिमं नोभागधेयं जुषस्व । तृप्तां जज्जमातुलस्येव योषा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपाम्”—इति ।

अयमर्थः । हे इन्द्र, पथिभिरीलितेभिः सुतैः सह नोऽस्माकमिमं यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्माभिर्दीयमानं भागधेयं जुषस्व, तृप्ता-माज्यादिना संस्कृतां वपान्त्वामुद्दिश्य जज्जः त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्त-द्वयम् । यथा, मातुलस्य योषा दुहिता भागिनेयस्य† भागः भज-नीया, भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च पैतृष्वसेयी पौत्रस्य भागः । तथाऽयं ते तव भागोवपाऽऽख्यः,—इति । वाजसनेयके-ऽपि । “तस्मादा समानादेव पुरुषादत्ता चाद्यस्य जायते, उत तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै”—इति । समानादेकस्मात् पुरुषादत्ता भोक्ता आद्यस्य भोग्यः दावप्युत्पद्येते । तौ च भियः सङ्गल्पयतः, कूटस्यमारभ्य तृतीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः, तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे प्रमा-णम् । विरोधि-वचनानां मातृ-सपिण्डा-विषयत्वस्य‡ वर्णितत्वात् ।

* विवाहस्यानुयाहिका,—इति पाठोभवितुं युक्तः ।

† दौहित्रस्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ मातृसपिण्डाविषयत्वस्य च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तस्मादविरुद्धार्थवारेनानूदितत्वादुपरिधारणवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि, प्रेताग्निहोत्रे श्रूयते । “अधस्तात् समिधं धारयन्ननु-
द्रवेदुपरि हि देवेभ्योधारयति”—इति । तत्र, पैतृकस्य हविषोऽध-
स्तात् समन्तकं समिद्धारणं* विधाय, तद्वाक्य-शेषे समिधोहविरु-
परिधारणं दैवे कर्मणि यत् श्रुतं, तत् किमर्थवादः, उत विधीयते ?
इति संशयः । तत्राधोधारण-विधि-स्तावकत्वेन तदेकवाक्यता-लाभा-
दर्थवादइति पूर्वपक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूय तेन स्तुतिर्युक्ता, उपरि
धारणन्तु न कापि प्रसिद्धम्, अतस्तावकत्वाद्योगाद्वाक्यभेदमभ्युप-
गम्याप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै,—इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन, मातुल-
सुतां विवहेत्,—इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छास्त्रानुगृहीतोऽयं
विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्म्यादिषु सापिण्ड्य-निराकरणेन मातुल-सुता-
विवाह-प्रापकतया दर्शिताः । श्रिष्टाचारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत
उदाहृतः ।

केचित्तु आसुरादिष्वपि देश-विशेषेण मातुल-सुता-विवाहो-
धर्म्यः,—इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः,—
“पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः ; अनुपनीतेन भार्यया च सह-
भोजनं पर्युषित-भोजनं मातुलदुहित-पितृव्यदुहित-परिणयन-
मिति, तथोत्तरतः ; ऊर्ण-विक्रयः सीधुपानमुभयतोदङ्घ्रिव्यवहारः
आयुधीयकं समुद्रयानमिति, इतरदतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यति,
इतरदतरस्मिन् तद्देश-प्रमाणात्”—इति । इतरोदाक्षिणात्यदतरस्मिन्

* समिधाहरणं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

उत्तरदेशे मातुल-संवन्धं कुर्वन् दुष्यति, न स्व-देशे । तथेतरउदी-
च्यतरस्मिन् दक्षिणदेशे सीधु-पानादिकं कुर्वन् दुष्यति, न स्व-देशे ।
कुतः ? देश-प्रामाण्यात् देश-निवन्धनत्वादाचारस्येत्यर्थः * । तथा
च देवलः,—

“यस्मिन् देशे य आचारो न्याय-दृष्टस्तु कल्पितः ।

स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः † ॥

यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे चैविद्ये नगरेऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्”—इति ।

ननु, शिष्टाचार-प्रामाण्ये स्व-दुहित-विवाहेऽपि प्रसज्येत, प्रजा-
पतेराचरणात् । तथा च श्रुतिः । “प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यगात् ‡”
—इति । मैवम् । “न देव-चरितच्चरन्तु”—इति न्यायात् । अतएव
वैधायनः,—

“अनुष्ठितन्तु यद्वैसुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।

नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्”—इति ।

तदेवं ब्राह्म्यादि-विवाह-व्यवस्थया देशभेद-विषय-व्यवस्थया च
मातुल सुता-विवाहः ‘न सपिण्डाम्’—इत्यादिशास्त्रादेव सिद्धः (१) ।

* निवन्धनत्वादाचार प्रामाण्यस्येत्यर्थः,—इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† देशाचारः स्मृतोभ्यगोः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ दुहितरमभ्यध्यायात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

(१) अत्र तावदेवं महता प्रवन्धेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्या-परिणया-
चारस्य शास्त्रीयत्वं प्रामाण्यञ्च समर्थितम् । जैमिनीयन्यायमालायान्तु
स्वयमेव तादृशाचारस्य स्मृतिविरुद्धत्वमप्रामाण्यञ्च व्यवस्थापितम् ।
तथा च न्यायमालायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणे ।

यवीयसीं वयसा काय-परिमाणेन च न्यूनाम् । तत्र, वयोन्यून-
तायादयत्तामाह मनुः,—

“त्रिंशद्वर्षेवहेत् कन्यां ह्य्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः”—इति ।

दृष्टस्यतिरपि,—

“त्रिंशद्वर्षेदशाब्दां तु भार्यां विन्देत् नशिकाम् ।

एकविंशतिवर्षावा सप्तवर्षामवाप्नुयात्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः स्वयम्”—इति ।

अरोगिणीं अचिकित्स्य-राजयक्षादि-रोग-रहिताम् । भ्रातृमतीं
क्षेत्रः कनिष्ठेवाभ्राता यस्याः, सा भ्रातृमती । अनेन पुत्रिका-शङ्का
व्युदस्यते । अतएव मनुः,—

“यस्यासु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिका-धर्म-शङ्कया”—इति ।

यस्याः पिता पुत्रिका-करणाभिप्रायवान् न वा,—इति न

“योमातुलविवाहादौ शिष्टाचारः स मा न वा । इतराचारवन्मातु-
लममात्रं स्मार्त्तवाधनात् । स्मृतिमूलाहि सर्वत्र शिष्टाचारस्ततो-
ऽन्य च । अनुमेया स्मृतिः स्मृत्या बाध्या प्रत्यक्षया तु सा”—इति ।
उक्तञ्च । “आचारास्तु स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेस्तु श्रुति-कल्पनम् । तेन
ह्यन्तरितं तेषां प्रामाण्यं विप्रकृत्यते”—इति । तदत्र खोक्तविरोधो-
दुष्परिहरः । न्यायमालायां संग्रहे प्रकृतौग्रन्थकारः मातुलकन्या
परिण्याचारस्याप्रामाण्यं मीमांसकाचार्यस्य वार्त्तिककारस्यानुमतमेव
संजग्राह, अत्र तु दशाचारस्य स्मृतिसिद्धतया प्रामाण्यमेव स्वस्यानु-
मतं व्यवस्थापयामास,—इति कथञ्चित् समाधानमाख्येयं धीमद्भिः ।

विज्ञायते, तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैषा शङ्का, तामभ्राटकामपु-
यच्छेदित्यभिप्रायः । ‘न विज्ञायेत वा पिता’ इत्युक्तेः वरेण सह
संप्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमात्रेण कन्या पुत्रिका भवतीति
द्रष्टव्यम् । तथाच गौतमः । “अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां, तत्
संशयात् नोपयच्छेद्भ्राटकाम्”—इति । मनुरपि,—

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्”—इति ।

वरेण सह संप्रतिपत्ति-करणे* तु पुत्रिका-करणं स्पष्टमेव विज्ञा-
यते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता,—

“अभ्राट्कां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां योजायते पुत्रः स मे पुत्रोभवेदिति”—इति ।

‘स नौ पुत्रोभवेदिति’—इति कचित्पाठः† । अस्याञ्च पुत्रिकाया-
गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-सगोत्रत्व-निवृत्तिः ।
अतएव लौगाक्षिः,—

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्रएवमाह प्रजापतिः”—इति ।

तदेवमभिहितं पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी भ्रातृमतीमेवा-
दहेत् । ‘असमानार्षगोत्रजाम्’ ऋषेरिदमार्षं प्रवरं गोत्र-प्रवर्त्तकस्य
मुनेर्व्यावर्त्तक-मुनिगणइत्यर्थः । तद्यथा, गोत्र-प्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य
व्यावर्त्तकावंगिरोवृहस्पती । अतएवाङ्गिरस-वार्हस्पत्य-भरद्वाज-गोत्रो-

* संप्रतिपत्तौ,—इति म० शा० से० पुस्तकेषु पाठः ।

† नास्त्ययमंशः सुप्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

ऽहमिति प्रयुज्यते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । गोचरन्तु वंशपरम्परा प्रसिद्धम् । यस्यावद्भावरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति, सा बहुर्विवाहमर्हति, क्वचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा, याज्ञ-
वल्क्य-त्राधूल-सौनकानां भिन्न गोत्राणां भार्गव-वीतहव्य-सावेतसेति प्रवरसैक्यात् । अतस्तत्र विवाह-प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय, असमानार्थजाम्,
—इत्युक्तम् । क्वचित् प्रवर-भेदेऽपि गोत्रैक्यम् । तद्यथा, आङ्गिरसांवरी-
षयौवनाश्व-मान्धाचंवरीषयौवनाश्वेत्यङ्गिरस-मान्धाह-प्रवर-भेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहेमाभूदित्यसमानगोचग्रहणम्* ।
गोत्र-प्रवर्तकाश्च प्राधान्येनाष्टौ मुनयः, ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः ।
तथा च बौधायनः,—

“यमदग्निर्भरद्वाजोविश्वामित्रोऽत्रि-गौतमौ† ।

वशिष्ठकश्यपागस्त्यामुनयोगोचकारिणः ।

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते”—इति ।

एतेषाञ्च गोत्राणामवान्तरभेदाः सहस्र-सङ्ख्याकास्तेषां गणा-
स्त्वेकेन-पञ्चाशत् । तथा च बौधायनः,—

“गोत्राणाञ्च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेतेषां प्रवराश्चषिदर्शनात्”—इति ।

प्रवर-गोचयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-कात्यायन-विश्वामि-
त्र-गर्गादि-प्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धः । न चात्र मिलितः‡

* माभूदित्यसमानार्थगोत्रजामित्युक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विश्वामित्रोयमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः,—इति स० शा० पुस्तकयोः
पाठः ।

‡ गृहीतः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

योगोच-प्रवरयोः पथ्युदास-निमित्तत्वं शङ्कनीयं, प्रत्येकं दोषा-
भिधानात् । तदाह बौधायनः,—“सगोत्रा चेदमत्योपयच्छेन्नाह-
वदेनां विमृश्यात्”—इति । शातातपोऽपि,—

“परिणीय सगोत्रान्तु समान-प्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तप्तछाच्छं* विशोधनम्”—इति ।

आपस्तम्बः,—

“समान-गोत्र-प्रवरां कन्यामूढोपगम्य च ।

तस्यासुत्याद्य सन्तानं† ब्रह्माण्णादेव हीयते”—इति ।

इत्थं कन्या-लक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् । अतएव मनुः,—

“महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसंबन्धे दशेमानि‡ कुलानि परिवर्जयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दोरोमशार्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च”—इति ।

हीनक्रियं यागादि-क्रिया-रहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमात्रशेषम् ।

निष्कन्दोऽध्ययन-वर्जितम् । यमोऽपि,—

“चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजासैव वर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वञ्च अतिवर्णञ्च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिकाङ्गमामयावि-कुलानि च ॥

* अतिछाच्छं,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† चण्डालं,—इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

‡ दशैतानि,—इति शा० स० पुस्तकेयोः पाठः ।

श्रित्रिकुट्टिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाञ्च यत्कुलम् ॥

अपस्मारि-कुलं यच्च यच्च पाण्डु-कुलं भवेत्”—इति ।

अनार्षेयं अविज्ञात-प्रवरम् । एतच्च हीनक्रियादि-वर्जनं तथा-
विधापत्य-परिहारार्थम् । “कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति”—इति
हारीतवचनात् । पुराणेषुपि,—

“मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीलाभवेत् सुतः”—इति ।

मनुरपि,—

“पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वैभयमेववा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति”—इति ।

इति हेय-कुलमुक्तम् । उपादेयन्तु याज्ञवल्क्यग्राह,—

“दशपुरुषविख्यातात् ओत्रियाणां महाकुलात्”—इति ।

मादतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषाविख्यातायस्मिन् कुले, तद्दश-
पुरुषविख्यातं, तस्मात् महाकुलात् पुत्र-शस्यादि-समृद्धात्कन्यामुदहे-
दित्यर्थः । मनुरपि,—

“उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं संवन्धानाचरेत् सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्त्वजेत्”—इति ।

अत्रोक्तमान् स एवाह,—

“विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृति-निदर्शितैः ।

अविभुत-ब्रह्मचर्यामहाकुल-समन्विताः ॥
 महाकुलैश्च संबन्धामहत्वेन व्यवस्थिताः ।
 सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥
 लोभरागद्वेषामर्षमानमोहादि-वर्जिताः ।
 अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः संबन्धिनः सदा”—इति ।

अधमानाह सएव,—

“ये स्तनाः पिशुनाः क्लीवाः ये च नास्तिक-वृत्तयः ।
 विकर्मणा च जीवन्तो विहताकृतयस्तथा ॥
 प्रवद्ध-वैराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मस्वादनित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजायेषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा ।
 पतिप्लवश्च सुवासिन्यः तांश्च यत्नेन वर्जयेत्”—इति ।
 कन्या-दाने वर-नियमोगौतमेन दर्शितः,—“विद्याऽऽचार-वन्धु-लक्षण-
 शील-सम्पन्नाय दद्यात्”—इति । यमोऽपि,—

“कुलञ्च शीलञ्च वपुर्वयश्च*
 विद्याञ्च वित्तञ्च सानायतां च ।
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
 कन्या बुधैः श्रेष्ठमचिन्तनीयम्”—इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रेष्ठियोवरः ।

* वपुर्वयश्च,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यन्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः” — इति ।
एतैः कन्यकायामुक्तलक्षणैः । पुंस्त्वपरीक्षोपायस्तु नारदेन दर्शितः,—

“यस्यासु स्रवते वीर्यं ह्यादि मूत्रञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यान्नक्षत्रैरेतैर्विपरीतस्तु षण्डकः ॥

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्डोदृष्टोमनीषिभिः ।

चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तोविधिः क्रमात् ॥

निसर्गषण्डोवधश्च पक्षषण्डस्तथैव च ।

अभिशापाद्गुरोः रोगाद्वैकोधात् तथैव च ॥

ईर्ष्याषण्डश्च सेव्यश्च वातरेता सुखेभगः ।

आक्षिप्तोमोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा” — इति ।

निषर्गषण्डः स्वभावतोलिङ्ग-दृष्टण-हीनः । वधः च्छिन्न-मुष्कः ।
पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्यमानः सन् सकृद्भोग-क्षमः पक्षषण्डः । गुरु
शाप-षण्डादयस्तथः सृष्टाः । ईर्ष्याया पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य, स ईर्ष्या-
षण्डः । स्थुपचार-विशेषेण पुंस्त्व-शक्तिर्यस्य* स सेव्यषण्डः । वातोप-
हत-रेतस्को वातरेताः । यस्य सुखेव पुंस्त्व-शक्तिर्न योनौ, स सुखे
भगः । रेतोनिरोधात् षण्डीभूतआक्षिप्तषण्डः । गर्भधाधानासमर्थ-
वीजः मोघवीजः । अप्रगल्भतया जोभादा नष्ट-पुंस्त्वः शालीनः ।
यस्य भार्या-व्यतिरेकेणान्यासु पुरुषभावः, सोऽन्यापतिः — इति ।
एतच्च परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह स एव,—

“अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री चेच्च वीजिनो नराः ।

चेच्च वीजवते देवं नावीजी चेच्चमर्हति” — इति ।

* पुंस्त्वमुत्पद्यते यस्य,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

षण्डवदन्यानापि वर्जनीयान्नरानाह कात्यायनः,—

“दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्द्धनानाञ्च न देया कन्यका बुधैः”— इति ॥

कीदृशाय तर्हि देया, इत्यत आह मनुः,—

“उत्कृष्टायामिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः”— इति ॥

अप्राप्तमपीति अप्राप्त-विवाह-समयां बालिकामपीत्यर्थः ।

“जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् ।

कुमारीणां तथा दानं मेखला-वन्धनन्तथा* ॥”— इति ।

बोधायनोऽपि,—

“दद्याद्गुणवते कन्यां नम्रिकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपरुन्ध्याद् रजखलाम् ॥”— इति ।

यत् यमेनोक्तम्,—

“काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

नत्वेवैनां प्रयच्छेत् गुणहीनाय कर्हिचित् ॥”— इति ।

तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादित्येवंपरम्, न तु सर्वथा गुणहीन-निषेध-परम् । न चेत्, ‘अपि वा गुणहीनाय’— इति बोधायनोक्तानुकल्पो निर्विषयः स्यात् । ‘ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्’ इति वचनं, उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः, ‘नोपरुन्ध्याद्-रजखलाम्’— इत्येनेन विरुद्धयते । अतएव वसिष्ठोऽपि,—

“प्रयच्छेन्नम्रिकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।

ऋतुमत्या हि तिष्ठन्त्या दोषः पितरभूच्छति”— इति ।

संवत्तोऽपि,—

“कामकाले तु संप्राप्ते सोमोभुङ्क्ते तु कन्याकाम् ।

रजःकाले तु गन्धर्वा वह्निस्तु कुचदर्शने ।

तस्मादुद्गाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्” — इति

कन्याशब्देन लज्जाऽऽद्यभिज्ञान-रहितवयियुक्ता विवक्षिता । तथा
च पुराणम्,—

“यावन्न लज्जिताऽङ्गानि कन्या पुरुष-सन्निधौ ।

योन्यादीनि न गूहेत तावद्भवति कन्यका” ॥

संग्रहकारोऽपि,—

“यावद्बालं न गृहाति यावत् क्रीडति पांशुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका” ॥

वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः,—

गौरी* ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवन्तु रजखलाम्” — इति ।

गौर्यादिशब्दार्थो यमेन दर्शितः,—

“अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजखला” ॥

संवत्तोऽपि,—

“अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे लग्निका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता” — इति ।

*‘संवत्तोऽपि’ इत्यादिः, ‘इति’ इत्यन्तः ग्रन्थः कश्चिन्न दृश्यते ।

संग्रहकारोपि इत्यादि कन्यका इत्यन्तं नास्ति सुवित्तिरिक्कपुस्वकेषु ।

मुख्यानुकल्पभेदेन दातृ-विशेषानाह नारदः,—

“पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमतः* पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्यात् स्वजातयः † ॥

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्या राजानमाव्रजेत्”—इति ।

याज्ञबल्क्योऽपि,—

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ।

अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ॥

गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्”— इति ।

गम्यं गमनाहं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथाच नारदः,—

“सवर्णमनुरुपञ्च कुलशील-बल-श्रुतेः ।

सह धर्ममञ्चरेत् तेन पुत्राञ्चोत्पादयेत्ततः”— इति ।

सवर्णं वरं प्राप्य,— इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । तच्चासति रजो-
दर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्स्वपि पित्रादिषु कञ्चित्कालं
पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव वरं वरयेत् । तदाह
बौधायनः,—

“त्रोणि वर्षाण्यनुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ।

अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्”—इति ।

* वाऽनुमताः,— इति स० सो० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

† सजातयः,— इति पाठान्तरम् ।

मनुरपि,—

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षीत कुमार्यं तुमती सती ।

ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद् विन्देत सदृशं पतिम् ।

अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।

नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति” — इति ।

सा यं भर्तारमधिगच्छति, सोऽपि नैनोऽधिगच्छतीत्यर्थः । यत्
विष्णुनोक्तम्,—

ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्व्यात् स्वयंवरम्” — इति ।

तद्गुणवद्भरलामे सति द्रष्टव्यम् । ननु, ऋतुमर्त्या कन्याशब्दः
कथं प्रयुक्तः यतो यमेन ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—इत्युक्तम् । न च
दशमे वर्षे ऋतुः सम्भवति । नायं दोषः । गौर्यादिशब्दवत् कन्या-
शब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् । सा च परिभाषा, फलकथनादावुप-
युक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतं, ‘कन्यां ददद् ब्रह्मलोकम्,— इति ।
लोक-प्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाह-रहित-स्त्रीमात्रमाचष्टे । एवञ्च
सति, शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता भवन्ति । तथाचानु-
शासिनकेऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां प्रयुक्तः —

“कौमारं ब्रह्मचर्यं मे* कन्येवास्मिन् न संशयः” — इति ।

शल्यपवण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः,—

“असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघ” — इति ।

ऊमा महेश्व संवादेऽपि,—

“ऋतुः गता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते” — इति ।

* ब्रह्मचर्यं वा, — इति सु० पुस्तके ।

ननु, “असंस्कृतायाः”—इति वचने विवाह-रहिताया उत्तमलोकाभाव-
उक्तः, सोऽनुपपन्नः, विवाह-रहितानामपि ब्रह्मवाहिनीनामुपनयना-
ध्यायनादिभिः उत्तम-लोक-सम्भवात् । अतएव हारीतेनोक्तम्,—
“द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च, तत्र ब्रह्मवादिनीना-
मुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययन* स्वगृहे भिक्षाचर्या” — इति ।
वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं कृत्वा विवाहः
कार्यः,—इति । भैवम् । तस्य कल्पान्तर-विषयत्वात् ।
तथाच यमः —

पुरा कल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रो-वचनं तथा ॥
पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते ।
वज्रज्येदजिनं चीरं जटा-धारणमेव च” — इति ।

“अष्टवर्षा भवेद्भगौरी” — इत्यादिना विवाह-काल उक्तः । अथ
विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः,—

“चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्री-विवाहान्निबोधत ।
ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यः तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वोराक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोमतः” — इति ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह स एव,—

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मोधर्मः प्रकीर्तितः ॥

* वेदाध्ययनम् — इति नास्ति छ० पुस्तके ।

यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्मकुर्वते ।
 अलङ्कृत्य सुतादानं दैवो धर्मः प्रचक्षते ॥
 एकं गोमिथुनं दैवो वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥
 सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥
 ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्वा कन्यायै च*स्वशक्तितः ।
 कन्या-प्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥
 इच्छयाऽन्योन्य-संयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 सान्धर्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः काम-सम्भवः ॥
 हत्वा छित्वा च मित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं वलात् ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 सुप्ता मत्तां प्रमत्तां वा रहोयत्रोयमच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः” — इति ।

नारदीयपि,—

“ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा । परः ।
 आर्षश्चैवाथ दैवश्च सान्धर्वश्चासुरस्तथा ॥
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमो मतः” — इति ।

* कन्यायाश्च, — इति स० शा० पुस्तकयोः । पाठा ।

। गृहात्, — इति सु० पुस्तके पाठा ।

। तदा, — इति स० शा० पुस्तकयोः पाठा ।

। पैशाचश्चाष्टमोऽष्टमः, — इति शा० पुस्तके पाठा ।

वर्णानुपूर्व्येणविवाह-नियममाह मनुः,—

“षड्भानुपूर्व्याविप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यान्निराक्षसान्”— इति ।

आदितः षड्विवाहा विप्रस्य धर्म्याः, आसुरादयश्चत्वारः पैशाचान्ताः
क्षत्रियाणां धर्म्याः, राक्षसवर्जं त एव वैश्य-शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मा-
दीनां मध्ये प्रशस्तानाह सएव,—

“चतुरोब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।

राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः”— इति ॥

स्मृत्यन्तरैऽपि,—

“चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।

राज्ञस्तथाऽसुरोवैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गहितः”— इति ।

गहितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवाहालामे ब्राह्मणा-
दीनां* पैशाचमप्यनुजानाति संवर्तः,—

“सर्वोपायेरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।

चौर्येणापि विवाहेन सा विवह्या रहः स्थिता”— इति ।

ब्राह्मादीनां फलमाह मनुः,—

“दशपूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम् ।

वाह्मी-पुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥

दैवोदा-जः सुतश्चैव सप्तसप्त परावरान् ।

आर्षोदा-जः सुतः स्त्रीस्त्रीन् षट् षट् कायोद-जः सुतः ॥

* क्षत्रियादीनां,— इति सुः पुस्तके पाठः ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः ।
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्ट-संमताः ॥
 रूप-सत्त्व-गुणीपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
 पर्याप्त-भोगा धर्मिष्ठाजीवन्ति च शतं समाः
 इतरेषु च शिष्टेषु* नृशंसानृतवादिनः ।
 जायन्ते दुर्विवाहे तु ब्रह्म-धर्म-द्विषः सुताः” — इति ।

प्रशस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रशस्ततरः । तत्र बौधायनः, —
 “तेषाञ्चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य, तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्, इतरेषामुत्त-
 रीतरः पापीयान्” — इति । नन्वासुरवदार्षोऽपि पापीयान्, क्रय-
 प्राप्तत्वाविशेषात् । अतएव काश्यपः, —

“क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यमिधीयते ।
 न स दैवेन सापिण्ड्ये दासीं तां काश्यपोऽब्रवीत्” — इति

मनुरपि आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्मत्वमभिप्रेत्याह, —

“पञ्चानान्तु त्रयोधर्म्याः द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
 पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन ?” — इति ।

ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्रह्म-देव-प्रजापत्याः त्रयोधर्म्याः
 क्रयभावात् । आर्षासुरी द्वावधर्म्यौ, क्रय-क्रीतत्वात् । तयोरप्या-
 सुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्त्तव्यः । तन्न । पञ्चानामिति वचनस्य

* इतरेष्वपि शिष्टेषु, — इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† दुर्विवाहेषु, — इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

‡ न सा दैवे च पित्र्ये च, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

§ कदाचन, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

मतान्तरोपन्यास-परत्वात् । कुत एतत् । यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमियुनस्य श्रुक्त्वं मतान्तरत्वेनानुद्य निषेधति, —

“आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पोवाऽपि महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः” — इति ।

गोमिथुनं शुल्कम्, — इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव, न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवति, तल्लक्षणाभावात् । अनियत-परिमाणत्वं हि शुल्क-लक्षणं, क्रये तद्दर्शनात् । क्रयसाधनं हि मूल्यं देश-कालाद्य-पेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्रकृते तु परिमाणं नियतं, यतः आर्षस्तावत्तैव गोमिथुनेनैव सम्पद्यते न त्वन्यथा । अतः क्रय-क्रीत-त्वाभावाद्धर्म्य एवार्षः । अतएव देवलः,—

“पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोय-प्रदानिकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति कुलद्वयम्” — इति ।

न च, गन्धर्वादि-विवाहेषु सप्तपदामिक्रमणाद्याभावात् पतित्वभार्या-त्वाभावः, — इति शङ्कनीयम् । स्वीकारात् प्राक्तदभावेऽपि पश्चात्तत्सद्भावात् । तदाह देवलः,—

“गान्धर्वादि-विवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसक्षिकम्” — इति ।

गृह्यपरिशिष्टेऽपि,—

“गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहा राक्षसश्च यः* ।

पूर्वं परिक्रमश्चैषा ऽ पश्चाद्बोभो विधीयते” — इति ।

* राक्षसाश्च ये,— इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

† पश्चिमस्तेषां,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

होमाकरणे तु ना भार्यात्वम् । अतएव वशिष्ठबोधायनी, —

“वलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा” — इति ।

तस्माद् गन्धर्वादिष्वपि सप्तपद्यभिक्रमणसम्भवादस्ति भार्यात्वम् ।
ब्राह्म्यादिषु विवाहेषु यद्दानमुक्तं तत्सकृदेव । तथा च
याज्ञवल्क्यः, —

“सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक्” — इति ।

मुनुरपि, —

“सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।

सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत्” — इति ।

एतच्चादुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः, —

“दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेद् वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चौरवत्” — इति ।

किमयमुत्सर्गः ? नैत्याह याज्ञवल्क्यः, —

“दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रयांश्चेद्गर आव्रजेत्” — इति ।

एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता, ततोऽन्यश्चेत् प्रशस्त-
तरो लभ्यते, ततस्तस्मै देया, न तु दुष्टाय पूर्वस्मै । तथा च
गौतमः, — “प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्” — इति । वर-
दोषास्तु कात्यायनेनोक्ताः, —

“उन्मत्ताः पतितः कुण्ठी तथा षण्डः सगोत्रजः ।

चक्षुः श्रोत्र-विहीनश्च तथाऽपस्मार-दूषितः ॥

वर-दोषास्तथैवेते कन्या-दोषाः प्रकीर्तिताः” — इति ।

यस्तु ऊढायाः पुनरुद्वाहो यम-शातातपाभ्यां दर्शितः,—

“वरश्चेत्कुल-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्* ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्यां वलादक्षतयोनिकाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिति शातातपोऽब्रवीत्” — इति ।

“हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत्” — इति ।

कात्यायनोऽपि,—

“स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीबे वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयऽपि वा ॥

ऊढापि देया सान्यस्मै स-प्रावरण-भूषणा” — इति ।

मनुरपि,—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते तथा ।

पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते” — इति ।

सोऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादिपुराणम्,—

“दत्तायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वति भ्रातृजायां । कमण्डलुम्” — इति ।

यस्तु कन्यादोषमनमिज्ञाय प्रयच्छति, स राज्ञा दण्डयितव्यः,
नारदः,—

“अनारुण्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्” — इति ।

* नास्तीदमद्गं मु० पुस्तके ।

† इति वा,— ... मु० पुस्तके पाठः ।

कन्यादोषास्तु नारदेन दर्शिताः,—

“दीर्घ-कुत्सित-रोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्ट मैथुना ।

दृष्टान्यगताभावा च कन्या दोषाः प्रकीर्त्तिताः” — इति ।

न केवलं दोषमनारव्याय ददती दण्डः, अपि तु सापि परित्याज्ये-
त्याह मनुः,—

“विधिवत् परिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम्” — इति ।

नारदोऽपि,—

“नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोर्द्वयोः” — इति ।

एतत् सप्तपद्यभिक्रमणादवाग्वेदितव्यम् । तत्रैव भार्यात्वस्योत्पत्तिः ।

अतएव मनुः,—

“पाणिग्रहण-मन्त्रैस्तु नियतं दार-लक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विक्षेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” — इति ।

यमोऽपि,—

“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहण-संस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे” — इति ।

पाणिग्रहण-संस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणेऽपि न कन्यात्वं होयते ।
तथा च वशिष्ठः,—

“अद्भभिर्वाचा च दत्तायां म्रियते वा वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा” — इति ।

वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः,—

“वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।

तदा समांस्त्रीनलीत्य कन्यान्यं वरयेद्भरम्”— इति ।

नारदोऽपि,—

“प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरोदेशान्तरं व्रजेत् ।

संवत्सरमतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्भरम्”— इति ।

शुल्कं दत्त्वा यदि वरो म्रियते, तदा किं कर्तव्यमित्यत आह

नारदः,—

“कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते”— इति ।

देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः,—

“प्रदाय शुल्कं गच्छेद् यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विधानतः”— इति ।

एवञ्च वाग्दानादारभ्य सप्तमयमिक्रमणात् प्राग्दोषद्वर्जनैः भरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति । अतएव कात्यायनः,—

“अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूदायान्तु तत्र वै ।

परागमश्च सर्वेषां लभेत तदिमान्तु ताम् ।

अथागच्छेत वोदायां दत्तं पूर्ववरो हरैत्”— इति ।

अनूदायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते । अन्येनोदायान्तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरैत्, न कन्यामित्यर्थः । ‘लक्षण्यां स्त्रियमुद्गहेत्’— इति यदुक्तं, तत्रोद्गहनीया कन्या द्विविधा, सर्वा चासवर्णा च, तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः,—

“सवर्णाग्निं द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः”— इति ।

अग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे, दारकर्माणि अग्निदोत्रादौ धर्मे,* सवर्णा, बरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः, सा ; यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या, प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सवर्णा-मूढा पश्चाद्रिरंसवश्चेत्तदा तेषामवराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्याः स्मृताः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः”—इति ।

मनुरपि,—

“शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशस्मृते ।

ते च स्वा चैव राज्ञः स्युस्ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः”—इति ।

नारोदोऽपि,—

“ब्राह्मणस्यानुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिष्ठ एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रिया-पतिः”—इति ।

वसिष्ठ-पारस्करावपि,— तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्य-स्यैका वैश्यस्य सर्वेषां वाशूद्राणामेके मन्त्रवर्जम् — इति ।

पैठीनसिः,— “अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेदपि वा क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयीत शूद्रायां वेत्येके”—इति । विष्णुरपि,—

“द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् क्वचित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्तिता”—इति ।

* धर्मे,— इति नास्ति मु० पुस्तके ।

एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रा-संग्रहणं रतिमात्र-फलमपि
दोषमाद्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन ब्राह्मण-क्षत्रिययोः
तावच्छूद्रा-वर्जनमेव युक्ततरं नोद्गाहः— इत्युच्यते । तत्र मनुः,—

“न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥
हीनजातिं स्त्रियं मोहादुद्वहन्ती द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रवत् ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रैतथ्य-तनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव होयते ॥
वृषजी-फेन-पोतस्य निश्वासोपहतस्य च ।
तस्याञ्चैव प्रसृतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥”—इति ।

आश्वमेधिकेऽपि,—

“शूद्रा-योनौ पतद्वीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
कृत्वा पुरीषगर्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितः ॥
मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।
अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रमिति शप्त्वा पतेत् तु तत्*—इति ।

ननु, ‘ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः’— इति मनुना शूद्रा-विवाहो
विप्रस्याभ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव ‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः’— इति
स निषिद्धः । अतो व्याहतः,— इति चेन्मैवम् । मतभेदेन
युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अतएव याज्ञवल्क्येन मतभेदः

* पतेत् ध्रुवम्,— इति मु० पुस्तके पाठः ।

स्पष्टीकृतः,—

“यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद् दारोपसंग्रहः ।

न तन्मम मतं यस्मात् तत्रायं जायते स्वयम् ॥” — इति ।

आनुशासनिकेऽपि,—

“अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।

रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः” — इति ।

युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता,—

“असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः” — इत्यादिमनुकम्य —

“कलौ युगेत्विमान् धर्मान् वज्यानाहुर्मनीषिणः” — इत्युप-
संहारात्* । विवाह-विधिस्तु मनुनाभिहितः,—

“पाणिग्रहण-संस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ।

शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वासोदशा शूद्रया तु वर्णोत्कृष्टस्य वेदने” — इति ।

शङ्खलिखितावपि,— “इष्टं गृह्णाति राजन्या प्रतोदं वैश्या दशान्तरं
शूद्रा, ग्राह्यस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात् । पैठीनसिः,—

“साङ्ख्यं ब्राह्मणः पाणिं गृह्णीयात् क्षत्रियः शरम् ।

वैश्यानाश्च प्रतोदन्तु शूद्रावस्त्रदशामिति ***” — इति ।

* सा च व्यवस्था दृष्टोपपत्तिमलिका असवर्णासौचविवादानात्,—

इत्याधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

** साङ्ख्यं ब्राह्मण्यः पाणिं गृह्णीयात् क्षत्रियायाः शरं प्रतोदं वैश्यायाः

शूद्रायाश्च स्वदशामिति,— इति सु० पुस्तके पाठः ।

परिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्यवैश्ययोराचार्य्यपरिक्रमः,†- इति ।
कृतोद्वाहस्योपगम-नियममाह मनुः,—

“ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्व-दार-निरतः सदा ।
पर्व्ववर्जं ब्रजेच्चैनां तद्भूतीरतिकाभ्यया” — इति ।

रजोदर्शन-प्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भग्रहण-समर्थ-
ऋतुः । तस्मिन्ननुतावपत्यार्थो सदा स्त्रियमुपगच्छेत् । तच्चाभिगमनं
स्वदारेष्वेव । ऋतावपि पर्व्वतिथिं वर्जयेत् । अनुतावपि तथास्त्रिया
प्राथितो विनाऽप्यपत्योद्देशन्तामभिगच्छेत् । यथानिद्विष्टमृतुं याज्ञ-
वल्क्यो दर्शयति, —

“षोडशत्त्रिंशः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्य्यैव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्” — इति ।

तस्मिन्ननुतौ पर्वाण्याद्याश्चतस्रो रात्रीर्वर्जयित्वा युग्मासु समासु
षष्ठी प्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-जन्म-भयादगमनं, न
तु प्रतिषेधात् । युग्मास्वपि रात्रिष्वेवोपगमनं, नाहनि, दिवा कामस्य
निषिद्धत्वात् । तथाचाथर्वणी श्रुतिः । प्राणंवा एते प्रस्कन्दयन्ति ये
दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचार्य्यमेव तद यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते” —
इति शङ्खलिखितावपि, — “नात्तवे दिवा मैथुनं ब्रजेत्” — इति ।
“ऋतुकालाभिगामी स्यात्” — इत्यत्र नियम-द्वयं वेदितव्यम् ; ऋतौ
गच्छेदेव न तु वर्जयेत्, — इत्येको-नियमः, ऋतावेव गच्छेन्नानृतौ,—
इत्यपरः । अतएव देवलः, —

“स्वयं दारानृतुस्नातान् स्वस्थश्चेन्नोपगच्छति ।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनाशयेत्” — इति ।

बोधायनोऽपि, —

“त्रोणि वर्षाण्यृतुमर्तो यो भार्यां नोपगच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ।

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोनी यश्च सिञ्चति” — इति ।

पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्ध-तिथि-नक्षत्रान्युपलक्ष्यन्ते । निषिद्धपर्व
त्वमावास्या पौर्णमासी च तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या निषिद्धम् । — नामा-
वास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्च स्त्रियमुपेयाद् यद्युपेयान्निरिन्द्रियः
स्यात्” — इति । अन्याश्च निषिद्ध-तिथयोऽष्टम्यादयः ।
तत्र मनुः, —

अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः” — इति ।

अमावास्यादयो यास्तिथयः, तासु स्त्रीसङ्गत्यागेनेत्यध्याहृत्य
योजनीयम् । ऋतुकालेऽपि दिनषट्कं वर्ज्यमिति स एवाह, —

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितेकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः” — इति ।

निषिद्धनक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति, —

एवं गच्छत्स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत्” — इति ।

क्षामां लघ्वाहारादिना कृशामित्यर्थः । अतएव बृहस्पतिरपि स्त्रीपुंसो-
राहार-विशेषं सनिमित्तमाह, —

“स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रविवृद्धयर्थं स्निग्धं हृद्यञ्च भक्षयेत्* ।

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सन्नयेत् सुतम्” — इति ।

मनुरपि, —

“पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
समेऽपुमान् पुंस्त्रियोर्वा क्षीणेऽल्पे च । विपर्ययः” — इति ।

अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चवर्षान्तःपातित्वाद्दर्जनीया ।
तदुक्तं विष्णुपुराणे, —

“चतुर्दश्यष्टमीचैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र, रविसंक्रान्तिरेव च ॥
तैल-स्त्री-मास-योगी च । पर्वण्येतेषु वै पुमान् ।
विषमूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप” — इति ।

देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः, —

“चैत्य-चत्वर-सौधेषु नचैव च चतुष्टये ।
नैव श्मशानीषवनसलिलेषु महीपते ॥
गच्छेद्वयवायं मतिमान्मूत्रोच्चार-प्रपोद्धितः” — इति ।

स्वदारनिरतः, इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं निषिद्धतया
विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्, —

“परदारान्न गच्छेन्तु मनसाऽपि कथञ्चन ।
पर-दार-रतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु व्रजेद्बुधः” — इति ।

१ क्षीणत्वे च, — इति सुः पुस्तके पाठः ।

२ स्त्री तैल मास संयोगी, — इत्यन्यत्र पाठः ॥

अन्यदपि वज्ज्यं तत्रैव दर्शितम्, —

“न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजखलाम् ।

नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामं नान्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामां नातिमुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्रगन्धधृक् प्रीतो व्यावायं पुरुषो ब्रजेत्” — इति ।

तद्व्रतः, — इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च श्रुतिः ।
“स स्त्रीषंसादमुपासीददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रतिगृहीतेति,
ताअबुवन् वरं वृणावहा* ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहै काममाविजनितेः
सम्भवामहै तस्मादृत्विष्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितेः
सम्भवन्ति वरे । वृतं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृहत् सा मलवद्
वासाभवत्” — इति ।

अयमर्थः । इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य वधात् ब्रह्महत्या-
मुपागतामञ्जलिना स्वीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लोकापवादाद्भीतस्तां त्रेधा
विमज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं वनस्पतिभ्यो वरपूर्वकं दत्त्वा
तृतीयभागमादाय स्त्रीसमूहमुपागमत् ताश्च वरमयाचन्त, ऋतुकाल-
गमनात् प्रजां लभेमहि आप्रसवमनुतावपि यथेच्छं सम्भवामेति वरं
लब्ध्वा तृतीयभागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः,
ततः प्रभृति मासि मासि योषिन्मलवद्वासा सम्पन्नेति ।
याज्ञवल्क्योऽपि, —

यथाकामो भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वद्वार-निरतश्चैव स्त्रियो रक्षयायतः स्मृतः” — इति ।

* वृणीमहा, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† वाचे, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

वृहस्पतिरपि, —

“ऋतुकालाभिगमनं पुसा कार्यं प्रयत्नतः ।

सदेव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्” — इति ।

ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते, अजात-पुत्रस्यैवैष नियमो न तु जात-पुत्रस्य, — इति । उपषादयन्ति च । तत्र कूर्म-पुराणे, —

“ऋतुकालाभिगामी स्याद यावत् पुत्रोऽभिजायते” — इति ।

ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः । जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जावते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनुणो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारिवासी” — इति । मन्त्रवर्णोऽपि, —

“ऋणमस्मिन् सन्नयति ह्यमृतत्वञ्च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्” — इति ।

तदेतद्व्यापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते, तावतापि पुत्रित्व-सिद्धेः । तथाच मनुः, —

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनुणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिन्ननुणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्रुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः” — इति ॥

ननु, बहूपुत्रत्वमपि कचित् श्रूयते, — “इमां त्वमिन्त्रमीदृः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशंकुधि” — इति । “क्रीडन्तो पुत्रेः” — इति । “रयि च पुत्राश्चादात्” — इति च ।

सत्यम् । नायं विधिः, किन्तु बहुपत्य-प्रशंसा । तस्मादजात-
पुत्रस्यैवायं ऋतुगमन-नियमः, इति ।

तदपरे न क्षमन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानृण्यं चैकेनैव पुत्रेण
सम्पद्यते, तथाप्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः । “एतमु एवाहमभ्यगाशिषं
तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच, रश्मींस्त्वं पर्या-
वर्त्तयाद्ब्रह्मवै ते भविष्यन्ति” — इति छन्दोगैरास्नानात् । तस्य
चायमर्थः । कौषीतकिर्नाम मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेवोपासीन-
उद्गानं कृत्वा तत् फलत्वेन पुत्रमेकं प्रयिलभ्य तमुवाच, अहमेत-
मेकमेवादित्यं ध्यायन् गानमकार्षं, तस्माद्वोषान्मम त्वमेक एव
पुत्रोऽसि एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम्, अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन्
बद्धनुपास्तित्वे जायामावर्त्तयेति । महामारतेऽपि, —

“अपत्यन्तु मनैवैकं कुले महति भारत ।

अपुत्रञ्चैकपुत्रत्वमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥

चक्षुरेकञ्च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

चक्षुर्नाशि तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥

अनित्यताञ्च मर्त्यानां मत्वा शोचामि पुत्रक ।

सन्तानस्याविनाशन्तु कामये मद्रमस्तु ते” — इति ।

ननु, ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानृण्य-सिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पादनम् ।
तन्न, सर्वेषां पुत्राणामानृण्य-हेतुत्वात् । न हि पुत्र-जननमात्रेण
पितुरानृण्यं, किन्तहि, सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्म-
खनुष्ठितेषु पश्चादानृण्यं सम्यद्यते । अतएव वाजसनेयिब्राह्मणे
पुत्रानुशासनविधिः समास्नातः । “तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहु
स्तस्मादेनमनुशासति यदनेन किञ्चिदक्षया कृतं भवति तस्मादेन-
मेनसः सर्वस्मात् पुत्रो मोचयति तस्मात् पुत्रो नाम पुत्रेनैवास्मिलोके
प्रतितिष्ठति” — इति ।

अस्यायमर्थः । अस्ति किञ्चित् संप्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा पितुर्मरणावसरो भवति, तदा पुत्रमाहूय वेदाध्ययने यज्ञं लौकिक-
व्यापारे च यद्व्यक्तकर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं
कर्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तस्यां च सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनु-
शिष्ट एव पुत्रोऽधिकारी, तस्मादनुशिष्ट पुत्रं परलोकहितमाहुः
शास्त्रज्ञाः । अतएव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रो
यत्किञ्चित् सपित्रा शास्त्रीयं कर्म अक्षण्या वक्रवेन शास्त्रं वैपरी-
त्येन कृतं भवति, तस्मात् सर्वस्मात् पापादेनं स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं
कर्म सम्यगनुतिष्ठन्मोचयति । तस्मात् पुत्रान्मो नरकात् त्रायते,
— इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेष्वै-
वास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति, — इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रज्ञा-मांघ्यादि-प्रतिबन्ध-
वाहुल्यत् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेष्वपि वहषु यथावदनुष्ठानं
कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा यस्तदृशः, स एवानृण्यहेतुः ।
अतएव पुराणेषुमिहितम्, —

“एष्टव्या वहवः पुत्राः यद्येकेऽपि गयां व्रजेत्” — इति ।

“दशास्यां पुत्रानाधेहि” — इत्यादिमन्त्राश्चैवं सति बहुपुत्रत्वविधि-
मुपोद्बलयन्ति । यत्तु, कामजानितरानित्युदाहृतं, तदननुशिष्ट-
विषयम् । तस्मात्, जात-पुत्रोऽप्युतावुपेयादेव ।

बहूनां पत्नीनामृतु-योगपद्ये क्रममाह देवलः, —

“योगपद्ये तु तीर्थानां विप्रादिक्रमशोऽपि वा ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा” — इति ।

तीर्थमृतुः । तद्योगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्णक्रमेण, सवर्णासु विवाह-
क्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा, पुत्रवत्स्य इतराः, तदा अपुत्रां

अग्रतो गच्छेत् । ऋतावपि जातिभेदेनोपगमन-काल-सङ्कोचमाह
देवलः, —

“ब्राह्मण्यां द्वदशाहं स्याद्वेदोक्तमृतुधारणम् ।

दशाष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्तेऽनुपूर्वशः” — इति ।

पञ्चम-दिवसमारभ्य द्वारशाहादिसंख्याऽवगन्तव्या । चतुर्थे तु
दिवसे गमनं वैकल्पिकं, विहितं प्रतिषिद्धत्वात् । तथाच हारीतो-
विदधाति, — “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्” —
इति । व्यासो निषेधति, —

“चतुर्थे सा न गम्याऽहि गताऽल्पायुः प्रसूयते” — इति ।

व्यवस्थित-विकल्पश्चायमुदितानुदितहोभवत् । रजसो निवृत्तो
चतुर्थ्यां विधिः, तदनुवृत्तो प्रतिषेधः । तथा च मनुः, —

“रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजखला” — इति ।

साध्वो गर्भाधानादि-विहित-कर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-विशेषेणोपगमने
फल-विशेषोऽभिहितो लिङ्गपुराणे, —

“चतुर्थे सा न गम्याऽहि गताल्पायुः प्रसूयते ।

विद्या-हीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥

दारिद्र्यार्णव-भग्नञ्च तनयं सा प्रसूयते ।

कन्याथिनेव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥

षष्ठ्यां गम्या महाभाग, सत्पुत्र* — जननी भवेत् ।

सप्तम्यां चैव कन्यार्थो गच्छत् सैव प्रसूयते ।

* सुपुत्र, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

अष्टम्यां सर्व-सम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ।
 नवम्यां दारिकार्थं स्याद्द्वादशम्यां पण्डितं तथा ।
 एकादश्यां तथा नारीं जनयत्येव पूर्ववत् ॥
 द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रीत-स्मार्त्त-प्रवर्त्तकम् ।
 त्रयोदश्यां तथा नारीं वर्ण-सङ्कर-कारिणीम् ।
 जनयत्यङ्गना, तस्मान्न गच्छत् सर्वयत्नतः ॥
 चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्र-जननी भवेत् ।
 पञ्चदश्याञ्च धर्मज्ञां ि षोडश्यां ज्ञानपारगम् ॥” — इति ।

ऋतुकालानभिगमने यो दोषोऽभिहितः, तस्यापवादमाह व्यासः, —

“व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।
 ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥
 वृद्धा वन्ध्यामवृत्ताञ्च मृतापत्यामपुष्पिताम् ।
 कन्याञ्च बहुपुत्राञ्च वर्जयन्मुच्यते भयात् ॥” — इति ।

भ्रूण-हत्या भ्रूण-हननम् । उक्तीत्या यस्यां बृद्धत्वादि-दोष-
 रहितायामृतुकालोपगमनमवश्यंभावि, यस्याञ्च वृद्धादौ नावश्यंभावि,
 सा सर्वापि सम्यक् पालनीया । तथा च मनुः, —

“पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।
 पूज्याः भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमोक्षसुभिः ॥
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥

शोचन्ति जामयो यत्र (१) विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैता वद्धंते तद्धि सर्वदा ॥

जामयोर्यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्या-हतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥

तस्मादेताः सदाभ्यर्च्य भूषणाच्छादनादिभिः* ।

भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषुत्सवेषु च ॥

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥” — इति ।

पूज्यत्वञ्चावृत्ताव्यतिरिक्तासु द्रष्टव्यम् । अवृत्तायास्तु प्राणधारण-
मात्र-भोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः, —

“हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।

परिभूतामधः शय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम्” — इति ।

यथा विन्ना साध्वी भर्तव्या, तथैवाधिविन्नाऽपि (२) । तदाह स एव, —

“अधिविन्नाऽपि भर्तव्या, महदेनोऽन्यथा भवेत्” — इति ।

अधिवेदनं माय्यान्तर-परिग्रहः । अधिवेदन-निमित्तान्यपि स एवाह, —

“सुरापो व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्धघ्न्यप्रियम्बदा ।

स्त्री-प्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुष द्वेषिणी तथा” — इति ।

(१) जामयोभ्रातृभार्या इति केचेत् । भगिन्य इति केचित् वस्तुतस्तु. “जामि
तवसुकुलस्त्रियोः” — इत्यमरोक्तं ग्रह्याम् ।

* भूषणाच्छादनाशनैः, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† सत्कारेणोत्सवेन च, — इति स० पुस्तके पाठः ।

(२) एकस्यां स्त्रियां विद्यमानायाम् परस्त्री परिग्रहे कृते पूर्वा स्त्री
अधिविन्नेत्युच्यते ।

सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदेनमात्रम्, अपि तु त्याग एव । “तथा महति पातके” — इति त्यागहेतुत्वेनाभिधानात् (१) ।

“पतत्यद्ध” शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् — इति वचनाच्च । अतएव मनुः, —

“मद्यपाऽसाधु-वृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।
व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा” — इति ।

व्याधिना दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणेऽपि, —

“धर्म-विघ्न-करीं भार्यामसतीञ्चातिरोगिणीम् ।
त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थं, तथैवाप्रियवादिनीम्
न त्ज्जेदधिबिन्देत न तु भोगं परित्यजेत्” २) — इति ।

(१) सुरामद्ययौर्मदस्तु. “पानसं द्राक्ष माधूकं खाज्जूरं तालमैश्वस ।
मध्वीकं टाङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयात्
मद्यानेकादशैव तु । द्वादशान्तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं तृप्तम्” —
इत्युक्तदिशाऽवसेयः । सुरा तु पैष्ट्येव मुख्या । “सुरा तु पैष्टीमुख्योक्ता
न तस्यास्त्वितरे समे” — इतिस्मरणात् । पैष्टीपानञ्च त्रयाणामेव
द्विजातीनां महापातकम् । “सुरावै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौवैश्यश्च न सुरां पिबेत्” — इति वचनात् । गौडी-
माध्योरपि सुरात्वं गौणं, तत्पानमपि ब्राह्मणस्य महापातकमेव । “गौडी-
पैष्टी च माध्यो च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न
पातव्या द्विजोत्तमैः” — इति स्मरणात् ।

(२) अप्रियवादिनी न त्यजेत् किन्तु अभिन्देत, न पुनरप्रियवादिन्याभोगं
त्यजेदित्यर्थः ।

अधिवेदन-काल विशेषो मनुना दशितः, —

“वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्री-जननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी” — इति ।

हितायां विशेषमाह सएव, —

“या रोगिणी स्यात् हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्” — इति ।

अधिवेदनं द्विविधं, धर्मार्थं कामार्थञ्च । तत्र, पुत्रोत्पत्त्यादि-
धर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यत्रेत्यादीनि निमित्तानि ; कामार्थं तु न तान्य-
वेक्षणीयानि, किन्तु पूर्वोक्ता तोषणीया । तथाच स्मृत्यन्तरे, —

“एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोद्धामपरां वहेत्” — इति ।

यद्यसौ स्वयं न तोषयेत्, तदा ततोषगाय राजा द्रव्यं दापयेत् ।
तदाह याज्ञवल्क्यः, —

“आज्ञा-सम्पादिनीं दक्षां वीरसुं प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्योभरणं स्त्रियाः” — इति ।

सधनस्य तृतीयांश-दानं निदर्शनस्याशनाच्छादनादिना पोषणमिति ।
या तूक्त-द्रव्यापरितोषणात् प्रकारान्तरेण वा निर्गच्छेत् तां
प्रत्याह मनुः, —

“अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद् द्वेषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुल-सन्निधी” — इति ।

त्यागोनाम तदीय-जनक-कुल-प्रेषणम् । “पूजया भूषयितव्याश्च” —
इति यदुक्तं, तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः, —

“यदि स्वाश्चावराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्ण-क्रमेण स्याज्ज्येष्ठ्यं पूजा च वेश्मनि ॥

भर्तुः शरीर-शुश्रूषां धर्मकार्यञ्च नैत्यकम् ।

स्वा स्वेव कुर्यात् शर्वेषां नान्यजातिः कथञ्चन” — इति ।

बद्धेषु पत्नीषु सहधर्मचरिणीं निर्धारयति याज्ञवल्क्यः, —

“सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु बिधौ धर्मे ज्येष्ठया न विनेतरा” — इति ।

सवर्णयैव सह धर्मचरेत् नासवर्णया । अलाभे तु सवर्णया इतरयाऽपि
सह धर्मचरेदित्यर्थाल्लभ्यते । न चैवं सति, शूद्रयाऽपि सह
धर्माचरणं प्रसज्येतेति वाच्यं, वसिष्ठ-वचनेन तन्निषेधात् ;
“कृष्णवर्णां या रमणायैव सा न धर्माय” — इति । सवर्णाऽनेकत्वे
तु धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्तव्ये,
किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनियोक्तव्याः । तथाच बोधायनः, —
“एकैकमेव सन्नाह्णेदेकैकां गार्हपत्यमीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्”
— इत्यादि । कात्यायनः, —

“नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानान्वारमन्ति यत्” — इति ।

यद्यस्मात् सर्वानारमन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतमेव । केचिदत्र
‘ज्येष्ठया न विनेतराः’ — इति वचनमन्यथा व्याचक्षते ; ज्येष्ठैव
सहधर्मचारिणी नेतराः, — इति । उदाहरन्ति च तत्र

विष्णुवचनम्, —

“अग्निहोत्रादि-यज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य खिष्टैः क्रतुशतैरपि” — इति ।

एतद्व्याख्यानं वौधयन-कात्यायन-वचन-विरोधान्नादरणीयम् ।
विष्णुवचनन्त्वसवर्ण-द्वितीया-विगयम्, सत्स्वग्निषु या परिणीता
तद्विषयं वा । नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्या अपि कर्तृत्वादग्निहात्रा-
दिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह कात्यायनः, —

“अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्ण्या ।

कारयेत्तद्वहुत्वे च ज्येष्ठया गार्हिता न चेत् ॥

तथावीर-सुवामासामाज्ञासम्पादिनी च या ।

दक्षा प्रियम्बदा शुद्रा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिन-क्रमेण वा कर्म यथा ज्येष्ठमशक्तिः ।

विमज्य सह वा कुर्याद् यथाज्ञानमशक्तिः” — इति ।

यदि ज्येष्ठा न गार्हिता, तदा तया कारयेत् । गार्हिता चेत्, कनिष्ठया
वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवोपिवह्यचेत्, तासामपि मध्ये आज्ञा-
सम्पादनादि-गुण-युक्तां विनियोजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता
चेत्, तदादिन-क्रमेण यथाज्येष्ठं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने
यद्येका कृत्स्नं कर्तुमशक्ता, तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विमज्य
कुर्यात् । यत्तु कात्यायनेनैवोक्तम्, —

“प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिवद्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपपद्यते” — इति ।

तद्विष्णु-वचनेन समानार्थम् ।

इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ।

अथ सवर्णासवर्णा-विवाह-प्रसङ्गेन बुद्धचारुढानामनुलोमप्रतिलोम-
जातीनां व्यवहारोपयोगिसंज्ञा-प्रतिपत्त्यर्थं जाति-भेदो निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः, —

“सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः” — इति ।

सजातयो मातापितृ-समान-जातीयाः । मनुरपि, —

“सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षत-योनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्तएव ते” — इति ॥

ब्राह्मण-दम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् । एव क्षत्रियादिष्वपि ।
देवलोऽपि, —

“ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रिय-विट्-शूद्रा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः” — इति ।

असवर्णास्वनुलोमजानाह मनुः, —

“स्त्रोष्वनन्तर-जातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाख्यातुं दोषविगर्हितान्” — इति ।

ऊढायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुपपन्नो ब्राह्मण-सदृशो न तु मुख्य ब्राह्मणः
होनजातीय-मातृ-संवन्धात् । एवमन्यत्रापि । ते चानुलोम-जामूर्द्धा-
वसिक्तादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“विप्रान् भूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशःस्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रायां निषादो जातः पारशवोऽपिवा ॥

* वैश्याशूद्रयोस्तुराजन्यान्माहिष्योग्रौसुतौस्मृतौ ।

वैश्यात्तुकरणः शूद्रायां विन्नास्वेषविधिःस्मृतः” — इति ।

तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः क्षत्रियात्तद्वी, वैश्यादेकः । तदुक्तं मनुना,—

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् षड्देतेऽपशदाः स्मृताः” — इति ।

मुख्य-पितृ-जात्यभावात् अपशदाः । ननु, मूर्द्धावसक्तत्वादीनि न जात्यन्तराणि, अनुलोमजानां मातृजातीयत्वात् । तदाह विष्णुः,— “समान-वर्णासुपुत्राः समान-वर्णाभवन्ति, अनुलोमजास्तु मातृसवर्णाः* प्रतिलोमजास्त्वार्य-विगहिताः” — इति । शङ्खोऽपि, —

“क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव भवति, क्षत्रिया —

द्वैश्यायां वैश्य एव भवति, वैश्येन शूद्रायां शूद्र एव भवति” ।

नैषदोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदित-धर्मं प्राप्त्यर्थत्वात् । अन्यथा, वीजोत्कर्षवेयथ्यापत्तेः । यथा क्षेत्रापकर्ष उत्कृष्ट-जाति-निवारकः एवं वीजोत्कर्षोऽपि कृष्ट-जातिं कुतो न निवारयेत् । तस्मात्, जात्यन्तराण्येव मूर्द्धावसक्तत्वादीनि । ननु, देवलानुलोम-जातयोऽन्यथा वर्णिताः ;

“ब्राह्मणात् क्षत्रियायान्तु सवर्णोनाम जायते ।

क्षत्रियाच्चैव वैश्यायां जातोऽम्बष्ठ इति स्मृतः” — इति ।

नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्द्धावसक्त-सवर्ण-संज्ञाविकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमम्बष्ठादिष्वपि । न चैकत्र संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्खनोयः, एकत्र निषाद-पारशव-संज्ञा-विकल्पस्य मनु-देवल

* अनुलोमाद्य मातृषु मातृर्णाः, — इति स० पुस्तके पाठः ।

याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् । प्रतिलोमजास्तु मनुना दक्षिताः, —

“क्षत्रियाद्विप्र-कन्यायां सूतो भवति जातिः ।

वैश्यान्मागधवैदेही राजविप्राङ्गना-सुतौ ।

शूद्रादायोगवः क्षत्ता च षण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

वैश्य-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥

आयोगवश्च क्षत्ता च षण्डालश्चाधमो नृणाम् ।

प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपशदास्त्रयः ।

वैश्यान्मागधवैदेही क्षत्रियात् सूत एव च ।

प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यशदास्त्रयः” — इति । *

देवलोऽपि, —

“शूद्रादायोगवः क्षत्ता षण्डालः प्रतिलोमजाः ।

वैश्यायां क्षत्रियाञ्च ब्राह्मण्याञ्च यथाक्रमम् ॥

तथैव मागधो वैश्याज्जातो वैदेहकस्तथा ।

ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो जात्या न कर्मणा” — इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि, —

“ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतोवैश्याद् वैदेहकस्तथा ।

शूद्राज्जातस्तु षण्डालः सर्व-धर्म-वहिष्कृतः ॥

क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षतारमेव च ।

शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वैसुतम्” — इति ।

वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानाञ्च परस्पर-साङ्ख्य्येणोत्पन्नाः
श्वपाकपुलकसः[†] कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्वनेकविधाः ते च

* श्लोकोऽयं सुद्धित पुस्तके नास्ति ।

† पुक्कश इत्वन्यत्र पाठः ।

तद्वृत्तयश्च । पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च जाति-विशेषेषूक्त-
माधम-भावं विविनक्ति देवलः, —

“तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽन्वानुलोमजाः ।

अन्तरालावर्हिर्वर्णाः पतिताः प्रतिलोमजाः” — इति ।

विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तरालाः । ते च द्विविधाः, अनु-
लोमजाः, प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्णजैभ्यो हीना —
अपि न वर्णवाह्याः, मातृसमानवर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्ण-
वाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्योऽपि, —

“असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः” — इति ।

क्वछिदधमजातेरय्युत्तमजाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह स एव, —

“जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमेऽपिवा” — इति ।

कूटस्थ-स्त्रीपुंस-युगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे
वाऽनुलोमेन युगे जातिरुत्कृष्यते । तद्यथा । पुमान् विप्रः, वधूः
शूद्रा, तयोर्युगं कूटस्थं, तस्मादुत्पन्ना निषादी साऽपि विप्रेणोद्गा-
तयोर्युगं द्वितीयं, एवं तदुत्पन्नायां वध्वां विप्रेणोद्गायां तृतीयादि-
युगम-परम्परा भवति, तत्र सप्तमे युगे जातमपत्यं ब्राह्मण्योपेतं
भवति । एवं वैश्या-विप्र-युगलं कूटस्थं युगम, तस्मादुत्पन्नाऽम्बुजा,
तस्याश्च विप्रस्य च युगं द्वितीयं, इव तदुत्पन्नायां विप्रेणोद्गायां
षष्ठं यद् युगं, तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-
विप्रयोर्युगं कूटस्थं, तदुत्पन्ना मूर्ध्निवसिक्ता, तस्याश्च
विप्रस्य च युगं द्वितीयं, तत्परम्परायां पञ्चमाद्वयुगमादुत्पन्नस्य
ब्राह्मण्यं भवति । एतदुक्तं भवति । पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति

व्यवस्थित-विकल्पः । कूटस्थयोर्दम्भ्ययोः समनन्तरैकान्तर-
द्वयन्तर-जाति-योगे पञ्चमादयोऽवगन्तव्याः, — इति । तथाच
सति, शुद्रा-वैश्ययोर्वैश्याक्षत्रिययोश्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे,
शुद्रा-क्षत्रिययोः षष्ठे, जातिरुत्कृष्यते । क्वचिदुत्तम-जातेरप्यधम-
जाति-प्राप्तिर्भवति । तदाह सएव, —

“व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्” — इति ।

विप्रादीनांचतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहिताति याजन —
पालन-पशुपाल्य-द्विजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि, तेषामापदि
व्यत्यये विपर्यासे सति, यदि निवृत्तायामप्यापदि तामधम-वृत्तिं न
परित्यजेत्; तथा पुत्रपौत्रादयोऽपि तां न परित्यजेयुः, तदानीं
पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युगमेषु जातमपत्यं तद्वृत्त्युचित-
जाति-साम्यं प्रतिपद्यते, — इति । तद्यथा । ब्राह्मणः शुद्र-वृत्र्या
जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति, सोऽपि तथैव, — इत्येवं परम्परायां
सप्तमादुत्पन्नस्य शुद्रत्वं भवति । एवं क्षत्रियः शुद्र-वृत्र्या जीवन्
षष्ठे युगमे शुद्रं जनयति । वैश्यस्तु पञ्चमे युगमे, — इति
द्रष्टव्यम् । पूर्ववदित्यादेरयमर्थः । अधरोत्तरमिति भावप्रधानो
निर्देशः । यथा वर्ण-साङ्ख्ये प्रातिलोम्यमधम, आनुलोम्यमुत्तमं,
तथा वृत्ति-सांकर्येऽपि । तद्यथा । क्षत्रियस्यापद्यपि याजनादि-
ब्राह्मण-वृत्त्युपजीवनमधमम् । “न तु कदाचिज्जयायसीम्” — इति
वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् । पाशुपाल्यादि-वैश्य-वृत्त्युपजीवनमुत्तमम् ।
“अजीवन्तः स्वधर्मेणानन्तरां पापीयसो वृत्तिमातिष्ठेरन्” — इति
वसिष्ठेनापदि विधानादिति । पूर्ववच्चाधरोत्तरमित्यस्यापराव्याख्या ।
त्रिविधोहि सङ्करः वर्ण-सङ्करः सङ्कीर्ण-सङ्करो वर्णसङ्कीर्ण-सङ्करश्चेति ।
तद्यथा । उत्तमाधम-वर्णयोर्दम्भ्यतयं वर्णः-सङ्करः । तज्जन्ययो-
र्माहिष्य-करिण्योर्दम्भ्यतयं-सङ्कीर्ण-सङ्करः । वर्ण-सङ्कीर्णयोर्दम्भ्यतयं

वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करः । तत्र “विप्रान्मूर्द्धावसिक्तः, — इत्यानुलोम्येन वर्ण-सङ्करजा दक्षिताः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः” — इति प्रातिलोम्येन वर्ण-सङ्करजा दक्षिताः ।

“माहिष्येण करणयान्तु रथकारः प्रजायते” ।

इति सङ्कीर्ण-सङ्करजा दक्षिताः । इदानीमधरोत्तरमित्यनेन वर्णसङ्कीर्ण-सङ्करजाः प्रदर्शयन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः । उत्तरे अनुलोमजाः । तद्यथा । मूर्द्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायामुत्तमायां क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रैरधमैरुत्तत्पादिताः अधरे, निषाद्यां सङ्कीर्णयां अधमायां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्तत्पादिता उत्तरे, अधरे चोत्तरे च अधरोत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन ‘असत् सन्तश्च विज्ञेयाः’ — इति वचनार्थोऽतिदिश्यते । यथापूर्ववर्णैरुत्तत्पादिता* वर्ण-सङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्च प्रतिलोमजा असन्तः अनुलोमजाश्च सन्तः, तथा वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करजा अपि अनुलोमजाः सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः, — इति द्रष्टव्यम् । उक्तत्रैविध्ये वर्णसङ्करं वर्ण-सङ्कीर्ण-सङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पाद्यमानाः वर्णाभासाः षष्टिर्भवन्ति, संकीर्ण-सङ्करमाश्रित्योत्पाद्यमाना जात्याभासा अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे, —

“प्रातिलोम्यानुम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः ।

षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता” — इति ।

प्रतिलोमानुलोमाभ्यां वर्णैरुत्तत्पादिता द्वादश । षडनुलोमवर्णजाः, सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोम-वर्णजाः, इत्थं द्वादशमिवर्णैः संवन्धादुत्पादिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्ययोपलक्षिताः अन्य वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा, मूर्द्धावसिक्ताम्बु-निषाद-माहिष्योग्रकरणाः षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-

* यथावर्णेण, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

क्षत्तायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र मूर्द्धावसिक्ते-
नानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रासूत्पादितास्त्रयः, प्रातिलोम्नेन
ब्राह्मण्यामेकः ; अम्बष्ठस्यानुलोम्नेन द्वौ, प्रातिलोम्नेन द्वौ निषाद-
स्यानुलोम्नेनैकः प्रतिलोम्नेन त्रयः ; माहिष्यस्यानुलोम्नेन द्वौ,
प्रातिलोम्नेन द्वौ ; उग्रस्यानुलोम्नेनैकः, प्रातिलोम्नेन त्रयः ;
करणस्यानुलोम्नेनैकः, प्रातिलोम्नेन त्रयः, — इति पूर्वषट्कोत्पा-
दिताश्चतुर्विंशतिः । एवं सूतादीनां षणां वर्णानामेकैकस्य चतुसृषु
वर्णेष्वेकैकः, — इति, तेषुपि चतुर्विंशतिः । एव मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते ।
तेभ्यः संख्याकैभ्यः उत्पादितैः अपत्यैराभासानां संख्याया आनन्त्यं
भवति । समाप्ता प्रासङ्गिकी जाती-भेद-कथा । विवाहानन्तर-भाविनः
प्राकृताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसंस्थाऽन्ताः संस्कारा आह्निक-वचने
षट्कर्मवचने च निरूपिताः, — इति नात्र पुनरुच्यन्ते ।

अथावशिष्टाः गृहस्थधर्मा निरूप्यन्ते ।

तत्रोपाकर्म-विधिमाह याज्ञवल्क्यः, —

“अध्यायानामुपाकर्मं श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चभ्यां श्रावणस्य तु” — इति ।

‘अधीयन्ते’ — इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्मं प्रारम्भः श्रावण-
मासस्य पौर्णमास्यां, अन्यस्यां वा श्रवण-नक्षत्रयुक्तायां तिथौ, हस्त
नक्षत्र-युक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चभ्यां वा कर्त्तव्यः । यदा तु
श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति, तदा भाद्रपदे मासे प्रोक्त-तिथिषु
कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः । “अथातः स्वाध्यायोपाकर्मं श्रावण्यां
पौर्णमास्यां प्रोष्ठपद्यां वा” — इति । मनुरपि, —

“श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धं पञ्चमान्” — इति ।

अर्द्धं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्द्धान् चतुरो मासानित्यर्थः । यदा पुनः श्रावण्यां पौष्ठपद्यां वा शुक्रास्तमयादि—प्रतिवन्धः, तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे, —

“श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां पौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम्” — इति ।

वौधायनोऽपि । “श्रावणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य तैष्यां माष्यां वोऽसृजेत्” — इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-श्रावण-हस्ताः शाखा-भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः, —

“पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैतिरीयकाः ।

वद्वचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रह-संक्रान्ति-वर्जिते” — इति ।

अत्र, औदयिके, — इति पर्व्यादिषु सर्वत्र संवद्वचते । पर्वणि औदयिकत्वे विशेषमाह सएव, —

“श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतोयदि ।

तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत्” — इति ।

श्रावणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यातिरेकाभ्यां व्यासेन दर्शितम्, —

“श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढ-संयुते ।

संवत्सर-कृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ।

धनिष्ठा-संयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरण-संज्ञितम्” — इति ।

श्रवणे यत् कर्म विहितं, तदुत्तराषाढ-संयुते न कुर्यात्, यदि कुर्यात् तदा नश्यतीति योजनीयम् । ग्रह-संक्रान्ति-वर्जिते, — इति यदुक्तं, तत्र विशेषमाह गार्ग्यः, —

“अर्द्धरात्रादधस्ताच्चैत् संक्रान्तिर्ग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

यत्राद्धरात्रादर्वाक्चेद्ग्रहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणंऽपि च ॥” — इति ।

कर्कटे मासे नोपाकर्म कर्त्तव्यं । तथा च स्मृत्यन्तरे, —

“वेदोपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंह-संयुते ॥” — इति ।

तदेतद्देशान्तर-विषयम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्, —

“नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंह-संयुते ।

कर्कटे संस्थिते मानावुपाकुर्यात् तु दक्षिणे* ॥”

ननु उपाकरणं ब्रह्मचारि-धर्मः, “उपाकृत्याधीयीत” — इति तस्य ग्रहणाध्यायनाङ्गत्व-प्रतीतिः । ग्रहणाध्ययनञ्च ब्रह्मचारिण एव, “वेदमधीत्य स्नायात्” — इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमात् । अतः, कथमिदं गृहस्थधर्मत्वेनोच्यते । नायं दोषः । गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्ययनेऽधिकार-सम्भवात् । अतएव “अधीयीत” — इत्यनुवृत्तौ ब्रह्मचारिकल्पेन, यथान्यायमितरे जायोपेता इयेके” — इति ।

अस्यार्थः । येन नियमविशेषेण युक्तो ब्रह्मचारो अधीते, तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्मचारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्त-प्रकारेणाधीयीरन् । तथा, जायोपेतो गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽधीयीतेति । न च समावृत्त-गृहस्थ-योर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे “वेदमधीत्य स्नायात्” — इति विरुद्धचैतेति शङ्कनीयम् । तस्य वचनस्य विद्यास्नातक-विषयत्वात् । अतएव, —

“वेदं ब्रतानि वा पारं नीत्वा ह्यभयमेव वा” — इति ।

* तदेतत्, — इत्यादि दक्षिणे, — इत्यन्तं नास्ति मु० पुस्तके ।

पक्षद्वयोपन्यासो दक्षितः । उपाकरणस्य गृहस्थधर्मत्वाभ्युपगमे
मनु-याज्ञवल्क्य-स्मृत्योर्गृहस्थ-धर्म-प्रकरण-पाठोऽप्यनुगृहीतो भवति ।

उपाकरणस्येतिकर्तव्यता कार्णाजिनिना दक्षिता, —

“उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः”, — इति ।

बौधायनोऽपि, —

“गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद् वंशमुद्धरन्” — इति ।

अथोत्सर्जनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः, —

“पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामयापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः ॥” — इति ।

मनुरपि, —

“पुष्ये तु चन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि” — इति ।

यदा श्रावण्यामुपाकर्म, तदा पुष्यमासस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्ने, यदि
पौष्ठपद्यामुपाकर्म, तदा माघस्येति व्यवस्थितोऽयं विकल्पः ।
उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात् काल-विशेषे विदधाति
मनुः,

“अतः परन्तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

अङ्गानि च रहस्यञ्च* कृष्णपक्षेषु वै पठेत्” — इति ।

* वेदाङ्गानि रहस्यं च, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

कूर्मपुराणेऽपि, —

“छन्दांस्यूद्धर्मतोऽभ्यस्येत् शुक्लपक्षेषु वै द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः*” — इति ॥

यदि भावि-विघ्न भयात् सहसाऽध्येतव्यमिति बुद्धिः, तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् । “यत् स्वाध्यायमधीतेऽब्दम्” — इति श्रुतेः । उपाकरणोत्सर्जनै प्रशंसांत कात्यायनः, —

“प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दोमिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रौडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धि-कारकम्” — इति ।

अन्येऽपि धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः, —

“नाधाम्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधि-बहुले भृशम् ।

न शूद्र-राज्ये निवसेन्न पाषण्डि-जनैर्वृते ।

हमवद्विध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।

मुत्तवा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ।

कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्य स्वभावतः ।

पुण्यश्च पिश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्विजः ।

परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेद् द्विजः ।

न देवायतनं राच्छेत् कदाचिन्नाप्रदक्षिणम् ।

न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायञ्च वज्रयेत् ।

नैकोध्वानं प्रपद्येत नाधाम्मिक-जनैः सह ।

न निन्द्येद्योगिनः सिद्धान् प्रतिनोवा यतोस्तथा” — इति ।

* वैद्विजः, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† मधीवीर, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनुरपि, —

“देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तया ।
 नाक्रामेत् कामतश्छायां वभ्रूणी दीक्षितस्य च ।
 क्षक्षियञ्चैव सर्वञ्च ब्राह्मणञ्च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूष्णुः कृशानपि कदाचन ।
 आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनानां मन्येत दुर्लभाम् ।
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमाप्रियम् ।
 प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ।
 नातिकल्यं नातिसायं नातिमध्यं गते रवौ ।
 नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ।
 होनाज्ञानतिरिक्ताज्ञान् विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
 रूप-द्रविण-हीनांश्च* जाति-हीनांश्च नाक्षिपेत् ।
 वैरिणं नोपसेवेत सहायञ्चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं तस्करञ्च परस्यैव तु योषितम्” — इति ।

मार्कण्डेयोऽपि, —

“असदालापमनृतं वाक्पारुष्यं विवर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवाञ्च पुत्रक ।
 न म्लेच्छ-भाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
 नाधितिष्ठेच्छकृन्मूत्रं केश मस्म-कपालिकाः ।
 तुषाङ्गारास्थिशीर्षाणि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ।
 वज्जयेन्मार्ज्जनी-रेणुं नापेयञ्च पिवेद्विजः” ।

* रूपद्रविणसम्पन्नान्, — इति सुव पुरुषोक्ते प्राठः ।

सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याह मनुः, —

“येनांस्य पितरो याताः येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति* ।

यत् कर्म कुर्वतोऽप्यस्य परितीषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत्” — इति ।

इत्य ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रम-धर्मो निरूपितौ ।

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते ।

ननु, केचिद्गार्हस्थ्य-व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति, उदाहरन्ति च तत्र गौतमस्मृतिम् । “एकाश्रम्यन्त्वाचार्याः प्रत्यक्ष-विधानाद्-गार्हस्थ्यस्येति आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमो नान्यः कश्चिद-स्तीति मन्यन्ते ; हेतुं चाचक्षते, गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्ष-श्रुतिषु विधानादितरस्य तदभावात्, — इति । तथाहि । वदूचाः, ‘अग्निमीले’, — इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि वेदे होतृ-कर्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च, ‘इषे त्वा’ — इत्यादिना अध्वर्यु-कर्तव्यम् । सामगा अपि, ‘अग्न आयाहि’ — इत्यादिनोद्-गातृ कर्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथाचाधीयमानेषु प्रत्यक्ष-वेदेषु गृहस्थ-कर्तव्यामिधानेन तदाश्रमविधिः परिकल्प्यते, न त्वेवमितराश्रम विधि-कल्पकं किञ्चित् पश्यामः । अतएव, “याज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” — इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहि-कर्मस्वेव विनियुञ्जते । श्रुत्यन्तरञ्च “एतद्वै जरा-मर्थं सत्रं यदग्निहोत्रं, जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा” — इति । न चैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः, — इति शङ्कनीयम् ।

* दुष्यति, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† विधिं कञ्चिद्, — इति स० सो० पुस्तकयोः पाठः ।

नैष्ठिकस्य पक्ष-कोटि-निःक्षिप्तत्वादुपकृर्वाणकस्य प्रतिपत्तृत्वेन-[†] आश्रमित्वाभावात् । यदा, कर्मित्वेनाभिमतयो ब्रह्मचारि-वनस्थयो-रीदृशी गतिः तदा, कैव कथा कृतस्न-कर्म-त्यागिनो यतेः । तस्माद्, गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः, — इत्याचार्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-श्रुति-विधानम् । तथाच, जावाला आमनन्ति । “ब्रह्मचर्य्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्” — इति । आचार्यास्तु, रागिण-मभिप्रेत्य तस्योद्ध रेतःसु नैष्ठिक-ब्रह्मचर्यादिषु त्रिष्वश्रमेष्वनधिकार मन्यमानाः, गार्हस्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृतस्नेऽपि वेदे गृहस्थ-धर्मस्यैवास्मानमित्युक्तम् । तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सदारस्याग्निहोत्रादि-सम्भवात् । नैष्ठिक-ब्रह्मचारि-धर्मस्तु छन्दोगे पठ्यते । “ब्रह्मचार्याचार्य्यकुल-वासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मान-माचार्य्यकुलेऽवसादयन्” — इति । उपकुर्वाणक-धर्माः सर्व-शाखासूपनयन-प्रकरणेषु प्रसिद्धाः । यति-धर्मश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादि-श्रुतेः कामि-विषयत्वेनाश्रमान्तराणि न तया प्रलपितुं शक्यन्ते । साधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मात्, क्रम-प्राप्तो वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तूयते । तत्र, याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते, —

“सुत-विन्यस्त पत्नोक्तस्तया वऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्” — इति ।

वानप्रस्थो वुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्य्य-नियमेन पत्न्या अनपयोगात्तां रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं व्रजेत् । यदा साऽपि नियता सती पति-शुश्रूषां कामयते, तदा तया सह वनं व्रजेत् । तस्मिन् पक्षे

वैतानिक-गृह्याभ्यामग्निभ्यां सह गच्छेत् । सुत निक्षेप-पक्षे त्वात्मनि
अग्नीन् समारोप्य प्रव्रजेत् । तदाह छागलेयः, —

“अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद गृहात्” — इति ।

तादृशोऽरण्यं गत्वा वैरवानस-सूत्रोक्त-मार्गेणाग्निमादध्यात् । तदाह
वसिष्ठः । “वानप्रस्थो जटिलश्चीराजिनवासान फाल-कृष्टमधि-
तिष्ठे । दकृष्ट-मूल-फलं सञ्चिन्वीतोद्धरेताः क्षपाशयो दद्यादेव न-
प्रतिगृह्णीयात् ऊर्द्धं पञ्चम्यो मासेभ्यः श्रावणकेनाग्निं मादध्या-
दाहिताग्निर्वृक्षमूलिको दद्याद् देवर्षिपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्
स्वर्गमानन्त्यम्” — इति । श्रावणकं तपस्वि-धर्म-प्रतिपादकं
वैरवानस-सूत्रम् । अकृष्टमूलमाहारत्वेन बुवन् ग्राम्यहार-परित्यागं
सूचयति । अतएव मनुः, —

“सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वञ्चैव परिच्छेदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा” — इति ।

गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः, —

“द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भागं गृहमेधो वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्” — इति ॥

अत्र, ब्राह्मण-गृहणं त्रैवर्णिकोत्तरलक्षणार्थं, ‘उषित्वा तु गृहे द्विजः, —
इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि, —

“गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽरण्यं समाश्रयेत्” — इति ।

† मधिगच्छे, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† श्रावणमासेऽग्नि, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

शङ्खलिखितावपि, — “पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य बृत्ति विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटुम्बमावेश्य कृत-प्रस्थान-लिङ्गोवृत्ति-विशेषाननुक्रमेत्, क्रमशो यायावराणां गृत्तिमुपास्य वनमा-श्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे” — इति । एतच्चाश्रम-समुच्चय-पक्षे द्रष्टव्यम् । असमुच्चयपक्षे त्वकृत-गार्हस्त्योऽपि वानप्रस्थेऽधि-क्रियते । तदाह वसिष्ठः, — “चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वान-स्थ-परिव्राजकाः । तेषां वेदमधीत्य वेदं विदित्वा चीर्ण-ब्रह्मचर्यो यमिच्छेत् तमावसेत्” — इति । आपस्तम्बोऽपि, — “चत्वार आश्रमा-गार्हस्थ्य आचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थम्” — इत्युपक्रम्य, “यत्कामयेत्, तदारमेत्” — इत्युपसंहरति । वन-प्रतिष्ठस्य कर्त्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः, —

“अ-फाल-कृष्टेनाग्नेश्च पितृन् देवतिथीनपि ।

भृत्यांश्च तर्पयेच्छश्वज्जटा-लोम-भृदात्मवान्” — इति ॥

अ-फाल-कृष्टं शाक-मूल-नीवारादि । तथाच मनुः, —

“मुन्यन्नैर्विविधैर्मैधैः शाक-मूल-फलेन वा ।

एतैरेव महायज्ञान् निर्व्वपेद्विधि-पूर्व्वकम्” — इति ।

नच, ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्नि-कयोर्वनस्थयोः कथमग्नीनां तर्पणमिति वाच्यं, वैरवानस-शास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावात् । नचाफालकृष्ट-नीवारादिना पुरोडाश-करणे ‘ब्रीहिमिर्यजेत’ — इति श्रुतिर्वाध्येतेति शङ्कनीयम् । ब्रीहिणामप्यफालकृष्टानां सम्भवात् । तस्मादकृष्ट-पच्यैर्वैद्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात् । तथा च मनुः, —

“वैतानिकञ्च जूहूयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन् पर्व्वं पौर्णमास्यां प्रयोगतः ।

ऋक्षेष्टचाग्रहावणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

उत्तरायणञ्च* क्रमशोदक्षस्यायनमेव च ॥

वासन्तेः शारदैर्मध्यैर्मुन्यन्नैः खयमाहृतेः ।

पुरोडाशं चरुञ्चैव निर्वपेद्विधि-पूर्वकम्” — इति ॥

मेध्यैर्यज्ञार्हैर्मुन्यन्नैरकृष्ट-पच्यैरित्तर्थाः । संग्राह्यद्रव्यस्येयत्तामाह
याज्ञवल्क्यः, —

“अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत्” — इति ॥

एकदिन-साध्यतय कर्मणो यावत् पर्याप्तं, तावतीर्थास्य सञ्चयं
कुर्यात् । एवमेक-मास-संवत्सर-पक्षेऽपि योजनीयम् । तत्र यदि
किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत्, तत् सर्वमाश्वयुज्यां त्यजेत् ।
यदाह विष्णुः । “मास-निचयः, संवत्सर-निचयो वा, संवत्सर-
निचयात् पूर्वं निचयमाश्वयुज्यां जह्यात्” — इति । संत्यज्य
ततो नूतनं सञ्चिनुयात् । मनुरपि, —

“त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्वं-सञ्चितम् ।

जोर्णानि* चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च ॥

सद्यः प्रक्षालितोवा स्यान्मास-सञ्चयिकोऽपि वा ।

षण्मास-निचयोवाऽपि समा-निचयएववा” — इति ॥

तत्र वर्ज्यानाह सएव, —

“वर्जयेन्मधु-मांसानि भौमानि कवकाणि च ।

भूतृणं सिग्रकं चैव श्लैष्मातक फलानि च ॥

न फाल-कृष्टमश्नीयादुत्कृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यर्हाणि पुष्पानि च फलानि च” — इति ॥

* चोर्णानि, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

कवकानि चत्रकानि । तपोनियममाह याज्ञवल्क्यः, —

“दान्तस्त्रिषवण-स्नायी निबृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान् दान-शोलः सर्व्व-सत्त्व-हितेरतः ॥

दन्तोलूखलिकः काल-पक्काशी वाऽवम-कुट्टकः ।

श्रीतस्मात् फल-स्नेहैः कर्म कुट्यात् क्रियास्तथा ॥

चन्द्रायनैर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चाप्यश्नीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥

स्वपेद्भूमौ शुचौ रात्रौ दिवसं प्रपदैर्नयेत् ।

स्थानाभनविहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥

ग्रीष्मे पञ्चाग्नि मध्यस्थो वर्षासु स्थाण्डिलेशयः ।

अद्रं वासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत्” — इति ।

दन्ताएवोलूखलं निस्तुषोकरण साधनं, तद् यस्यास्ति स दन्तोलू-
खलिकः । बाह्योलूखलादि-साधन-निरपेक्षइत्यर्थः । काल-पक्वं-उदरे-
ङ्गुद-पनस-फलादि । अश्मनाकुट्टनमवहननं यस्य, सोऽश्मकुट्टकः ।
फल स्नेहोलिकुच-मधूकादि-मैध्यतर-फल-जन्मानि तैलानि । क्रिया
भोजनाभ्यञ्जनादयः । विष्णुरपि । “वायु-पुष्टाशी फलाशी मूलाशी
शाकाशी पर्णाशी वायु-पक्वान्नयोर्वा सकृदश्नीयात्” — इति ।
कूर्म्मपुरोऽपि, —

“एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन्वा पिवेत् सदा ।

पञ्चाग्नि-धूमपो वा स्यादुष्मपः सोमश्चवा ॥

पशुः पिवेत् शुक्रपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ।

शीर्ण-पर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ॥

अथर्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यास-तत्परः ।

यमान् सेवेत सततं नियमाश्चाप्युताद्रितः ॥

जितेन्द्रियो जित-क्रोधस्तत्त्वज्ञान-विचिन्तकः ।

ब्रह्मचारी भवन्नित्यं न पत्नीं प्रतिसंश्रयेत् ॥

यस्तु पत्न्या समं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
नक्तं बाष्पन्नं समश्नीयाद् दिवा वाऽऽहृत्य शक्तितः ।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः ॥
चान्द्रायण-विधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् ।
पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवागूं ववथितां सकृत् ॥
पुष्पमूल-फलैर्वाऽपि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं शोर्णैर्वैखानस-मते स्थितः” — इति ॥

अग्नि-परिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः, —

“अग्नीनप्यात्मसात् कृत्वा बृक्षावासो मिताशनः ।
वानप्रस्थो गृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥
ग्रामादाहृत्य वै ग्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः” — इति ॥

मनुरपि, —

“अग्नीनात्मनि वैतानात् समारोप्य यथाविधि ।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मूनिर्मूलफलाशनः ॥
अप्रयत्नः सुखर्षेषु ब्रह्मचारी धराशयः ।
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥
ग्रामादाहृत्य वाऽश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥
एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षाविप्रो वने वसन् ।
आसां महर्षि-चर्याणां त्यक्त्वाऽन्यतमया तनुम् ॥
वीत शोक-भयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते” — इति ॥

ननु, अष्ट-ग्रास-विधाने, “षोडशारण्यवासिनः” इति वचनं विरुद्धयेत् ।
तन्न, शक्ताशक्त-विषयत्वेन व्यवस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थः

प्रत्याह याज्ञवल्क्यः, —

“वायुमक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावष्म-संक्षयात्” — इति ।

कूर्म्मपुराणेऽपि, —

महाप्रस्थानिकं वाऽसौ कुर्यादशनन्तु वा ।

अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पण-विधौ स्थितः ॥

यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यशिव-पुञ्ज-नाशनम् ।

ताप-हन्तृपदमैश्वरं परं

याति यत्र जगतोऽस्य संस्थितिः” — इति ।

इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ।

अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते ।

तत्र मनुः, —

“वनेषु तु विहृत्येवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सज्जान् परिव्रजेत्” — इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि, —

वनाद् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा” — इति ॥

आश्रम-चतुष्टय-समुच्चयमभिप्रेत्य, वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम् ।

आश्रम-त्रय-समुच्चयाभिप्रायेण गृहाद्वेति पक्षान्तरोपन्यासः । ननु,

अत्रापि चतुष्टय-समुच्चय एवाभिप्रेयतां, पारिव्राज्यानन्तरं वानप्रस्थ-

स्यानुष्ठानं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां

आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जावला आश्रमाणामारोहमाम-
नन्ति । “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा वनी भवेत्,
वनी भूत्वा प्रव्रजेत्*” — इति । न त्वेवमवरोहः क्वचिदप्या-
स्नातः । प्रत्युतावरोहं दक्षो निषेधति, —

“त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते ।

प्रातिलोम्येन यो याति न । तस्मात् पापकृतमः

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च स सर्वाश्रम-वर्जितः” — इति ॥

यदि गृही कथञ्चित् प्रत्यवरुह्य ब्रह्मचारी भवेत्, तदाऽसौ सर्वाश्रम-
वहिष्कृतः । आरुढ-पतितत्वात् । अतो न वनस्थादिभिराश्रम-
वासिभिः शब्दैरभिलाष्यो भवति । अयञ्चावरोहभाव उत्तर-
मीमांसायां तृतीयाध्याये वर्णितः ।

वनाद् गृहाद्वेत्यत्र ब्रह्मचर्याद् वा, — इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा
जन्मान्तरानुष्ठित-सुकृति-परिपाक-वलात् वाल्य एव वैराग्यमुपजायते,
तदानामकृतोद्वाहो ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेत् । तथा च जावाल श्रुतिः ।

“यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादिव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा” — इति ।

पूर्वमविरक्तं वालं प्रत्याश्रम-चतुष्टय-समुच्चयमायुर्विभागोपन्यस्य,
विरक्तमुद्दिश्य यदि वेति पक्षान्तरोपन्यासः । इतरथेति वाल्य-
एवावगत-वैराग्य इत्यर्थः । अकृतोद्वाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे
दर्शितः, —

“यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं शिरः

स न्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान्” — इति ॥

* गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† स, — इति स० पुस्तके पाठः ।

अङ्गिराअप्याह, —

“संसारमेव, * निःसारं दृष्ट्वा सार-दिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वाऽथ दुःखितः” — इति ॥

दुःखितो व्याधितश्चौरव्याघ्राद्युपद्रुतः । आतुरो मुमूर्खः । तत्र
महाभारतम्, —

“उत्पन्ने सङ्कटे घोरे चौरव्याघ्रादि-सङ्कटे ।

भय-भीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरव्रवीत् ॥

आतुराणाञ्च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

पैषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र पूरयेत्” — इति ॥

ननु, ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्याऽङ्गीकारे मनु-वचनानि विरुद्धचरेन्, —

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥

अधीत्य विधिवद्देवान् पुत्रानुत्याद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तिली यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

अनधीत्य गुरोर्वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥” — इति ।

ऋणत्रयं श्रुत्या दर्शितम् । “जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान्
जायते, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः, एष वा
अनृणीयः पुत्री यज्वा बह्वचारी वासि” — इति । यदा स्वर्गप्रापकः
पितृयाणमार्गोऽप्युपाकरणमन्तरेण न सम्भवति, तदा कैव कथा
मोक्षमार्गो । अतएव मन्त्रवर्णः, —

“अनृणा अथोस्मिन्ननृणाः परस्मिन्

तृतीये लोके अनृणास्याम ।

* संसारमेव, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

ये देवयाना उत्त पितृयाणाः

सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम् — इति ॥

ब्राह्मणमपि । “सर्वान् लोकान् अनृणोऽनुसञ्चरति” — इति ।
मैवम् । अविरक्तविषयत्वादितेषां वचनानाम् । अतएव विरक्तस्य
प्रव्रज्यायां कालविलम्बं निषेधयति जावालश्रुतिः । “यदहरेव
विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्” — इति ।

ननु, उक्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्ब्रह्मर्मानुष्ठायिनां तदा-
श्रमात् प्रव्रजेदिति प्रतीयते । तथा सति, स्नातक-विधुरादीनामना
श्रमिणामाश्रमिणाञ्च केषाञ्चित् केनचित् प्रतिबन्धेन विदितधर्मानु-
ष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये सन्न्यासो न प्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां
प्रत्यक्ष-श्रुत्यैव तद्विधानात् । “अन्य पुनरव्रती वा व्रती वा
स्नातकोत्-सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव
प्रव्रजेत्” — इति । यमोऽपि, —

“पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।

वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत् ॥” — इति ॥

स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्तिनामाश्रम-निरपक्षौ-र्जपोपवास-तीर्थ-
यात्रादिकर्मभिश्चिच्छुद्धि-सम्भवेन मोक्षाश्रमेऽधिकारोऽस्तीति तृतीया-
ध्याये मीमांसितम् । धर्म-लोपेऽप्यनुतापवत्तत्-प्रायश्चित्तत्वेन
सन्न्यासः सम्भवति । तथा च स्मृत्यन्तरम्, —

“ये च सन्तानजादोषा ये च स्युः कर्म-सम्भवाः ।

सन्न्यासस्तान् दहेत् सर्वास्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ॥—इति ॥

मनुरपि, —

“मृतोयैः शुद्ध्यते शोध्यं नदो वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमः” ॥ — इति ॥

अत्र केचित्, ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारी न क्षत्रिय-वैश्ययोः, —
इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र वाजसनेयक-
ब्राह्मणम् । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यञ्चरन्ति” —
इति । मनुरप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणशब्दं प्रयुङ्क्ते, —

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद् गृहात्” ।

इत्युपक्रमः ।

“एष वोऽभिदितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” ।

इत्युपसंहारः । नारदोऽपि, —

“प्रथमादाश्रमाद् वापि विरक्तो भव-सागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥” — इति ॥

योगियाज्ञवल्क्योऽपि, —

“चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुति-चोदिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्य-शूद्रयोः ॥” — इति ॥

वामनपुराणेऽपि, —

“चत्वार आश्रमाश्चैतै ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि कथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रम-द्वितयं विशः ॥

गार्हस्थ्यमुचितन्त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर ॥” — इति ॥

ननु, शूद्रस्याश्रम एव नास्ति,

“चत्वार अश्रमास्तात, तेषु शूद्रस्तु नार्हति” — इति ॥

निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्यज्ञीकारः । उच्यते ।
समन्त्रक एव विवाहो निषिध्यते, न त्वमन्त्रकः । अन्यथा,
विवाह-प्रकरणोदाहृतानि शूद्रविषयाणि वचनानि, पञ्च-महायज्ञादि-
गृहस्थधर्मेषु शूद्राधिकारवचनानि* विरुध्येरन् । तस्मादस्ति
शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तुक्त-रीत्या विप्रस्यैव । अतएव
स्मृत्यन्तरे, कषाय-दण्डादि-लिङ्ग-धारणं क्षत्रिय-वैश्ययोर्निषिद्धम्,—

“मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मो विधीयते” — इति ॥

अपुरे पनः, संन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारमिच्छन्ति । अधीत-वेदस्य
द्विजातिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रम-चतुष्टयस्य बहुस्मृतिषु
विधानात् । अतएव याज्ञवल्क्येन संन्यास-प्रकरणे द्विजशब्दः
प्रयुक्तः,

“सन्निरुद्धचेन्द्रिय-ग्रामं राग-द्वेषौ प्रहाय च ।

मय हत्वा च भूतानाममृती भवति द्विजः” — इति ॥

स्मृत्यन्तरन्तु शृङ्गप्राहिकतयेव वर्ण-त्रयस्य संन्यासं विदधाति,—

“ऋण-त्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहंकृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाऽथ वैश्यो वा प्रब्रजेद्गृहात्” — इति ॥

कूर्मपुराणेषु द्विज-ग्रहणं कृतम्, —

“अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो मवेत् ।

योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः” — इति ॥

* अत्र, ‘वचनानि च’ — इति पाठो भविष्यं युक्तः ।

यानि पूर्वोदाहृत-वचनानि, तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः काषायदण्ड-
निषेध-पराणि । तथाच, मुखजानामिति वचनमुदाहृतम् ।
वौधायनोऽपि, —

“ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्ग-धारणम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्नेति तत्रात्रेय-मुनेर्वचः” — इति ॥

परित्राड् वृभूषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं निर्व्वपेत् । तदाह
मनुः, —

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रब्रजेद् गृहात्” — इति ॥

यद्वा । आग्नेयोमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या । “अथेके
प्रजापत्यामिष्टिं कुर्व्वन्ति, तथा न कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यादग्नि-
हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति” — इति । कूर्म्मपुराणेऽपि, —

“प्रजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः ।

अन्तः पक्वकषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्” — इति* ॥

प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषया, ‘अग्नीन् समारोप्य’ — इत्यग्नि-
बहुत्वाभिधानात् । आग्नेयी त्वनाहिताग्निविषया, तद्वाक्यशेषे
‘अग्निमाजिघ्रेत्, — इत्येकाग्रन्यभिधानात् । सा चेष्टिः श्राद्धादि-
पुरःसरं प्रकृतेष्या । तथाच नृसिंहपुराणम्, —

“एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसादग्धकिल्बिषः ।

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सन्न्यस्य विधिना द्विजः ॥

* कूर्म्मपुराणेऽपि, — इत्यारभ्य, एतदन्तो ग्रन्थोत्तान्ति मु० पुस्तके ।

दिव्यपितृभ्यो* देवेभ्यः स्वपितृभ्योऽपि यत्नतः ।
 दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुष्येभ्यस्तथाऽऽत्मने ।
 इष्टिं वैश्वानरो कृत्वा प्राजापत्यामथापि वा ॥
 अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रब्रजेत् पुनः” — इति ।

श्राद्धानि चाष्टौ देवादीनि । तथाचाह बौधायनः, —

“दैवमार्षं तथादिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।
 भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्” — इति ॥

उक्त-श्राद्धादौ योग्यता, कृच्छ्रैः सम्पादनीया । तदाह कात्यायनः, —

“कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।
 आश्रमी चेततः कृच्छ्रं † तेनासौ योग्यतां ब्रजेत्” — इति ॥

श्राद्धानन्तरभाविनीमिष्टेः प्राचीनाभितिकर्तव्यतामाह बौधायनः, —

“कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्योऽष्टकं पृथक् ।
 वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेत् मातृका इमाः ॥
 त्रीन् दण्डानङ्गुलोस्थूलान् वैणवान्मूर्द्धसम्मितान् ।
 एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्तान्यपर्वकान् ॥
 सत्त्वकान्ब्रणान् सोम्यान् समसन्नत-पर्वकान् ।
 वेष्टितान् कृष्ण-गोवाल-रज्ज्वा तु चतुरङ्गुलान् ॥
 एकोवा तादृशो दण्डो गोवाल-सहितो भवेत् ।
 कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा क्षौम-सूत्रैरथापि वा ।
 कुशलैर्ग्रथितं शिक्यं पद्माकारसमन्वितम् ।
 षट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टि-द्वय-विदारितम् ॥

* देवपितृभ्यो, — इति स० पुस्तके, देवं पितृभ्यो, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चैतप्रकृच्छ्रं, — इति स० पुस्तके पाठः ।

विकेशं सित* मस्पष्टमुभयद्वादशाङ्गुलम् ।
 द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्व्वतोऽष्टाङ्गुलन्तु वा ॥
 प्रादेशमात्रं वा सूत्रं कार्पासैः ततमव्रणम् ।
 चण्डालाद्यहतं † चैतत् स्मृतं जलपवित्रकम् ।
 गृहीतं मन्त्रवत्तद्वत्सशिक्यञ्च कमण्डलुम् ।
 दारवं वैणवं वापि मृदलावुभयन्तु वा ॥
 पात्रं शिलामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा ।
 चतुरस्रं वर्तुलं वाऽप्यासनं दारवं शुभम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्थां शीतनिवारणीम् ।
 पादुके चापि शौचार्थं दशमात्रा उदाहृताः ॥
 छत्रं पवित्रं सूत्रं च त्रिविष्टब्धं तथाऽजिनम् ।
 पक्षाणि चाक्षसूत्रञ्च मृत्खनित्री कृपाणिका ‡ ॥
 योगपट्टं वहिर्वास इत्येता एकविंशतिः ।
 तासां षच्चाधिका ¶ नित्या दश वा सर्व्वशोऽपि वा ॥
 गृहीत्वेमा अथागत्य देवागारेऽग्निवेशमनि ।
 ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते यद्वा शुचिमनोहरे ।
 आज्यं पयोदधीत्येतत्त्रिवृद्धा जलमेव वा ॥
 ॐ भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसेत्ततः ।
 एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ॥
 अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्व्वमग्नौ नृ विहृत्य ¶ सः ।
 आज्यञ्च गार्हपत्ये तु संस्कृत्यैतेन च स्रुचा ॥

* वीत, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† चण्डालाद्यहतं, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

‡ कृपाणिकाः, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ पञ्चाधिका, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

¶ विहृत्य, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

पूर्णमाहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत् ।
 *वद्वन्वाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे हुते ततः ॥
 स्थित्वा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतोऽत्र तु ।
 पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मायत्तन एव तु ॥
 स्तोत्रेषु दर्भेष्वसीत त्वजिनान्तरितेषु वा ।
 जागृयाद्रात्रिमैतान्तु यावद् ब्राह्मो मुहुर्त्तकः ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्प मृतोऽप्यनन्त्यमश्नुते ॥
 अग्निहोत्रं सकाले च हुत्वा प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरो कुर्यात् प्राजापत्यामथापिवा” — इति ॥

आज्यादि-प्राशनानन्तरमग्नि-विहरणात् पूर्वं सावित्री-प्रवेशं कुर्यात् ।
 तदुक्तं वौधायनधर्मैः । ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि तत्सवितुर्वरेण्यं
 ॐ भूवः सावित्रीं प्रविशामि भर्गो देवस्य धीमहि, ॐ सुवः सावित्रीं
 प्रविशामि धियो यो नः प्रचोदयादिति अद्धर्चशः समस्तया वा” —
 इति । इष्टिं † परिसमाप्याग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रेषमुच्चारयेत् ।
 तदाह कात्यायनः, —

“आत्मन्यग्नीन् समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् ।
 ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रेषमीरयेत्” — इति ।

अथ प्रेषमुच्चार्याभयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कापिलमते, —
 “विधिवत् प्रेषमुच्चार्य त्रिरुपांशु त्रिरुच्चकैः ।
 अभयं सर्वभूतेभ्यो मम स्वाहेत्यपो भुवि ।
 निर्णय दण्ड-शिक्यादि गृहीत्वाऽथ वहिर्ब्रजेत्” — इति ॥

* एतत् पूर्वं ब्रह्मा — इत्यधिकः पाठः मु० पुस्तके ।

† इतिष्टि, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

दण्डादीनां मन्त्रानाह वीधःयतः, —

“सखा मेत्यादिना दण्डं गृहीयाद् गुरुणाऽपितम् ।
येन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥
यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यपि शिक्यकम् ।
व्याहतीमिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्युच्चा ॥
युवा सुवासा इत्येवं तच्छंयोरुपवीतकम् ।
एतद् गृहीत्वा निष्कम्य स्वग्रामं वान्धवांस्त्यजेत् ॥
निःस्पृहोऽन्यत्र गत्वैव ब्रतैः स्वेवर्त्तयेत् सदा” — इति ।

एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथम-द्वितीय-विषयम् ।
चातुर्विध्यन्तु भिक्षूणां हारीत आह, —

“चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ॥
तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदात् कृतं च तत् ।
कूटीचरो* बहूदकी हंसश्चैव तृतीयकः ॥
चतुर्थः परमहंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः” । — इति ।

पितामहोऽपि, —

“चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।
कूटीचरो बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।
चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभेदैः प्रकीर्त्तिताः” — इति ।

तत्राधिकार-विशेषः पुराणे दर्शितः, —

“विरक्तिर्दिविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ॥
सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कूठिचरः ।
शक्तो बहुदके तीव्रतरायां हंस-संज्ञिते ॥
मुमुक्षुः परमे हसे साक्षाद्विज्ञान-साधने” — इति ।

तत्र कुटीचरस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः । “कुटीचरो नाम स्वगृहे वर्तमानः शुचिरकलुषः अहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानोऽपगतकाम-क्रोध-लोभ-मोहोऽहङ्कारवजित आत्माऽनुग्रहं कुरुते” । वृद्धपराशरऽपि । “कुटीचरो नाम पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा विधिवत् सन्न्यासंकृत्वा त्रिदण्ड-जल-पवित्र-काषायवस्त्र-धारिणः शौचाचमन*जपस्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यान । तत्पराः पुत्रादेरेव † भिक्षाकालेऽन्नयाचनामात्रमुपभुञ्जाना ‡ स्तस्यां कुट्यां नित्यं वसन्तआत्मानं मोक्षयन्ति” — इति । स्कन्दपुराणेऽपि, —

“कुटीचरस्तु सन्न्यस्य से से सद्धानि नित्यशः ।

भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहेऽथवा ॥

शिखी यज्ञोपविती स्यात् त्रिदण्डो सकमण्डलुः” — इति ।

कुटीचरस्याशक्त-विषयत्वाद्गुक्तो गृहवासादिः । तदुक्तं वौधायनेन, —

“कुटीचराः परिव्रज्य से से वैश्वमनि नित्यशः ।

भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जते शक्ति-संक्षयात्” — इति ॥

बहूदकस्य वृत्ति-विशेषमाह स्कन्दः, —

“बहूदकस्तु सन्न्यस्य बन्धु-पुत्रादिवजितः ।

सप्तागारं चरेद्भ्रमैक्षमैकान्तञ्च परित्यजेत् ॥

गोवाल-रज्जु-संबन्धं त्रिदण्डं शिष्यमुद्धृतम् ।

जलपात्रं पवित्रञ्च रवित्रञ्च कृपाणिकाम् ॥

शिखां यज्ञोपवीतञ्च देवताराधनञ्चरेत् ।” — इति ।

* स्नानशौचाचमन, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ब्रह्मचर्याध्ययन, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ पुत्रादेव, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

॥ युञ्जाना, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

बृद्धपराशरोऽपि । “तत्र बृहदको नाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पवित्र*-
पात्र-काषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थविवोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मण-
गृहेषु भिक्षुचर्या चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ति” — इति ।
पितामहोऽपि, —

“बृहदकः स विज्ञेयः सर्व-सङ्ग-विवर्जितः ।

बन्धुवर्गो न भिक्षेत स्वभूमौ नैव संवसेत् ॥

निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्ष-परायणः ।

न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद् वस्त्रे च चेतसा ॥

नागरे नासने नान्ने नास्तरे नात्रिदण्डके ।

स्वमात्रायां न कुर्याद् वै रागं दण्डादिके यतिः” ॥ — इति ॥

हंस-वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता, —

“हंसः कमण्डलुं शिक्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।

कन्थां कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्रं वहिःपटम् ॥

एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।

देवतानामभेदेन कुर्याद्भिध्यानं समर्चयेत्” ॥ — इति ॥

विष्णुरपि, —

“यज्ञोपवीतं दण्डञ्च वस्त्रं जन्तु-निवारणम् ।

तावन् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंस-परिग्रहः ॥” — इति ॥

पितामहोऽपि, —

‘हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षु-मोक्ष-परायणः ।

नित्यं त्रिषवणस्त्रायी त्वाद्रावासा भवेत् सदा ॥

* पद्मपवित्र, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

चान्द्रायणेन वर्तेत यति-धर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्-तटे ॥” — इति ॥

बौधायनोऽपि, —

“हंसाः कमण्डलुं शिक्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।
ग्राम-तीर्थेकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥
त्रि-षड्त्रोपवासाश्च पक्ष-मासोपवसिनः ।
कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च यज्ञैः कृशवपुर्धराः ॥” — इति ॥

परमहंस-वृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता, —

“कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्थां शीत-निवारिणीम् ।
अक्षमालाञ्च गृह्णीयात् वैणवं दण्डमग्रणम् ॥
माधूकर*मथैकान्नं परहंसः समाचरेत् ।
परहंसस्त्रिदण्डञ्च रज्जुं गोवाल-निर्मिताम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतञ्च नित्यं कर्म परित्यजेत्” । — इति ॥

अत्र केचिच्छ्रद्धा-जाड्येन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-शिखा-यज्ञोपवीत-
त्यागमसहमानाः यथावणितं पारमहंस्यं विद्विषन्ति । उदाहरन्ति
च कानिचिद् वचनानि । तत्र हारीतः, —

“चत्वार आश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दन-वर्जिताः ।
ब्राह्मण्यादेव हीवन्ते यद्यप्युग्रतपोधनाः ॥” — इति ।

बौधायनोऽपि, —

“अनागतान्तु ये पूर्वमनतीतान्तु पश्चिमाम् ।
सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥” — इति ॥

* नधूकर, — इति स० पुस्तके पाठः ।

स्मृत्यन्तरेऽपि, —

“सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा ब्रू-कर्मसु योजयेत् ॥ — इति ॥

मनुरपि, —

“सावित्री-पतिता व्रात्या भवन्त्यार्य-विगहिताः ।” — इति ॥

अत्रिरपि, —

“यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्ति-साधनम् ।

परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः ॥” — इति ॥

पद्मपुराणे, —

“शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनासौ कथं द्विजः ।” — इति ॥

मैवं । एतेषां वचनानां परमहंस-व्यतिरिक्त-विषत्वेनाप्युपपत्तेः । पारमहंस्यन्तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिषूपलभ्यमानं केन प्रदृष्टं शक्यम् । तथा च जावालश्रुतिः । “तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तकारुणिक श्वेतकेतुदुर्वासर्भूनिदाघजङ्गभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयो व्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्ति” — इति । तेषाञ्च शिखादित्याग आत्मज्ञानादिधर्म्याश्च तत्रैव श्रुताः । “दण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रकम्, शिखां यज्ञोपवीतं चेत्येतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छन् यथारूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्मक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन् करपात्रेण* लामालामयोः समो भूत्वा, शून्यागार-देवगृह-तृणकूट-चलनोक्त-वृक्षमूल कुजालशालाऽग्निहोत्र-नदीपुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर — निर्झर-

* उदपात्रेण, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

स्थण्डिलेष्वनिकोतवानप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्म-
निष्ठोऽशुद्धकर्म-निर्मूलन-परः संन्यासेन देहत्यागं करोति स
परमहंसो नाम” — इति ।

तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्य-संवाद-रूपेण यज्ञोपवीत-
त्यागमाक्षिप्य समाहितम् । “पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य नायज्ञोपवीती
कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः इदमेवास्य यज्ञोपवीतं
यः आत्मेति” — इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम् ।
“आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम तं गत्वोवाच केन भगवन् कर्मण्य-
शेषतो विसृजानीति । तं होवाच प्रजापतिः तव पुत्रान् भ्रातृन्
वन्धवादीन् शिष्यायज्ञोपवीते यागं सूत्रं स्वाध्यायञ्च भूर्लोकं भूवलोकं
स्वलोकं महोलोकं जनलोकं तपोलोकं सत्यलोकं चातल-वितल-
सुतल-तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डञ्च विसर्जयेत् ।
दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिगृहेत्, शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो
वानप्रस्थो वा लौकिकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च
शरीराग्नौ * समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽप्सू वा विसृजेत् ।
दण्डान् लोकाग्नीन् विसृजेदिति होवाच । अत ऊर्ध्वमन्त्रवदाचरे-
दूर्ध्वगमनं विसृजेत्त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सर्वेषु देवेष्वचरण-
मावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेत्” — इति । मैत्रावरुणश्रुतवपि । “इन्द्रस्य
वज्रोऽसीति त्रिनवैगवान् दण्डान् दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा, यद्येकं
तदा सशिखं वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्” — इति ।
पिप्पलाद शाखायामपि, —

“सशिखं वपनं कृत्वा वहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

* स्वभावाच्चाग्नौ, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् विप्रत्वं विसृजेत् पात्रं विसृजेत्, —
इत्यधिकः पाठः सु० पुस्तके ।

सूचनात् सूत्रमित्याहः सूत्रं नाम परंपदम् ।
 तत्सूत्रं विहितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
 येन सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रे मणिगणा इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
 वहिः सूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगसूत्रं समास्थितः ।
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चैतनः ॥
 धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ।
 सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानशिखाज्ञाननिष्ठाज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरैः केशधारणैः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
 एभिर्धार्म्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतन्तु परमं यत्परायणम् ॥
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् यज्ञास्तं यज्वनं विदुः — इति ।

व्यासस्मृतावपि, —

“यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।
 उपकुर्वाणकात् पूर्वं यती लोके न दृश्यते ॥
 यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
 तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

अग्निहोत्र-विनाशे तु जुह्वादीनि यथा त्यजेत् ॥

यथा च मैखलादीनि गृहस्थाश्रम-वाञ्छया ।

पत्नी योक्त्रं यथेष्टचन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ॥

तद्वद्भयज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः” — इति ।

विश्वामित्रोऽपि, — “अथापरं परिव्राजकलिङ्गं सर्व्वतः परिमोक्षमेकै
सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्
शिखा-यज्ञोपवीत-कमण्डलु-कपालानां त्यागी” — इति । बौधायनोऽपि ।
“अत ऊर्द्धं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिक्यं जलपवित्रं
कमण्डलुं पात्रमित्येतानि वर्ज्जयित्वा वैणवं दण्डमादत्ते सखामगोपाय”
— इति । स्मृत्यन्तरेऽपि, —

“यदा तु विदितं तत् स्यात् * परं ब्रह्म सनातनम् ।

तदैकदण्डं संगृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्” — इति ।

अत्र केचिदाहुः । उपवीत-त्यागवचनानि पुरातन-यज्ञोपवीत-
विषयाणि । तथा च स्मृतिः । “नखानि निकृत्य पुराणं वस्त्रं
यज्ञोपवीतं कमण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत्” — इति ।
यदाऽऽचमनाङ्गं यज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मणादेव हीयते ।
तस्मादस्ति परमहंसस्यापि यज्ञोपवीतम्, — इति ।

तदयुक्तम्, उदाहृतस्मृतेर्बह्वदकादि-विषयत्वात् । “न यज्ञो-
पवीतं नाच्छादनञ्चरति परमहंसः” — इति श्रुतेः । “अयज्ञोपवीतो
शौचनिष्ठः काममेकं वैणवं दण्डमादधीत” — इति श्रुत्यन्तराच्च ।
न च ब्राह्मोपवीतमन्तरेणाचमनाद्यसम्भवः, कौषीतकिब्राह्मणे
प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात् । “किमस्य यज्ञोपवीतं का शिखा

कथञ्चास्योपस्पर्शनम्” — इति प्रश्नः । “इदमेवास्य यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा” — इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यन्तु विज्ञान-मय-शिखायज्ञोपवीतिन एव पुष्कलम्, — इति पिप्यलादश्रुता-वुदाहृतम् ।

केचिन्तु परमहंसस्यापि त्रिदण्डमिच्छन्ति, उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र दक्षः, सर्व्वेषामाश्रमिणां क्रमेण लक्षणमभिदधानः “त्रिदण्डनयतिश्चैव” — इति यतेर्लक्षणमभिधाय, त्रिदण्डरहितस्य यतित्वं निषेधति, —

“यस्यैतल्लक्षणं नास्ति प्रायश्चित्ती न चाश्रमी” — इति ।

हारीत-दत्तात्रेय-पितामहाः कुटीचरादीन् चतुरोऽप्युपन्यस्य सर्व्वेषां त्रिदण्डमेव विदधते, —

“वृत्तिभेदेन मित्राश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः ।

लिङ्गन्तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्” — इति ।

अत्रिरपि, —

“शिखिनस्तु श्रुताः केचित् केचिन्मुण्डाश्च भिक्षुकाः ।

चतुर्द्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः सर्व्वे चैव त्रिदण्डिनः” — इति ।

एकदण्ड-वचनानि तु त्रिदण्डालाम-विषयाणि । तदाह मेधातिथिः, —

“यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु तावदेकेन पर्य्यटेत्” — इति ।

हारीतोऽपि, —

“नष्टे जलपवित्रे वा त्रिदण्डे वा प्रमादतः ।

एकन्तु वैणवं दण्डं पालाशं वैल्वमेव वा ॥

गृहीत्वा विचरेत्तावद्यावल्लभ्येत् त्रिदण्डकम्” — इति ।

अत्रोच्यते । परमहंसस्यैकदण्ड-निराकरणे वहागम-विरोधः स्यात्
उदाहृताश्च परमहंसस्यैक-दण्ड*प्रतिपादकाः श्रुति-स्मृतयः ।
एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेकदण्डस्यानुकल्पत्वमुक्तं,
तद्ब्रह्मदकादि-विषयं भविष्यति । परमहंसस्य तु नैकदण्डोऽनुकल्पः ।
यतो व्यास आह, —

“त्रिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता” ॥ — इति ॥

यच्च, “सर्वे चैव त्रिदण्डिनः” — इति, तद्वाग्दण्डादिविषयं न तु
यष्टि-त्रयामिप्रायम् । तथा च मनुः, —

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्त्रथैव च ।

यस्यैते नियता बुद्धौ त्रिदण्डोति स उच्यते ॥

त्रिदण्डमेतत् निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निगच्छति ॥” — इति ॥

दक्षोऽपि, —

“वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता दण्डा स्त्रिदण्डोति स उच्यते ॥” — इति ॥

एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह, —

“वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते ॥” — इति ॥

यदपि पितामहेनोक्तं, —

„परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरप्रवीत् ।

यमैश्चनियमैर्युक्तो विष्णुरूपी त्रिदण्डभृत् ॥” — इति ॥

* प्रतिपदिका, — इति पाठो भवितुं युक्तः ।

† वाग्दण्डो मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे त्वनीहताम्, — इति स० शा० पुस्तकेषु पाठः ।

तदप्युक्तरोत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि, —

“लिङ्गन्तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्”

— इति यष्टि-त्रयामिधानं, तदपि बहूदक-विषयत्वेनोपपन्नम् ।
योहि बहूदक एव सन् ग्रामैकरात्रादिकां* हंसवृत्तिमाचरति, स
वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्त-श्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं चेदाश्रयति,
तदा वृत्तितः परमहंसो भवति । तेषां हंसादीनां त्रिदण्डमेव लिङ्गम् ।
अर्ननैवाभिप्रायेण, —

“वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः” — इति ।

अन्यथा मुख्ययोर्हंसयोरेकदण्ड-विधायकान्युदहृतानि वचनानि
निर्विषयाणि स्युः । तेस्मादेक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु
परमहंसोपनिषदि एकदण्डोऽप्यमुख्येनैव श्रूयते । “कौपीनं दण्ड-
माच्छादनञ्च स्वशरीरोपभोगार्थाय च लोकस्योपकारार्थाय च
परिग्रहेत्, तच्च । न मुख्योऽस्ति, को मुख्य इति चेदयं मुख्यो न
दण्डं न शिक्यं नाच्छादनं चरति परमहंसः” — इति । वाङ्म ।
नास्त्येव विद्वत्-परमहंसस्य बाह्यायष्टयुपयोगः । अतएव वाक्यशेषे
ज्ञानमेव तस्य दण्डः, — इत्युक्तम्, —

“ज्ञानदण्डोद्धृतो येन एकदण्डी स उच्यते” — इति ।

यष्टि-धारणन्तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च विद्वद्-विविदिषु-
भेदेन परमहंसस्य द्वे विध्ये मानाभावः शङ्कनीयः । वाजमर्नयिब्राह्मणे
तदुपलम्भात् । “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ मिक्षात्रयं चरन्ति” —
इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् । एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव

* ग्रामैकरात्रिकां, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

† तस्य, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

प्रव्राजिनो लोकमिच्छः तः प्रव्रजन्ति” — इति चान्यस्मिन् । एत-
द्वाक्ये विद्वद्विविदिषुसंन्यासौ उभावपि विस्पष्टमवगम्येते । “एतत्
सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्” — इति जावाल-
वाक्ये त्रिदण्डादि-परित्यागात्मकं विविदिषु-पारमहंस्यमाप्नातम् ।
श्रुति । “न्यास इति ब्रह्म ब्रह्म हि परः परो हि ब्रह्म तानि वा एतान्यः
पराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्” — इत्यग्निहोत्रयज्ञ-दानादि-
तपो-निन्दापुःसरं पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य विविदिषो-
रात्मविद्याधिकारं दर्शयति, “ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत” — इति ।
तस्माद् द्वैविध्य-सद्भावाद् दण्डादिनिवारणमशेष-कर्मशून्य-विद्वद्-
पारमहंस-विषयम् । विदुषः कर्त्तव्य-शून्यतां भगवानाह, —

“यस्त्वात्मरतिरैव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्यन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते” — इति ।

दक्षोऽपि, —

“नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नान्यदा” — इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि, —

“ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स सर्ववित्” — इति ।

वह्मचक्राहणेऽपि । “एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः कौषेयाः किमर्था-
वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे” — इति । विविदिषोस्तु
श्रवण-मन्त्रनादि-कर्त्तव्यसद्भावात् तदुपकारित्वेन दण्डधारणादि-
नियम उपपद्यते । तनु-ज्ञान-रहितस्यापि दण्डप्रतिषेध आम्नायते,

“काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वांशो ज्ञान-वर्जितः ।

स याति नरकान् घोरान् महारौरव-संज्ञितान्” ॥

नायं दोषः । विद्यां विविदिषाञ्च विना जीवनार्थमेव केवलमेकदण्डं
यो धत्ते तद्विषयत्वात् प्रतिषेधस्य । अतएव सर्वाशीति विशेषितम् ।
स्मृत्तावपि, —

“एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति वहवो नराः ।

नरके रौरवे घोरे कर्म-त्यागात् पतन्ति ते” — इति ।

युक्तश्च नरक-पातः, सत्यपि ब्राह्मदण्डे पाप-निवर्त्तकानामान्तरदण्डा-
नामभावात् । पाप-निवर्त्तकत्वञ्च कालिकापुराणे दर्शितम्, —

“वैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्र-प्रबोधकाः ।

लिङ्गव्यक्तौ हि धार्यास्ते न पुनर्धर्म-हेतवः ।

कायजा ये बुधैर्नित्यं नृणां पाप-विमोक्षणात् ।

जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर् धार्या वै तत्त्वदर्शिभिः” — इति ।

ये कायजास्त्रयोदण्डास्ते पाप-विमोक्षणाय धार्याः — इत्यन्वयः ।
नन्वेकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते । तत्र, विष्णु-
बोधायनौ, —

“एकदण्डी भवेद्वाऽपि त्रिदण्डी वा मुनिर्भवेत्” — इति ।

व्यासः, —

“त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्याय तत्त्ववित् ।

पर्य्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरोभवेत्” — इति ।

शौनकोऽपि । “अथ कषायवासाः सखामा गोपायेति त्रिदण्डमेकदण्डं
वा गृहाति” — इति । आश्वमेधिके भगवद्भवचनम्, —

“एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखो मुण्डित एव वा ।

काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर” — इति ।

वाढम । उक्तरीत्या तयोर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र, कूटीचर-वह्मद-
कयोस्त्रिदन्डः, हंस-परमहंसयोरेकदन्डः । तथा सति तत्र तत्रो —
दाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ।

अथ तद्धर्मा निरूप्यन्ते ।

तत्र वौधायनः, —

“ऊषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
दन्तान् विमृज्य चाचम्य पर्ववर्जं यथाविधि ।
स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा ॥
विभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ।
तद्वत् पवित्रेणोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।
उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकजप्यवान् ।
मित्रस्य चर्षणीत्याद्यै रूपस्थाय परि त्रिभिः* ।
पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः” — इति ।

मनुरपि, —

“एकएव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायकः ।
सिद्धिमेकस्य संपश्यन् न जहाति न होयते” — इति ॥

एकस्यासहायस्य विचरतो रागद्वेषादि-प्रतिबन्धाभावात् ज्ञानलक्षणां
सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति, तस्यां सिद्धावप्रत्यूहेन

* पञ्चत्रिभिः, — इति पाठाक्षरम् ।

प्रवर्तते, प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते किन्तु पारं गच्छति । यदा तु द्वितीय-तृतीय-पुरुष-सहायवान् विचरेत्तदा रागद्वेष-सम्भवादुक्त-सिद्धेर्हीयते । अतएव दक्षः, —

“एकोमिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।

त्रयोग्रामः समाख्याताजडं न्तु नगरायते ॥

नगरन्तु न कर्त्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ।

एतत्रत्रयं प्रकुर्व्वानः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥

राजवार्त्ता हि तेषाञ्च मिक्षा-वार्त्ता परस्परम् ।

स्नेह-प्रेषुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षान्न संशयः” ॥

यदा तु श्रवणादि-सम्पत्त्यभावादात्मज्ञान-सिद्धौ स्वयमशक्तः स्यात्, तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् । यथा श्रुतिः । “वर्षासु ध्रुवशोलोऽष्टौ मासानेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा चरेत्” । चरेता-मित्तर्थः । एकाकी विचरेत् सर्व्वभूतेभ्यो हितमाचरेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः, —

सर्व्वभूत-हितः शान्तः त्रिनण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य मिक्षार्थं ग्राममाविशेत्” — इति ।

हिताचरणं नाम हिंसाऽनुनुष्ठानमात्रं न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः । “हिंसाऽनुग्रयोरनारम्भः” — इति गोतमस्मरणात् । अतएवाहिंसा-दीनाहात्रिः, —

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यपरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरिर्मक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्यिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ।

अतीदृघत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्य्य-मार्दवं ॥

सस्नहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्य्य-माधुर्य्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥

होस्तपोब्रह्म-विज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।
स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो वलिः स्तुतिः ॥
मिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।
एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥” — इति ।

प्रव्रज्यां कृत्वापि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं निवसेत् । तदुक्तं
लिङ्गपुराणे, —

“आश्रमत्रयमुक्तस्य* प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।
ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ।
अनुब्रूय गुरुञ्चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ॥
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत् ॥” — इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि, —

“गुरोरपि हिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।
नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य चरेत् पृथिवीं यतिः ॥” — इति ।

संवत्सरमित्युपलक्षणं, यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरुसमीप-वासस्य
ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवी-विचरणे विशेषमाह कण्वः, —

“एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मांसांश्च चतुरो वसेत् ॥” — इति ॥

* अश्रमप्रथमुत्सृज्य, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

मत्स्यपुराणेऽपि, —

“अष्टौ मासान् विहारः स्याद्भयतीनां संयतात्मनाम् ।

एकत्र चतुरो मासान् वाषिकान् निवसेत् पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।

न दोषो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥” — इति ।

चातुर्मास्य-निवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः, —

“संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलचारिणाम् ।

आषाढादींश्च चतुर आ मासान् कार्तिकाद् यतिः ॥

धर्माढ्यं जलसम्पन्ने ग्रामान्ते निवसेच्छुचिः ।” — इति ।

अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह स एव, —

“श्रद्धया परयोपेतः परमात्म-परायणः ।

स्थूलसूक्ष्मशरीरेभ्यो मुच्यते दशषट्कवित् ॥

त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैक्ष-भाजनमासनम् ।

कौपीनाच्छादनं वासः षड्देतानि परिग्रहेत् ॥

स्थावरं जङ्गमं वीजं तैजसं विषयायुधम्* ।

षड्देतानि न गृह्णीयाद् यति मूत्रपुरीषवत् ॥

रसायनं क्रियावादं ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।

विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ॥

भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।

कर्तव्याणि षड्देतानि सर्वथा नृप ! दण्डवत् ॥

नटादि-प्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ।

भक्ष्यं भोज्यमुदकयां च षण्ण पश्येत् कदाचन ।

स्कन्धावारे खले सार्धे पुरे ग्रामे वसद्गृहे ॥

* विषमायुधम्, — इति स० पुस्तके पाठः ।

न वसेत यतिः षट्सु स्थानेष्वेतेषु कहिंचित् ।
 रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ॥
 षडेतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत् ।
 मञ्चकं शुक्लवस्त्रञ्च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ॥
 दिवास्वापञ्च यानञ्च यतीनां पतनानि षट् ।
 संयोगञ्च वियोगञ्च वियोगस्य च साधनम् ॥
 जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ।
 आसनं पात्र-लोपञ्च सञ्चयाः शिष्य-सङ्ग्रहः ॥
 दिवास्वापो वृथाजल्पो यतेर्बन्ध-कराणि षट् ।
 एकहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ॥
 वर्षाभ्योऽन्यत्र तत्-स्थानं*भासनं तदुदाहृतम् ।
 उक्तानां यति-पात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ॥
 भिक्षोर्भैक्षभुजश्चापि पात्र-लोपः स उच्यते ।
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ॥
 कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ।
 शुश्रूषा-लाभ-पूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ॥
 शिष्याणां न तु कारुण्यात् सस्नेहः शिष्यसंग्रहः ।
 विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ।
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ॥
 अनुग्रहप्रदप्रश्नो वृथाजल्पः स उच्यते ।
 अजिह्वः षण्डकः पङ्कुरन्धो वधिर एव च ॥
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ।
 इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति ॥

हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ।
 सद्योजातां यथा नारीं तथा षोडशबाषिकीम् ॥
 शतवर्षाञ्च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्डकः ।
 भिक्षार्थमठनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च ॥
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ।
 तिष्ठतो ब्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ॥
 चतुर्युगद्वयं त्वक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ।
 हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं यतिः * ॥
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव वधिरः स प्रकीर्तितः ।
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः † ॥
 सुप्रवद्भवर्त्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥” — इति ।

भिक्षाटनविधिमाह मनुः, —

“एककालं चरैर्द्रुमैश्च न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जते ॥
 विधूमे सन्मुषले व्यङ्गारे मुक्तवर्जिते ।
 वृत्ते सराव-संपाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ।
 अलाभे न विषादो स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रा-सङ्गाद्विनिर्गतः” ॥ — इति ।

मीयन्ते, — इति मात्रा विषयास्तेषां सङ्गाद्विनिर्गतो यतस्ततीन हर्ष-
 विषादौ काय्यौ । यमोऽपि, —

“स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे कृतजग्यः समाहितः ।
 भिक्षार्थं प्रविशेद्गृहं राग-द्वेष-विवर्जितः ॥

* शोकावहन्तु यत्, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विजितेन्द्रियः, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्ल्लेच्छ-कुलादपि ।
 एकान्नं न तु भुञ्जीत वृहस्पति-समोयतिः ॥
 मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।
 एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
 यथालब्धं तथाऽश्नीयादाज्यसंस्कार-वर्जितम् ।
 भैक्षं माधूकरं नाम सर्व्व-पातक-नाशनम्” — इति ।

वौधायनोऽपि, —

“विधूमे सन्न-मुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्जिते ।
 कालेऽपराह्ण-भूयिष्ठे भिक्षाऽटनमथाचरेत् ॥
 ऊर्द्धं ज्ञान्वोरधोनामेः परिधायैकमगवरम् ।
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डो च वाग्यतः ॥
 सव्ये चादाय पात्रन्तु त्रिदण्डं दक्षिणे करे ।
 उपलिष्ठेत सूर्य्यन्तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
 उक्त्वा विराजनं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्णवाख्य आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षापात्रादि-शुद्धार्थमवमुच्याप्युपानही ।
 ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिञ्च तच्चित्ते इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्य्यगधोर्द्धं मे वैकुण्ठो विदिशन्दिशम् ॥
 पातु मां सर्व्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गुहाद्भिक्षां भवत्-पूर्वं प्रबोदयेत् ॥
 गो-दोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतोऽधोमुखस्ततः ।
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूतां दातुश्च कर-संस्थिताम् ॥

त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।
 उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ।
 पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद्दक्षिणेन तु ।
 प्राणायामिकमात्रन्तु मिक्षेत विगलस्पृहः” — इति ॥

भौक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोशनाः, —

“माधूकरमसन्तप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नञ्च भौक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मनः-सङ्कल्प-रहितान्-गृहांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् ।
 मधुवदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 शयनोत्थापनात् प्राग्यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशना मुनिः ॥
 भिक्षाऽटन-समुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं हि तद्भौक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
 उपस्थाने च यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
 तात्कालिकामिति ख्यातं तदत्तव्यं मुमुक्षुणा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठं प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मनयो भोक्षकाङ्क्षिणः” — इति ॥

भिक्षान्नं प्रशंसति यमः, —

“यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भौक्षमभ्यवहारतः ।
 न स किञ्चिदुपाशनीयादापि भौक्षमिति स्थितिः ॥
 अविन्दुं यः कुशाग्रेण मासि मासि त्रयं पिवेत् ।
 न्यायतो यस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्ता तु विशिष्यते ।
 तप्तकाञ्चनवर्णेन पात्रां मूत्रेण यावकम् ॥
 पिवेत् द्वादशवर्षाणि न तद्भौक्षसमं भवेत् ।
 शाकभक्षाः पयोभक्षा येऽन्ये यावकभक्षाः ॥

सर्व्वे भैक्षमुजस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
न भैक्षं परपाकान्नं न च भैक्षं प्रतिग्रहः ॥
सोम-पान-समं भैक्षं तस्मद्भैक्षेण वर्त्तयेत्” — इति ।

अत्र, सर्व्ववर्णेष्वित्यापद्रुविषयम् । अतएव वौधायनोऽपि, —
“ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।
असम्भवे तु पूर्व्वस्याप्याददोत्तरोत्तरम् ॥
सर्व्वेषामप्यभावे तु भक्षद्वयमनश्नता ।
भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानता” — इति ।

नच भिक्षां लब्धुमुल्कापाताद्युत्पात-कथनं ग्रहदौस्थ्यदि-कथन-
मन्यं वा कञ्चिदुपाधिं सम्पादयेत् । तदाह वौधायनः, —
“न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्ग-विद्यया ।
नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कहिंचित्” — इति ।

वर्ज्यमन्नमाहात्रिः, —

हितं मितं सदाऽश्नीयाद्यत् सुखेनैव जीर्य्यति ।
धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।
उदक्या-चोदितं चान्नं द्विजान्नं शूद्र-चोदितम् ॥
प्राण्यङ्गे चापि सकलृप्तं* तदन्नं वर्जयेद्यतिः ।
पित्रर्थं कल्पितं पूर्व्वमन्नं देवादि-कारणात् ॥
वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परवाधाकरी तथा” — इति ।

परवाधा-प्रसक्तिमेवामिप्रेत्य मनुराह, —

“न तापसेर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरथवा श्वभिः ।
आकीर्णं भिक्षुकैर्व्वाऽन्ये रगारमुपसंभ्रजेत्” — इति ।

* प्राण्यङ्गे वाससे क्लृप्तं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

यस्तु भिक्षां दातुं शक्नोऽपि नास्तिक्यान् प्रयच्छति, तद्गृहं वर्जये
दित्याह वौधायनः, —

भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं सप्ताहं वा कदाचन ।

यस्मिन् गृहे जना मोख्यात्यजेच्छण्डाल-वैश्मवत्” — इति ।

अनिन्द्य-गृहस्य वर्जने वाधमाह सएव, —

“साधुं चापतितं विप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।

स तस्य सुकृतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते” — इति ।

यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति, तस्य
भिक्षा न ग्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे, —

“आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः संप्रयच्छति ॥

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृश यतिः” — इति ।

भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्यटितुमलसं प्रत्याह वौधायनः, —

“एकत्र लोभाद् यो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भूञ्जीत किल्बिषम्” — इति ।

यतिपात्रं विविनक्ति मनुः, —

“अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्ब्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलाबुं दारुपात्रं वा मृन्मयं वैणवन्तथा ।

एतानि यति-पात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्” — इति ।

यमोऽपि, —

“हिरण्मयानि प्रात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः” ।

बोधयनोऽपि, —

“स्वयमाहृतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः ।
भूञ्जीत न वटाश्वत्थकरञ्जानान्तु पर्णके ॥
कुम्भी-तिन्दुकयोर्व्वोऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।
आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥
सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सोसयोः” — इति ।

भोजन-नियममाह स एव । “मिक्षाचर्यादुपावृत्तो हस्तौ पादौ च
प्रक्षाल्याचम्यादित्यस्याग्रे निवेदयन्नुदृत्यं चित्रमिति ब्रह्मयज्ञानमिति च
उद्वयं तमसस्पर्शति च जपित्वा भूञ्जीत” — इति । नृसिंहपुराणेऽपि, —

‘ततो निवर्त्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ।

चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य ग्रासमात्रं समाहितः ॥

सर्व्वव्यञ्जन-संयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ।

सूर्यादिदेवभूतेभ्यो दत्त्वाऽन्नं प्रोक्ष्य वारिणा ॥

भूञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ।

भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्व्वकम् ॥

न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ।

अथाचम्य निरुद्धासु रूपतिष्ठेत मास्करम् ॥

जप-ध्यान-विशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः ।

कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देव-गृहादिषु ॥

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।

यतिर्धर्मरतः शान्तः सर्व्वभूतसमो वशी ॥

प्राप्नोति परमं स्थानं यत्प्राप्य न निवर्त्तते” — इति ।

कुर्मपुराणेऽपि, —

“आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भूञ्जीत प्राङ्मुखो यतिः ।

हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्चप्रासानष्टौ समाहितः ।

आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ।
 प्राग्रात्रेऽपररात्रे च मध्यरात्रे तथैवच ॥
 सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमेश्वरम्” — इति ।

अथान्येयतिथिधर्माः ।

तत्राहात्रिः, —

“अतः परं प्रक्षयामि आचारो यो यतेः स्मृतः ।
 अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गुरुवत्प्रतिपूजनम् ॥
 यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।
 विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः” — इति ॥

मनुरपि, —

“कृत्त-केश-नख-श्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।
 विचरेन्नियतो नित्य* सर्वभूतान्यपीडयन् ॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नैतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्द्वेशं भूतको यथा ॥
 दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
 न चेमन्देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुद्ध्यै दाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥

* विचरेच्च यतिनित्यं, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामयः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थो विचरेदिह ॥
 संरक्षणार्थं भूतानां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अल्पात्राभ्यवहारेण रहः स्थानासनेव च ।
 हियमानानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेष-क्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते— इति ॥

दक्षोऽपि, —

“नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।
 एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः”— इति ॥

वृहस्पतिरपि, —

“न किञ्चिद्भ्रूषजादन्यदद्यादा दन्तधावनात् ।
 विना भोजनकालन्तु भक्षयेदात्मवान् यतिः ॥
 नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।
 पक्कवमापत्सु गृहीयाद्यावदहोपभुज्यते* ॥
 न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
 न चाध्ययनशालः स्यान्न व्याख्यानपरोभवेत्”— इति ।

नाध्येतव्यमित्येतत् कर्मकाण्ड-विषयं, अन्यथा “उपनिषदमावर्त्तयेत्”
 — इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसा-व्यतिरिक्त-
 विषयम्, “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”— इति तन्मीमांसायां

* यज्यते, — इति मु० पुस्तके पाठः ।

विहितत्वात् । उपपन्नश्च तीर्थोपवासाध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्य-
निषेधः, निवृत्तिधर्म-प्रधानत्वात् कैवल्याश्रमस्य । यतः स एवाह,—

यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्राप्ताः शिला इव ।

न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः ।

विषया न पुनर्यान्ति स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् कोधः शमं याति विफलः सम्यगुद्धिततः ।

आकाशेऽसिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोष आर्जत्रम् ।

आकिञ्चन्यमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

वृथा प्रलापो यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।

नान्यविद्याभिर्युक्तश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

अतीतान्न स्मरेद्भोगास्तथैवानागतानपि ।

प्राप्तांश्च नाभिनन्देत स कैवल्याश्रमे वसेत्* ॥

अन्धवन्मूकवत् पङ्गु-वधिर-क्लीववच्च यः ।

आस्ते ब्रजति यो नित्यं स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥

उक्तधर्मोपेतं यतिं प्रशंसति दक्षः,—

“सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।

निर्दहिष्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ।

संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ॥

एष मे मण्डलं मित्वा परं स्थानं प्रयास्यति” ।

तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः ।

* नास्त्ययं श्लोकः सु० पुस्तके ।

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामाश्रमाणां प्रत्येक-
मवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महामारते, —

“ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः एकैकस्य चतुर्विधाः” — इति ।

तत्र चातुर्विध्यं कात्यायन-स्मृतेर्व्याचक्षते । “ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार आश्रमाः षोडश-भेदा भवन्ति । तत्र
ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति, गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो वृहन्निति ।
उपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रमक्षारलवणाशो गायत्रीमधीते, स गायत्रः ।
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्, प्रतिदं द्वादश द्वादश वा,
यावद्ग्रहणान्तं वा वेदस्य, स ब्राह्मः । स्वदारनिरतः ऋतुकालगामी
सदापरदार-वर्जितः स प्राजापत्यः । आ प्रायणाद्गुरोरपरित्यागो
स नैष्ठिको वृहन्निति । गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति, वार्त्तिकवृत्तयः
शालीनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र वार्त्तिकवृत्तयः,
कृषि-गोरक्ष-वाणज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियामि-
र्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । शालीनवृत्तयो यजन्तो न याजयन्तोऽ-
धोयाना नाध्यापयन्तो ददतो न प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः
क्रियामिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । यायावरा यजन्तो याजयन्तोऽ-
धोयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियामि-
र्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिका उद्धूत-परिपूताभिरद्भिः
कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदिवसमास्तुतोऽष्टवृत्तिमुपयुञ्जानां शतसंवत्सराभिः
क्रियामिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वानप्रस्था अपि चतुर्विधा-
भवन्ति, वैखानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति । तत्र,
वैखानसा अकृष्टपच्योषधि-वनस्पतिमिर्ग्रामवहिष्कृतमिरप्रिपरचरणं
कृत्वा पञ्चवयज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । औदुम्बरा

वदर*नोवार-श्यामाकरप्रिपरिचरणं कृत्वा पठचयज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त
 आत्मानं प्रार्थयन्ते । वालखिल्या जटाधराश्चौर-चर्म-वल्कल-
 परिवृताः कार्तिक्या पौर्णमास्यां पुष्पफलं मुत्सृजन्तः शेषानष्टौ
 मासान् वृत्त्युपाज्जनं कृत्वाऽग्निपरिचरणं कृत्वा पठचमहायज्ञक्रियां
 निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । फेनपा जोर्ण-पर्ण-फल-भोजिनो-
 यत्र तत्र वा वसन्तः । परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति, कुटोचरा-
 वहूदकाः हंसाः परमहंसाश्चेति । कुटोचराः स्वपुत्र-गृहेषु भैक्षचर्यां
 चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । वहूदकास्त्रिदण्ड-कमण्डलु-जल-
 पवित्र-पादुकाऽऽसनशिखा-यज्ञोपवीतकाषायवेषधारिणः साधुवृत्तेषु
 ब्राह्मणकुलेषु भैक्षं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः
 शिखां यज्ञोपवीत-धारिणः कमण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे
 तीर्थेषु पठचरात्रं एकरात्रं द्विरात्रं कृच्छ्रचान्द्रायणादि चरन्त
 आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा नाम एकदण्डधराः मुण्डाः कन्था-
 कौपीन-वाससो व्यक्तलिङ्गा अनुन्मत्ता उन्मन्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-
 कमण्डलु-शिक्यपद्मजलपवित्रपादुकाऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवीतत्यागिनः
 शून्यागार-देवगृह-वासिनो न तेषां धर्मो ना धर्मो वा, न सत्य
 नापि चानृतं सर्वसमाः समलोष्टाश्मकाञ्चनाः, यथोपयन्न-चातुर्वर्णं
 भैक्षचर्याञ्चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते ।

“तेषामुपशमो धर्मोनियमो वनवासिनाम् ।

दानमेक गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्”— इति ॥

* वदर, — इति नास्ति स० शा० पुस्तकयोः ।

† पूर्वफल, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ शिखावर्ज, — इति स० शा० पुस्तकयोः पाठः ।

§ तीर्थेष्टौ च, — इति सु० पुस्तके पाठः ।

|| एकरात्रं द्विरात्रं, — इति नास्ति स० शा० सो० पुस्तकेषु ।

|| मुण्डाः, — इति नास्ति सु० पुस्तके ।

युक्तञ्च परिव्राजकानामात्म-मोक्षणम्, तत्त्वज्ञान-पर्यवसायित्वात्
पारिव्राज्यस्य । एतदेवामिप्रेत्य एवं निर्व्वनं स्मृत्यन्तरे दशितम्,—

“परिवोधत् परिच्छेदात् परिपूर्णविलोकनात् ।

परपूर्ण-फलत्वाच्च परिव्राजक उच्यते ।

परितो व्रजते नित्यं परं वा व्रजते पुनः ।

हित्वा चैवापरं जन्म परिव्राजक उच्यते” — इति ।

तदेवमध्यायादौ मूलवचने, “चातुर्व्वर्ग्याश्रमागतम्” — इत्याश्रमशब्देन
बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टय-धर्माः परिसमापिताः, — इति ।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितोजीवनकृते —

रूपायः कृष्यादिः पुनरथ समस्ताश्रमगताः ।

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृताः स्वाश्रमपदा —

तमेवं व्याकार्षीन्महितधिषणोम धव-विभुः* ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज - परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रोवीरबुद्ध-
भूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृति-
व्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

— ० —

ॐ नमः शिवाय ॥

प्रथम-द्वितीयाध्यायाभ्यां चातुर्व्वर्ग्याश्रमाः साक्षात्प्रतिपादिताः,
आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्धस्यैवाधिकारः,

* नस्त्ययं ब्रह्मकोवङ्गोय पुस्तकेषु । क्वचित्तु पुस्तके तृतीयाध्यायस्यादौ
ब्रह्मकोऽयं दृश्यते ।

“शुचिता कर्म कर्तव्यम्” — इति श्रुतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी तथापि केनचिदागन्तुकेन शौचाख्येन दोष-रूपेण पुरुषगतातिशयेन कठिचत्कालं प्रतिबध्यते । तच्चाशौचं कालेयतास्नानाद्यपनोद्यं, अतस्तृतीयेऽध्याये तत्प्रतिपिपाददिषुरादौ प्रतिबन्धापगमेनोत्तम्भितां शुद्धिं प्रतिज नीते, —

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा । इति ।

यतो जननमरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः प्रोक्षोति, अतस्तन्निवर्तकोपाय-प्रतिपादनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि । जनन-मरणयोश्च अशुद्धि-प्रापकत्वं मनुना दशितम्, —

“दन्तजातेऽनुजाते च कृतचले च संस्थिते ।

अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते” — इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति, —

दिनत्रयेण शुद्धयन्ति ब्राह्मणाः प्रेत्सूनके ॥ १ ॥

क्षत्रियो द्व दशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्धयति मासेन पराशर-वचो यथा ॥ २ ॥

ननु दिनत्रयेण शुद्धयन्ति ब्राह्मणाः, — इत्येतद्वहु-स्मृति-विरुद्धम् । तथाच दक्षः, —

“शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति” — इति ।

देवलोऽपि, —

“दशाहं ब्रह्मणानान्तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विशद्रात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव हि” — इति ॥

वसिष्ठोऽपि, —

“ब्राह्मणो दशरात्रेण पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः ।

वैश्यो विंशतिरात्रेण शूद्रो मासेन शुद्ध्यति” — इति ॥

नैषदोषः । विप्रेषु त्र्यहाशौचस्य समानोदक-विषयत्वात् । तथाच
मनुः — “त्र्यहातूदकदायिनः” — इति । दशाहाशौच-प्रतिपदकानि
दक्षादि-वचनानि सपिण्ड-विषयाणि,

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते” —

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणेऽपि, —

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः” — इति ।

बृहस्पतिरपि, —

“दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसु त्रके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः” — इति ।

ननु, क्षत्रियो द्वादशाहेन, — इत्येतदप्यनेकस्मृतिविरुद्धम् । तत्र
वसिष्ठदेवलाभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमुक्तं, तद्वचनं चोदा-
हतम् । शातातपस्त्वेकादशाहमाह, —

“एकादशाद्वाद्राजन्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।

शूद्रो विंशतिराचेण शुद्ध्यते मृतसूतके”—इति ।

वद्वपराशरोऽपि,—

“क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्म्मनिरतः शुचिः ।

तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्”—इति ॥

अत्रोच्यते । विद्यातपमोक्षारतम्येन विरोधः समाधेयः । यावद्या-
वद्विद्यातपमी विवर्द्धते, तावत् तावदाशौचं संकुच्यते । अतएव
याज्ञवल्क्योऽन्यायवर्त्तिनः शूद्रस्याप्यर्द्धमाशौचमाह,—

“क्षत्रस्य द्वादशाहानि विप्रः पञ्चदशैव तु ।

त्रिंशद्दिनानि शूद्रस्य तदर्द्धं न्यायवर्त्तिनः”—इति ।

देवलोऽप्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौच-तारतम्यमाह,—

“चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।

वेदाग्नि-युक्त-विप्रस्य अहमाशौचमिष्यते ॥

एताभ्यां श्रुत-युक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।

एतैः साकं कर्म्म-युक्तः भव्यः शुचिरसंशयः ॥

एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु द्वादशैकादशादश ।

वैश्यस्यैवं पञ्चदशद्वादशैकादश क्रमात् ॥

अर्द्धमासन्तु शूद्राः शूद्रस्याशौचमिष्यते”—इति ।

यत्तु, क्षत्रियादेस्त्रिपञ्चकादिकं तेनैवोक्तं; तद्विद्यातपोरहित-
विषयम्,

“प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं संप्रकीर्त्तितम्”—इति

वाक्यशेषात् ।

दक्षोऽपि दश पक्षानुपन्यस्य, गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्यवस्था-
माह,—

“मद्यः शौचं तथैकाहं त्र्यहस्तुरहस्तया ।

षड्-दश-द्वादशाहञ्च पक्षोमासस्तथैव च ॥

मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षाश्च दश सूतके ।

उपन्यास-क्रमेणैव वक्ष्याम्यहमश्वतः ॥

ग्रन्थार्थतोविजानाति वेदमङ्ग-समन्वितम् ।

सकल्पं मरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम् ॥

राजर्विग्दीक्षितानाञ्च बाले देशान्तरे तथा ।

व्रतिनां सत्रिणां चैव मद्यः शौचं विधीयते ॥

एकाहाच्छुध्यते त्रिप्रोथोऽग्नि-वेद-समन्वितः ।

हीने हीनतरे वाऽपि त्र्यहस्तुरहस्तया ॥

तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः ।

ये दशाहादयः प्रोक्तावर्णानान्ते यथाक्रमम् ॥

अन्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदत्त्वाऽश्रंस्यथा द्विजः ।

एवंविधस्य विप्रस्य सर्व्वदा सूतकं भवेत्”—इति ।

अत्र, ‘चत्वार्यधीतवेदानाम्’—इत्यादिनोक्तोऽघ-संकोचोयुगान्तर-
विषयः ।

“स्नाध्याय-व्रत-सापेक्षमघ-संकोचनं तथा”—

इत्यनुक्रम्य,

“कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाञ्जर्म्हनीषिणः”—इति

सत्यन्तरेऽभिधानात् ।

“दशाहएव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकिल्बिषी”-इति

हारीत-वचनाच्च । उक्तरीत्या चत्रियवद्वैश्येऽपि वचनान्तर-विरोधः
परिहर्तव्यः । एवञ्च सति, विप्रस्य ममानोदकेषु त्रिरात्रं सपिण्डेषु
दशरात्रम् । चत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मूलवचनोक्तं, तदेव स्थितम् ।
यद्यपि चत्रिय-वैश्ययोः पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनानुसारेण द्वाद-
शाह-पञ्चदशाहाशौच-वचनं गुणवदघ-संकोच-परमिवाभाति, देवलस्य
गुणवद्विषयत्वेनैवोदाजहार, तथापि शिष्टाचारादुक्तस्यत्यनुग्रहाच्च
चत्रिय-वैश्ययोर्मूलवचनोक्तएव मुख्यः कल्पः । अतएव मनु-कूर्म-
दत्ताः,—

“शुद्धोद्दिप्रोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्ध्यति”-इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“दशाहं ब्राह्मणस्त्रिष्टेदानहोमादि-वर्जितः ।

चत्रियोद्वादशाहन्तु वैश्योमासार्द्धमेवच ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निज-कर्म्म-विवर्जितः”-इति ।

बृहस्पतिरपि,—

“चत्रियोद्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्ध्यति”-इति ।

विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्द्वादशाहमाशौचं

द्वादशाहं राजन्यस्य पञ्चदशाहं वैश्यस्य मासः शूद्रस्य”-इति ।

पञ्चदशाह-विंशतिरात्र-वचनं तु यावज्जीवाशौच-वाक्यमिव निन्दा-

परत्वेन युगान्तर-विषयत्वेन वा* व्याख्येयम् । ‘पराशरावचोद्यथा’—
इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वप्यध-संकोच-विकास-पराणि
वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि चास्माभिर्यवस्थापितानि । उक्त-
स्याशौचस्य कर्माधिकार-परिपन्थित्वात् सन्ध्याद्युपासनस्यापि निवृ-
त्तिप्राप्तावपवादमाह,—

उपासने तु विप्राणामङ्ग-शुद्धिश्च जायते ॥२॥ इति ।

उपासनं सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं, तस्मिन् प्रसक्ते तात्का-
लिकी शरीर-शुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः,—

“अग्निहोत्रादि-होमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी सृता ।

पञ्चयज्ञान् कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः”—इति ।

यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते, तावदेव शुद्धिर्न त्वपरि ।

पुनस्त्योऽपि,—

“सन्ध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सृतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यधोद्विजः ॥

सृतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्यजेत्† ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः”—इति ।

अञ्जलि-प्रक्षेपे तु वाचिकोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह । “सृतके
सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्” ।
मनसोच्चारणस्य मार्जनादि-मन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जलौ विशेष-विधानं
वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्,—

* युगान्तरविवयत्वेन वा, इति सुद्धितातिरिक्तपुस्तकेषु न दृश्यते ।

† समाचरेत् इति सो० पुस्तके पाठः ।

“उभयत्र दशाहानि कुलस्थानं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहोद्दोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते”—इति ।

तत् स्मार्त्त-वैश्वदेवादि-विषयम् । तदाह जातृकर्णः,—

“पञ्चयज्ञ-विधानञ्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः”—इति ।

यत्तु जावालेनोक्तम्,—

“सन्ध्यां पञ्च महायज्ञानैतिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हाययेदेव अशौचान्ते तु तत्क्रिया”—इति ।

तद्वाचिक-सन्ध्याऽभिप्रायम् । स्मार्त्त-कर्म-वर्जनं स्वयं कर्तृक-
विषयं, अन्येन तु कारयेदेव । तदाह दृहस्यतिः,—

“सूतके मृतके चैव ह्यशक्तौ आहू-भोजने ।

प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्” ॥

जातृकर्णोऽपि,—

“सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण* कारयेत्”—इति ।

मूल-वचने विप्र-ग्रहणं चक्रियादीनामुपलक्षणम् । द्विविधञ्चा-
शुचित्वं कर्मानधिकार-लक्षणमस्पृश्यत्व-लक्षणञ्च । तत्राङ्गशुद्धिरि-
त्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता, चकारेणापरस्यापि । यथाऽशौचे तात्का-
लिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जननेऽपि तत्प्राप्तौ विशेषमाह,—

ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शविधीयते । इति ।

जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्पर्शः, न तु शाववत्तात्का-
लिकः । अतएवापस्तम्बः,—

* होममन्यगोत्रेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“सूतके सूतिका-वर्जं संस्पर्शान निषिध्यते ।

संस्पर्शं सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते”—इति ॥

कूर्मोऽपि,—

“सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शानैव दूयति”—इति ।

पैठीनसिरपि,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयोमातापित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपसृश्य पिता शुचिः”—इति ।

जनने मातापितृ-व्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृशाः, मातापि-
त्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्योभवति,
दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गश्चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते”—इति ।

संवर्त्तोऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुद्धोद्देशाहेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः”—इति ।

मरणे वर्णानुक्रमेण शुद्धिर्दर्शिता । इदानीं जननेऽपि वर्ण-
क्रमेण शुद्धिं दर्शयति,—

जातौ विप्रोद्देशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ॥ ३ ॥

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रोमासेन शुद्ध्यति । इति ।

जातौ जनने । स्पृष्टमन्यत् । इयञ्च शुद्धिः कस्माधिकार-विषया ।
समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्श-विषयायाः शुद्धेरुक्तत्वात् । जन्म-दिवसे
तु नास्त्यशुद्धिर्दानादि-विषये । अतएव मतुः,—

“जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्”—इति ।

शंखलिखितौ । “कुमार-प्रसवे प्राङ्गाभिच्छेदनात्* गुड-तिल-हिरण्य-
वस्त्र-प्रावरण-गो-धान्यानां प्रतिग्रहेष्वदोषः, तदहरित्येके” । वृद्ध-
याज्ञवल्क्यः,—

“कुमार-जन्म-दिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।

हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥

तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नन्तु न भक्षयेत् ।

भक्षयित्वा तु तन्मोहाद्द्विजश्चाद्राचणञ्चरेत्”—इति ।

बौधायनोऽपि,—

“गुडतैल-हिरण्यानाङ्गोधान्यानाञ्च वाससाम् ।

तस्मिन्नहनि दानञ्च कार्यं विप्रैः प्रतिग्रहः† ॥

प्राङ्गाभिच्छेदनाद् याज्ञाणेतानीत्यपरे जगुः”—इति ।

यास्तु जन्मदाय्याः सूतिकागृहाभिमानिन्योदेवताः‡, तासां
पूजायां प्रथम-षष्ठ-दशम-दिवसेष्वगृह्णिर्नास्ति । तथा च व्यासः,—

“सूतिकाऽऽवास-निलयाजन्मदानाम देवताः ।

तासां याग-निमित्तन्तु शुद्धिर्जन्मानि कीर्त्तिता ॥

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्व्वदा ।

त्रिष्वेतेषु न कुर्व्वीत सूतकं पुन-जन्मानि”—इति ।

* नाभ्यामच्छिन्नायां,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

‡ सूतिकाभिमानिन्योदेवताः,—इति पाठोवङ्गीयपुस्तकेषु प्रायः ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा वलिम् ॥

पुरुषाः शस्त्र-हस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके”—इति ॥

यत्तद्विरसोक्तम्,—

“नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्”—इति ।

तत्पूर्वोक्ताहोत्रादि-विषयत्वेन वा समनन्तरोक्तजन्मदानां वलि-
विषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा ‘जातौ विप्रोदशाहेन’—इत्येत-
द्वचनं निर्विषयं स्यात् । उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च क्वचित्
संकोचमाह,—

एकाहाच्छ्रुता विप्रोयोऽग्नि-वेद-समन्वितः ॥ ४ ॥

व्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनोदशभिर्द्दिनैः । इति ।

अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयोग्यहन्ते । तैश्च तत्-साध्यादर्शपूर्ण-
मासादय उपलक्ष्यन्ते । द्विहीनोद्वाभ्यामग्नि-वेदाभ्यां हीनः । अय-
माशौच-संकोचः स्वाध्याय-दुर्मेधसोवज्जतर-सपिण्डस्य संकुचितवृत्तेषु
प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः, न तु सर्व्वकर्मसु । तथाच गौतमः ।
“ब्राह्मणस्य स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थम्”—इति । अयमर्थः । ब्राह्मणस्य
संपूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे स्वाध्यायोनिवर्त्तेत, तन्माभूदिति । स्वाध्या-
यानिवृत्ति-ग्रहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा, अश्वस्तनि-
कादीनां संकुचितवृत्तीनां संपूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न
स्यात् । एवञ्च सत्येकाह-विधानमश्वस्तनिक-विषयं, अहविधानं

आहिकविषयं, असंकुचित-वृत्तेस्तु दशाहम्,—इति व्यवस्था । एव-
मुक्तरीत्या,—

“सद्यःशौचं तथैकाहं अहश्चतुरहस्तथा ।

षड्दशदादशाहानि पचोमासस्तथैवच”—इति

दशोक्ताः पचाव्यवस्थापनीयाः । वृत्ति-संकोचेनाशौच-संकोचमाह
संग्रहकारः,—

“शिलोज्झायाचितैर्जीविन् सद्यः शुद्धोद्दिजोत्तमः”—इति ।

ननु, विद्वद्विषयत्वेनैवायमाशौच-संकोचः सर्व्वकर्म्मसु* किञ्चेत्यते,
‘योऽग्नि-वेद-समन्वितः’—इति विशेषण-सामर्थ्यात् । तत्रां,

“दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते”—

इत्यविशेषेण† दशाहाशौच-विधानात् । न च, सामान्य-प्राप्तस्य
दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः,—इति शङ्कनीयं ; बाधस्यानुपप-
त्तिहेतुकत्वाद्यावत्यबाधितेऽनुपपत्तिर्न शाम्यति तावदाधनीयं, अत्र
चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्रेण दशाहाशौच-बाधेनैकाहाशौच-विधानस्य
चरितार्थत्वान्न सर्व्वत्र दशाहाशौच-बाधः । अग्नि-वेद-समन्वितत्वम-
श्वस्तनिकस्यैकाहाशौच-विधि-स्तुत्यर्थं, न त्वैकाहाशौचविध्यधिकारि-
विशेषणम् । यत्तु,—

“उभयत्र दशाहानि कुलस्याहं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहोद्दोमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते—इति

* सर्व्वकर्म्मसु,—इति नास्ति सु० पुस्तके ।

† अत्र, ‘आचार्य्यरीत्यापि’—इत्यधिकमस्ति सु० पुस्तके ।

‡ इति विशेषेण,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

मनुना प्रतिग्रहादि-निषेधनं कृतम्, तदसंकुचितवृत्ति-विषयम् ।
यद्वा, उक्तापवाद-प्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा नेयम्* । यदि वृत्ति-
संकोचासंकोचावेवाशौच-संकोचासंकोचयोः कारणं, तर्ह्यन्तासंकुचि-
तवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याशौचावधिं दर्शयति,

जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः सन्ध्योपासन-वर्जितः ।

नामधारक-विप्रस्तु दशाहं स्नतकी भवेत् ॥६॥ इति ।

जन्म-कर्म-परिभ्रष्टः गर्भाधानादि-संस्कार-रहितः, सन्ध्योपासन-
वर्जितः सन्ध्योपासनादि-नित्य-नैमित्तिक-कर्माण्यकुर्व्वाणः । अत-
एवासौ नामधारक-विप्रोभवति । तस्यापि दशाहमेवाशौचम् । नाम-
धारक-विप्र-स्वरूपं दर्शयति व्यासः,—

“ब्रह्म-वीज-समुत्पन्नोमन्त्र-संस्कार-वर्जितः ।

जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नाम-धारकः ॥

गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।

न कर्मवित् न वाऽधीते स भवेन्नाम-धारकः”—इति ।

ननु, संस्कार-रहितस्य नामधारक-विप्रस्य मरणान्तिकमाशौचं
कूर्मपुराणेऽभिहितम्,—

“क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य महारोगिणएव च ।

यद्यष्टोत्तरणस्याज्जर्मरणान्तमशौचकम्”—इति ॥

इत्येवमपि,—

* ‘यद्वा’—इत्यादि, ‘नेयम्’—इत्यन्तं नास्ति वङ्गीयपुस्तकेषु, सो०
ना० पुस्तके च ।

“व्याधितस्य कदर्यस्य क्षण-ग्रस्तस्य सर्वदा ।

क्रिया-हीनस्य मूर्खस्य स्त्री-जितस्य विशेषतः ॥

व्यसनासक्त-चित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।

श्राद्ध-कर्म-विहीनस्य भस्मान्तं सूतकं भवेत् ॥

नासूतकं कदाचित्स्याद्यावज्जीवन्तु सूतकम्”—इति ।

तत् कथं दशाहाशौचमिति । उच्यते । निन्दार्थवादत्वादेतेषां
वचनानां न यावज्जीवाशौच-विधि-परत्वम् । अन्यथा,

नामधारकविप्रसु दशाहं सूतकी भवेत्”—

इत्येतद्वचनं विरुध्यते । चतुर्णामपिवर्णानामाशौचमभिधायाधु-
नोत्तमवर्णेन हीनवर्णासूतपन्नानामुत्तमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे
चाशौचमाह,—

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत्॥७॥ इति ।

एकः पिण्डउत्तमवर्ण-देहः उत्पादकाधेयान्ते तथा । पृथग्दारा-
निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्ति-स्थानानि धेयान्ते
तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुत्तमवर्ण-संबन्धिनि जनने मरणे च
सति, तत्सूतकमुत्तमवर्ण-संबन्ध्याशौचं भवेत् । तथा च मनुः,—

“सर्वेषूत्तम-वर्णानामाशौचं कर्तुरादृताः ।

तद्वर्ण-विधि-दृष्टेन स्वाशौचन्तु स्व-योनिषु”—इति ॥

अयमर्थः । सर्वे हीनवर्णाउत्तमवर्णानां संबन्धिनि जनने मरणे
वा उत्तमवर्ण-विधि-दृष्टेन दशरात्रादिकाशौचं कुर्युः, स्वयोनिषु
जातेषु मृतेषु च स्वाशौचं कुर्युः । कौर्मोऽपि,—

“शूद्र-विट्-क्षत्रियाणान्तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।

दशरात्रेण शूद्रिः स्यादित्याह कमलोद्भवः”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“सर्ववर्णेषु दायादाये स्युर्विप्रस्य वान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचे विधीयते”—इति ॥

एतच्चाशौचमविभक्त-विषयम् । तथाचापस्तम्,—

“क्षत्र-विट्-शूद्र-जातीनां यदि स्तोमृत-सूतके ।

तेषान्तु पैतकाशौचं विभक्तानान्वपैतकम्”—इति ॥

अपैतकं मातृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्ण-संबन्धिनि जननादौ
उत्तमवर्णस्य यदाशौचं, तदुक्तं कूर्मपुराणे,—

“षड्रात्रं स्यात् क्षिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रेष्वाशौचमित्यते”—इति ।

विष्णुरपि । “ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विट्-शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्रात्र-
क्षिरात्रैकरात्रैः, क्षत्रियस्य विट्-शूद्रेषु षड्रात्र-क्षिरात्राभ्यां, वैश्यस्य
शूद्रेषु षड्रात्रेण”—इति । वृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह,—

“दशाष्टाशुच्यते विप्रोजन्म-हान्योः स्वयोनिषु ।

सप्त-पञ्च-क्षिरात्रैस्तु क्षत्र-विट्-शूद्र-योनिषु”—इति ॥

अत्र, षड्रात्र-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः, स्नेहादिना वा व्यवस्था ।
उक्तस्य भिन्नजातीय-विषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव साप्तपुरुषत्वप्राप्तौ
तदवधिमाह,—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थ-पुरुषेण तु । इति ।

तत् सूतकं भिन्नजातीय-वन्तति-विषयोक्तमाशौचं तावत्, यावत्

त्रिपुरुषं, चतुर्थपुरुषेण तु निवर्त्तते, तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः ।

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

सजीतायेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु”—इति

वृद्धपराशर-वचनात् । शातातपोऽपि,—

“यद्येकजातावहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु”—इति ।

सजातीयेषु पञ्चमादिष्वशौच-तारतम्यं वक्तुं सापिण्ड्य-निवृत्ति-
माह,—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमोवाऽऽत्म-वंशजः ॥ ८ ॥ इति ।

दायशब्देन पिण्डोलक्ष्यते । तस्माद्विच्छेदमाप्नोति आत्मवंशजः
पञ्चमः । वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापिण्ड्यं निवर्त्तते,—इति ।
तदुक्तं गौतमेन । “पिण्ड-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति ।
वाशब्दात् षष्ठे ॥ यदर्थं सापिण्ड्य-निवृत्तिरभिहिता, तदिदानीमाह,

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ९ ॥ इति ।

पितृपत्ने कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्रमाशौचं, पञ्चमे
षड्रात्रं, षष्ठे चतुरात्रं, सप्तमे त्रिरात्रमिति । ननु, सापिण्ड्यस्य
सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण दशाहाशौचविधानादा-
शौचस्य सङ्कीर्ण-विधानमनुपपन्नम् । सापिण्ड्यस्य सप्तपुरुष-पर्यन्तत्वं
मत्स्यपुराणेऽभिहितम्,—

“लेपभाजस्तुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

सप्तमः पिण्डदक्षैषां सापिण्ड्यं साप्तपुरुषम्”—इति ॥

मनुरपि,—

“सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

समानोदक-भावस्तु जन्म-नाम्नोरवेदने”—इति ॥

सत्यं, तथापि पञ्चमादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौच-सङ्कोच-विधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतञ्च गौतम-वचनं, “पिण्ड-निवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा”—इति । पैठी-नसिर्गपि “त्रीनतीत्य माहतः, पञ्चातीत्य पितृतः”—इति ।

नन्वेवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन, ‘अद्यान्तूदकदायिनः’—इति त्रिरात्रमाशौचं प्राप्नुयात् । अतः षड्रात्रादि-विधानमनुप-पन्नमिति । सत्यं* पञ्चमादिषु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति, तथापि विशेष-विधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्र-विषयेतरविषयत्वस्य युक्तत्वात् ॥ उक्तस्य प्रेताशौचस्य कचिदपवादमाह,—

भृग्वग्नि-मरणे चैव देशान्तर-मृते तथा ।

वाले प्रेते च सच्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते ॥१०॥

भृगुः प्रपातः, अग्निः प्रसिद्धः । भृग्वग्नि-मरणं प्रमादादिना विना दुर्स्मरणमात्रोपलक्षणम्, प्रायश्चित्तानुरोधात् । तन्निमित्ते मरणे सति तत्संबन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यः शौचं न तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“हृतानां नृप-गो-विप्रैरन्वचं चात्मघातिनाम्”—इति ।

नृपोऽभिषिक्तः चत्रियः । गोशब्दः गृह्णि-दंष्ट्रादीनां सर्वेषामुप-

* अथ, यद्यपि,—इति भवितुं युक्तम् ।

लक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलवकम् । एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां ये संबन्धिनः सपिण्डाः, तेषामन्वचं यावच्छव-दर्शनमाशौचं, न तु दशाहपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदक-दानादिकमपि नास्ति । तथाच मनुः,—

“चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्यतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानञ्च प्रेतेभ्योऽयत् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च ।

ब्रह्म-दण्ड-हतानाञ्च न कुर्यात् कट-धारणम्”—इति ॥

ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणश्रापः, अभिचारो वा । कटशब्देन शव-वहनोप-योगि-कटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि,—

“व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया”—इति ॥

एतच्च वृद्धिपूर्वक-मरण-विषयम् । अतएव गौतमः । “गो-ब्राह्मण-हतानामन्वचं राजक्रोधाच्चाश्वयुद्धे प्रायोऽनाशनशस्त्राग्निविषोदको-द्वन्धनप्रपतनैश्चेच्छताम्”—इति । प्रायोमहाप्रस्थानम्, अनाशनमन-शनम्, प्रपतनं भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वच-माशौचमित्यर्थः । अतश्चैतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा विग्रहं कुर्वन् यस्मैर्हतः, तस्मैवायं पिण्डदानादि-निषेधः । एवं दुष्ट-दंष्ट्रादीन् ग्रहीतुमाभिसुख्येन गच्छतो मरणेऽयमाशौचादिनिषेधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं वाङ्मर्त्या नदी-तरणेऽपि ।

एवं सर्वचानुसन्धेयम् । अतएव ब्रह्मपुराणम्,—

“शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वक्त्रि-महाजलैः ।

सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्य यः ॥

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।

निगृहीताश्च ये राज्ञा चोरदोषेण कुचचित् ॥

परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।

असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥

कृत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ।

क्रोधात् प्रायं विषं वक्त्रिं शस्त्रमुदन्धनं जलम् ॥

गिरि-वृक्ष-प्रपातश्च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।

महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

पतितानां न दाहः स्थान्नांत्येष्टिर्नास्ति-सञ्चयः ।

न वाऽश्रुपातः पिण्डोऽस्य कार्य्यं आद्धादिकं क्वचित्”—इति ॥

नन्वयं चण्डालादि-हतानामग्नि-संस्कार-निषेधोनाहिताग्नि-विषयः । आहिताग्नि-विषयत्वे, “आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्”—इति श्रुतिविहिताग्नियज्ञपात्रादि-प्रतिपत्ति-लोप-प्रसङ्गादिति । मैवं, सत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसंबन्धिनामग्नीनां यज्ञपात्राणां च प्रतिपत्त्यन्तर-विधानात् ;

“वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यञ्चतुष्पथे ।

पात्राणि तु ददेदग्नौ यजमाने वयामृते ।

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ॥

तेषामपि तथा गङ्गा-तोये संस्थापनं हितम्”—इति ।

तस्मात् सर्वेषां दुर्गतानामविशेषेण दाहादि-निषेधः । अथमा-
शौच-श्राद्धादि-निषेधो यावत् संवत्सरम् । पूर्णं तु संवत्सरे प्रेतस्य
श्राद्धादि-संप्रदान-योग्यता-सिद्ध्यर्थं नारायणवलिं कृत्वा सर्वमौर्द्ध-
दैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्चिंशन्मते,—

“गो-ब्राह्मण-हृतानाञ्च पतितानां तथैवच ।

ऊर्द्धं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्द्धदैहिकम्”—इति ॥

नारायणवलेश्च प्रेतशुद्ध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्,—

“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा”—इति ॥

सर्प-हते त्वयं विशेषः ; संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपूजां कृत्वा
संवत्सरानन्तरं नारायणवलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात्, प्रत्यक्षं
गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे,—

“सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

व्यासाय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृणमाप्नुयात्”—इति ॥

प्रमाद-मरणे त्वाशौचमस्येव । तथाचाङ्गिराः,—

“यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य चाशौचं कार्या चैवोदक-क्रिया”—इति ॥

ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधि-चोदितः ।

भृङ्गि-दंष्ट्रि नखि-व्याल-विप्र * विद्युज्जलाग्निभिः ॥

चण्डालैरथवा चौरैर्निहतोयत्र कुत्रचित् ।

तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः”—इति ॥

विधितोभृग्वग्नि-मरणे तु विशेषः । तथा च ज्ञातातपः,—

“वृद्धः शौच-क्रिया-लुप्तः प्रत्याख्यात-भिषक्क्रियः ॥

आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ।

तत्र त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थि-सञ्चयः ॥

तृतीये हृदकं कृत्वा चतुर्थे आद्धमाचरेत्”—इति ।

अस्ति च भृग्वग्नि-विधिः । तथाचादित्यपुराणे,—

“दुष्प्रकित्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।

प्रविशेज्ज्वलनन्दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥

अगाधतोयराशिं वा मृगोः पतनमेव वा ।

गच्छेन्महापथं वाऽपि तुषारगिरिमादरात् ॥

प्रयागवटशाखायां देह-त्यागङ्करोति वा ।

उत्तमानाप्रयात् लोकान्नात्मघाती भवेत् कचित् ॥

वाराणस्यां मृतोयस्तु प्रत्याख्यात-भिषक्क्रियः ।

काष्ठ-पाषाण-मध्यस्थोजाङ्गवी-जल-मध्यगः ॥

अत्रिसुक्तोन्मुखस्थस्य कर्ण-मूल-गतोदरः ।

प्रणवन्तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् कचित्” ॥

ब्रह्मगर्भः,—

“योऽनुष्ठातुं न शक्नोति मोहाद्वाधुपपीडितः ।

सोऽग्नि-वारि-महायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति”—इति ॥

देशान्तरमृतइति, असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः शौचमित्यर्थः ।

तदाह मनुः—

“बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासाजलमाप्नुत्य सद्यएव विशुध्यति”—इति ॥

देशान्तरस्थत्वेन च सपिण्डो विशिष्यते । देशान्तर-लक्षणं दृढम-

नुनोक्तम्,—

“महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचोयत्र विभिद्यन्ते तद्देशान्तरमुच्यते”—इति ॥

दृश्यतिनाऽपि,—

“देशान्तरं वदन्त्येके षष्ठियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशद्वदन्त्येके अन्ये त्रिंशत्तथैव च”—इति ॥

योजन-लक्षणान्तु सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ पूर्वावा व्रीहयस्तथः* ।

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलम् ॥

वितस्तेर्द्दिगुणोऽरत्निलस्मात् किष्कुस्ततोधनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रोशश्चतुःक्रोशन्तु योजनम्”—इति ॥

बालोऽत्राकृतनामा, तस्मिन् मृते सति तत्सपिण्डानां मरण-
निमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः ।

* व्रीहयस्तथा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

तथा च शुद्धः । “प्राङ्नाम-करणात्सद्यः शुद्धिः”—इति ।
कात्यायनोऽपि,—

“अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ॥

सद्यएव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया”—इति ।

मातापितृसहोदर-व्यतिरिक्त-विषयमेतत् । तथा च व्याघ्रः,—

“बाले मृते सपिण्डानां सद्यः शौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दस्यत्योः सोदराणां तथैवच”—इति ॥

जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यः शौचम् । जन्मदिवसे
शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धिः, दिवसान्तरमरणे तु शेषा-
होभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः,—

“अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निक्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात्पित्रोः शातातपोऽब्रवीत्”—इति ।

सूत्यन्तरमपि । “अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां मरणाशौचं
तत् सूतकाहोभिः”—इति । गच्छतीति शेषः । जनन-निमित्तत्वा-
शौचं सर्वेषामस्येव । तथा च हारीतः । “जातमृते मृतजाते वा
सपिण्डानां दशाहः”—इति । वृहस्पतिरपि,—

“दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीति तस्य वान्धवैः ।

शवाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं समाचरेत्”—इति ॥

एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च जैमिनिः,—

“यावन्न क्षिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

क्षिप्ते नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते”—इति ।

नाभिच्छेदात् प्राग्वृहन्मनुराह,—

“जीवन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

मृतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्”—इति ।

यत्तु दृष्टप्रचेतो वचनम्,—

“सुहृन् जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यः शौचास्तु गोत्रिणः”—इति ॥

तदग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं सद्यः शौच-प्रतिपादनपरम् । तथाच शङ्खः ।

“अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्नात्वोपस्यर्गनात्तत्कालं शौचम्”—इति ।

संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यः शौचम् । तथाच वामनपुराणम्,—

“बाले प्रव्रजिते चैव देशान्तर-मृते तथा ॥

सद्यः शौचं समाख्यातं विद्युत्पात-मृते तथा”—इति ।

सत्यन्तरमपि,—

“सर्व-सङ्ग-निवृत्तस्य ध्यानयोग-रतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदक-क्रिया”—इति ॥

पूर्वमसपिण्डस्य देशान्तर-गतस्य मरणश्रवणे तत्-सपिण्डानां सद्यः शौचमभिधायाधुना देशान्तर-गतस्य सपिण्डस्य संवत्सरादूर्ध्वं मरण-श्रवणेऽपि तत्-सपिण्डानां सद्यः शौचं विदधाति,—

देशान्तर-मृतः कश्चित् सगोत्रः अयते यदि ॥ १० ॥

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत्* ॥ इति ।

सगोत्रः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्सरादूर्ध्वं मरण-श्रवणे तत्-सपिण्डानां न त्रिरात्रमहोरात्रं वाऽशौचं, किन्तु सद्यः शौचम् ।

* सद्यः स्नानेन श्रुयति,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशाहादूर्ध्वमर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिरात्रं, षण्मासादर्वाक् पक्षिणीः
अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः । तथाच देवलः,—

“आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।
परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातोविशुध्यति”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिनिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।

अहः संवत्सरादर्वाग् देशान्तर-मृतेष्वपि”—इति ॥

अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते । “षण्मासात् पक्षिणी”—इति
वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्तोदकं शुचिः”—इति ।

प्रेषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्काल-
शेषेणैव शुद्धिः, पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नातोदकं
दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथाच मनुः,—

“संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापोविशुध्यति”—इति ।

यत्तु गौतमेनोक्तम्,—“श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी”—इति ।
तत् त्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासादेदित्यम् । “षण्मासात् पक्षिणी”—
इति देवलस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—“देशान्तरस्थे मृते
ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा एकरात्रम्”—इति । यच्च गद्यविष्णुवचनम्,—
“व्यतीते त्वाशौचे संवत्सरस्यान्तस्त्वेकरात्रेण अतः परं स्नानेन”—
इति । तदूर्ध्वं षण्मासादर्वाक् संवत्सरादेदित्यम् । “परमेकाहमाव-
र्षात्”—इति स्मरणात् । यदपि शङ्खवचनम्,—

“अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्”—इति ।

तत् त्रिपञ्चाद्व्याग् द्रष्टव्यम् । “अर्वाक् त्रिपञ्चात्त्रिनिशम्”—
इति विष्णुस्मरणान् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं ज्ञातिमात्र-
विषयं, पित्रादि-विषये तु विशेषः । तथाच पैठीनसिः,—

“पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं स्नतकी भवेत्”—इति ॥

दक्षोऽपि,—

“महागुरु-निपाते तु आर्द्रवस्त्रोपवासिना ।

अतीतेऽब्देऽपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि”—इति ॥

संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं, न पुनः स्नानमात्रा-
च्छुद्धिरित्यर्थः । पितृ-पत्न्यां मातृ-व्यतिरिक्तायां विशेषोदक्षेण दर्शितः,—

“पितृ-पत्न्यामतीतायां मातृवज्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीतेऽपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्”—इति ॥

इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरम-विषयम् । तथाच व्याघ्रपादः,—

“तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्”—इति ॥

अयमर्थः । षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं: “आदन्तजन्मनः
सद्यः”—इत्यादिवचन-विहितं, तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां तुल्यमवि-
शिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके त्रिरात्राद्याशौचं यत्, तत् सर्वेषां
समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-एञ्चदश-त्रिंशद्दिनानीत्येवं
विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अतिकालजमतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्ने-
वोपनीतोपरमएव, नानुपनीतोपरमे,—इति । जनने त्वतिक्रान्ता-
शौचं नास्ति । तदाह देवलः,—

“नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि”—इति ।

मनुरपि,—

“निर्दृशं ज्ञाति-मरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासाजलमाप्नुत्य शुद्धोभवति मानवः”—इति ॥

अत्र पुत्र-ग्रहणात् निर्दृशेऽपि पितुः स्नानेन शुद्धिः, सपिण्डा-
नान्वतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दृशाच्चे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः ।
तथाच शङ्कः,—

“देशान्तरगतं श्रुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत्”—इति ।

द्विविधो हि देशान्तर-मृतः ; कृतसंस्कारोऽकृतसंस्कारश्च । तत्र
कृतसंस्कारस्य मरण-अवणे संवत्सरादव्वागूढं वाशौचं वचन-द्वयेन
व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरण-अवणे त्वाशौचग्रहण-पिण्डदा-
नादेः कालविशेषो विविच्यते । अकृतसंस्कारोऽपि द्विविधः, मरण-
दिवस-ज्ञानाज्ञानभेदात् । यस्य हि मरण-दिवसो विज्ञातः, तस्य
प्रत्याब्दिकादि-आहुं तद्विवस-एव कर्त्तव्यं, आशौचग्रहण-पिण्डोदक-
दानन्वनिषिद्ध-नचत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम्, शिष्टाचारस्य
तथा प्रवृत्तत्वात् । यस्य तु दिवसोऽन विज्ञातः, तं प्रत्येतदुच्यते,

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात्* ॥११॥

देह-नाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ।

कृष्णाष्टमी त्वमावस्या कृष्णा चैकादशी च या ॥१२॥

* कालचोदितात्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

उदकं पिण्डदानञ्च तत्र आहञ्च कारयेत्* ।

तीर्थ-यात्राऽऽदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तर-गतस्य विप्रस्य चिरकाल-वज्रदेशपर्यटनादि-सम्पादितादायाम-वाङ्मत्याद्यत्र कापि देहनाशोभवति, अतएव तन्मरण-तिथिर्न ज्ञायते मरण-वार्त्ता च यदा कदाचित् श्रुता भवति, तत्र तदीयाशौच-स्त्रीकारस्तिलोदकपिण्डदानो-पक्रमादिकञ्चेत्येतदुभयं कृष्णाष्टम्यादिषु तिष्ठषु तिथिष्विच्छ्रया कस्यां-चित्तिथौ कर्त्तव्यम् । तस्यामेव तिथावाञ्छिकआहञ्च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौच-स्त्रीकारः साक्षान्नोपात्तः, तथापि पूर्वोक्त-वचनयोराशौच-विषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाशौच-स्त्रीकारमन्तरेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाच्चाशौच-स्त्रीकारोऽप्यत्र विवक्षितः,— इति गम्यते । उदकादि-वज्रकर्त्तव्योपन्यासेन आहृत्प्रकरणस्य कृतस्त्वस्याप्यत्र सङ्गहोविवक्षितः । संगृहीतञ्च तत्प्रकरणमुपरिष्ठादस्माभिः प्रपञ्चयिष्यते ।

पूर्वमकृतनाम्नोवाल्स्य मरणे सपिण्डानां सद्यः शुद्धिरभिहिता, इदानीं कृतनाम्नोऽप्यजात-दन्तस्य वालस्य मरणे सह संस्कारेणाशौचं निषेधति,

अजातदन्ताये वालाये च गर्भाद्विनिःसृताः† ॥१३॥

न तेषामग्नि-संस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ।

अजातदन्ताअनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानोये वालासृताः, ये च गर्भा-

* एतद्वचनद्वयं मूलवचनमेवेति व्याख्यायाः पूर्वोपरपर्यालोचनया प्रतीयते । मुद्रितपुस्तके तु मूलवचनतया न मुद्रितमेतत् ।

† गर्भाद्विनिःसृताः,—इति सो० ना० पुस्तके पाठः ।

दिनिश्रुताः* पतिताः, तेषां तत्सपिण्डैर्नाग्नि-संस्कारादिकं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । तथाच ब्रह्मपुराणम्,—

“स्त्रीणान्तु पतितोगर्भः सद्योयातोमृतोऽथवा ।

अजातदन्तोमासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ।

वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा न्युपव्यस्तु स काष्ठवत् ।

खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यः शौचं विधीयते”—इति ॥

स्त्रीणां योगर्भः पतितः, यश्च जननवर्णएव मृतः, यश्च षण्मा-
सात् प्राङ्मृतः, यश्च षण्मासादूर्द्ध्वमप्यजातदन्तः सन् मृतः, स काष्ठ-
वद्भूमिं खनित्वा निचेष्टव्यः । मात्रादिव्यतिरिक्तैः सपिण्डैर्नाग्नौचादिकं
कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि । “अजातदन्ते वाले प्रेते सद्यएव नाग्नि
संस्कारो नोदकक्रिया”—इति ।

पूर्वत्र गर्भ-पाते सपिण्डानां वन्धूनां सद्यः शुद्धिमभिधायाधुना
मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह,

यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वाऽपि योषितः ॥ १४ ॥

यावन्मासं स्थितोगर्भो दिनन्तावत्तु सूतकम् ।

यदि गर्भस्य स्राव-पातौ स्यातां, तदा यावत्सु मासेषु गर्भः
स्थितस्तन्मास-सङ्ख्या-सम-दिनं योषितोमातुः सूतकं सूत्याशौच-
मित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“गर्भस्रावे मास-तुल्याः निशाः शुद्धेस्तु कारणम्”—इति ।

मास-तुल्या-निशाः,—इति चतुर्थमासप्रभृत्यासप्तमाद्देदितव्यम् ।

अर्वाक् तु यथावर्षं त्रिरात्रादयः । तथा च मरीचिः,—

* विनिःश्रुताः,—इति सो० ना० पुस्तके पाठः ।

“गर्भ-सुत्यां यथामासमचिरे तत्तमे अहम् ।

राजन्ये तु चत्तरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता”—इति ।

अचिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे अहम् । गौतमोऽपि ।

“गर्भमास-समा रात्रिः स्त्रंसने गर्भस्य अहं वा”—इति । अत्र

गर्भमासमरात्रि-अहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः । मासत्रयं यावत् अहं,

ततः परं मास-समारात्रयइति । आदिपुराणे,—

“षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भ-स्त्रावोभवेद्यदि ।

तदा माससमैस्त्रासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते”—इति ॥

एतच्च स्त्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पात-निमित्तान्तु पित्रादी-
नामप्यस्ति । तथा च मरीचिः,—

“स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौच-वर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “उनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रं”

इति । स्त्रावे पितुर्विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः । “गर्भस्त्रावे मासतुल्या-

रात्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्य” इति ।

ननु, स्त्राव-पातयोरप्राप्त-प्रसवकालत्वाविशेषादनयोः कोविशेष-
इत्यत आह,

आ चतुर्थ्याद्भवेत् स्त्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ॥१५॥

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ।—इति ॥

चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्त्रावः । पञ्चमषष्ठयोर्गर्भनाशः पातः ।

तत्र माससङ्ख्या विहितमाशौचं मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममास-
प्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः । तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं
भवेदित्यर्थः । यत्तु चतुर्विंशतिमते उक्तम्,

“अधस्तान्नवमासासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम् ?

मृते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्मास-सङ्ख्या”-इति ॥

अस्यायमर्थः । नवमासासादूर्वाक् सप्तममासादारभ्य प्रसवे सति
तन्निमित्तमाशौचं स्रुतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपिण्डानां माससङ्ख्याकैरहो-
भिर्विधीयतइति । स्रुतिका-विषयत्वे, दशाहविधि-विरोधः प्रसज्येत ।
नन्वेवं तर्हि, जातौ विप्रोदशाहेन,—इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्त-
दशाहाशौच-विधायक-वचनं विरुध्येत । तन्न, तस्य नवम-दशम-मास-
प्रसव-विषयत्वेनोपपत्तेः । अथ वा, एकविषयत्वेऽपि विकल्पेन व्यव-
स्थाऽस्तु ।

वालस्याग्नि-संस्कारे सत्याशौचं दर्शयति,

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ॥ १६ ॥

अग्नि-संस्करणे तेषां त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । इति ॥

जातादन्तायस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जातोऽनुजातः, अनु-
त्पन्नदन्तइति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म यस्यासौ कृतचूडः । तत्र
जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजातस्य च सत्याग्नि-संस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे
च संस्थिते तेषां सपिण्डस्त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यर्थः* । तत्राकृतचूडस्य
जातदन्तस्य दाहपक्षे त्रिरात्राशौचमङ्गिरसोक्तम्,

* तेषां सपिण्डानां त्रिरात्रमशुचिर्भवेदित्यर्थः,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“यद्यप्यक्तचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं अहमाचरेत्”—इति ॥

पुराणेषु,—

“अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतोयथापि दह्यते ।

अशौचं वान्धवानान्तु त्रिरात्रन्तश्च विद्यते”—इति ॥

यन्तु विष्णुवचनं, “दन्तजाते त्वक्तचूडे त्वहोरात्रेण”—इति
तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य क्तचूडस्य दहने त्रिरात्रा-
शौचं षट्त्रिंशन्मतेऽभिहितम्,—

“जद्यप्यजातदन्तः स्यात् क्तचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं अहञ्चाशौचमाचरेत्”—इति ॥

यन्तु यमेनोक्तम्,*

“अजात-दन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानान्तु सर्वेषां अहोरात्रमशौचकम्”—इति ॥

तदक्तचूडविषयम् । नन्वजातस्य क्तचूडत्वं कथं, तस्य तृतीये
विहितत्वादिति चेत्, न,

“चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्”—इति

मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात् । अग्निसंस्कारे,—इत्येतद्विकल्पेना-
भिधानं जातदन्तानुजातयोरेव न त्रिवर्षक्तचूडे, तत्राग्निसंस्कारस्य
नियतत्वात् । इतरत्राग्निसंस्कार-विकल्पोमनुना दर्शितः,—

“नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या वान्धवैरुदकक्रिया ।

* मनुनोक्तम्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नानि वाऽपि कृते सति”—इति ॥
उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ।

वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति,

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडानैशिकी स्मृता* ॥ १७ ॥
चिराचमा व्रतादेशाद् दशराचमतः परम् । इति ॥

दन्तजननात् प्रागतीतस्य वालस्य संबन्धिनां सपिण्डानां सद्यः
शौचम् । दन्तजननादूर्ध्वं प्राक् चूडाकरणादतीतस्य संबन्धिनां नैशि-
की, निशायां भवा, अहोराचमशुद्धिः । व्रतादेशउपनयनम् । ततो-
ऽर्वाक् चूडायास्योर्ध्वमतीतस्य संबन्धिनां चिराचमशुद्धिः । ततः
परं दशराचमित्यर्थः । तथा च संग्रहकारः,

“नाम्नोदन्तोद्भवाच्चौडादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यःशौचमहस्यहो नियताग्न्युदकः परः”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“अजातदन्ते तनये सद्यः शौचं विधीयते ।

अहोराचान्तथा शुद्धिर्वाले तृकतचूडके ॥

तथैवालुपनीते तु अहाच्छुध्यन्ति वान्धवाः”—इति ।

यत्तु काश्यपवचनं, “वालाणामजातदन्तानां चिरात्रेण शुद्धिः”—
इति । तन्मातापितृविषयम् । अतएव मनुः,—

“निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपसृश्य विशुध्यति ।

वैजिकादपि संबन्धादनिरुंध्यादघं अहम्”—इति ॥

वैजिकसम्बन्धोजन्यजनकभावः । यत्तु सत्यन्तरम्,

“प्राङ्नामकरणात्सद्यएकाहोदन्तजन्मनः”—इति ।

तद्दहने* वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः । “अजातदन्ते
वाले प्रेते सद्यएव नास्त्यग्निः संस्कारो नोदकक्रिया”—इति विष्णुस्मरणात् ।
यत्तु वशिष्ठवचनं, “उनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां चिरा-
चम्”—इति । तज्जातदन्तस्याग्निः संस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं व्यवस्था ।
नामकरणात् प्राक् सद्यः शौचं नियतं, तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्नि-
संस्कारक्रियायामेकाहः अन्यथा सद्यः शुद्धिः, तस्याप्यजातदन्तस्य
चूडाकरणे चिराच्च, दन्तजननादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने,
अग्निः संस्कारे तु अहः, ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् अहः, उपनयना-
दूर्ध्वं ब्राह्मणादीनां दशाहादिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे
द्रष्टव्या । सत्यपत्ये तु विशेषो वृद्धमनुना दर्शितः,—

“अप्रौढायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु दत्तासु च अहं तथा”—इति ॥

अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः ।

“अचूडायान्तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयते”—

इत्यापस्तम्ब-स्मरणात् । अदत्तकन्यासु वाचाऽदत्तासु अहोरात्रं,
दत्तासु वाग्दत्तासु त्यहम् । तथाच मरीचिः । “चूडाकरणे सद्यः
शौचं प्राग्वद्गदानादेकाहः दत्तानां प्राक् परिणयनात् अहम्”—
इति । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

* तदखनने,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

“आ जन्मनस्तु चौड़ान्तं कन्या यदि विपद्यते ।
 सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥
 ततोवाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।
 ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥
 वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयञ्चोभयतस्त्रहम् ।
 पितुर्वरस्तु च ततोदत्तानां भर्तुरेव हि ।
 स्वजात्युक्तमशौचं स्थान्मृतके जातके तथा”—इति ॥

पुलस्त्योऽपि,—

“सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।
 प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्”—इति ॥

प्रदत्तायां प्रक्रान्तदानायां वाचा दत्तायामिति यावत् । वाग्दा-
 नानन्तरं मृतायां त्रिरात्रम् । मत्तुरप्याह,—

“स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु अष्टाच्छुध्यन्ति वान्धवाः ।
 यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः”—इति ॥

वान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः । यथोक्तेन
 कल्पेन त्रिरात्रेण । अतएव मरीचिः,—

“अवारिपूर्वं प्रप्ता तु या नैव प्रतिपादिता ।
 असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्”—इति ॥

उभयोर्वरपितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः शौचविधानं
 कृतचूडायां यदेकाहविधानं, तस्मातापितृव्यतिरिक्तविषयम् ।

“प्रप्ताऽप्रप्तासु योषितु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।
 मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि”—इति ॥

“अजातदन्तासु पित्रोरेकाहम्”—इति शङ्खकार्ष्णाजिनिभ्यां विशेषस्मरणात् । अदन्तासु त्रिरात्रविधानं जातदन्तविषयम् । अजातदन्तास्वेकाहविधानात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे वेदितव्यम् । तथा च विष्णुः । “संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपत्ने तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्यातां तदैकरात्रं त्रिरात्रं च”—इति । तत्र प्रसवे मरणे च बन्धुवर्गस्त्रैकरात्रं पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“दन्ता नारी पितुर्गृहे स्रयेताय ध्रियेत च ।

तद्वन्धुवर्गस्त्रैकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः”—इति ॥

पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रम् । तथाच वृद्धमनुः,—

“पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानान्तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः”—इति ॥

पित्रोर्मातापित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां द्वाद्विंशतिं त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृतयोः पक्षिण्याशौचं संस्कृतयोस्त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः,—

“संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः”—इति ॥

दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणीमागामि-वर्त्तमानाहर्दययुक्तां रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत्, उपनीते तु तस्मिन् मृते सति मातामहादीनां त्रिरात्रमाशौचं भवेदित्यर्थः । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रमाशौचम् । तथा च वृहस्पतिः,—

“व्यहं मातामहाचार्यश्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्”—इति ।

आचार्योऽत्रासपिण्डः सन्नुपनयनादिकर्त्ता । ओत्रियस्त्वेकशाखा-
ध्यायी, मैत्री प्रातिवेश्यत्वादिनोपसम्पन्नः । एतेषु मातामहादिषु
मृतेषु त्रिरात्रमिति । विष्णुरपि । “आचार्यं मातामहे च व्यतीते
त्रिरात्रेण”—इति । मनुरपि,—

“ओत्रिये त्वपसम्पन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्”—इति ।

एतत्त्रिरात्राशौचं परकर्तृकदहनादौ वेदितव्यम् ।

“गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन् ।

प्रेताहारैः समन्तत्र दशरात्रेण शुद्ध्यति”—इति

स्वकर्तृकदाहादौ मनुना विशेषस्मरणात् । मातृव्यस्तादिषु त्रिरात्र-
माशौचम् । तदाह प्रचेताः,—

“मातृव्यस्तमातुलयोः श्वश्रूश्चशुरयोर्गुरोः ।

मृते चर्त्विजि याज्ये च त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति”—इति ।

गुरुराचार्यः । ऋत्विक्कुलपरम्पराऽऽयातः । याज्योऽपि तथाविधः ।

यत्तु याज्ञवल्क्यवचनम्,—

“गुर्वन्तेवास्त्यनूचानमातुलश्रोत्रियेषु च”—इति ।

यत्तु विष्णुवचनम्,—“आचार्यपत्नीपुत्रोपाध्यायमातुलश्वशुरश्वश्रू-
श्वश्रुर्घसहाध्यायिशिष्येव्यतीतेष्वेकरात्रेण”—इति । तत्र गुरुत्वाध्यायः,
अन्तेवासी अन्योपनीतशिष्यः । स्वोपनीते तु, “शिष्यसतीर्थसब्रह्म-
चारिषु त्रिरात्रमहोरात्रमेकाहः”—इति बौधायनेन त्रिरात्रविधा-
नात् । मातुलः अनुपकारी विदेशस्थोवा । श्रोत्रियोऽनुपसम्पन्नः ।
श्वश्रूश्चशुरावप्यनुपकारिणौ विदेशस्थौ वा । एकस्मिन् गुरुकुलेऽल्प-
कालं सहाध्यायी । एतेष्वेकरात्रमिति व्यवस्था । यत्तु मनुनोक्तम्,—

“मातुले पत्निणीं रात्रिं शिष्यर्त्विग्वान्धवेषु च”—इति ।

तस्यायमर्थः । स्वत्पोपकारके मातुले । शिष्योऽन्योपनीतसाङ्गवेदा-
ध्यायी । ऋत्विक् आधानप्रभृतियात्रज्जीवमार्त्विज्यकारी । बान्धवाः
मातृपितृबान्धवाः । एतेषु पत्निष्ठाशौचमिति । अनौरसपुत्रादिषु
त्रिरात्रमाशौचम् । तदाह विष्णुः,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च ।

परपूर्व्यासु भार्यासु प्रसूतासु मृतासु च”—इति ॥

त्रिरात्रमित्यनुवर्त्तते । हारीतोऽपि,—

“परपूर्व्यासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।

मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहन्तु सपिण्डतः”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।

परपूर्व्यासु च स्वासु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते”—इति ।

अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्व्याः पुनर्भुवः । अन्यगताः स्त्रैरिण्यः ।
एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैवेदं त्रिरात्र-
माशौचमित्यर्थः । यत्नेकाहविधानम्,—

“अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च”—इति ।

तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावपि पितृसपिण्डानामेकाहएव ।

तथाच मरीचिः,—

“एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः”—इति ।

यत्तु प्रजापतिनोक्तम्,—

“अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः सुस्तिराचेणैव तत्पिता”-इति ॥

स्नानादेव शुद्धिरिति यत्, तत्समानोदकविषयं असन्निधिविषयं वा । एकस्यां मातरि पितृदयोत्पादितयोर्भात्रोरन्यतरस्मिन्मृतेऽन्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः,—

“मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रकौ ।

एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः”—इति ॥

असपिण्डयोनिशंवन्धिमरणे पक्षिणाशौचम् । तदाह गौतमः,—

“पक्षिणीमसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि वा”—इति ।

अथमर्थः । असपिण्डः स्ववेग्नानि मृतः । योनिसंबन्धा मातृव्यस्त्रीय-
पितृव्यस्त्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सहकृत्स्नवेदाध्यायी । चकारा-
दुर्वङ्गणादयोऽपि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्संबन्धप्रतियोगी क्षप-
येदिति । तथा च बृहन्ननुः,—

“मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्व्वंगणास्तु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

श्वशुरयोर्भगिन्याञ्च मातुलान्याञ्च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्”—इति ॥

यत्तु विष्णुनोक्तम् । “असपिण्डे स्ववेग्नानि मृते एकरात्रम्”—इति ।
तदप्रधानमृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्,—

“मृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः”—इति ॥

तदसपिण्डश्रोत्रियविषयम् । यत्तु बृहन्ननुनैवोक्तम्,—

“भगिन्यां संस्थितायान्तु भ्रातर्यपि च संस्थिता ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

शालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुध्यति"—इति ।

तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्ध्यभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जामातृशालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्य-
अहनि मृतेऽहराशौचं, रात्रौ चेद्रात्रिमात्रमिति । अतएव मनुः,—

“प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः”—इति ।

ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्तते यदाशौचं, तत् सज्योतिः ।
अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं, रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । ग्राममध्ये
शवे स्थिते ग्रामस्य तावदाशौचम् । तदाह वृद्धमनुः,—

“ग्राममध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्”—इति ॥

ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह सएव,—

“ग्रामेश्वरे कुलपतौ ओत्रिये च तपस्विनि ।

शिव्ये पञ्चलमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्”—इति ॥

कुलपतिः समूहपतिः । ओत्रियोदेशान्तरस्थः ।

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रब्रह्मचारिणोरपवादमाह,—

ब्रह्मचारी गृहे येषां ह्रयते च हुताशनः ॥१८॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां स्मृतकं भवेत् । इति ॥

ब्रह्मचारी उपकुर्वाणकोनैष्ठिकश्च, येषाङ्गृहे हुताशनो ह्रयते अग्नि-
होत्रमनुष्ठीयते, तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले नास्याशौचं ; यदि ते स्मृत-
किभिः सह संसर्गं न कुर्युः । तदुक्तं कूर्मैः,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं मृतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च”—इति ॥

बृहस्पतिरपि,—

“स्वाध्यायः क्रियते यत्र होमश्चोभयकालिकः ।

सायंप्रातर्वैश्वदेवं न तेषां मृतकं भवेत्”—इति ॥

संसर्गस्यास्पृश्यत्वकर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्वयव्यतिरेका-
भ्यामुपपादयति,—

सम्पर्काद्दृश्यते विप्रो जनने मरणे तथा ॥१६॥

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव मृतकम् । इति ॥

स्पष्टार्थमेतत् ॥ किञ्च,

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी दासाश्च नापिताः ॥२०॥

राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्तिताः ॥

सव्रतः सचपूतश्च आहिताग्निश्च योद्विजः ॥२१॥

रात्रश्च मृतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

उद्यतो निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमन्त्रितः ॥२२॥

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथा कालेन शुध्यति । इति ॥

शिल्पिनश्चिकाराद्याः । कारुकाः सूपकारप्रभृतयः । वैद्याश्चि-
कित्सकाः । श्रोत्रियाः सद्यः प्रचालिकाः । व्रतेन चाद्राघणादिनियमेन

सह वर्त्तते इति सप्रतः । सचपूतो गवामयनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि सद्यःशौचाः । राज्ञः, राजसंबन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्या-
नन्यसाध्यमन्त्राभिचारादिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति, तथोरपि
तत्तत्कर्मणि सृतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सङ्गामोलक्ष्यते ।
तच्चान्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः, आर्त्तः आपदं प्राप्तः, आङ्गादौ
निमन्त्रितोविप्रश्च, तदैव सद्यएव शुद्ध्यतीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथा कालेन
द्वादशरात्रादिना, तथेत्यर्थः । तथा चादिपुराणे,—

“शिल्पिनश्चिकाराद्याः कर्म यस्माधयन्त्यलम् ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धः स्वकर्मणि ॥

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेस्त्रिह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

चिकित्सकोयत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्योदासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यपि च लीलया ।

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मान्ते शुचयः सदा ॥

राजा करोति यत्कर्म स्वप्नेऽप्यन्यस्य तत् कथम् ।

एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शे मृतमृतके ॥

यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।

तज्जास्ति यस्मादन्यस्य तस्मान्ते शुचयः स्मृताः”—इति ॥

विष्णुरपि । “अशौचं न राज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनां व्रते न
सत्रिणां सत्रे न कारुणां कारुकर्मणि न राजाज्ञाकारिणां तदि-
च्छायाम्”—इति । प्रचेताअपि,—

“कारवः शिल्पिनो वैद्याः दासी दासास्तथैव च ।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

बृह्मपराशरोऽपि,—

“राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

दीक्षितानाञ्च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥

तपोदानप्रवृत्तेषु नाशौचं मृतसूतके”—इति ।

स्यत्यन्तरमपि,—

“नित्यमन्नप्रदस्यापि कच्छचान्द्रायणादिषु ।

प्रवृत्ते कच्छहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ।

निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे आह्निककर्मणि ॥

निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।

देहे पिबेषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते कचित् ॥

प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दाहब्रह्मविदां तथा”—इति ।

मनुरपि,—

“न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्रिणाम् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासोना ब्रह्मभृता हि ते सदा ॥

राज्ञोमाहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।

प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“ऋत्विजां दीक्षितानाञ्च यज्ञीयं कर्म कुर्वताम् ।

सत्रि-व्रति-ब्रह्मचारि-दाह-ब्रह्मविदां तथा ॥

दाने विवाहे यज्ञे च संयामे देशविज्ञवे ।

आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥

हारीतोऽपि,—

“संयमस्यस्य राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।

सत्री च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शूचिः”—इति ॥

पैठीनसिरपि,—

“विवाहयज्ञदुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्”—इति ॥

ब्रह्मपुराणोऽपि,—

“अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

आद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्”—इति ॥

अङ्गिरा अपि,—

“जनने मरणे चैव विद्याशौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च”—इति ॥

अत्र विवाहादौ सद्यःशौचमुपक्रान्तविवाहादिविषयम् । अत्र नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्वशौचमस्येव । तथाच ब्राह्मे पुराणे,—

“राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले ।

प्रयास्यतश्च संयामे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्वाऽपि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

गोमङ्गलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥

आशौचं न भवेत्लोकैः सर्वत्रान्यत्र विद्यते”—इति ।

किञ्च,

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि ॥२३॥

दशाहाच्छुध्यते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः । इति ॥

प्रसवे जनने गृहमेधी गृहस्थः पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात्, तदा स्नानेन शुद्धोभवति, माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमप्याशौचं न स्यादित्यत आह,—

सर्वेषां शवमाशौचं मातापित्रोस्तु सुतकम् ॥२४॥

सुतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः । इति ॥

यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं, तद्वत्पितुरपि । मातापित्रोस्तु सुतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचं, तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः,—

“जनौ सपिण्डाः शुचयो मातापित्रोस्तु सुतकम् ।

सुतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः”—इति ॥

अयमर्थः । जनने मातापितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः, मातापित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वं, तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्योभवति, दशाहन्वस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः,—

“नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्याचाशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते”—इति ॥

सम्बर्त्ताऽपि,—

“जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते ।

माता शुद्धेदशाहेन स्नानान्तु स्पर्शनं पितुः”—इति ॥

वृहस्पतिरपि,—

“शावाशौचं तु सर्वेषां स्नतकं मातुरेव च ।

स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता ज्ञातयो न सचेलिनः”—इति ॥

गौतमोऽपि,—

“मातापित्रोस्तु स्नतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः”—इति ।

आदिपुराणेऽपि,—

“स्नतकी* तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।

कृत्वा सचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्”—इति ॥

स्नतिकया सह संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहमस्तीत्याह,
यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ॥२५॥

स्नतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् । इति ॥

स्नतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा विद्याकर्मयुक्तस्य
विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं स्नतकं भवेत्, किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च
सुमन्तुः । “मातुरेव स्नतकं तां स्पृशतश्च नेतरेषाम्”—इति । स्नतिकां
स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं स्नतकं भवति, नान्येषामित्यर्थः ।

ननु जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं न
स्थादत आह,—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ॥२६॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः । इति ॥

स्नानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तकएव दोषोऽसृश्रत्वापादको जायते, न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति, तस्माद्विद्वान् सम्पर्कं सह शयनासनभोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च बृहस्पतिः,—

“यस्तैः सदासपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परोवापि स दशाहेन शुध्यति”—इति ॥

विष्णुरपि । “ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सक्तदेवान्नमश्रीयात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषामाशौचव्यपगमः”—इति । अत्रिरपि,—

“सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।

तद्वर्जनात्पितुरपि सद्यःशौचं विधीयते”—इति ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता, इदानीं कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिरस्तीत्याह,

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ॥२७॥

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति । इति ॥

अत्र विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौडोपनयनादिसंस्कारकर्म्मोपलक्षणाथम् । उत्सवोदेवतोत्सवः, तेन च देवप्रतिष्ठादिकमुपलक्ष्यते । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा मध्ये यदि मृतसूतके मरणजनने स्यातां, तदा पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यतीत्यर्थः । तथाच क्रतुः,—

“पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति”—इति ।

पक्षे तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः,—

“विवाहोत्सवयज्ञादिव्यन्तरा मृतसूतके ।

शृतमन्नं* परैर्देयं दाहन् भोक्तृंश्च न स्पृशेत्”—इति ॥

छतान्नमसूतकिमिर्देयं, सूतकी तु दाहन् भोक्तृंश्च न स्पृशे-
दित्यर्थः । यत्तु सूत्यन्तरम्,—

“द्रव्याणि स्वामिसंबन्धादघानि तशुचीनि च ।

स्वामिशुधैव शुध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि”—इति ॥

तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्कल्पितान्यपि द्रव्याणि स-
र्वदा शुद्धानि । तथा च मरीचिः,—

“लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठदण्डेष्वसु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्के स्वयं गृहः ।

पण्डेषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके”—इति ॥

अनेकाशौचनिमित्तसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ तां
निवारयति,

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनी ॥२८॥

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्दशम् । इति ॥

यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्पस्य वाऽऽशौचस्य
निमित्ते जननमरणे स्यातां, तदा पूर्वप्रवृत्तं तदाशौचं यावदनिर्दशम्-
निर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्तावदेवाशुचिर्भवति न पुनर्मथोत्पन्नमरणादि-
निमित्तकदशाहाद्याशौचवानित्यर्थः । तथा च मनुः,—

* शेषमन्नं,—इति पाठान्तरम् ।

“अन्तर्दशाहे स्याताञ्चेत् पुनर्मरणजन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावन्तस्यादनिर्दृशम्”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“अन्तरा जन्ममरणे शेषाहोभिर्विशुध्यति”—इति ।

विष्णुरपि । “जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननं स्यात्तत्र पूर्व्याशौच-
व्यपगमे शुद्धिः मरणाशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवम्”—इति । अपि-
शब्दाज्जननेऽपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धिरित्यर्थः । यदा जनननि-
मित्तदशाहाशौचमध्ये मरणमापतति, तदा मरणादारभ्य दशाहं
कार्यम् । तथा चाङ्गिराः,—

“सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वथ सूतकम् ।

तत्राधिष्ठित्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्”—इति ॥

षट्चिंशन्मतेऽपि,—

“शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकन्तु यदा भवेत् ।

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधनी”—इति ॥

चतुर्विंशतिमतेऽपि,—

“मृतजातकयोर्द्यागे या शुद्धिः सा तु कथ्यते ।

मृतेन शुध्यते जातं न मृतं जातकेन तु”—इति ।

अस्याशौचमध्ये दीर्घकालाशौचप्राप्तौ न पूर्व्वेण शुद्धिः । तदुक्त-
मुग्रनसा,—

“स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।

न पूर्व्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति”—इति ॥

यमेनापि,—

“अघट्टिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

यथा चिराचे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यदि ॥

आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुध्यति”—इति ।

प्रथमप्रवृत्ताशौचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्त्तनेन विवृद्धाघवदा-
शौचं यदि मध्ये समुत्पद्यते, तदा पश्चिमेन स्वकालेनैव समापये-
दित्यर्थः । शङ्खोऽपि,—

“समानाशौचसम्पाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचोयथा”—इति ॥

असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः । हारीतोऽपि,—

“श्रवान्तः श्रावश्रायाते पूर्वाशौचेन शुध्यति ।

गुरुणा लघु शुध्येत् लघुना नैव तद्गुरु ॥

अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा” ।

गुरुलघवे तु समानजातीययोः कालापेक्षया, विजातीययोः
स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव,—

‘मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयोमरणं भवेत्”—इति ।

कचित्कालापेक्षया लघ्वाशौचमध्यवर्त्तिनो गुर्वाशौचस्य पूर्वाशौच-
कालेनापगमोऽस्ति । तदाह देवलः,—

“परतः परतोऽशुद्धिरघट्टौ विधीयते ।

स्याचेत्यञ्चतमादङ्गः पूर्वैणैवात्र शिष्यते”—इति ॥

वर्त्तमानाशौचमध्यवर्त्तिनि जननादौ यदाऽघट्टिर्दीर्घकालमा-
शौचं, तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धिर्बिधीयते । तद्यदि
पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्यनुवर्त्तते, तदा पूर्वैणैव पूर्वा-

शौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति । अन्तरा पतितस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्व्वप्रवृत्तमाशौचमुत्तराशौचकालादूर्द्धाधिककालं स्यात्, तदा पूर्व्वप्रवृत्ताशौचकालेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्यथा । गर्भपातनिमित्तवडहाशौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत्, तदा षडहाशौचशेषेणैव दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्द्धाधिककालाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो गौतमेनोक्तः । “रात्रिशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः”—इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषोयस्याशौचस्य, तस्मिन्विद्यमाने यदाऽशौचान्तरमापतेत्, तदा पूर्व्वाशौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्यारात्रेश्वरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभीरात्रिभिः शुद्धिर्न तु पूर्व्वाशौचकालशेषेणेति । तथा शङ्खलिखिताभ्यामपि । “अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिष्टैरेव दिवसैः शुद्धेदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते तिसृभिः”—इति ।

शातातपेनापि ।

“रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्रिहाच्छुचिः”—इति ।

बौधायनेनापि । “अथ यदि दशराचसन्निपाते यदाद्यं दशरात्रसमाशौचमानवमादिवसात्”—इति । अस्यार्थः । यावन्नवमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्व्वाशौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपान्यदिवस उपलक्ष्यते । ततश्च चत्रियादीनामप्यन्यदिवसाशौचसन्निपाते द्दिरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् ।

देवलेनापि,—

“पुनः पाते दशाहात्माक् पूर्व्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽङ्गि पतेद्यस्य द्वाहतः स विशुध्यति ॥

प्रभाते तु चिरात्रेण दशरात्रेऽप्ययं विधिः”—इति ।

दशाहात्मागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्यदिवसोपलक्षकः । दशरात्रेऽप्यित्येतदपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः सन्निपाते पूर्व्व-
शेषेण शुद्धिरित्यस्य कचिदपवादः शङ्केन दर्शितः,—

“मातर्यगे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्थान्मातुः कुर्यान्तु पत्निणीम्”—इति ॥

मातरि पूर्व्वं मृतायां यदि तन्निमित्ताशौचमध्ये पिता म्रियेत,
तदा न पूर्व्वशाशौचशेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचकालेनैव शुद्धिः ।
तथा, पूर्व्वं पितरि मृते तन्निमित्ताशौचमध्ये मातरि प्रमीतायामपि
न पित्राशौचकाल-शेषेण शुद्धिः, किं तु पित्राशौचं समाप्य पत्निणीं
कुर्यादित्यर्थः ।

उक्तस्य दशाहाद्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह,—

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां वन्दीगोग्रहणे तथा ॥२६॥

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमशौचकम् । इति ॥

ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं हतानां, वन्दीगग्रहणे गोश्वे च सति तद्वि-
मोचनार्थं हतानां, आहवेष्वाभिमुख्येन हतानां, ये सपिण्डास्तेषा-
मेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यन्तु सद्यःशौचमित्यनु-
वृत्तौ मनुनोक्तम्,—

“डिम्भाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च ।

गोब्राह्मणस्य चैवार्थं यस्य चेच्छति भूमिपः?”—इति ॥

तदसन्निधिविषयम् ।

रणहतसपिण्डानामेकाहाशौचविधिष्वेतया नवभिः स्त्रोकैराहवे
हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्यमण्डलभेदित्वं
दर्शयन्नर्थाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति,—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ॥३०॥

परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखोहतः । इति ॥

योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजकोऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं
गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्यचन्द्राणां मण्डलानि क्रमेण भित्त्वा तत्र
तेभ्य उत्तरतोत्तराधिकेभ्यः किद्रेभ्यो निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान्
सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । किद्रनिर्गमणं वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम् ।
“स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन
स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा उदुम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति
तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते”—
इति ।

तत्र चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजकेन
तद्द समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तं तस्मादल्पकालप्रयासत्वादित्याशङ्क्य,
कालाल्पत्वेऽपि धैर्यातिशयेन प्रयाससाम्यं सूचयितुमभिमुखइत्युक्तम् ।
तमेव सूचितमर्थं विशदीकरोति,—

यच्च यच्च हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ॥३१॥

अस्रयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते । इति ॥

लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा मद्यती प्राणभीतिर्जायते । युद्ध-
काले तु प्रतिस्वैन्यगताः सर्वेऽपि शत्रवः शस्त्रधारिणोभारणोद्यता एनं
परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानायाभीतेरियत्तैव नास्ति, तादृशीं
भीतिं सोढ्वा प्रतिभटाभिमुखं गच्छतः शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्य-
धिकम् । नहि योगिनो यमनियमादिषु कचित्प्राणभीतिः सम्भाविता ।
ततो यथा जागरणे वज्रेषु वज्रेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य सुहृत्त-
मात्रवर्त्तिनि स्वप्ने साकल्यं दृश्यते, तथा चिरकालभाविद्योगसाम्यं रणे
धैर्यवतः किं न स्यात् । धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं,
यदि क्लीबं न भाषते,—इत्युक्तम् । क्लीबं नपुंसकत्वं विकलता, तत्सूचकं
भीत्याविष्कारकवाक्यं यदि न भाषेत, तदानीं योगिसाम्यादस्रयान्
ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ।

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति,

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ॥३२॥

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयांस्यति । इति ॥

यद्यपि मण्डलस्याचेतनरश्मिसमूहरूपत्वान्तर्गतेऽपि नास्ति का-
चिदादित्यस्य वेदना, तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे वर्त्तमानस्येदानीं-
सुचपदप्राप्तिश्चित्तक्लेशहेतुर्भवति । अतएव, भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्य-
तीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यासश्चाह,—

“क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय, देवलोकः समावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरपरि वर्त्तनम्”—इति ।

मुमुक्षुपरिव्राजकदर्शनमात्रेण* निष्पन्नस्य भास्करचलनस्योप-
न्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ।

रणे चाभिमुखोद्धतइति दार्ष्टान्तिकेऽभिहितं, तच्च हतत्वं धैर्या-
तिशयस्योपलक्षणं, असत्यपि स्वबधे परत्राणप्रवृत्तस्य धीरस्य यथोक्त-
फलसद्भावादित्याह,—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ॥ ३३ ॥

परित्रातुं यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् । इति॥

क्रतुरत्राश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात् । अश्वमेधस्य च
तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्यब्राह्मणे, “क न्अश्वमेधयाजिनो
गच्छन्ति”—इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनयोर्विस्मृमवगम्यते ।

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तस्तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तं, प्रवृत्तस्य
गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावेऽपि फलातिशयोऽस्तीत्याह,—

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरमुद्गरयष्टिभिः ॥ ३४ ॥

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च । इति ॥

गात्रं शरीरं, छेदक्षतं हस्तपादाद्यवयवच्छेदेनोपद्रुतम् ।

परित्राणाय प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे यत्फलं ततोऽप्यतिशयं मरणे
दर्शयति,—

देवाङ्गनासहस्राणि श्रूरमायोधने हतम् ॥ ३५ ॥

त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता ममेति च । इति ॥

यद्यपि यज्ञसङ्गादिकं युद्धमरणं चोभयमध्येकविधस्य फलस्य समानं

* मुमुक्षोः परिव्राजकदर्शनमात्रेण,—इति मु० पुस्तके पाठः ।

साधनं, तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्यत्वेन वैकल्यासम्भवा-
दुत्तमसाधनत्वमित्याह,

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥ इति ।

विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथाच स्वर्गैषिणो देतिं
विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव येन
प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तोयान्ति । तत्र तेषु
पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषन्तेनैव प्रकारेण युद्धहतावीराश्च यान्ति ।
क्षणेनेत्युक्तं कालाल्पत्वमेतेष्वतिशयः ।

ननु कालस्याल्पत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात्पूर्वोक्तं युद्धघैर्यं
दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सुलभमित्यभिप्रेत्य तं
विचारं दर्शयति,—

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गणा ।

क्षणध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणेरणे ॥ ३७ ॥ इति

जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । ततो जयेन लक्ष्मीलाभः, मरणेन
सुराङ्गनालाभः । यदि कायजीवनलोभात्लक्ष्मीदेवांगनालाभौ न
पर्यालोच्येते, तथापि लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमविशिष्यते ।
कायसु सर्वथा न चिरं जीवति, तस्य कर्मप्रापितायुष्यवशवर्त्तित्वेन
क्षणप्रध्वंसिस्वभावत्वात् ।

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते,
तत्र पुण्यलोकप्राप्तौ कोविस्मयद्वत्याह,—

ललाटदेशे रुधिरं स्रवच्च

यस्याहवे तु प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

तत् सोमपानेन किलास्य तुल्यं

संग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥ इति ।

संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहारो वीर-
लक्षणत्वेनोपवर्णितइति विवक्षितत्वात् विधिवद्वृत्तिमित्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः स्त्रोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा
कृता । यस्माद्रणद्वतोऽत्यन्तपुण्यात्मा, तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकम-
रणद्वबाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा । तएते नवस्त्रोकाः प्रकर-
णादुत्कृष्टा राजधर्मेषु स्थापनीयाः, युद्धस्य चतुर्विधकर्मत्वात् । यथा
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्ट
कलधर्मपरिहारेण पुरुषार्थतयोपवर्णितस्तद्वत् ।

धर्मार्थमनाथब्राह्मणशववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विद-
धाति,—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति दिजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमानुषवर्षास्त्रभन्ति ते ॥ ३९ ॥

न तेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनात्तेषां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥ इति ।

अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये दिजातयोवहन्ति

सृशन्ति दहन्ति च, ते पदे पदे यज्ञफलानि क्रमेण प्राप्नुवन्ति, तथा
तेषामशुभादिकमपि नास्ति, तेषां स्नानादेव सद्यः शुद्धिर्विधीयते
इत्यर्थः । तथा च वृद्धपराशरः,—

“प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

वोढा चैवाग्निदाता च सद्यः स्नात्वा विशुध्यति”—इति ॥

यत्तु हारीतेनोक्तम् । “प्रेतस्यृशोग्रामं न प्रविशेद्युरानक्षत्रदर्शना-
द्रात्रौ चेदादित्यस्य”—इति । यच्च देवलेनोक्तम्,—

“अग्निं चेदह्नं कुर्यात् ऊर्ध्वमस्तमयाद्रवेः ।

स्नात्वा गृहं विशेद्विप्रो रात्रौ चेदुदयाद्रवेः”—इति ॥

तत् स्नेहादिना करणीयनिर्हरेण वेदितव्यम् ।

किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह,—

असगोचमबन्धुञ्च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुध्यति ॥४१॥ इति ॥

असगोचमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये वहन्ति दहन्ति,
तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं स्नानप्राणायामौ, अग्नि-
स्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमङ्गिरसा,—

“यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डं कथञ्चन ।

स्नात्वा सचेत्तं सृष्ट्वाऽग्निं तस्मिन्नेवाग्निं वै शुचिः”—इति ॥

स्नेहादिना प्रेतनिर्हरणं कूर्त्तव्योऽसपिण्डस्याशौचमस्ति । तथाच
मनुः,—

“असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रोनिर्हृत्य बन्धुवत् ।

विशुध्यति चिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥

यद्यन्नमन्ति तेषां यः स दशाहेन शुध्यति ।

अनदन्नन्नमन्त्रैव न च तस्मिन्गृहे वसेत्”—इति ॥

यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नमन्नाति तस्य
चिराचमाशौचं, यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमन्नाति तस्य दशरात्रं, यः
पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नञ्च परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः ।
एतत्सवर्णविषयम् । असवर्णशवनिर्हारे तज्जातीयमाशौचं कार्यम् ।
तदाह गौतमः । “अपरश्चेदर्णः पूर्ववर्णमुपसृशेत्यूर्ध्वावाऽपरं तच्छ-
वोक्तमाशौचं”—इति । उपसृशणं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रशवनिर्हारे
मासमाशौचम्, शूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः ।
यस्त्वर्यलोभादसवर्णशवनिर्हरणं करोति तस्य द्विगुणमाशौचं भवतीति ।
तथाच व्याघ्रः,—

“अवरश्चेद्वरं वर्षं वरोवाऽप्यवरं यदि ।

वहेच्छ्वं तदाशौचं वृत्त्यर्थं द्विगुणं भवेत्”—इति ॥

असवर्णप्रेतनिर्हारे तदुक्तमाशौचं, तत्र वेतनाश्रयणे द्विगुणमाशौचं
भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे,—

“द्योऽसवर्णं तु मूल्यान नीत्वा चैव वहेन्नरः ।

आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा”—इति ॥

तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभात्सवर्णशववहनादौ स्वजात्युक्तमा-
शौचं कार्यम् । तथाच कूर्मः,—

“यदि निर्हरति प्रेतं प्रलोभाक्रान्तमानसः ।

दशाहेन द्विजः शुष्यद्वादशाहेन भूमिपः ॥

अर्द्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रोमासेन शुध्यति”—इति ।

यस्य सपिण्डएव प्रेतं निर्हरति न तस्याग्नौचाधिक्यं, प्रेतनिर्हर-
णस्य विहितत्वात् । तदाह देवलः,—

“विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते”—इति ॥

आधिक्यमाग्नौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेतनिर्हरणे दशाहम् ।
तदाह सएव,—

“यः समानोदकं प्रेतं वहेद्वाऽथ दहेत वा ।

तस्याग्नौचं दशाहं तु धर्मज्ञासुनयो विदुः”—इति ॥

ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः । तदाह देवलः,—

“ब्रह्मचारी न कुर्वति शवदाहादिकाः* क्रियाः ।

यदि कुर्याच्चरेत्कच्छं पुनः संस्कारमेव च”—इति ॥

पित्रादिशववहने तु न दोषः । तथाच मनुदेवलौ,—

“आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

निर्द्धृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “ब्रह्मचारिणः शवकर्मणा व्रतनिवृत्तिरन्यत्र माता-
पित्रोर्गुरोर्वा”—इति । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“आचार्यपित्रुपाध्यायं निर्द्धृत्याऽपि व्रती व्रती ।

स तदन्नञ्च नाग्नीयान्न च तैः सह संवसेत्”—इति ॥

* प्रेतवाहादिकाः,—इति सु० ।

† शकटाग्नौ,—इति सो० वि० ।

व्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणादिकं कृत्वा यद्याशौचिभिः
सह वामं तदन्नञ्च परित्यजति, तदा व्रती व्रतचर्यान् वियुज्यते
इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणेऽपि,—

“आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।

मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्यस्तत्र भोजनम् ॥

कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।

अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥

एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीयेऽहनि शुध्यति”—इति ।

ब्राह्मणशववहनादौ शूद्रं न नियोजयेत् । तदाह मनुः,—

“न विप्रं खेषु तिष्ठत्सु मृतं शूद्रेण हारयेत् ।

अस्वर्गा ह्याजतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता”—इति ॥

अत्र खेषु तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितं, अस्वर्ग्यवदोषश्रवणात् । विष्णु-
रपि । “मृतं द्विजं न शूद्रेण निर्हारयेन्न शूद्रं द्विजेन”—इति ।
यमोऽपि,—

“न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभृतं समुदहेत् ।

यस्थानयति शूद्रोऽग्निं त्वणं काष्ठं हवींषि च ॥

प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्म्येण लिप्यते”—इति ।

ब्राह्मणादिशवनिर्हारे दिङ्नि यमोदर्शितो मनुना,—

“दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं दिजन्मनः”—इति ॥

हारीतोऽपि । “न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः”—इति ।

अनुगमनाशौचमाह,—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ॥

ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुं, सपिण्डानुगमनस्य विहितत्वात् ।
अज्ञातिमबन्धुं वा समानोत्कृष्टजातिप्रेतं कामनयाऽनुगम्य सचेलं
स्नात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुध्यति इत्यर्थः । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“अनुगम्याभसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः”—इति ॥

कूर्मोऽपि,—

“प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत कामतः ।

स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति”—इति ॥

अत्र च विशेषः कश्यपेनोक्तः,—

“अनुगम्य शवं बुध्या स्नात्वा स्पृष्ट्वा ऊताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुध्यति”—इति ॥

न च घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजननिवृत्तिरिति
वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् । प्राणायामैरिति वज्रवचनस्य
कपिञ्जलन्यायेन त्रिवे पर्यवसानात्, त्रिभिः प्राणायामैः शुध्यति,—
इत्यर्थः ।

निकृष्टजात्यनुगमनाशौचमाह,—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणोऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

शवश्च वैश्यमज्ञानाद्ब्राह्मणोऽनुगच्छति ।

कृत्वाऽऽशौचं द्विरात्रश्च प्राणायामान् पडाचरेत् ॥

प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।
 अनुगच्छेन्नीयमानं चिराचमशुचिर्भवेत् ॥
 चिराचे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति । इति ॥

यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मौख्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति, स एकाह-
 माशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति । ब्राह्मणो वैश्यश्वानुगमनं कृत्वा
 दिराचाशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः शुध्यति । शूद्रश्वानुगमनं
 कृत्वा चिराचमाशौचं समाप्य भस्मानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा
 घृतप्राशनेन शुध्यति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिश्वानु-
 गमनेऽपि सचेत्स्नानाग्निस्यर्शघृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एवञ्च सति
 क्षत्रियस्य वैश्यश्वानुगमने एकाहं शूद्रश्वानुगमने द्व्यहं, वैश्यस्य
 शूद्रश्वानुगमने एकाहमाशौचमित्यूहनीयम् । तथाच कूर्मैः,—

“एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्यात्सा द्व्यहेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः”—इति ॥

द्विजानां शूद्रश्वानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या-
 इत्यत्राह,—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।
 द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः । इति ॥

उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः । तां निर्वर्त्य
 आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः, तदा द्विजैरगन्तव्याः अनु-
 सर्त्तव्याः,—इति ।

एवं, ब्राह्मणस्यातुरचित्रयवैश्यानुमरणं चित्रयस्यायातुरवैश्यानु-
मरणमाशौचानन्तरमेवेत्यूहनीयम् । आशौचमध्ये आतुरव्यञ्जने त्वाशौच-
मस्ति । तत्र ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः,—

“अस्थिसञ्चयनादर्वाग्रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं सृतम्—इति ॥

विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरेऽस्थिसञ्चयनादर्वागब्राह्मणः चत्रि-
यादिर्वाऽऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत् । तत ऊर्ध्वमाचमनमाचरे-
दिति । चत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने चत्रियादीनां, वैश्यमरणवि-
षयातुरव्यञ्जने वैश्यशूद्रयोश्च प्रागस्थिसञ्चयनात् सचेलं स्नानं, तत ऊर्ध्वं
स्नानमाचमेव । तत्सर्वं ब्रह्मपुराणेऽभिहितम्,—

“मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतानि तु ।

तावद्योऽवान्धवस्तत्र रौति तद्धान्धवैः सह ॥

तस्य स्नानाङ्गवेच्छुद्धिस्तस्त्वाचमनं सृतम् ।

सचेलं स्नानमन्येषां अकृते त्वस्थिसञ्चये ॥

कृते तु केवलं स्नानं चत्रविटशूद्रजन्मनाम्”—इति ।

ब्राह्मणस्य चत्रियवैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनादर्वागे-
काहमाशौचं सचेलं स्नानञ्च, तत ऊर्ध्वं सचेलं स्नानमाचमम् । तथाच
ब्रह्मपुराणम्,—

“अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् चत्रवैश्ययोः ।

तदा स्नातः सचेलस्य द्वितीयेऽहनि शुध्यति ॥

कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत्”—इति ।

चत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषाश्रवणेऽपि ब्राह्मणस्य

समनन्तरचत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं विवक्षितं तदेवाच्चेति
न्यायतोऽत्रावगम्यते । शूद्रमरणविषयातुरव्यञ्जनेऽस्थिसञ्चयनात् प्राक्
ब्राह्मणस्य चिरात्रमाशौचं, चत्रियवैश्ययोर्द्विरात्रं, तत ऊर्ध्वं द्विजाती-
नामेकरात्रमेव । शूद्रस्यर्शं विनाऽऽतुरव्यञ्जनेऽस्थिसञ्चयनादर्वागेकरात्र-
माशौचं, तत ऊर्ध्वं सज्योतिराशौचमिति । तथाच पारस्करः,—

“अस्थिसञ्चयनादर्वाग्यदि विप्रोऽश्रु पातयेत् ।

मृते शूद्रे गृहं गत्वा चिरात्रेण विशुध्यति ॥

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासं यावद्विजातयः ।

अहोरात्रेण शुध्यन्ति वामसः चालनेन च ॥

सजातेर्दिवसेनैव ब्रूहात् चत्रियवैश्ययोः ।

स्यर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुध्यति”—इति ॥

अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजातेः शूद्रस्यास्थि-
सञ्चयनादर्वाक् स्यर्शं विनाऽनुगमने आतुरव्यञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण
शुद्धिः, तत ऊर्ध्वं नक्तेन रात्रौ चेद्रात्र्याऽहनि चेदङ्गा शुद्धिरिति ।
एवञ्च शवनिर्हरणानुगमनसहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमपिण्डा-
नां, सपिण्डानान्तु विहितत्वात् नास्ति । तथाच हारीतः,—

“विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यात्सपिण्डस्य तच्चानाथक्रियां विना”—इति ॥

प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदानादिकमुच्यते ।

अनुगमादिविधिर्याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“आ शशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।

यमसूक्तं तथा गाथां जपद्भिर्लौकिकाग्निना ॥

सद्यःशौचाउपेतश्चेदाहिताग्निर्यथार्थवत्”—इति ।

ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षाष्टतोज्ञातिभिः सपिण्डैः श्मशान-
भूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा, यमसूक्तं परेयुवांसमिति षोडशर्षं
तथा यमदैवत्यां गायाश्च जपद्भिर्लौकिकाग्निना स दग्धव्यः । उपेत-
उपनीतश्चेन्नृतः, तदा आहिताग्निसंस्कारप्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा
भवति तथा दग्धव्यः । अयमभिप्रायः । येषां भृशोधनप्रोक्षणादी-
नामाहिताग्निविहितसंस्काराणां करणमर्थवत्, दारकार्यरूपं प्रयोजन-
मस्ति, तान्यनुष्ठेयानि । यानि तु क्षुप्तार्थानि पात्रप्रयोजनादीनि
तान्यननुष्ठेयानि । यथा कृष्णलेख्यतिदेशप्राप्तेष्ववघातप्रोक्षणादिषु दार-
लोपादवघातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनान्वनुष्ठानमिति । अत्र
लौकिकाग्निग्रहणं जातारणेर्भावे, तत्सङ्गावे तु तस्मिन्मथितोऽग्नि-
र्याह्यः न तु लौकिकाग्निः तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः ।
लौकिकाग्निश्चण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तोग्राह्यः, तेषां निषिद्धत्वात् ।
तथाच देवलः,—

“चण्डालाग्निरमेधाग्निः सूतकाग्निश्च कर्ह्मिचित् ।

पतिताग्नश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः”—इति ॥

आहिताग्निस्तु औताग्निना दग्धव्यः, अनाहिताग्निर्गृह्याग्निना,
इतरो लौकिकेन । तदाह बृह्मयाज्ञवल्क्यः,—

“आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिर्गृह्याग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः”—इति ॥

एकेन गृह्याग्निना दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्त्तव्यः । तथाच
कात्यायनः,—

“दुर्वलं स्नापयित्वा च शुद्धचेलाभिसंघतम् ।
 दक्षिणासिरसम्भूमौ वर्द्धिभृत्यां निवेशयेत् ॥
 दृतेनाभ्यक्तमाश्रुत्य सवस्तञ्चोपवीतिनम् ।
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥
 हिरण्यकलान्यस्य क्षिप्त्वा किद्रेषु सप्तसु ।
 मुखे वस्त्रं निधायैनं निर्हरेद्युः सुतादयः ॥
 आमपाचेऽन्नमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।
 एकोऽनुगच्छन् तस्यार्द्धमर्द्धमप्युत्सृजेद्भुवि ॥
 अर्द्धमादहनं प्राप्तमासीनोदक्षिणामुखः ।

सव्यञ्जान्वाय्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत्”—इति ॥

पिण्डदानविधिना आदहनं श्मशानपर्यन्तमानीतमन्नं प्रक्षिपेदि-
 त्यर्थः । दाहानन्तरं चितिमनवेक्षमाणान्नातयो जलसमीपं गत्वा
 स्नात्वोदकं सकृत् चिर्वा दद्युः । तथाच कात्यायनः,—

“अथानवेक्षमेत्यापः सर्व्वेव श्वसृशः ।

स्नात्वा सचेलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ॥

गोत्रनामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा सतिलान्तु पृथक् सकृत्”—इति ॥

पैठीनसिरपि । “प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभिसुखस्त्रीरुदका-
 ञ्जलीन्निनयेत्”—इति । एतच्चायुष्मतिधिषु कार्यं, “प्रथमतः तीर्थ-
 पञ्चमसप्तमनवमेषूदकक्रिया”—इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकार-
 विशेषापेक्षया तु यावन्त्याग्नौचदिनानि तावदुदकदानावन्तिः कार्या ।
 तथाच प्रचेताः,—

“दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।

तावद्द्विष्टश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते”—इति ।

यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते, तावदञ्जलिद्विष्टः कार्येत्यर्थः ।

अत्रापरोविशेषस्तेनैवोक्तः,—

“नदीकूलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः स्नानं समाचरेत् ॥

सचेलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानमः ।

पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥

द्वादश चत्रिये दद्यादैश्वरे पञ्चदश स्रुताः ।

त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्भुजम् ॥

ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचञ्च कारयेत्”—इति ॥

आज्ञातिभिरपि क्वचित् उदकदानं कर्त्तव्यम् । तदाह याज्ञ-
बल्क्यः,—

“एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखिप्रत्तास्वस्त्रीयश्च गृहखर्त्रिणाम्”—इति ॥

प्रत्ता परिणीता दुहितृभगिन्यादिः । स्वस्त्रीयोभागिनेयः । अत्र
प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं नित्यं कार्यं, सख्यादीनां
तु कामतः न नित्यतया, अकरणे प्रत्यवायाभावादिति ।

उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त्तव्यम् । तथाच विष्णुः । “प्रेतस्यो-
दकनिर्वपणं कृत्वा एकञ्च पिण्डं कुशेषु दद्युः”—इति । पिण्डोदकदानञ्च
यावदाशौचं कार्यम् । तदाह सएव । “यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डञ्च
दद्युः”—इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसङ्ख्यानियमः पारस्करेणोक्तः,—

“ब्राह्मणे दश पिण्डाः स्युः चत्रिये द्वादश सूताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

अशौचह्रासे यावदाशौचमिति विष्णुवचनात् पिण्डसङ्कोचप्राप्तौ
ज्ञातातपः,—

“आशौचस्य च ह्रासेऽपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु”—इति ।

चिराचाशौचपक्षे दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण दर्शितः,—

“प्रथमे दिवसे देयास्तयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्त्रिसञ्चयनं तथा ॥

त्रैस्तु दद्यात् तृतीयेऽङ्गि वस्त्रादीन् चालयेत् तथा”—इति ॥

उदकदानवत्पिण्डदानं न सर्वैः कर्त्तव्यमपि तु पुत्रेणैव, तदभावे
सन्निहितेन सपिण्डेन, तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः ।

“पुत्राभावे सपिण्डाः मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्यात् तदभावे चत्विगा-
चार्यौ”—इति । पुत्रेष्वपि ज्येष्ठएव पिण्डं दद्यात् । तथाच मरीचिः,—

“सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्”—इति ॥

यदा पुत्रासन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति, तदा दशाह-
मध्ये पुत्रसन्निध्येऽपि सएव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्य-
परिशिष्टे,—

“असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत्”—इति ॥

यथा दशाहं पिण्डदाने कर्त्तव्यमिति, तथा द्रव्यनियमोऽपि ।
तदाह शूनःपुष्कः,—

“शालिना शकुभिर्वाऽपि शाकैर्वाऽप्यथ निर्व्वपेत् ।

प्रथमेऽहनि यद्रूपं तदेव स्याद्दशाहिकम्”—इति ॥

यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्शएवोत्तरं तन्त्रं पिण्डोदक-
दानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः,—

“आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात्सर्व्ववर्णिनः ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः”—इति ॥

भविष्यपुराणेऽपि,—

“प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शं प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डं स्नानमात्रं समाचरेत्”—इति ॥

पैठीनशिरपि,—

“आद्येन्दावेव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरेन्दवे तु कुर्वाणो पुनः श्रावं समश्रुते”—इति ॥

मातापितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः,—

“पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् अह्नात् परम्”—इति ॥

पित्रोराशौचमध्ये तु चिराच्चात्परं यदि दर्शः समापतेत्, तदै-
वोत्तरं तन्त्रं दर्शं समापयेत्, नार्वाग्दर्शापाते । यत्तु श्लोकगौत-
मेनोक्तम्,—

“अन्तर्दशाहे दर्शं तु तत्र सर्व्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्”—इति ॥

तत् चिराच्चादर्वाग्दर्शापाते वेदितव्यं, अह्नात्परमिति गालवेन
विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातुराश्रासनं कार्यम् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कृतोदकान्समुत्तीर्णात्पृदुशाद्वलसंस्थितान् ।

स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः”—इति ।

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः,—

“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।

करोति यः स समूढो जलबुद्बुदसन्निभे ।

पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चलमागतः ॥

कर्मभिः स्वशरीरोत्पैस्तत्र का परिदेवना ।

गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ॥

फेनप्रख्यः कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।

आमुतान् पुनराचान्तान्पवदेयुस्तोऽनुयायिनः ।

मा शोकं कुरुतानित्य सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ॥

धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सह करिष्यति”—इति ।

शोके दोषोऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतोभुङ्क्ते चतोऽवशः ।

अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः प्रयत्नतः”—इति

आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्,—

“इति सच्चिन्त्य गच्छेयुर्महं बालपुरःसराः ।

विदश्य निस्वपत्राणि निधताद्वारवेक्षणः ॥

आचम्याम्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाऽङ्गानि पदं ग्रनैः”—इति ॥

अनापरोविशेषः शङ्खेन दर्शितः । “दूर्वाप्रवालमग्निं वषभं
चालभ्य गृहद्वारे प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः”—इति ।
आशौचिनियमा मनुना दर्शिताः,—

“अक्षरलवणाक्षाः स्युर्निमज्जेयुस्त तेऽन्वहम् ।

मांसाशनघ्न नाश्रीयुः शयीरञ्च पृथक् क्षितौ”—इति ॥

मार्कण्डेयेनापि,—

“क्रीतलम्बाशनाञ्चैव भवेयुः सुसमाहिताः ।

न चैव मांसमश्रीयुर्ब्रजेयुर्न च योषितम्”—इति ॥

गौतमेनापि । “अधःशय्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन्मांसं
न भक्षयेयुराप्रदानात् प्रथमतृतीयसप्तमनवमेषूदककर्म नवमे वाससां
त्यागः अन्ये तन्त्यानाम्”—इति । प्रदानं प्रेतैकोद्दिष्टश्राद्धं, वाससां
त्यागस्तु प्रक्षालनार्थं रजकार्पणं, अन्यं दशममहः, तन्त्यानामत्य-
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमेऽहनि प्रेतमुद्दिश्य जलं
क्षीरं चाकाशे शिख्यादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं क्षीरञ्च मृण्मये”—इति ।

प्रथमतृतीयसप्तमनवमदिवसानामन्यतमस्मिन्नस्थिसञ्चयनं कार्यम् ।
तदाह सम्बर्त्तः,—

“प्रथमेऽङ्गि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा* ।

अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह”—इति ॥

चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः । “चतुर्थे दिवसेऽस्थि-
सञ्चयनं कुर्युः तेषां गङ्गान्धसि प्रक्षेपः”—इति । अस्थिसञ्चयने
तिथिवारनक्षत्रनिषेधोयमेनोक्तः,—

“भौमार्कमन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादृत्ते द्विपादृत्तेऽस्थिसञ्चयम् ॥

प्रदाहजन्मनक्षत्रे त्रिपादृत्ते विशेषतः”—इति ।

वृद्धमनुः,—

“वस्वन्तार्द्धादितः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ।

द्वित्रिपादृत्तयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः ॥

अजचरणादिद्वितीये ह्याषाढादयमेव च ।

पुष्ये च हस्तनक्षत्रे फल्गुनीदयमेव च ॥

भानुभौमार्कमृगश्रु अयुग्मतिथिसन्ध्ययोः ।

चतुर्दशां त्रयोदशां नैधने च विवर्जयेत् ॥

अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलचयकरं भवेत्”—इति* ।

वापनीं दशमेऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः,—

“दशमेऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामादहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च”—इति ॥

सप्तत्यन्तरे तु एकादशाहादर्वाग्नियमेन वापनं कार्यमित्युक्तम्,—

“द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

* वृद्धमनुः,—इत्यारम्भ एतदन्तोद्योगोनास्ति सुद्धितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† वापनं,—इति मु० । एवं परत्र ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वाऽऽप्रदानतः”—इति ॥

प्रदानमेकादशाहिकं आह्वम् । अत्राप्रदानतः इति वचनात् अनि-
यमोऽवगम्यते । बोधायनेनापि,—

“अनुप्रवेशोऽयः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रवापयेत् ।

द्वितीयेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि पञ्चमे सप्तमेऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्”—इति ।

वापनञ्च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणाञ्च । तथा चापस्तम्बः । “अनुभा-
विनाञ्च परिवापनम्”—इति । अनु पश्चाद्भवन्ति जायन्ते इति पुत्राः
कनिष्ठभ्रातरश्च । अथवा । अनुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिश्यन्ते,—

“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गुरुर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”

इत्यत्र मातापित्रोर्मृतौ इति विशेषेणोपादानात् । एवं नियतः
सन् सर्वोऽपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टन्तु
आह्वमेकादशेऽङ्गि कुर्यात् । तथाच मरीचिः,—

“आशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः आह्वं प्रदातव्यं सर्ववर्षेष्वयं विधिः”—इति ॥

तत आशौचान्तरमेकादशेऽङ्गि ब्राह्मण एकोद्दिष्टआह्वं कुर्यात् ।
एकोद्दिष्टमेकादशेऽङ्गि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्षेषु चत्रियादिषु
समानइत्यर्थः ।

नन्वाशौचसमाप्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्षेषु किं
न स्यात् । एकादशेऽङ्गि अधिककालाशौचिनां चत्रियादीनां शङ्का-
भावात् । “शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्”—इति शङ्केः कर्माङ्गत्वेन

विधानात् । “अथाशौचापगमे”—इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वाच्च ।

“आद्यश्राद्धमश्राद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।

कर्तुंस्वात्कालिकी श्राद्धिरश्राद्धः पुनरेव सः”—इति

शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशेऽङ्गि एकोद्दिष्टविधानान्नैवमिति चेत् । न । मातर्यग्रे प्रमातायां तदाशौचमध्ये यदि पिता म्रियेत, ततो मातुरेकोद्दिष्टश्राद्धमेकादशेऽङ्गि अश्राद्धोऽपि कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु,—

“एकादशेऽङ्गि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकन्तु पृथक् पृथक्”—इति

पैठीनसिवचनं, तस्यायमर्थः । आशौचानन्तरदिने यच्छ्राद्धं विहितं, तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणं न ब्राह्मणस्यैवेति । कथं तर्ह्येकादशाहशब्दस्योपपत्तिरिति चेत् । न । लक्षणया तस्याशौचानन्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अत्रोच्यते । एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्दिष्टश्राद्धं चतुर्णां वर्णानां विधीयते । “न विधौ परः शब्दार्थः”—इति न्यायेनैकादशाहशब्दस्य लक्षणयाऽऽशौचानन्तरदिनपरत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्यायत्वाच्च, एकादशाहएव चत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टश्राद्धं कर्त्तव्यम् । नन्वेकादशेऽङ्गि चत्रियादीनां श्राद्धभावाच्छ्राद्धेऽधिकारो नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न । कर्तुंस्वात्कालिकी श्राद्धिरिति वचनान्तात्कालिक्याः श्राद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शङ्खवचनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तावेकोद्दिष्टमेकादशेऽङ्गि अश्राद्धोऽपि कुर्यादिति विषय-

विशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तन्न । तत्रापि शुद्धभावादित्यस्य चोद्यस्य समान-
त्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य शङ्खवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन
सङ्कोचायोगाच्च । यत्तूक्तं, अथाशौचापगमइति सामान्येनोपक्रम्य
विष्णुनैकोद्दिष्टविधानादाशौचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति ।
तन्न । विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिब्राह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मा-
देकादशाहएव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुष्ठूक्तम् ।

अथ संगृहीतश्राद्धनिर्णयः प्रपञ्चयते ।

प्रतोद्देशेन श्रद्धया द्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृबुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्”—इति ॥

तच्च पार्वण्यैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषत्रयसुद्दिश्य यत्
क्रियते, तत् पार्वण्यम् । एकपुरुषोद्देशेन यत् क्रियते, तदेकोद्दिष्टम् ।
एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते ।
तच्च जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम् । यथा अमावस्यादौ चोदितं
श्राद्धम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् । यथोपरागादौ । कामनो-
पाधिकं काम्यम् । यथा तिथिनक्षत्रादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण
द्वादशविधत्वमुक्तम्,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वण्यं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धार्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुण्यार्थं द्वादशं मतम्”—इति ॥

तन्नित्यनैमित्तिककाम्यावान्तरभेदविवक्षयेव, न तु ततः पार्थक्य-

विवक्षया । तथाहि । तत्र नित्यमित्यहरहः आह्वसुच्यते । नैमि-
त्तिकमित्येकोद्विष्टम् । तदाह पारस्करः,—

“अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तस्मिन्मिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनन्तु अशक्तावुदकेन तु ॥

एकोद्विष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्”—इति ॥

काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम् । दृष्टिश्चाह्वमिति पुत्रजन्मविवाहादौ
क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रति पर्व
क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं आह्वम् । तदाह
दृष्टवसिष्ठः,—

“अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।

पुत्रजन्मविवाहादौ दृष्टिश्चाह्वमुदाहृतम् ।

नवा*नीतार्घपात्रञ्च पिण्डञ्च परिकीर्यते ॥

पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणन्तु तत् ।

प्रति पर्व भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणन्तु तत् ॥

गोष्ठ्यां यत्क्रियते आह्वं गोष्ठ्याह्वं तदुच्यते ।

बहूनां विदुषां प्राप्तौ सुखार्थं पितृप्रथे”—इति ॥

शुद्ध्यर्थमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रचेताः,—

“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम् ।

शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं आह्वं पार्वणवत् स्मृतम्” ॥

कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति देवानुद्दिश्य
क्रियमाणम् । यात्राश्राद्धमिति प्रवेशनिर्गमयोः क्रियमाणम् ।

तदाह पारस्करः,—

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंमवने श्राद्धं कर्माङ्गं हृद्विवक्तम् ॥

देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।

तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् दादश्यादिषु यत्नतः ॥

गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राद्धं कुर्यान्तु सर्पिषा ।

तद्याचार्यमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः”—इति ॥

अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा
सर्पिःप्रधानकेनेत्यर्थः । अश्वर्थे केवलेन तप्तेरसम्भवात्* ।

अथ देशकथनम् ।

श्राद्धञ्च दक्षिणाप्रवणे गोमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथाच
विष्णुधर्मोत्तरे,—

“दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहेऽपि वा ।

भूमंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः”—इति ॥

तीर्थं देवर्षिसेवितं कुलम्† । आदिशब्देन पुण्याश्रमादि गृह्यतम् ।
भूमंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशुद्धिद्रव्यापमार्णम् ।
याज्ञवल्क्योऽपि,—

* अत्र,—इत्यारभ्य एतदन्तोद्योगोनास्ति सो० ना० पु० ।

† जलम्,—इति सु० ।

“परिश्रिते* शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा”—इति ।

परिश्रिते परितः प्रच्छादिते, शुचौ गोमयादिनोपलिप्ते दक्षिणा-
प्रवणे दक्षिणोपनते देशे, आहुं कुर्यादित्यर्थः । स्वतोदक्षिणाप्रवणत्वा-
सम्भवे देशस्य यत्नतोदक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् । तथाच मनुः,—

“शुचिं देशं विविक्रन्तु गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रथमेनोपपादयेत्”—इति ॥

क्रिमिकीटाद्युपहतं देशं आहुं विवर्जयेत् । तदाह यमः,—

“रूचं क्रिमिहतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देशन्वनिष्टशब्दश्च वर्जयेच्छाहुकर्मणि”—इति ॥

क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयोऽपि,—

“वर्ज्या जन्तुमयी रूचा क्षितिः सुष्टा तथाऽग्निना ।

अनिष्टदुष्टशब्दोग्रा दुर्गन्धिः आहुकर्मणि”—इति ॥

हविमादिदेशेष्वपि आहुं न कार्यम् । तदाह शङ्खः,—

“गोगजाश्वजखेषु हविमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छाहुमेतेषु पारक्याशुचिभूमिषु”—इति ॥

हविमायां वेदिकादौ । पारक्यासु परपरिगृहीतासु । तासु गृह-
गोष्ठारामादयः । न पुनस्तीर्थादिस्थानानि । तथाचादिपुराणम्,—

“अटवी पर्वताः पुष्पा नदीतीराणि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याङ्गर्जं हि तेषु परिग्रहः ॥

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

देवखातस्य गर्त्तास्य न स्वामी तेषु विद्यते”—इति ॥

* परिश्रिते,—इति सो० ना० । एवं परत्र ।

तीर्थत्वेचविशेषेषु कृतं आर्द्रमतिशयफलप्रदं भवति । तदाह
देवलः,—

“आर्द्रस्य पूजितो देशो गथा गङ्गा सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च ॥

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।

विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः”—इति ॥

व्यासोऽपि,—

“पुष्करेस्वत्थं आर्द्रं जपहोमतपांसि च ।

महोदधौ प्रयागे च काश्याञ्च कुरुजाङ्गले”—इति ॥

शङ्खोऽपि,—

“गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोधमरकटके* ।

नर्मदावाज्जदातीरे भृगुतुङ्गहिमालये ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषं पुष्करे तथा ।

मन्निहत्यां गथायाञ्च दत्तमत्तयतां व्रजेत्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणोऽपि,—

“नदीसमुद्रतीरे वा ह्रदे गोष्ठेऽथ पर्वते ।

समुद्रगानदीतीरे सिन्धुसागरसङ्गमे ॥

नद्योर्वा सङ्गमे शस्तं शालग्रामशिलान्तिके ।

पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषेऽपि वा ॥

शालग्रामे च गोकर्णे गथायाञ्च विशेषतः ।

क्षेत्रेष्वेतेषु यः आर्द्रं पितृभक्तिसमन्वितः ॥

* पयोध्यामरकटके,—इति सु० ।

करोति विधिना मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते”—इति ॥

दृश्यतिरपि,—

“कांचन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः ।

गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥

करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।

पालयिष्यति दृष्ट्वे आहुं दास्यति चान्वहम् ॥

गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम्”—इति ॥

विष्णुरपि,—

“गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वामरकण्ठके इति ।

यत्र कचन नर्मदातीरे यमुनातीरे गङ्गायां विशेषतो गङ्गाद्वारे
प्रयागे गङ्गासागरसङ्गमे कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते कुजाघे मृग-
तुङ्गे केदारे महालये ललिकायां सुगन्धायां शाकम्भर्यां फल्गुतीर्थे
महागङ्गायां तंदुलिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र कचन सर-
स्वत्यां विशेषतो नैमिषारण्ये वाराणस्यामगस्त्याश्रमे कल्पाश्रमे
कौशिक्यां शरयूतीरे शोणस्य ज्योतीरथायास्य सङ्गमे श्रीपर्वते कालो-
दके उत्तरमानसे वडवायां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गप्रदेशे गोदा-
वर्थां गोमत्यां वेचवत्यां विपाशायां वितस्तायां शतद्रूतीरे चन्द्र-
भागायामैरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे औजसे चैवमादिष्वया-
न्येषु तीर्थेषु सरिदरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्वत-
निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु च इति । अत्रापि
पितृगाथा भवन्ति,—

कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु वज्रतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

गयाशीर्षे वटे आङ्गं यो नो दद्यात्समाहितः ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्”—इति ॥

गयाशीर्षप्रमाणञ्चादिपुराणेऽभिहितम्,—

“पञ्चकोशं गयाचेचं क्रोशमात्रं गयाशिरः ।

महानद्याः पश्चिमेन यावद्गङ्गेश्वरो गिरिः ॥

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद्दक्षिणमानसम् ।

एतद्गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्”—इति ॥

आङ्गकालास्त्रमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।

आङ्गं प्रति रुचिश्चैव आङ्गकालाः प्रकीर्त्तिताः”—इति ॥

यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते, सा अमावास्या । तत्र आङ्गं
नित्यम् । तथाच लौगात्तिः,—

“आङ्गकुर्यादवश्यन्तु प्रमातपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेवच”—इति ॥

अष्टकास्तस्रः मार्गशीर्षादिचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः । “हेमन्तशिनि-
रयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमांश्चष्टका”—इति शौनकस्मरणात् । तत्रापि

आहुं नित्यम् । तदाह पितामहः,—

“अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आहुमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः”—इति ॥

वृद्धिः पुत्रजन्मादिः, तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्यते । कृष्णपक्षो-
ऽपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायणञ्च । द्रव्यं कसरमांसादि,
ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः, तयोः सम्पत्तिर्लाभो यस्मिन् काले स
तथोक्तः । विषुवन्मेषतुलासंक्रान्ती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशेश्च-
न्तरप्राप्तिः । सूर्यसंक्रमशब्देनैवायनविषुवतोरुपादाने सिद्धे पृथगुपा-
दानं फलातिशयज्ञापनार्थम् । व्यतीपातोद्योगविशेषः, महाव्यती-
पातो वा ।

“सिंहस्थौ गुरुभौमौ चेन्मेषस्थे च रवौ हि वा ।

द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपातो महान् हि सः ॥

श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदेवतमस्तकैः ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते”—इति

वृद्धमनुवचनात् । नागदेवतमश्लेषानक्षत्रं, मस्तकं मृगशिरः ।
यद्यमा अमावास्या रविवारेण श्रवणादीनामन्यतमेन नक्षत्रेण युक्ता,
स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं सत्यन्तरे दर्शितम्,—

“यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसस्यैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता”—इति ॥

पितृदैवत्यं मघानक्षत्रं, हंसः सूर्यः, करो हस्तनक्षत्रं, याम्या तिथि-
स्त्रयोदशी । पुराणेऽपि,—

“हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा छाया कुञ्जरस्य तु”—इति ॥

ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरिति ग्रहणमुपरागः । अत्रापि कालविशेषः
आङ्काङ्गत्वेन स्वीकार्यः । तदाह बृहवसिष्ठः,—

“त्रिदशः स्पर्शसमये तप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोचकाले तु राक्षसाः”—इति ॥

आङ्कं प्रतिरुचिरिति यदा आङ्कं प्रतीच्छा तदैव कर्त्तव्यमिति ।
चकारेणान्येऽपि आङ्ककालाः संगृह्यन्ते । अतएव यमः,—

“आषाढ्यामथ कार्तिक्यां माघ्यां चैव पञ्च वा दिजान ।

तर्पयेत्पितृपूर्वन्तु तदस्याक्षयमुच्यते”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

इन्दुक्षयगजक्षयावैष्टतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्द्धनाः”—इति ।

युगादयोऽपि आङ्ककालाः । ते च मत्स्यपुराणे दर्शिताः,—

“वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु ।

माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी ॥

युगादयः स्युता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“वैशाखमासस्य च या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विभिन्नं
 दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुजः ।
 आर्द्धं कृतं तेन समासहस्रं
 रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति”—इति ॥

मन्वादयोऽपि आर्द्धकालाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे,—

“अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।
 तृतीया चैव माघस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्वभावात्सा पौषस्यैकादशी सिता ।
 आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 आश्विण्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षयकारकाः”—इति ।

कृतिकादिनक्षत्राणि काम्यआर्द्धकालाः । तथाह याज्ञवल्क्यः,—

“स्वर्गं ह्यपत्यमोजस्य शौर्यं चैवं बलं तथा ।
 पुत्रश्रेष्ठस्य सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥
 प्रवृत्तचक्रताश्चैव वाणिज्यप्रवृत्तीनपि ।
 अरोगित्वं यशोवीतशोक्तत्वं परमाङ्गतिम् ॥
 धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कुप्यङ्गाश्रयजाविकम् ।
 अश्वानायुश्च विधिवद्यः आर्द्धं संप्रयच्छति ॥
 कृतिकादिभरणन्तं स कामानामुयादिमान्”—इति ।

मार्कण्डेयोऽपि,—

“कृत्तिकासु पितृनर्च्यं स्वर्गमाप्नोति मानवः ।

अपत्यकामो रोहिष्णां सौम्यै तेजस्वितां लभेत् ॥

आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति चेत्रादि तु पुनर्वसौ ।

पुष्टिं पुष्ये पितृनर्च्यन्नक्षत्रेषां वरान् सुतान् ॥

मघासु स्रजनश्रेष्ठं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।

प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥

प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते आर्द्रप्रदो नरः ।

रूपवन्ति च चित्रासु तथापत्यान्यत्राप्नुयात् ॥

वाणिज्यलाभदाः स्वात्यो विशाखाः पुत्रकामदाः* ।

कुर्वताश्चानुराधासु दद्युश्चक्रप्रवर्त्तनम् ॥

जेष्ठास्त्रयाधिपत्यञ्च मूले चारोग्यमुत्तमम् ।

आषाढासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥

अवणे च शुभ्रास्त्रोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।

वेदवेत्ताऽभिजिति तु भिषक्मिद्धञ्च वारुणे ॥

अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्यां तथोत्तरे ।

रेवतीषु तथा रौष्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥

आर्द्रं कुर्वंस्तथाऽऽप्नोति भरणीव्यायुदत्तमम् ।

तस्मान्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित्”—इति ॥

सौम्यं सोमदैवत्यं मृगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं सर्वात्राज्ञायाः

प्रतिष्ठाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजित्संज्ञकं नक्षत्रम् ।

* वाणिज्यप्रदा स्वात्यो विशाखा पुत्रकामदा,—इति सु० ।

श्रुतिः । “उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् ओणायाः”—इति । तत्तु
वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः । वारुणं शतभिषज्-
नवचम् । कुप्यं चपुसीसादिकम्* । विष्णुरपि । “स्वर्गं कृत्तिका-
स्वपत्यं रोहिणीषु ब्रह्मवर्चसं सौम्ये कर्मणां सिद्धिः रौद्रे भुवं
पुनर्वसौ पुष्टिं पुष्ये श्रियं सार्ये सर्वान् कामान् पित्र्ये सौभाग्यं
फलगुनीषु धनमार्घ्ये ज्ञातिश्रेष्ठं हस्ते रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे वाणिज्य-
वृद्धिं स्वातौ कनकं विशाखासु मित्राणि मैत्रे शाक्रे राज्यं कृषिं मूले
समुद्रयानसिद्धिं सार्ये सर्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रेष्ठ्यमभिजिति
सर्वान् कामाञ्ज्वरे बलं वसवे आरोग्यं वारुणे कुप्यद्रव्यमाजे
गृहमहिर्बुध्रे गाः पौष्णे तुरङ्गममश्विने जीवितं मास्ये”—इति ।

आदित्यादिवाराश्च काम्यश्राद्धकालाः । तदाह विष्णुः । “सततमा-
दित्येऽङ्गि श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चान्द्रे समरविजयं
कौजे सर्वान् कामान् बौधे विद्यामभीष्टां जैवे धनं शौक्रे जीवितं
शनैश्चरे” । कूर्मपुराणेऽपि,—

“आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यां विशिष्टाञ्च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभम्”—इति ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तव पार्थिव ।

* अभिजित्,—इत्यारभ्य एतदन्तोयत्यो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† मास्ये,—इति सु० ।

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥

सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ।

आदित्यादिदिनेष्वेवं आहुं कुर्वन् सदा नरः ॥

क्रमेणैतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा—इति ॥

प्रतिपदादितथयोऽपि काम्यआहुकालाः । तदाह मनुः,—

“कुर्वन् प्रतिपदि आहुं सुरुषान्विन्दते सुतान् ।

कन्यकान्तु द्वितीयाद्यां तृतीयाद्यान्तु वन्दिनः* ॥

पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

षष्ठ्यां द्यूतां छपिञ्चैव सप्तम्यां लभते नरः ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते आहुदः सदा ।

स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं वज्र ॥

एकादश्यां तथा रूष्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।

द्वादश्यां जातरूपन्तु रजतं रूष्यमेव च ॥

त्रातित्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यान्तु सुप्रजाः ।

प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्तेण रणे हताः ॥

आहुदः पञ्चदश्यान्तु सर्वान् कामान् समश्नुते”—इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् क्षुद्रान् सुतानपि ।

द्यूतं छपिञ्च वाणिज्यं तथैकदिशफानपि? ॥

* सम्प्रदः,—इति मु० ।

† द्यूतं,—इति सो० ना० पु० । एवं परत्र ।

‡ पशून् वै सत्सुतानपि,—इति मु० ।

§ दिशफौकशफांस्तथा,—इति मु० ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् खर्षरूपे सकुण्डके ।

ज्ञातिश्रेष्ठं सर्वकामानाप्नोति आङ्गदः सदा ॥

प्रतिपत्प्रभृति ह्येकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शास्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते"—इति ॥

कन्यावेदिनो जामातरः । एतानि फलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्प्र-
भृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु आङ्गदः क्रमेण प्राप्नोति । अतएव
कात्यायनः । “स्त्रियः प्रतिरूपाः प्रतिपदि द्वितीयायां तृतीयायां
चतुर्थ्यां लुद्रपञ्चमः पुत्राः पञ्चम्यां द्यूतं षष्ठ्यां कृषिः सप्तम्यां वाणिज्य-
मष्टम्यामेकशफं नवम्यां दशम्याङ्गावः परिचारका एकादश्यां द्वादश्यां
धनधान्यरूपं ज्ञातिश्रेष्ठं हिरण्यानि त्रयोदश्यां पुत्रास्तत्र* म्रियन्ते
शस्तहताश्चतुर्दश्याममावास्यायां सर्वम्”—इति । अथच कृष्णपक्ष-
प्रतिपदादितिथिषु आङ्गविधिः सर्व्वेष्वापरपक्षेषु, न भाद्रपदापर-
पक्षएव । अतएव शौनकः । “प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे मासि मासि
चैवम्”—इति । आपस्तम्बोऽपि । “सर्व्वेष्वापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे
पितृन् प्रीणाति कर्त्तुंस्तु कालनियमात्फलविशेषः प्रथमेऽहनि
क्रियमाणे स्त्रीप्राप्तमपत्यं जायते द्वितीये स्तेनासृत्तीये ब्रह्मवर्च-
स्विनः चतुर्थे पशुमान् पञ्चमे पुमांसो बह्वपत्यो न चापत्यः प्रमी-
यतोऽपष्ठेदिशीलोऽक्षशीलश्च सप्तमे कर्षे राद्धिः अष्टमे पुष्टिः नवमे
एकसुराः दशमे व्यवहारे राद्धिः एकादशे कृष्णायसं त्रयु सीसं
द्वादशे पशुमान् त्रयोदशे बह्वपत्यो बह्वमित्रो दर्शनीयापत्यो-

* युवानस्तत्र,—इति सु० ।

† प्रजायते,—इति सु० ।

युवमारिणस्तु भवन्ति चतुर्दशे आयुधे राद्विः पञ्चदशे पुष्टिः”—
इति । भाद्रपदापरपक्षविषये मार्कण्डेयः,—

“कन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।

पार्वणेनैव विधिना तत्र आहुं विधीयते ॥

प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीया हि प्रजाप्रदा ।

वरार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशनी ॥

अयं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।

गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिसुत्तमाम् ॥

स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।

वेदांस्तथाऽऽप्नुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥

द्वादश्यां हेमलाभञ्च प्राप्नोति पितृपूजकः ।

प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं वृद्धिसुत्तमाम् ॥

दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।

अवाप्नोति न सन्देहः आहुं अद्वापरो नरः ॥

युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वै हताः ।

तेन कार्यञ्चतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीप्सता ॥

आहुं कुर्वन्प्रमावास्यामन्नेन पुरुषः शुचिः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गवासं समश्नुते”—इति ॥

नभस्य कृष्णपक्षप्रतिपत्त्यतिदशपञ्चदिनानि कृत्स्नोऽपरपक्षः सवि-
तरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः । तत्र पार्वणेनैव विधिना
आहुं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः,—

“नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां वजेद्रविः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्भजकाद्याऽऽकृत्यस्तथा”—इति ॥

यत्तु शाव्यायननोक्तम्*,—

“नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकन्तु यत् ।

कन्यास्यार्कान्वितं चेत् स्यात् स कालः आद्वकर्मणः”—इति ॥

तन्तिथिवद्भावधिकदिवसेऽपि आद्वं कुर्यान्न तु पञ्चदशदिनेष्वेवेत्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । अश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा सह नभस्यापरपक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वं, तस्या अपि क्षीणचन्द्रत्वाविशेषेणापरपक्षानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः,—

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्यता”—इति ॥

नन्वेतस्मिन्पक्षे, दिनानि दश पञ्च चेति वचनस्य का गतिः ? उच्यते । द्वादशसु कपालेष्वष्टाकपालवत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदशदिनवचनमवयुत्यानुवादो भविष्यति^(१) । अथवा । पञ्चदशदिवस-

* कात्यायननोक्तम्,—इति सु० ।

(१) अस्ति जातेष्टिः “वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत् पुत्रे जाते”—इत्यनेन विहितं । तत्रेदमाश्नायते । “यदष्टाकपालो भवति गायत्रैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनरिति, यन्नवकपालस्त्रिष्टुतैवास्मिन्लेजो दधाति, यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्ननाद्यं दधाति, यदेकादशकपालस्त्रिष्टुमैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति, यद्द्वादशकपालो भवति जगद्यैवास्मिन् पशून् दधाति, यस्मिन् जातयतामिष्टिं निर्व्वपति पूतयव स तेजस्वान्नाद-इन्द्रियावी पशुमान् भवति”—इति । तत्र वाक्यभेदभयादष्टाकपालादेर्व्विध्यन्तराणि न सन्ति, किन्तु द्वादशकपालान्तर्व्वर्त्तिनामष्टाकपालादीनामवयुत्यानुवादेन तत्र तत्र पक्षवादक्रीर्त्तनद्वारेण प्रकृताद्वादशकपाला वैश्वानरेष्टिरेवैवं स्तूयन्ते इति मीमांसाप्रथमाध्यायचतुर्थपादगतैकादशाधिकरणे सिद्धान्तितम् । तद्दत्ताप्यवगन्तव्यमिति भावः ।

षोडशदिवसविधोऽग्नीहोत्रववदिकल्पोऽस्तु । नभस्यापरपक्षस्य कन्या-
स्थार्कान्वितत्वेन प्रशस्ततरतोच्यते, तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् ।
तदाह जावालिः,—

“अगतेऽपि रवौ कन्यां आहुं कुर्वीत सर्वथा ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥

पुत्रानाद्युक्तयाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहुं कामांस्तथाऽपरान्”—इति ॥

बृहन्नरुपि,—

“आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्कलम् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमो भवेत् ॥

तत्र आहुं प्रकुर्वीत कन्यास्योऽर्कौ भवेन्न वा”—इति ॥

अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वञ्चादिपुराणे दर्शितम्,—

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रवौ आहुं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्”—इति ॥

शोकगौतमोऽपि,—

“कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः”—इति ॥

शाव्यायनिरपि,—

“पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽत्यन्तं पुण्यउच्यते”—इति ॥

आदिमध्यावसानेषु यत्र कचन कन्याकान्वितत्वेन कृत्स्नः पक्षः
पूज्यइत्यर्थः । अतएव कार्णाजिनिः,—

“आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आङ्गुषोडशकं प्रति”—इति ॥

प्रतिपदादिदर्शान्तं आङ्गं कर्तुमसमर्थस्येत्, पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्ट-
म्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति आङ्गं कुर्यात् । तदाह गौतमः । “अपर-
पक्षे आङ्गं पितृभ्योदद्यात् पञ्चम्यादिदर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्व-
स्मिन् वा”—इति । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“नभस्यकृष्णपक्षे तु आङ्गं कुर्याद्दिने दिने ।

चिभागहीनपक्षं वा चिभागं तर्द्धमेव वा”—इति ॥

अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं न वर्ज्यम् ।
तदाह कार्णाजिनिः,—

“नभस्यस्यापरे पक्षे आङ्गं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी”—इति ॥

नन्वेतत्

“प्रतिपत्प्रवृत्तिस्त्रेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्”—इति

याज्ञवल्क्यवचनेन विरुध्येत इति चेत् । न । तस्य वचनस्य
पञ्चम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा, कार्णाजिनिवचनस्यानर्थक्यं
प्रसज्येत । अतएव कात्यायनः । “अपरपक्षे आङ्गं कुर्वीत ऊर्द्धं च
चतुर्थ्या यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्द्धं यदहः सम्पद्यते ऋते चतुर्दशीं,
शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्लामेत्”—इति । मत्तुरपि,—

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आङ्गे प्रवृत्तास्त्रिथयो यथेता न तथेतराः”—इति ॥

तत्राप्यसामर्थ्ये पञ्चमपक्षस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तरपक्षपञ्चमीपर्य-
न्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यान्तिथौ यथासम्भवं गृही आह्नं
कुर्यात् । तदाह यमः,—

“हंसे वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः”—इति ॥

अशक्त्यादिना पञ्चमपक्षे आह्नाकरणे यावत् कन्याराशौ सूर्य-
स्तिष्ठति यावच्छ्राद्धं दद्यात्, तत्राप्यकरणे यावद् वृश्चिकदर्शनमिति ।
तदाह सुमन्तुः,—

“कन्याराशौ महाराज, यावन्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात्कालाद्भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतम्”—इति ॥

पुराणेऽपि,—

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुताम् ।

शून्या प्रेतपुरी सर्व्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसंप्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शप्यं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

सूर्ये कन्यागते आह्नं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पिबन्निश्वासपीडनात् ॥

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निश्चस्य प्रतिगच्छन्ति शप्यं दत्त्वा सुदारुणम्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि,—

“प्रावृद्धतौ यमः प्रेतान् पिबेत्तथा यमालयान् ।

विमर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतञ्च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्मात्तांस्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥

ग्राममात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संवर्द्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।

आद्धन्तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः”—इति ॥

यमालयादिसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा मनुष्यलोके पितृन्-
वासयतीत्यध्याहृत्य योजना । पायसं काङ्क्षतः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्या-
हारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः,—

“नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदशां त्रिजन्मनि ।

एषु आद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनत्रयात्”—इति ॥

वृद्धगार्ग्योऽपि,—

“प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्चे भार्गवे तथा ।

यस्तु आद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

प्राजापत्यं रोहिणी, पौष्णं रेवती, पित्र्यर्चं मघा । अङ्गिरा अपि,—

“त्रयोदशां कृष्णपक्षे यः आद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य जानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥

मघासु कुर्वतः आद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति”—इति ।

अत्र मघात्रयोदशां आद्धनिषेधः केवलपितृवर्गविषयः । ननु
केवलपितृवर्गोद्देशेन आद्धप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्”—इति

धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशश्चाद्भुनिषेधात्प्राप्तिरेव नास्ति, अतो नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते इति । मैवं, सत्यामपि धौम्यस्ततो व्यामोहादेव प्राप्तस्यैकवर्गश्चाद्भुस्य निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जलक्षणस्य, “न कलञ्जं भक्षयेत्”—इति निषेधस्तद्वत् । अतएव कार्ष्णाजिनिः,—

“आद्भुन्तु नैकवर्गस्य त्रयोदशामुपक्रमेत् ।

अद्वयस्तत्र यस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते”—इति ॥

स्तुत्यन्तरमपि,—

“इच्छेत् त्रयोदशीआद्भुं पुत्रवान् यः सुतायुषोः ।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्ष्णन्तु समाचरेत्”—इति ॥

यः पुत्रवान् सुतायुषोरभिवृद्धिमुच्छेत्, स एकस्यैकवर्गस्यैव आद्भुं नो दद्यात्, अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि पार्ष्णं समाचरे-
दित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघात्रयोदशां आद्भुनिषेधो न तु आद्भुस्यैव, तत्र आद्भुस्य प्रशस्तत्वात् । तथाच शङ्खः,—

“प्रोष्ठपद्यामतीतायां माघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य आद्भुन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गं आरोग्यञ्च धनं तथा ।

नृणां आद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः”—इति ॥

महाभारतेऽपि,—

“शातीनान्तूत्तरेच्छेष्टः कुर्वन् आद्भुं त्रयोदशीम् ।

नावश्यन्तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे”—इति ॥

अत्र मघात्रयोदशां आद्धे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात्, तस्यां
युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथाच पुलस्त्यः,—

“अथनद्वितये आद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्व्वसु पिण्डनिर्वपणादृते”—इति ॥

कर्त्तव्यमित्यध्याहारः । मघाऽन्वितत्वेनापि पिण्डनिर्वपणं नास्ति ।

तथाचादिपुराणे,—

“संक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति”—इति ॥

चतुर्दशां आद्धनिषेधोऽप्यशस्तद्वतविषयः । अपमृत्युहतानान्तु

चतुर्दशामपि आद्धं कार्यम् । तदाह मरीचिः,—

“विषशस्तश्चापदाहतिर्यग्न्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दशां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता”—इति ॥

प्रचेता अपि,—

“वृक्षारोहणलौहादिविद्युज्जलविषादिभिः ।

नखिदंद्भिविपन्नानामेषां शस्ता चतुर्दशी”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते”—इति ॥

अत्र चतुर्दशां शस्तादिहतानामेवेति नियम्यते, न पुनश्चतुर्दशा-
मेवेति । एवञ्च सति, दिनान्तरेऽपि पितामहादिदृष्टिसिद्ध्यर्थं महा-
लयश्चाद्धं कार्यम् । चतुर्दशां महालयश्चाद्धस्यैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात्
तेनात्र पितामहादिदृष्टेरेभावात् । तस्य चैकोद्दिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह,—

“समत्वमागतस्यापि पितुः शस्तद्वतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये”—इति ॥

समलमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दश्यां महा-
लये सुतैरेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । यस्य पितामहोऽपि शस्त्रा-
दिना हतः, तेन द्वयोरपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यम् । तथाच
सूत्रान्तरम् । “एकस्मिन्दयोर्वैकोद्दिष्टविधिः”—इति । अयमर्थः । एक-
स्मिन्नितरि शस्त्रादिना हते, द्वयोर्वा पितृपितामहयोः शस्त्रादिना
हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः प्रत्येकमेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यमिति । यस्य
पितृपितामहप्रपितामहास्तयोऽपि शस्त्रहताः, तेन चतुर्दश्यां पार्व-
णेनैव विधिना श्राद्धं कार्यम् । एकस्मिन्दयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशे-
षोपादानात् । इदञ्च चण्डिकारापरार्कयोर्मतम् । त्रिष्वपि पित्रादिषु
शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्यमिति देव-
स्वामिमतम् । अत्र त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणश्राद्धस्य साक्षाद्विधायक-
वचनाभावादेकस्मिन्दयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वेनाप्युपपत्तरेकोद्दिष्टत्रयमेव
कार्यमिति देवस्वामिमतं युक्तमिति प्रतिभाति । शस्त्रादिहतानां
दिनान्तरे पार्वणविधिनैव श्राद्धं कार्यम् । अतएव प्रजापतिः,—

“संक्रान्तावुपराने च वर्षोत्सवमहालये ।

निर्व्वपेद्दत्तपिण्डांस्तीनिति प्राह प्रजापतिः”—इति ॥

भ्रातृभगिन्यादीनां महालयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधानेन कार्यम् ।

तथाच सुमन्तुः,—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुल्लाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्”—इति ।

आपस्तम्बोऽपि,—

“अपुत्रा ये सृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्”—इति ।

स्त्रियो भगिन्यादयः, पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्यायनोऽपि,—

“सम्बन्धिवान्धवादीनामेकोद्दिष्टन्तु सर्वदा”—इति ।

यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि, यथा सपिण्डीकरणं
प्रकृत्य जातकर्णः,—

“अतज्जं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च तत्प्रोक्तमिति मुद्गलः ।

प्रेतत्वश्चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणन्तु सः ॥

अवते पितृलोकान्तु पृथक्पिण्डे नियोजितः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्त्वं नोपपद्यते ॥

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात्पुनः कार्या सपिण्डता”—इति ।

कार्ष्णाजिनिरपि,—

“ततज्जं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।

सपिण्डीकरणान्तश्च प्रेतस्यैतदमङ्गलम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते”—इति ॥

पुराणोऽपि,—

“प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात्परम् ।

तत्र पार्वणवच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेद्बुधः”—इति ॥

तानि सर्वेष्वपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्टव्यानि । एत-
च्छाङ्गं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाशौचापगमानन्तरकालेव
कार्यम् । तथाच ऋष्यशृङ्गः,—

“देये पितृणां आहुते तु आशौचं जायते तदा ।

आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः आहुतं प्रदीयते”—इति ॥

यत्त्वत्रिवचनम्,—

“तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा”—इति ॥

सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि तत्पक्षे तत्तिथौ वेति
पक्षद्वयमुपन्यस्तं, तत्राप्ये पक्षे विरोध एव नास्ति, पुनस्तदहरेव वेत्ययं
पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं चयाहे
विहितैकोद्दिष्टमासिकआहुतविषय इति ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधाय व्यव-
स्थाप्यते । अतएव देवलः,—

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिंस्तत्तिथौ तस्मिन् आहुतं कुर्यात्प्रयत्नतः”—इति ॥

अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि तत्तिथौ मृततिथौ, यस्मिन् शुक्ले कृष्णे
वा मृतस्तस्मिन्पक्षे आहुतं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमि-
त्तकविघ्ने तु मासिकआहुतमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनवला-
दनुष्ठेयम् । देवस्वामिनाऽप्येवमेव विषयव्यवस्था कृता । एतत्
ऋष्यशृङ्गवचनं सूतकाशौचविषयम् । निमित्तान्तरतस्तदहर्विघाते,

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते”—

इत्यादि सूत्यन्तरवचनमिति । यत्तु व्यासेनोक्तम्,—

“आद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृतसूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः”—इति ॥

अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके मृतके वा जाते अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्ध्यनन्तरं वा आद्धं प्रकुर्वीतेति । एतदनुमासिकसांवसरिकआद्धविषयम् । अतएवोक्तं षड्विंशमतेन,—

“मासिकेऽब्दे तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वाऽपि विचक्षणाः”—इति ॥

दर्शग्रहणं शुक्लकृष्णैकादश्यारूपलक्षणार्थम् । अतएव मरीचिः,—

“आद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः”—इति ॥

कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमिति योजना । पितृकार्ये कृष्णपक्षस्यैव विशेषतो ग्राह्यत्वात् । कृष्णैकादशीतोऽपि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापूपन्यायसिद्धम् । एतदुक्तं भवति । आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालमन्त्रिकृष्टत्वाच्चेष्टतमः । दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यासत्त्यभावात् ततो जघन्यइति । अतएव चक्षुःशृङ्गः,—

“शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन”—इति ॥

शुचिना तावच्छाद्धं कर्त्तव्यं, तत्राशौचवशान्मुख्यकाले शुद्ध्यभावे शुद्ध्यनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते, सा तिथिस्तस्य कर्मणे-
ऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या । आशौचाद्यनुपघाते तु मुख्यकालो नालस्यादि-
नाऽतिक्रमणीयः । तदाह सएव,—

“तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डं आद्धञ्च दातव्यं विच्छिन्ति नैव कारयेत्”—इति ॥

चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति । आद्धञ्चदेनात्र ब्राह्मणतर्पण-
मात्रं विवक्षितं, पिण्डदानस्य पृथगुपात्तत्वात् । विच्छिन्ति नैव कारये-
दिति ब्राह्मणं कर्त्तुमसमर्थस्येत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात्, सर्वथा
पित्रर्चनस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । अतएव निगमः । “आहिताग्नेः
पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेत्”—इति । अत्र व्यवस्थि-
तोविकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्मणतर्पणं पिण्डप्रदानञ्च कुर्यात्, तत्रा-
सामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्रमिति । यत्तु ह्यतीतेन आद्धविघ्ने समुत्पन्ने
अमावास्यादिष्वामआद्धं विहितम्,—

“आद्धविघ्ने द्विजातीनामामआद्धं प्रकीर्त्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससाम्बत्सरादृते”—इति ॥

मासं मासिकं, साम्बत्सरं सांवत्सरिकम् । तद्भार्यारजोदर्शनकृत-
विघ्नविषयम् । तथाऽऽद्योशनाः,—

“अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्नं न प्रकुर्वीत आमन्तस्य विधीयते”—इति ॥

कात्यायनोऽपि,—

“आपद्यन्ग्नौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

आमआद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला”—इति ॥

व्याघ्रपादोऽपि,—

“आर्त्तवे देशकालानां विज्ञवे समुपस्थिते ।

आमआद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि”—इति ॥

न च कात्यायनव्याघ्रपादवचनपर्यालोचनया मासिकप्रत्याब्धिक-
योरेष्यामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् । मासमास्वत्सरादृते,—इति
विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वागमात् । अतएव
मरीचिः,—

“अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृतेऽहनि”—इति ॥

तदामश्राद्धं मृतेऽहनि न कुर्यात्, किन्तु पक्वान्नेनैव कुर्या-
दित्यर्थः । लौगाचिरपि,—

“पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्धिकं कुर्यात् हेन्ना वाऽऽमेन वा क्वचित्”—इति ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृतेऽहनि श्राद्धनिषेधः,—

“मृतेऽहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

तस्यायं विषयः । अपुत्रायाः पत्याएव पत्युर्मृतादश्राद्धेऽधिका-
राद्यदा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृतेऽहनि श्राद्धं न कर्त्तव्यं,
किन्तु पञ्चमेऽहनीति । तथाच श्लोकगौतमः,—

“अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्धिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमेऽहनि”—इति ॥

प्रभासखण्डेऽपि,—

“शुद्धा सा तु चतुर्थेऽङ्गि स्नानान्तरी रजस्वला ।

देवे कर्मणि पित्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति”—इति ॥

अन्ये तु,—

“आद्धीयेऽहनि संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

आद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि”—इति

श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा, आद्धादौ कर्मणि भार्यया सहै-
वाधिकारश्रवणान्तस्थां रजोदर्शनदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकाल-
मतिक्रम्य पञ्चमेऽहनि आद्धं कर्त्तव्यमिति मन्यन्ते ।

नन्वस्मिन्पाठेऽमावास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमेऽहन्युत्कर्षः प्राप्नोति ?
मैवं, आद्धविघ्ने द्विजातीनामिति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वाम-
स्यान्नकार्ये सोमकार्ये पूतीकवद्विहितत्वात् । आद्धीयेऽहनीत्यस्य वच-
नस्य मृताहव्यतिरिक्तविषयत्वेन सार्थकत्वमस्त्विति चेत् । भवेदेतदेवं,
यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति, मृताहविषयत्वन्तु
मृतेऽहनि तु संप्राप्ते इति स्थित्यन्तरवचनादेवावगम्यते । तस्मादेक-
भार्येण मृताहश्राद्धं रजोदर्शनरूपविघ्नोपरमकालएव कर्त्तव्यं, भार्या-
न्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्यएव काले कर्त्तव्यमिति । यदत्र
युक्तं तद्ग्राह्यम् ।

आद्धे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र आद्धं प्रकृत्य यमः,—

“पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

दद्यात्वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्कालेनैवमानयेत्”—इति ॥

पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवादोषाः कुष्ठा-
पक्ष्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीयब्राह्मणपथ-
नाम् । तथाच द्वागलेयः,—

“उत्कलक्षणसम्पन्नैर्विद्याशीलगुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं आङ्गं प्रकल्पयेत्”—इति ॥

सर्वं पार्वणिकोद्दिष्टात्मकम् । अतएव मनुनाऽपि पितुः ओत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्,—

“अओत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्देदपारगः ।

अओत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्देदपारगः ॥

ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता”—इति ॥

आद्वे भोजनीयाब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु ओत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः आद्वसम्पदः”—इति ॥

ऋग्वेदादिसर्ववेदेष्वग्न्या वर्णिताध्ययनक्रमाः । ओत्रियाः श्रुताध्य-
यनसम्पन्नाः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः । युव-
त्वञ्च सर्वविशेषणम् । वेदार्थविद्वर्त्मज्ञानवान् । ज्येष्ठसामेति सामवि-
शेषस्तद्व्रतं च । तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते, स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः
ऋग्वेदैकदेशः तद्व्रतञ्च । तद्व्रताचरणेन तदध्यायी त्रिमधुः । त्रिसु-
पर्णमृगजुषयोरेकदेशस्तद्व्रतञ्च । तदाचरणेन यस्तदधीते स त्रिसु-
पर्णकः । ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः । उत्कलक्षणा एते ब्राह्मणाः
आद्वस्याक्षयफलसम्पादकादित्यर्थः । बृहस्पतिरपि,—

“यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे कन्दोगं तत्र भोजयेत् ।

ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥

अदेत पृथिवीं सर्वां सशैलवनकाननाम् ।
 यदि लभ्येत पित्र्ये साम्नामचरचिन्तकः ॥
 ऋचा तु दृष्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।
 पितुः पितामहाः साम्ना कन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“भोजयेद्यस्त्वयर्वाणं दैवे पित्ये च कर्माणि ।
 अनन्तमचयञ्चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः”—इति ॥

यमोऽपि,—

“वेदविद्याव्रतस्त्राताः श्रोतिया वेदपारगाः ।
 स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
 तेभ्यो हव्यञ्च कव्यञ्च प्रमन्त्रेभ्यः प्रदीयते”—इति ।

मनुरपि,—

“श्रोत्रियाद्यैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
 अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
 एकैकमपि विद्वांस दैवे पित्ये च भोजयेत् ।
 पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बह्वनपि”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि । “यतीन् गृहस्थान् साधून् वा”— इति । भोजये-
 दिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत्”—इति ।

शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्रधारिणो वान-
 प्रस्थाः । त्रिदण्डिनो वाक्कायमनोदण्डैरुपेताः यतयः । अत्र परः
 परः श्रेष्ठः । ततएव नारदः,—

“यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे कथं तद्याति राक्षसान्”—इति ॥

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“अलाभे ध्यानिभिर्दूषां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।

तदलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्”—इति ॥

उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अतएवापस्तम्बः । “ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्म-
विद्दो योनिगोचमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान्”—इति । योनिष्वन्धा मातु-
लादयः । गोचरसम्बन्धाः सपिण्डाः । मन्त्रसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः ।
अन्तेवासिसम्बन्धाः शिल्पशास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान्
ब्राह्मणान् गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । आद्वे ओत्रियादीनां पङ्क्ति-
पावनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह,—

“अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पायते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्रान्यङ्क्तिपावनान् ॥

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

ओत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

ब्रह्मदेयात्मसन्तानम्बुन्दोगोज्ज्वलसामगः ॥

वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।

शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः”—इति ॥

ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोदापुत्रः । सहस्रदः गवां सुवर्णस्य

वा । यमोऽपि,—

“ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।

मङ्गलं च त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्व्यास्य यो भवेत् ॥
 त्रिनाचिकेतो विरजाश्चन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
 अथर्वशिरसोऽध्वेता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 शिशुरण्यग्निकोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
 मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्गुरुपाठकः ॥
 ब्राह्मदेयासुतश्चैव भावशुद्धः सहस्रदः ।
 चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥
 निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।
 गुरुवेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
 विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
 अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च ॥
 स्वातको जप्यनिरतः सदा पुष्पवलिप्रियः ।
 ऋजुर्मुदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः
 वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥

वेदविद्याव्रतस्नाताः ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः—इति ।

पैठीनमिरपि । “अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति त्रिनाचिकेतस्त्रि-
 मधुस्तिसुपर्णश्चीर्णव्रतश्चन्दोगोज्येष्ठसामगो ब्रह्मदेयासुमन्तानः सह-
 स्रदो वेदाध्यायी चतुर्वेदषडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-
 र्वेदजापी चेति, तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिं नियुक्तो मूर्धनि सहस्रै-
 रण्युपहताम्” इति । शङ्खोऽपि,—

“ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

यजुषां पारगो यस्य सान्नां यस्यापि पारगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाशुकाञ्चनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः”—इति ॥

बोधायनोऽपि । “त्रिमधुस्तिनाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चाग्निः षडङ्ग-
वित्तिशीर्षकोऽध्येता सामगा इति पङ्क्तिपावनाः”—इति । हारीतोऽपि ।
“स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिताऽथोनिमङ्गरित्वमार्षेयत्वञ्चेति कुलगुणाः,
वेदाङ्गानि धर्मोऽध्यात्मविज्ञानं स्यतिश्चेति षड्विधं श्रुतं, ब्राह्मण्यता
देवपितृभक्तता समता सौम्यताऽपरोपतापिताऽनसूयता अनुद्वतता
अपारुध्यं मित्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्याता प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशविधं शीलम्,

क्षमा दमोदया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।

शीलं स्नानं जपोहोमस्तपः स्वाध्यायएव च ॥

सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति षोडश गुणाः वृत्तं,
तस्मात् कुलीनाः श्रुतशीलवन्तो वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽव्यङ्गाः पाङ्केयाः ।
द्वादशोभयतः ओत्रियस्तिनाचिकेतस्त्रिसुपर्णस्त्रिमधुस्तिशीर्षको ज्येष्ठ-
सामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्रुद्रजाप्यूर्ध्वरेताः ऋतुकालगामी तत्त्ववि-
चेति पङ्क्तिपावना भवन्ति” । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता । अविच्छि-
न्नवेदवेदितेत्यत्र हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं
यागं लक्षयति । मार्षेयत्वं प्रवरवर्त्तिच्छपिज्ञातव्यम् । धर्मो धर्मशास्त्रं,
विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्रविज्ञानम् । स्यतिर्वेदशास्त्राविस्मरणम् ।

उपव्रतत्वं दशम्यादावेकभक्तता । अत्रानुकल्पो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“स्वस्त्रीयच्छत्विक्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।

त्रिनाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिवान्धवाः”—इति ॥

अतएव मनुः,—

“अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ।

मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ॥

दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्”—इति ॥

विट्पतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना । विट्पतिर-
तिथिरित्यन्ये वदन्तीति । आपस्तम्बोऽपि । “गुणवदलाभे सोदर्थोऽपि
भोजयितव्यः एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः”—इति । बोधायनोऽपि ।

“तदभावे रहस्यविदृचोयजूंषि सामानीति आहुस्य महिमा तस्मा-
देवंविधं सपिण्डमप्याशयेत्”—इति । विष्णुपुराणेऽपि,—

“पितृव्यगुरुदौहिचानृत्विक्स्वस्त्रीयमातुलान् ।

पूजयेद्भूयकव्येन वृद्धानतिथिवान्धवान्”—इति ॥

अत्र चत्विक्पितृव्यसोदर्थसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने नियोक्तव्याः न
पित्रादिस्थाने । तथा चात्रिः,—

“पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्त्याः^(१) स्युर्न श्राद्धे चत्विकस्तथा ॥

चत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः”—इति ॥

शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थानएव निवेशः । सोदर्थं विहितस्यार्थस्य,

(१) मधुपर्कपरनामधेयोऽहोक्ताहर्णविशेषोऽर्घ्यमित्यच्यते ।

‘एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः’—इत्यापस्तम्बेन शिष्येऽतिदेशात् । यन्तु
मनुना कल्पान्तरसुक्तम्,—

“कामं आद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्”—इति ॥

तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण, किं त्वनुकल्पानुकल्पाभिप्रायेण । न
आद्धे भोजयेन्मित्रमिति स्वेनैव निषिद्धस्य मित्रस्य काममर्चयेदिति
सातुशयमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठोऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह,—

“आनृशंसं परो धर्मा याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्व्वोपायैर्निमन्त्रयेत्”—इति ॥

आनृशंससुत्कष्टो धर्माः, तेनायाचतः अयाचनशीलान्, अतएव
सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे सर्व्वोपायैर्यथा ते
निमन्त्रणमङ्गीकुर्व्वन्ति, तादृशैरुपायैर्निमन्त्रयेदिति । अयाचनशी-
लानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते इति । एतदप्यनुकल्पो-
भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पे नानुकल्पोऽनुष्ठेयः । तथाऽऽह मनुः,—

“प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्”—इति ॥

साम्परायिकसुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति । भविष्यत्-
पुराणेऽपि,—

“ब्राह्मणातिक्रमोनास्ति मूर्खे वेदविवर्जिते ।

ज्वलन्तमग्निसुतृज्य न हि भस्मानि ह्रयते”—इति ।

वेदविवर्जिते,—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अतएवोक्तं
तत्रैव,—

“व्यतिक्रान्तेर्न दोषोऽस्ति निर्गुणान् प्रति कर्हिचित् ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खोदूरस्यश्च गुणान्वितः ।

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः”—इति ॥

यत्तु पुराणान्तरेऽभिहितम्,—

“यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मूढोऽगुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्विततां खग ॥

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तजातिं प्रियंवदम् ।

मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ।

नातिक्रमेन्नरोविद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा”—इति ॥

तद्दौहित्रजामाचादिविषयम् । अतएव मनुः,—

“व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्”—इति ॥

व्रतस्थं केवलव्रतस्थमध्ययनादिरहितमित्यर्थः । गुणवत्सन्निकृष्टा-

तिक्रमे तु प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच पुराणम्,—

“सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।

अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥

तस्मान्नातिक्रमेद्विज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।

संबन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिन्तथा ॥

भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ।

नातिक्रमेन्नरस्येतानमूर्खानपि गोपते ॥

अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्”—इति ॥

अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य नरकं व्रजेत्, न मूर्खा-
नित्यभिप्रायः । आद्वे वर्जनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः,—

“रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णी कुण्डगोलौ^(१) कुनखी श्यावदन्तकः ॥

भृतकाध्यापकः क्लीवः^(२) कन्यादूष्यभिषक्तकः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापितृगुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दितः”—इति ॥

रोगी उन्मादादिरोगवान् । उन्मादादिरोगाश्च देवसेन वर्णिताः ।

“उन्मादस्त्वग्दोषराजयन्त्वा आसोमधुमेहोभगन्दरोऽग्नरीत्यष्टौ पाप-
रोगाः”—इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनाति-
रिक्ताङ्गः । एकेनाप्यक्षणा यो न पश्यति, असौ काणः । तेन च
वधिरमूकमूर्खादयो लक्ष्यन्ते । द्विरूढा पुनर्भूतस्यां जातः पौनर्भवः ।
अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुनखी दुष्टनखः । श्यावदन्तः स्वाभाविक-
कृष्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति, स भृतकाध्यापकः ।
असता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता^(३) कन्यादूषी । महापातका-
भिषक्तकः । परिविन्दकः परिवेत्ता । कुण्डस्याश्वं योऽप्राति स कुण्डाशी ।

(१) कुण्डगोलौ, “परस्त्रियां जातौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्यौ जी-
वति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्तरि गोलकः”—इत्युक्तलक्ष्यौ ।

(२) क्लीवः, “न मूर्खं जेगिलं यस्य विष्ठा चाशु निमज्जति । मेढ्रं चोन्माद-
शुक्राभ्यां ह्रीनं क्लीवः स उच्यते”—इत्युक्तलक्ष्यौ ।

(३) दूषयिता,—इति लक्ष्यन्तं पदम् । अतएव कन्यामिति कर्मणि द्वितीया ।

कुण्डशब्दोगोलकस्याप्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलस्तत्सुतो-
वृषलात्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्नेनः ।
कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः । एते आङ्गे निन्दिता वर्ज्या-
इत्यर्थः । मनुरपि,—

“ये स्नेनपतितक्त्वीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥

जटिलं चानधीयानं दुर्बालं कितवन्तथा ।

याजयन्ति च ये पूर्वान् तांश्च आङ्गे न भोजयेत् ॥

चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

यत्स्नी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ॥

ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तरएव च ।

कुशीलवोऽवकीर्णो च वृषलीपतिरेव च ॥

पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।

भृतकाध्यापकोयश्च भृतकाध्यापितस्तथा ॥

शूद्रशिष्योगुरुस्यैव वारदुष्टः कुण्डगोलकौ ।

अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गुरोस्तथा ॥

ब्राह्मैर्योनैश्च संबन्धैः संयोगं पतितैर्गताः ।

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ॥

समुद्रयात्री वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ।

पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा ॥

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

पापयोग्यभिपन्नश्च दाम्भिकोरसविक्रयी ।

धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ॥

मित्रधुक् सृतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ।

भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्रयो पिशुनस्तथा ॥

उन्नतोऽन्धश्च वर्ज्याः सुर्वदनिन्दकएव च ।

हस्तिगोऽश्वोद्भ्रमकोनक्षत्रैर्यश्च जीवति ।

पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ।

स्रोतसां भेदकश्चैव तेषाञ्चावरणे रतः ॥

गृहसम्प्रेषको दूतो वृत्तरोपकएव च ।

श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषकएव च ॥

हिंस्रो वृषलपुत्रश्च गणानाञ्चैव याजकः ।

आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥

कृषिजीवी शिल्पिजीवी मङ्गिर्निन्दितएव च ।

शैरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ॥

प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।

एतान्विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान्नराधमान् ॥

द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत्”—इति ।

स्तेनोऽत्र ब्रह्मस्वयतिरिक्तद्रव्यापहारी विवक्षितः । तद्द्रव्यापहारिणः पतितशब्देनोपात्तत्वात्^(१) । पारलौकिकफलदं कर्म नास्तीति मन्यमाना नास्तिकास्तेभ्यो वृत्तिर्जीविका येषान्ते नास्तिकवृत्तयः । जटिलो-ब्रह्मचारी । अनधीयानः,—इति जटिलविशेषणम् । अतश्चानधीयानो ब्रह्मचारी प्रतिषिध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रं, तस्य आद्धे, ‘पञ्चाग्नि-

(१) पातित्यहेतुमहापातकमध्ये ब्रह्मस्वापहारस्य परिगणनादिति भावः॥

ब्रह्मचारिणः—इति पात्रत्वविधानात् । न चाध्ययनरहितस्य ब्रह्म-
चारिणोऽश्रोत्रियत्वेन आद्धे प्रसक्त्यभावात् प्रतिषेधोऽनुपपन्नइति
मन्तव्यम् । यतः,

“व्रतस्थमपि दौहित्रं आद्धे यत्नेन भोजयेत्”—

इत्यत्र दौहित्रग्रहणमविवक्षितमिति भ्रान्त्या अध्ययनरहितोऽपि
ब्रह्मचारी आद्धे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिध्यतइति । दुर्बालः
खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संयहकारेण,—

“खल्वाटकश्च दुर्बालः कपिलश्चण्डएवच”—इति ॥

कितवो द्यूतासक्तः । पुरयाजकाः गण्याजकाः । अत्र, आद्धे इति
विशेषोपादानादुर्बालादीनां आद्धएव वर्ज्यत्वं, न दैवे इत्यवगम्यते ।
अन्यथा, प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमाद्विशेषोपादानमनर्थकं स्यात् ।
अतएव गौतमः । “हविःषु च दुर्बालादीन् आद्धएवैके”—इति ।
हविःषु च दैवेऽपि एवं पित्र्यवत्परीक्ष्य दुर्बालादीन्वर्जयेत् । एके
मन्वादयः आद्धएव न भोजयेत्, दैवे तु भोजयेदित्याहुःरित्यभि-
प्रायः । चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थञ्च भेषजकारिणः । “तस्माद्-
ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यं अपूतो ह्येषोऽमेध्यो यो भिषक्”—इति
अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सरत्रयं देवार्चको-
देवलः । तदुक्तं देवलेन,—

“देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

अप्राङ्ग्रेयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा”—इति ।

आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अन्नपदि विपणजीवितेनैव निषेधे

सिद्धे मांसविक्रयिण इति पुनर्विशेषोपादानस्य वैधर्त्यात् । अनापदि
वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः, न त्वापद्यपि । तत्र,

“चात्रेण कर्मणा जीवेद्दिशां वाऽप्यापदि द्विजः”—

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्यागकारणं
विना श्रौतस्मार्त्ताग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अल्पवृद्ध्या धनं
स्वीकृत्याधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः । तथाच स्थितिः,—

“समर्धं धनमुद्धृत्य महार्धं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः”—इति ॥

यच्छी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहिते ज्येष्ठे अना-
हिताग्नौ वा सति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह आहिताग्निर्वा भवेत्,
स परिवेत्ता तज्ज्येष्ठस्तु परिविविन्तिः । तथाच मनुः,—

“दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविविन्तिस्तु पूर्वजः”—इति ॥

अग्रजः सोदर्यो विवक्षितः । तथाच गर्गः,—

“सोदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहम् ।

आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्”—इति ॥

आवसथ्यभावसथ्याधानं, आधानं गार्हपत्याद्याधानम्^(१) । असो-
दर्यं तु न दोषः । तथाच शातातपः,—

“पितृव्यपुत्रांसापत्यान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने”—इति ॥

(१) आवसथ्योऽग्न्याग्निः स्मार्त्ताग्निरिति यावत् । गार्हपत्यादयस्तु श्रौता-
ग्रयः । आदिग्रहणात् दक्षिणाग्न्याहवनीयाग्न्योर्यद्वयम् ।

परनारीसुताः चेन्नजा भ्रातरः । यमोऽपि,—

“पितृव्यपुत्रान्मापत्यान् परपुत्रांस्तथैवच ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाधर्मः परिवेदने”—इति ॥

परपुत्रा दत्तक्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि कचिद्दोषो-
नास्ति । तथाच शातातपः,—

“क्लीवे देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने”—इति ॥

योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः । कात्यायनोऽपि,—

“देशान्तरस्थक्लीविकवृषणानसहोदरान् ।

वेश्यातिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः^(१) ॥

जडमूकान्धवधिरकुञ्जवामनखोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च^(२) ॥

धनवृद्धिप्रसक्तान्श्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुहकोन्मत्तचोरांश्च^(३) परिविन्दन् न दुष्यति”—इति ॥

खोडो भग्नपादद्वयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । कामतो-
ऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहान्विष्टताः । देशान्तरगतादिषु कालप्रती-

(१) एकवृषणएकाग्रः पण्डविशेष इति रत्नाकरः । शूद्रतुल्याश्च,
“गोरक्षकान् वाणिजिकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वा-
हुंभिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्”—इति मनुस्मृत्यनुवृत्त्याः ।

(२) नृपस्य चेति चकारेण सत्तानित्यनुवृत्त्यते ।

(३) कुलटोन्मत्तचोरांश्च,—इत्यन्यत्र पाठः । तत्पाठे तु, परकुलं पर-
गोत्रमिति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलटइत्यर्थोविध्यः ।

क्षामन्तरेण परिवेदने दोषोऽस्ति । तथाच वसिष्ठः । “अष्टौ दश द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनिर्विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति”—इति । अनिर्विष्टमकृतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था । अदृष्टार्थमर्थार्थं वा द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयं^(१), अष्टौ दशेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् । तथा स्मृतिः,—

“द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोरगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः”—इति ॥

क्षीवादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथाच स्मृतिः,—

“उन्मत्तः क्लिषी कुष्ठी पतितः क्षीवएववा ।

राजयक्ष्णामयावी च न नाय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्”—इति ॥

विरक्तवेश्मातिसक्तादिषु तु चिरकालानुवृत्त्या विवाहसम्भावनानिवृत्तावधिवेदनं न दोषाय, तत्र कालावधेरश्रुतत्वात् । आधानविषयेऽपि ज्येष्ठानुमत्याऽधिवेदने न दोषः । तथाच बह्ववसिष्ठः,—

“अग्रजश्च यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि”—इति ॥

आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनाहिताग्नावपि कनिष्ठस्तदनुमत्याऽऽधानं कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु द्रष्टव्यः । तथाचोशनाः,—

“पिता पितामहो यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।

तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु न दोषः परिवेदने”—इति ॥

यस्य कस्यचित् पिता पितामहो वाऽग्रजो वाऽऽहिताग्निर्न भवति,

(१) अदृष्टार्थमर्थार्थं वा देशान्तरगतेत्यन्वयः ।

तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणेऽपि न दोष इत्यर्थः । एवमेव कन्यापरि-
वेदनेऽपि दोषतदपवादौ द्रष्टव्यौ । अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः ।
तथाच देवलेन,—

“अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः”—इति ।

नानाजातीया अनियमवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्ती गणाभ्यन्तरः ।
कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रजस्वलायाः कन्यायाः पतिः ।
तदुक्तं देवलेन,—

“वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

यस्त्वेनामुदहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्व्वलः ।

अत्राद्वेयमपाङ्ग्रेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्”—इति ॥

यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत्, सोऽपि वर्ज्यः । तदुक्तं
देवलेन,—

“परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे”—इति ॥

वाग्दुष्टो निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः सह ब्राह्मैर्योनैश्च
सम्बन्धैर्विद्यायोनिसम्बन्धैः संयोगं गतः, सोऽत्र विवक्षितः । न तु
साक्षात् संसर्गो, तस्य पतितशब्देनैवोपात्तत्वात् । केकरोऽर्धदृष्टिः ।
अग्नेदिधिष्वाः पतिरग्नेदिधिषूपतिः । ज्येष्ठायाः नूढायामूढा कनिष्ठा
या, साऽग्नेदिधिषूः । तदुक्तं देवलेन,—

“ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुद्वतेऽनुजा ।

सा चाग्नेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता”—इति ॥

पुत्राचार्योऽक्षरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थार्जकः ।
 गृहसम्प्रेषको वर्धकिवृत्त्या वर्त्तमानः । उरभ्रा अवयः । तएव वृत्त्यर्थं
 पालनीया यस्यासावौरभ्रकः । महिष्यः पाल्यायस्यासौ माहिषकः ।
 अथवा, व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह देवलः,—

“महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः”—इति ॥

एतान् पूर्वोक्तानुभयत्र दैवे पित्ये च वर्जयेदित्यर्थः । यमोऽपि,—

“काणाः कुजाश्च षंढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।

ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥

राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।

मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥

राजभृत्यान्धवधिरा मूर्खखल्वाटपङ्गवः ।

वृषलीफेनपीताश्च^(१) श्रेणियाजकयाजकाः ॥

कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।

दण्डपूजाश्च* ये विप्राः ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥

आगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।

कुण्डाग्निनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ॥

श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।

वणिजो मधुहर्त्तारो हस्त्यश्चदमका द्विजाः ॥

* दण्डभूजाश्च,—इति मु० ।

(१) वृषलीफेनपीताः शूद्रापतयः ।

कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानाञ्च दूषकाः ।
 सूचकाः प्रेयकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥
 समयानाञ्च भेत्तारः प्रदाने ये च* वाधकाः ।
 अजाविका माहिषकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
 धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्भिचधुक् शस्त्रविक्रयी ।
 पाण्डुरोगा गण्डमाली यक्षी च भामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटसाची† च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रव्रजितश्च यः ॥
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः प्रव्रज्याऽवसितश्च यः ।
 तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्वतो यमः ॥
 राज्ञः प्रेय्यकरोयश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥
 अवकीर्णी च वीरघ्नः^(१) गुरुघ्नः पितृदूषकः ।
 गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कदर्यश्च^(२) सह पित्रा विवादकृत् ।

* एव,—इति सो० ना० ।

† कूटयाजी,—इति सो० ना० ।

(१) वीरघ्नः अधिपरित्यागी । “वीरहा वायस्य देवानां योऽग्निमुदास-
यते”—इति श्रुतेः ।

(२) “कदर्यः,” “आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदाराञ्च पीडयन् । येलोभात्
सच्चिनोत्थधान् स कदर्य इति स्मृतः”—इत्युक्तञ्चक्ष्यः ।

दाम्भिको वर्धकीभर्त्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
 सङ्गिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
 परिवृत्तिः परिवेत्ता भृताचार्यो* निराकृतिः^(१) ॥
 शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
 दम्बस्तदारकाचार्यो मानकत्तैलिकस्तथा ॥
 चोरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्त्रानाञ्च दूषकाः ।
 चतुराश्रमवाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तदूषकाः ॥
 इत्येतैर्लक्षणेयुक्तांस्तद्विज्ञानं नियोजयेत्”—इति ।

विद्यादिगुणयोगेऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहितम्,—

“आद्धार्हगुणयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन ।

निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक् फलमभीप्सता”—इति ॥

एवं ब्राह्मणाग्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्व्येद्युर्निमन्त्रयीत । तथाच
 हारीतः । “यन्नेनैवम्विधान् आद्धमाचरिष्यन् पूर्व्येद्युर्निमन्त्रयेत्”—इति ।
 असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथाच कूर्मे,—

“श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्व्येद्युरभिपूजयेत् ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणेयुक्तान्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“श्वः कर्त्ताऽस्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ।

* भृत्याचार्यो,—इति सु० ।

(१) निराकृतिः,—“यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवादीन्नेभिरिष्टवान् । निरा-
 कर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयोनिराकृतिः”—इत्युक्तलक्षणः । अधीत-
 विस्मृतवेदे वा (६८३ पृ०) ।

निरामिषं सहस्रहुक्ता सर्वभुक्तजने गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्”—इति ।

अत्र विशेषो मनुना दर्शितः,—

“पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा आद्धकर्म्मण्युपस्थिते ।

निमन्त्रयीत त्ववरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान्”—इति ॥

वराहपुराणे,—

“वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्ताऽस्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठञ्च विमृजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत्”—इति ॥

आद्धभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तत्स्थानोपलेपनं कृत्वा विप्रान्
रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः^(१) । तथाच ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“पूर्वेऽङ्गि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।

गत्वा निमन्त्रयेदेवपि श्वदेशसमन्वितः”—इति ॥

निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः,—

“कृतापसव्यः पूर्वेद्युः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।

भवद्भिः पितृकार्यन्नः सम्याद्यञ्च प्रसीदत ॥

सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्^(२)”—इति ।

अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रविषयम् । तथाच पुराणम्,—

“दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

(१) तथाच, भूमिं,—इत्यनन्तरं परिगृह्य इत्यध्याहारइति भावः ।

(२) कृतापसव्यः प्राचीनावीती । पितृन् उद्दिशेति शेषः । सव्येन
उपवीतिना ।

पादावादाय वैश्योदौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्”—इति ।

दक्षिणचरणसर्गो जानुप्रदेशे कर्त्तव्यः । तथाच मत्स्यः,—

“दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः”—इति ।

पूर्वं निमन्त्रयेदित्यत्र^(१) पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं निमन्त्रयेदिति व्यवहितेनान्वयः । अतएव वृहस्पतिः,—

“उपवीती ततो भूत्वा देवताऽर्थं द्विजोत्तमान् ।

अपमयेन पित्र्ये च स्वयं शिष्योऽथवा सुतः^(२)”—इति ॥

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणमह्वामाह पैठीनसिः । “ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ वा श्रोत्रियानामन्त्रयेत्”—इति ॥

यदा पञ्च ब्राह्मणाः, तदा दैवे द्वौ पित्वे त्रय इति विभागः । “द्वौ दैवे पितृकार्यं त्रीन्”—इति मनुस्मरणात् । तस्मादयुग्मसङ्ख्याया समविभागार्थं पित्वे त्रय इति युक्तम् । यत्तु शौनकेन पित्वेऽपि युग्मविधानं कृतं, “एकैकस्य द्वौ द्वौ”—इति, तद्वृद्धिश्राद्धविषयम् । पित्रादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विप्रान् भोजयेत् । तथाच शौनकः । “एकैकमेकैकस्य त्रींस्त्रीन्वा”—इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । तथाच गौतमः । “नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्”—इति ॥

अस्यार्थः । यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्थानेषु प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु पर्यवसानम् ?

(१) पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेदिति प्रचेतोवचने इत्यर्थः ।

(२) निमन्त्रयेदिति शेषः ।

“सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग्भोजयित सति द्विजान् ।

नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः^(१)—

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनकगौतमाभ्यामुक्तो-
ऽयं आहुविस्तरौ मनुना नादृतः,—

“द्वौ देवे पितृकार्ये चीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्समृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।

पद्मैतान्निस्तरौ हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्” ॥

इत्यकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अतएव बृहद्वहस्पतिरपि,—

“एकैकमथवा द्वौ चीन् देवे पितृ च भोजयेत् ।

सत्क्रियाकालपात्रादि न सम्पद्येत विस्तरे”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

“द्वा देवे पितृकार्ये चीनैकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्समृद्धोऽपि विस्तरन्तु विवर्जयेत्”—इति ॥

अतएव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचएव पक्षो विहितः,—

“द्वौ देवे प्राक्तनः पित्र्युत वैकैकमेववा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥

एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् । यत्तु शङ्खेनोक्तम्,—

“भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्”—इति ।

तदप्यस्माभविषयम् । यदात्वेकएव भोक्ता तदैवमाह वसिष्ठः,—

(१) तद्दोषदर्शिनः ब्राह्मणबाहुल्यदोषदर्शिनः । स च दोषोऽनुपदमेव
वक्ष्यते ।

“यद्येकं भोजयेच्छाद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्त्तयेत् ।

प्राख्येदग्नौ तदन्नन्तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे”—इति ॥

निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मत्स्यः,—

“पठन्निमन्त्र्य नियमान् आवयेत् पैटकान् बुधः ।

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च आद्धकारिणा”—इति ।

निमन्त्रितैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह्वाचिः,—

“ते तन्तयेत्यविघ्नेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीचेरन् आद्धकालमतन्द्रिताः”—इति ॥

ते निमन्त्रिता विप्रास्तं आद्धकर्त्तारमविघ्नपूर्वकं तथाऽस्त्रित्युक्त्वा
यथाश्रुतं विहितं नियमजातं, आद्धकालं आद्धे भुक्तं यावत् जीर्घति
तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः । तथाच प्रचेताः,—

“आऽशनपरिणामात्तु ब्रह्मचर्यं द्वयोः स्मृतम्”—इति ।

यमोऽपि,—

“आमन्त्रितास्तु ये विप्रा आद्धकालउपस्थिते ।

वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चागमनक्रिया ।

अभारोदहनञ्चेति आद्धस्योपासनाविधिः”—इति ॥

तथाऽस्त्रित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अनिन्दितामन्त्रणविषयः ।

तथाच कात्यायनः । “अनिन्द्येनामन्त्रिते नातिक्रामेत्” । शक्तेन न

प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । यस्त्वामन्त्रणमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये
पञ्चान्निवारयति तस्य दोषोऽस्ति । तथाच मनुः,—

“केतितस्तु* यथान्यायं ह्यथकथे द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्”—इति ॥

केतितो निमन्त्रितः । यमोऽपि,—

“आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेष्वभिजायते”—इति ॥

निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायोऽस्ति । तथाच नारायणः,—

“निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते”—इति ॥

यस्त्वामन्त्रितो विप्रश्चाहृतोऽपि श्राद्धकालातिक्रमं करोति
तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणेऽभिहितः,—

“आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।

देवतानां पित्राणाञ्च दातुरन्नस्य चैव हि ॥

चिरकारी भवेद्रोही पच्यते नरकाग्निना”—इति ।

दातृभोक्तोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्र तत्रोक्तः । तत्र
वृद्धमनुः,—

“ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।

तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु”—इति ॥

* केतित,—इति पाठः सो० ना० । एवं परत्र ।

† ऋतुकालं प्राप्येति शेषः । ऋतुकाले,—इति समीचीनः पाठः ।

गौतमः । “सद्यः आद्धी शूद्रातल्पगतस्तत्पुरीषे मांसं नयेत पि-
तृन्”—इति । आद्धी आद्धकर्त्ता सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः । मनुः,—

“आमन्त्रितस्तु यः आद्धे दृषत्या सह मोदते ।

दातुर्थद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते”—इति ॥

यमः,—

“आमन्त्रितस्तु यः आद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।

भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं पांशुभोजनाः”—इति ॥

आद्धदिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्,—

“आद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्यादन्तधावनम् ।

आद्धकर्त्ता तु कुर्वीति न दन्तधावनं बुध”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरन्वारमं स्वान्धवैः ॥

तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरापहतं सर्वं तिलैः शुध्यत्यजेन च ॥

ततोऽन्नं बज्रसंस्कारं नैकभाजनभक्तवत् ।

चोष्पयेपसमृद्धञ्च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्”—इति ॥

अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह,—

“कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

महायवा ग्रीहियवास्तथैवच मधूलिकाः ॥

कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः सुः आद्धकर्त्तृणि”—इति ।

यवाः शितशूकाः शालयः कलमाद्याः । महायवा ग्रीहियवाश्च

यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषः । कृष्णाः स्यलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः ।
लोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयोऽपि,—

“यवव्रीहिभगोधूमाः तिलमुद्गाः ससर्षपाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारः निष्पावा*^(१)श्चात्र शोभनाः”—इति ॥

अत्र गोधूमानामावश्यकत्वमत्रिणोक्तम्,—

“अगोधूमश्च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्”—इति ॥

वायुपुराणेऽपि,—

“विन्नामलकमृदीकापनसाम्रातदाडिमम् ।

चव्यम्यालेवताचोटखर्जुराणां फलानि च^(२) ॥

कशेरुकोविदारस्य तालकन्दस्तथा विसम् ।

कालेयं कालशाकञ्च सुनिषण्ठां सुवर्चला ॥

कटफलं किङ्किनी^(३) द्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

कवन्धूग्रीवकं चारु तिन्दकं मधुसाङ्गयम् ॥

वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकम् ।

पिप्पली मरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलम् ॥

* निष्पाता,—इति ना० ।

† सुनिष्यन्नं,—इति पाठान्तरम् ।

(१) निष्पावः शिम्बीसदृशोदक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः ।

(२) पालेवतः काश्मीरके उ इति प्रसिद्ध इति आर्यचिन्तामणिः । प्राचीनामलक इति प्रकाशकारः ।

(३) किङ्किनी अस्त्ररसां द्राक्षेति लक्ष्मीधरः । हलायुधेन तु किङ्किनी जलजम्बूरिति व्याख्यातम् ।

सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च कलायाः सर्वएवच ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥

नागरञ्चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेवच"—इति ।

मृद्धीका द्राक्षा । आम्नातकः कपीतनः । चव्यञ्चविका । अक्षोटः
शैलोद्भवः । कशेरु भद्रमुस्ता । कालेयकं दारुहरिट्रा । सुनिषणं वितुन्न-
शाकम् । कट्फलं श्रीपर्णिका । लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलं ।
कर्कधूर्वदरी । तिन्दुकः सितिमारकः । शृङ्गाटकं जलजन्तिकण्टकम् ।
बृहतीफलं निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकन्तुण्डिकेरीफलम् । विल्वाम-
लकादीनि प्रसिद्धानि । पालेवतपरूषकादीन्यप्रसिद्धानि । शङ्खोऽपि,—

“आम्नान् पालेवतानिचून्मृद्धीकां चव्यदाडिमम् ।

विदार्याश्च भक्षुण्डांश्च आद्धकालेऽपि दापयेत् ।

द्राक्षामधुयुतां दद्यात् शक्नून् शर्करया सह ॥

दद्याच्छाद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटककशेलुकान्”—इति ।

आदित्यपुराणेऽपि,—

“मधूकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।

आद्धकर्माणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा”—इति ॥

अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः,—

“गोधूमैरित्तिभिर्मुद्गैः क्षीणकैश्चणकैरपि ।

आद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥

विदार्याश्च भक्षुण्डैश्च बिसैः शृङ्गाटकैस्तथा ।

केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धुवदरैरपि ॥

पालेवतैरातुकैश्चाप्याक्षोटः पनसैस्तथा ।

काकोल्यः चीरकाकोल्यः तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

लाजाभिश्च शलाभिश्च त्रपुष्पैर्वारचिर्भिटेः ।

सर्षपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्बुभिः ॥

प्रियालामलकैर्मुखैः पङ्गुभिश्च तिलम्बकैः ।

वेचाङ्गुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाचीरिकावचैः ॥

मोचैः समोचैर्लङ्कुचैस्तथा वै वीजपूरकैः ।

मुञ्जातकैः पद्मपल्लैर्भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥

रागषाडवचोयैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।

दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते आह्वेषु पितरो नृणाम्”—इति ॥

विदारी कृष्णवर्णभृकुष्माण्डफलम् । केचुकः कचूराख्यशाकम् ।
कन्दः शूरणः । उर्व्यातुः स्वादुकर्कटी । चिर्भिटस्तिककर्कटी । सर्षपेति
दीर्घः कान्दसः । राजशाकं कृष्णसर्षपः । इङ्गुदः तापसतरुः ।
प्रियालोराजादनम् । चक्रिका चिञ्चा । चीरिका फलाध्यक्षम् ।
रागषाडवाः पानविशेषाः । त्रिजातकं लवङ्गैलागन्धपत्राणि । मत्स्य-
पुराणेऽपि,—

“अन्नन्तु सदधिचीरं गोष्ठतं शर्कराऽन्वितम् ।

मासं प्रीणाति सर्वान् वै पिष्ट्वनित्याह केशवः”—इति ॥

मनुरपि,—

“तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमासेन चीन्मासान् दारिणेन तु ।

आरभ्येणाय चतुरः शाकुनेनेह पच वै ॥

षण्मासांश्चागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै^(१) ।

अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥

दश मासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।

शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।

वार्द्धीणस्य मांसेन द्वात्रिंशदशवार्षिकी ॥

कालशाकं महाशल्कं खड्गं लोहामिषं मधु ।

आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः”—इति ॥

वार्द्धीणसो रक्तवर्णवृद्धच्छागलः । तदुक्तं विष्णुधर्मात्तरे,—

“त्रिपिवन्त्रिचक्षीणं^(२) यूथस्थायसरं तथा ।

रक्तवर्णन्तु राजेन्द्र, क्वागं वार्द्धीणसं विदुः”—इति ॥

पक्षिविशेषो वा,—

“कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

स वै वार्द्धीणसः प्रोक्तः इत्येषा वैदिकी श्रुतिः”—इति

निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महाशल्को मत्स्य-
विशेषः । खड्गः खड्गमृगः । लोहो लोहितवर्णच्छागः । मुन्यन्नानि नीवा-
राद्यन्नानि । आद्वे कोद्रवादिधान्यानि वर्जयेत् । तथाच व्यासः,—

“अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गुद्रव्येषु शाकैषु कालानलशुभास्तथा”—इति ॥

(१) पार्षतादयो मृगजातिविशेषाः ।

(२) जलपानकाले यस्यास्य नासिकाद्वयं च जले निमज्जति, सोऽयं
त्रिपिव इत्युच्यते । त्रिभिर्नासिकाद्वयमुखैः पिवतीति व्युत्पत्तेः ।

कोद्रवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः क्कान्दमोऽच इहः ।
संस्कारकद्रव्येषु हिङ्गुद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृष्णर्जुकः । अनल-
श्चिकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धे-
यानि । ननु,—

“मधूदं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्”—इति

आदिपुराणे हिङ्गुद्रव्यस्य आद्धेयत्वमुक्तं, तत्कथं तस्याश्राद्धेयत्व-
मुच्यते,—इति । सत्यं, “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे
षोडशिनं गृह्णाति”—इति वदत्रापि विधिप्रतिषेधदर्शनादिकल्पोऽस्तु ।
एवमेवान्यत्रापि । भारद्वाजोऽपि । “मुद्गादकीमाषवर्जं विदलानि
दद्यात्”—इति । मुद्गः कृष्णेतरीः, आढकी तुवरी, माषो राजमाषः,
एतैर्विना विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलत्यादीनामुप-
लक्षणार्थम् । अतएव चतुर्विंशतिमतम्,—

“कोद्रवान्नाजमाणंश्च कुलत्यान्वरकांस्तथा ।

निष्पावांस्तु विशेषेण पच्येतांस्तु विवर्जयेत् ॥

यावन्नालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः”—इति ।

वरकाः वनमुद्गाः । अन्यत्रसिद्धम् । अत्र निष्पावनिषेधः कृष्ण-
निष्पावविषयः,

“कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् आढकर्मणि”—इति

स्मरणात् । “निष्पावाश्चात्र शोभनाः”—इति मार्कण्डेयपुराणं
कृष्णेतरीनिष्पावविषयतया व्यवस्थापितं भवति ! मरीचिरपि,—

“कुलत्याश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरमानि तथैवच”—इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“आद्धे न देया पालङ्ग्या तथा निष्पावकोद्रवाः ।

मसूरचारवास्तुककुलत्यशणशिवः”—इति ॥

पालङ्ग्या मुकुन्दः, मसूरो मङ्गल्यकः, चारो यवचारादिः ।
विष्णुरपि । “भूतलशिवसर्वपसुरसार्जककुष्माण्डालावुवात्ताकुपालङ्ग्या-
तण्डुलीयककुसुममहिषीचीरादि वर्जयेत्”—इति । भूतलशिवो भूतलः
कान्दसत्वात् सुडभावः । सर्वपोऽत्र राजसर्वपः । “कुसुमं राज-
सर्वपम्”—इति सत्यन्तरे विशेषितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डा । अर्जकः
श्वेतार्जकः । उशना अपि,—

“नालिकाशणच्छाककुसुमानम्बुविड्भवान् ।

कुम्भीकम्बुकट्टन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्भृञ्जनं आद्धे काञ्चिकं पिण्डमूलकम् ।

करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा”—इति ॥

नालिका दीर्घनालाग्रगताऽल्पपल्लवा । कृत्राकं मिलिन्धुः ।
कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं कट्टालावु । गट्टन्नो हरिद्रक्तवर्णः
पलाण्डुविशेषः । काञ्चिकं आरनालकम् । करञ्जश्चिरविल्वफलम् ।
पुराणेऽपि,—

“वांशङ्करीरं सुरसं सर्जकं भूतलानि च ।

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ॥

आद्धकर्मणि वर्ज्यानि चाश्च नार्या रजस्तलाः”—इति ॥

वांशङ्करीरं वंशाङ्कुरः । सर्जकः पीतसारकः । अवेदोक्ता वेदे
निषिद्धा निर्यासाः व्रश्चनप्रभवादयः । औषराणि लवणानि कृतलव-

णानि । रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः । भरद्वाजोऽपि,—

“नक्तोद्धृतन्तु यत्तोयं पल्वलाम्बु तथैव च ।

खल्वाम्बु कुष्माण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ॥

तण्डूलीयकशकश्च माहिषश्च पयोदधि ।

शिमिकानि करीराणि कोविदारगवेधुकम् ॥

कुलत्थशणजम्बीरकरम्भाणि तथैव च ।

अज्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुः चारं तथैव च ॥

नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् आद्वकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौद्गश्च सर्वमैकशफश्च यत् ।

माहिषश्चामरश्चैव पयो वर्ज्यं विजानता”—इति ॥

आविकमवीनां पयः । मार्गं मृगीणां पयः । औद्गमुद्गीनां पयः ।

ऐकशफं वड्वापयः । माहिषं माहिषीपयः । चामरं चमरीपयः ।

ब्रह्माण्डपुराणेऽपि,—

“दिःखिन्नं परिदग्धश्च तथैवाद्यावलेहितम् ।

शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥

पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ।

दधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णञ्चोषविवर्जितम् ॥

वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥

वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहृतास्तथा ।

वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि आद्वकर्मणि”—इति ॥

द्विःखिलं द्विःपक्वम्^(१) । परिदग्धमविदग्धम् । अयावलेहितं पूर्व-
मेवान्येनास्वादितम् । मथितं विलोलितं निर्जलं दधि । सिद्धा
भक्षा आमलकादयः, प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः । शङ्खोऽपि,—

“कृष्णाजार्जो विडञ्चैव सीतपाकीं तथैव च ।

वर्जयेन्नवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥

अवक्षुतावरुदितं तथा आद्धेषु वर्जयेत्”—इति ।

कृष्णाजार्जी कृष्णजीरकः । विडमिडालाख्यम् । लवणं कृत-
लवणम् । आद्धे कुष्माण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्यवायोऽस्ति ।
तथाच सृत्यन्तरम्,—

“कुष्माण्डं महिषीचीरं आढक्योराजमर्षपाः ।

चणकाराजमाषाश्च घ्नन्ति आद्धमसंशयः ॥

पिण्डालुकञ्च शुण्ठी च करमर्दांश्च नालिकाम् ।

कुष्माण्डं बज्जवीजानि आद्धे दत्त्वा प्रयात्यधः”—इति ॥

करमर्दः सुषेणः । बज्जवीजानि वीजपूरादीनि । नित्यभोजने
प्रतिषिद्धमपि आद्धे न देयम् । अतएवोक्तं षड्विंशन्मते,—

“चीरादि महिषीवर्ज्यं अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्”—इति ।

नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैठीनसिनोक्तानि । “वृन्ताक-
नालिकापौतकुसुभास्रन्तकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्च”—इति । पौत-
पौतिका । वृन्तार्कनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकविषयः । अतएव देवलः,—

(१) द्विःपक्वं च तदेव, यत् सूक्ष्मकारशास्त्रापीक्षितपाकनिष्पत्त्यन्तरं
श्रैत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरयुक्तम् । न त्वर्द्धपाकानन्तरं तत्शास्त्रोक्त-
सम्भाररूपपाकान्तरसिद्धं यज्जनादि । अतीतार्धनिष्ठानिर्देशात् ।

“कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्च विवर्जयेत्”—इति ।

कण्डूरायाद्यषायणी, तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भबुध्वदन्तुलं
वृन्तालावुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यत्पुराणेऽपि,—

“लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुक्कवकानि च ।

वृन्ताकनालिकालावु जानीयाज्जातिदूषितम्”—इति ॥

लशुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः,—

“लशुनं दीर्घपत्रञ्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

परणञ्च पलाण्डुञ्च लतार्कञ्च परारिका ॥

गृञ्जनं पवनेष्टञ्च पलाण्डोर्दश जातयः”—इति

सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं कृत्राकम् । हारीतोऽपि । “न वटस्रचो-
डुम्बरदधित्यनीपमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्”—इति । मत्सरपि,—

“लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलुं गव्यञ्च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति ॥

लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः । लोहितग्रहणात् निर्यासत्वेऽपि
पाटलश्वेतवर्षहिङ्गुकर्पूरादेरप्रतिषेधः । शैलुः श्लेष्मातकः । पीयूषोऽभि-
नवम्पयः । ब्रह्मपुराणे,—

“घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

न गुडं मरिचाक्तन्तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्णं तक्रमपेयञ्च नष्टखादु च फेनवत्”—इति ।

घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुद्धृत्य मण्डं तदग्रश्च
न पेयम् । आर्द्रगोः प्रसवप्रमृत्यनिवृत्तरजस्वायागोः पीयूषं न
पेयम् । गुडं मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च, दीर्णं स्फुटितं तक्रं

दीर्घकालस्थित्या नष्टस्यादु च फेनवच्च न पेयम् । याज्ञवल्क्योऽपि,—

“सन्धिन्यनिर्द्देशावत्सगोः पयः परिवर्जयेत् ।

औद्गमैकशफं स्त्रेणमारण्यकमथाविकम्”—इति ॥

या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी, अनिर्द्देशा अनिर्गतदशराचाः अवत्सा वत्सरहिता । एतासां गवां पयः परिवर्जयेत् । आरण्यकपथो-
निषेधश्चारण्यकमहिषीव्यतिरिक्तविषयः । तदाह मनुः,—

“अनिर्द्देशाया गोः क्षीरमौद्गमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना”—इति ।

वसिष्ठोऽपि । “गोमहिष्यकानामनिर्द्देशाहानां पयो न पेयम्”—
इति । गौतमोऽपि । “स्यन्दिनीयमसूयसन्धिनीनाञ्च”—इति । क्षीरं
न पेयमिति शेषः । स्यन्दिनी स्वतएव स्ववत्पयःस्तनी । यमसूर्य-
मलप्रसूः । बोधायनोऽपि । “क्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सा-
याञ्च”—इति । आपस्तम्बोऽपि,—

“क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

या पिवेत्कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत्”—इति ॥

जात्या विशुद्धमपि केशकीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं संवर्जयेत् । तथाच
देवलाः,—

“विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः ।

केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत्”—इति ॥

अत्र मक्षिकाकृमिजन्तवो मृताः विवक्षिताः । एतैः केशरोमादि-
भिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत्, असम्भवे तु केशादिकमुद्धृत्य

सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्यै कृत्वा भुञ्जीत । तथाच सुमन्तुः । “केशकीट-
चुतवचोपहतं अभिरात्रातं लेहितं वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं
चण्डालाद्यवेक्षितं अभोज्यं अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्टा” — इति ।
चुतवचः चुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि आदिभिरवलीढं न
भुञ्जीत । तथाच देवलाः,—

“अवलीढं अमार्जारध्वांस्तकुकुटमूषकैः ।

भोजने नोपभुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः” — इति ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि,—

“सुरालशुनसंस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गाद्भुज्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत्” — इति ॥

अत्रादिशब्देन कृत्वाकादिदुष्टद्रव्यं परिगृह्यते । सत्यन्तरे वर्ज्या-
न्तरमुक्तम्,—

“नापणीयं समश्रीयान्न द्विःपकं न पर्युषितम् ।

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् न खच्युतम् ।

यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणव्यञ्जनानि च ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रादत्तं न भक्षयेत्” — इति ।

आपणस्यान्नप्रतिषेधोऽत्रापूपादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः,—

“अपूपाः सक्तवोधानास्तर्कं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्डेषु भोक्तव्यं भाण्डलेहि न चेद्भवेत्” — इति ॥

पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह यमः,—

“अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः ।

शाकं मांसमपक्वञ्च* सूयं कृसरमेवच ॥

यवागूः पायसञ्चैव यच्चान्यत्तेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत्”—इति ॥

देवलोऽपि,—

“अभोज्यं प्राज्जराहारं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ।

अपूपा यवगोधूमविकारा वटकादयः”—इति ॥

वटका माषादिपिष्टमथा प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं व्रीह्यादिपिष्ट-
विकारोपादानार्थम् । कृसरं घृष्टतिलचूर्णसंयुतमोदनम् । अन्यदोदना-
दिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वाऽभिघारितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं
भोज्यम् । शुक्तस्वरूपं वृहस्पतिनोक्तम्,—

“अत्यक्षं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः”—इति ॥

अनक्षमीषदक्षं वा यदस्य कालान्तरेण वा द्रव्यान्तरसंसर्गेण
वाऽत्यक्षं भवति तच्छुक्तं, न तु स्वभावतोऽत्यक्षम् । यदग्निपक्वं सद्रा-
ज्यन्तरितं, तत्पर्युषितम् । शुक्तप्रतिषेधो दध्नादिव्यतिरिक्तविषयः ।
तदाह शङ्खः,—

“दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ।

सृज्जीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः”—इति ॥

अनग्निकउष्मा सृज्जीषं, तेन पक्वं शुक्तं पर्युषितञ्चापदि प्रचाक्षितं
भोज्यम् । तदाह यमः,—

* मांसं मसूरञ्च,—इति सु० ।

† तुवीसपक्वं,—इति सो० ना० ।

‡ तुवीसं,—इति सो० ना० ।

“शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्माऽथवा भवेत् ॥

मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्”—इति ।

आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत । तथाच याज्ञवल्क्यः,—

“कदर्यबद्धचोराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

वैणाभिग्रस्तबाधुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् ॥

चिकित्सकातुरकुट्टपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् ।

क्रूरोग्रपतितन्नात्यदांभकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् ।

ग्रस्तविक्रयिकर्म्मरतन्तुवायश्चष्टत्तिनाम् ॥

नृशंसराजरजकहतघ्नवधजीविनाम् ।

चेलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा”—इति ।

कदर्यालुब्धकः । तथाच स्मृत्यन्तरम्,—

“आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः”—इति ॥

बद्धः शृङ्खलितः । रङ्गावतारी नटः । वैणो वीणावादनोपजीवी । दीक्षी दीक्षासंस्कारवान् । तस्य चाभोज्यान्नत्वमग्नीषोमीयपशुवपा-
होमपर्यन्तम् । “असंस्थितेऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशित-
व्यम्”—इति श्रुतेः । आतुरः पापरीगयस्तः । कुट्टो दृढतरान्तर-
कोपः । मत्तो धनादिना गर्वितः । क्रूरो निष्कृपः । उग्रः परदुः-

खकारी । रजको वस्तरागकारी । चेलधावो वस्तप्रचालकः । एषां
कदर्यादिभोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्तव्यमित्यर्थः ।
यमोऽपि,—

“चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ॥

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी”—इति ।

चक्रोपजीवी शकटोपजीवी । गान्धर्वो गायकः । ध्वजी मद्यवि-
क्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि,—

“द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा”—इति ॥

मुनिशब्देन यतिवानप्रस्थौ गृह्येते । लिङ्गिनः पाशुपतादयः ।

अङ्गिराअपि,—

“षण्मासान् यो द्विजो मुक्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते”—इति ॥

यत्तु सुमन्तुनोक्तम्,—

“गोरसञ्चैव सकृश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यन्नान्यत्पयसा कृतम्”—इति ॥

यच्च विष्णुपुराणेऽभिहितम्,—

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृहीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्”—इति ।

तदापद्विषयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“अदत्तान्याग्निहीनस्य ज्ञानमद्यादनापदि”—इति ।

अग्निहीनः शूद्रः । नासेष्वपि यद्वज्यं तदाह मतुः,—

“कव्यादान् शकुनीन्सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशपांश्चिद्विभञ्चैव वर्जयेत् ॥

कलम्बिकं स्रवं हंसं चक्राकं ग्रामकुक्कुटम् ।

सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्करान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वल्लूरमेवच ॥

वकञ्चैव वलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः”—इति ॥

कव्यादाः शकुनयो गृध्रादयः । ग्रामनिवासिनः शकुनयः पारा-
वतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा मृगपक्षिणः । एकशपा
अश्यादयः । चिद्विभः निष्ठुरशब्दभाषी पक्षिविशेषः । कलम्बिकश्चटकः ।
स्रवो जलकुक्कुटः । चक्राकश्चक्रवाकः । सारसः पुष्कराकः । रज्जुवालको-
रज्जुवत्पुच्छकः* । दात्यूहः कालकाण्टकः । प्रतुदः श्येनः । जालपादाः
जालाकारपादाः । कोयष्टिः पक्षिविशेषः । नखविष्कराश्चकोरादयः ।
निमज्जन्तोमत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः पक्षिविशेषाः । शौनं शूनो-
द्भवमासम्† । वल्लूरं शुष्कमांसम् । काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः
खञ्जनः । मत्स्यादा अनिमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः । विड्वराहा-
ग्राम्यशूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीवसिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अतएवोक्तन्तेनैव,—

* वल्लकुट्टकः,—इति सु० ।

† शूनायां भवं मांसम्,—इति सु० ।

“राजीवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः”—इति ।

राजीवाः पद्मवर्णाः मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंहमुखाः । शल्काः
शुक्त्याकारावयवैः पृष्ठभागतैः सह वर्तन्ते इति सशल्काः । एते
सर्वशः आद्धे नित्यभोजने च भक्ष्या इत्यर्थः । देवलोऽपि,—

“उलूककुररश्चेनगटप्रकुक्कुटवायसाः ।

चकोरः कोकिलो रज्जुदालकश्चापमङ्गुकौ ॥

पारावतकपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोद्गाश्चकुञ्जराः ॥

सिंहव्याघ्रर्क्षशरभाः सर्पाजगरकास्तथा ।

आखुमूषकमार्जारनकुलयामशूकराः ॥

श्वशृगालवृकदीपिगोलाङ्गूलकमर्कटाः”—इति ।

कुररः उत्क्रोशः । मङ्गुलकाकः । दीपिशब्दो व्याघ्रविशेषपरः ।
गोलाङ्गूलो वानरविशेषः । मर्कटग्रहणं सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् ।
अतएव मनुः । “सर्वान्यञ्चनखांस्तथा”—इति । न भक्ष्येदिति योजना ।
अत्र पञ्चनखानां भक्ष्यत्वनिषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः ।
तथाच देवलः,—

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्म्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः”—इति ॥

धर्म्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इत्यर्थः । न चायम-
पूर्वविधिः, रागप्राप्तत्वात्तद्गुणस्य । नापि नियमः, पक्षप्राप्त्यभावात् ।
अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्यतिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव
परिशिष्यते । एवञ्च सति विशेषनिषेधवलात्तन्मांसमभक्षणे प्रत्यवायो-

नेतरन्नेत्यावगम्यते । अतएवोक्तं मनुना,—

“न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला”—इति ॥

यत्तु तेनैवोक्तम्,—

“नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्गस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिञ्च मांसस्य बधवन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तत सर्व्वमांसस्य भक्षणात्”—इति ॥

यच्च याज्ञवल्क्येनापि,—

“वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

संमितानि दुराचारो यो हन्यविधिना पशून्”—इति ॥

तन्निषिद्धप्राणिहिंसापूर्व्वकमांसभक्षणविषयं, न तु क्रयादिप्राप्त-
मांसभक्षणविषयं, प्राणिवधनिन्दापूर्व्वकमेव मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च
मनुनैवोक्तम्,—

“फलमूलाशनैर्मेधैर्मुन्यन्नानाञ्च भोजनैः ।

न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात्”—इति ॥

तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोचितादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

अतएवोक्तन्तेनैव,—

“प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामेव चात्यये”—इति ॥

प्रोक्षितमिष्टमिष्टं मांसं, ब्राह्मणस्य काम्यया ब्राह्मणकामनया च,*

* ब्राह्मणकामनायां च,—इति सो० ना० ।

यथाविधि नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितश्च, प्राणायामे तु निमित्ते व्याधि-
निमित्ते वा, मांसं भक्षयेदित्यलं प्रसक्त्यनुप्रसक्त्या ।

निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेयं तदाह कात्यायनः,—

“तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोमनखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्योऽपरेऽहनि”—इति ॥

स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसाधनं काष्ठादि, दद्या-
दित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिविषयम् । निषिद्धतिविषय-
तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथाच मार्कण्डेयः,—

“अन्नः षट्सु सुहृत्तेषु गतेषु च यतान्* द्विजान् ।

प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम्”—इति ॥

आमलकोदकदानमप्यमावास्याव्यतिरिक्तविषयम् । “धात्रीफलै-
रमावास्यायां न स्नायात्”—इति स्मृत्यन्तरे निषेधात् । तैलादिदाने
विशेषो देवत्वेन दर्शितः,—

तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।

पात्रैरौदुम्बरैर्द्वाद्यैश्च देविकपूर्वकम्”—इति ॥

औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । यत्तु प्रचेतमोक्तम्,—

“श्राद्धभुग्यो नखग्रश्नुच्छेदनं न तु कारयेत्”—इति ।

तन्निषिद्धतिविषयम् । श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि द्रव्याणि पुराणै-
ऽभिहितानि,—

“उपमूलं सक्तमूनान् कुशांस्तचोपकल्पयेत् ।

यवांसिलान् व्रीहीः कांस्यमापः शुद्धौ समाहृताः ॥

पार्श्वराजतताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु ।

पुष्पधूपसुगन्धादि चौमसूत्रञ्च मेक्षणम्”—इति ॥

तिला जर्त्तिला ग्राह्यास्तदसम्भवे ग्रान्याः । जर्त्तिललक्षणमुक्तं सत्य-
व्रतेन,—

“जर्त्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ता कृष्णवर्णा वनेभवाः”—इति ।

तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्बश्चाह,—

“अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै आद्वे पवित्रास्तु तिलास्ते न तिलास्तिलाः*”—इति ॥

निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं दृषी । तत्र विशेषो मनु-
नोक्तः । “कुतपञ्चाशने दद्यात्”—इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमे-
षादिरोमनिर्मितकम्बलः । तदुक्तं सत्यन्तरे,—

“मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूपं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्युतः ॥

पापं कुत्सितमित्याजस्तस्य सन्तापकारणम् ।

अष्टावेते चतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः”—इति ॥

कांस्यपार्श्वराजतताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्चार्थं चोपकल्प्यानि ।
अत्र भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्येवोपकल्प्यानि न त्वन्यपर्णपात्राणि ।
तथाचात्रिः,—

“न मृण्मयानि कुर्वीत भोजने दैवपित्रयोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने”—इति ॥

* ते वै आद्वेषु देयाः स्युस्तिलास्ते जर्त्तिलाः स्युताः,—इति सु० ।

अर्थायं तन्यपर्णपात्राण्यनिषिद्धानि । अतएव वैजावापः,—

“खादिरौडुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि आद्रुकर्मणि ।

अप्यश्ममृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटास्तथा”—इति ॥

अत्रोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्,—

“शुक्ताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः”—इति ॥

मार्कण्डेयपुराणेऽपि*,—

“जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्”—इति ॥

यत्त्वङ्गिरमोक्तम् । “न जातीकुसुमानि न कदलीपत्रम्”—इति ।

क्रतुरपि,—

“असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः”—इति ॥

अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । अत्र वर्ज्यानि कुसुमानि

मत्स्येनोक्तानि†,—

“पद्मविल्वार्कधुस्तूरपारिभद्राटरूषकाः† ।

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चैवाविकं तथा”—इति ॥

पारिभद्रो मन्दारः, आटरूषो वामकः । शङ्खोऽपि,—

* नास्त्येतत् सु० पुस्तके ।

† तेनैवोक्तानि,—इति सु० ।

‡ रूष्करः,—इति सो० ना० ।

“उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च^(१) ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च”—इति ॥

अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भवव्यतिरिक्तविषयः । अतएवोक्तन्तेनैव,—

“जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः”—इति ।

विष्णुरपि । “वर्जयेदुग्रगन्धीनि* कण्टकिजातानि रक्तानि पुष्पाणि च, सितानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्”—इति ।

धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मात्तरे दर्शितम्,—

“धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनसारजः ।

अगरुश्च सकर्पूरसुरुष्कस्त्वक् तथैव च”—इति ॥

तुरुष्कः सलकीवृक्षः, त्वक् लवङ्गम् । मरीचिरपि,—

“चन्दनागरुणी चोभे तमालोषीरपद्मकम्”—इति ।

वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह । “जीवजञ्च सर्वं न धूपार्थम्”—इति ।
(जीवजं कस्तूर्यादि ।) “चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागरुपद्मकान्यनुलेपनार्थं”—
इति ।

दीपार्थस्तेहद्रव्यमाह मरीचिः,—

“घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यान्तु दीपकम्”—इति ।

अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसामेदोरूपद्रव्यविषयो^(२) न पुनः कौसु-
म्भादितैलविषयः । अतएव,—

* वर्जयेदुग्रगन्धीन्यगन्धीनि,—इति सु० ।

(१) चैत्यवृक्षः पूज्यत्वेन ख्यातोवृक्षः ।

(२) हृन्मेदस्तु वसा, — इत्यमरः ।

“दृतेन दीपो दातव्यस्त्वयवाऽन्यौषधीरसैः ।

वसामेदोद्भवं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्”—इति ॥

क्षौमसूत्रोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयं, सति सम्भवे क्षौमं वस्त्र-
मुपकल्पनीयम् । अतएव स्रत्यन्तरम्,—

“कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमदृतं तथा ।

आद्वेष्टेतानि यो दद्यात्कामानाप्नोति पुष्कलान्”—इति ॥

कौशेयं कृमिकोशोत्पतन्तुजम् । क्षौममतसौत्वक्सम्भवतन्तु-
सम्भवम् । दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम् । अहतम्,—

“ईषद्धौतं नवं श्रेतं सदृशं यन्न धारितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्”—इति^(१) ॥

एवं दर्भादिमेक्षणान्तं द्रव्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लं वासः परि-
दध्यात् । तथाच स्रतिः,—

“स्नात्वाऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि”—इति ।

“आद्वेष्टच्छुक्लवासाः स्नात्”—इति ।

स्नानानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः,—

“ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम्”—इति ॥

कृताञ्जलिः स्वागतमित्युक्त्वा अध्वर्युतोपहतिशुद्ध्यर्थं पादप्रचा-
स्ननार्थमाचमनीयञ्चोदकं क्रमेण प्रयच्छेदित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणे
मण्डलद्वयं कार्यम् । तथाच मन्त्रः,—

(१) कौशेयं कृमीत्याद्यारभ्य एतदन्तोग्रभ्यो नास्ति मुद्रिताविरिक्त-
पुष्पकेषु ।

“भवनस्याग्रतोभूमौ^(१) —————

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले”—इति ।

गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्यं इति शेषः । अत्र विशेषमाह
शम्भुः,—

“उदक्क्षवमुदीचं* स्थादक्षिणं दक्षिणाक्षवम्”—इति ।

उदीचं वैश्वदेविकं मण्डलमुदक्प्रवणं, दक्षिणं पितृयं मण्डलं
दक्षिणाप्रवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृत्याश्राद्धपरिसमाप्तेवैश्व-
देविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना कार्यं पितृयमपसव्यं प्राचीना-
वीतिना^(२) कार्यम् । तथाच मनुः,—

“प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्निष्ठा ।

पितृयमानिधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना”—इति ॥

अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः,—

“दक्षिणं पातयेत् जानु देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरञ्जानु पितृन्परिचरन् सदा”—इति ॥

शातातपोऽपि,—

“उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः”—इति ।

बोधायनोऽपि,—

* उदङ्मुखमुदीचं—इति सो० ग्रा० ।

(१) सर्व्ववेवादर्भपुस्तकेषु श्लोकस्यास्य द्वितीयपादो न दृश्यते ।

(२) यज्ञोपवीतिप्राचीनावीतिनौ, “उपवीतं यज्ञसूत्रं प्राङ्गते दक्षिणे
करे प्राचीनावीतमन्यस्मिन्”—इत्यनेनोन्वेयौ । अपसव्यं पितृवीथि,
“तर्ज्जन्यङ्गुष्ठगोरन्तरा अपसव्यमवसन्निवि तेन पितृभ्यो दद्यात्”—
इत्युक्तेः ।

“प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितृणां दिगुणाः स्मृताः”—इति ॥

मण्डलकरणान्तरकर्त्तव्यमाह शम्भुः,—

“उत्तरेऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणाग्रांस्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः”—इति ॥

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्योपसव्यवत् ।

विप्राणां चालयेत्पादानभिनन्द्य पुनः पुनः”—इति ॥

अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चाद्दक्षिणमण्डलमभ्यर्च्यत्यर्थः ।

दैवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् । अतएव ब्रह्मनिरुक्तम्,—

“पाद्यञ्चैव तथैवार्धं दैवमादौ प्रयोजयेत् ।

शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यञ्चैव प्रदापयेत्”—इति ॥

पाद्यादिदानं नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं मत्स्य-
पुराणे,—

“नामगोत्रं पितृणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः”—इति ।

पादप्रक्षालनानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तदाह सुमन्तुः,—

“दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवासा जितेन्द्रियः ।

परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयतान् शुचीन् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्षेषूपवेशयेत्”—इति ॥

विविक्षेषु परस्परमसंसृष्टेष्वित्यर्थः । मनुरपि,—

“आसनेषु तु कृतेषु वर्हिशास्तु पृथक् पृथक् ।

उपसृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्”—इति ॥

उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः । “आसनं संसृशन् सव्येन पाणिना दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समाध्वमिति चोक्तोपवेशयेत्”—इति ।
धर्मेऽपि,—

“जान्वालभ्य ततो देवानुपवेश्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिर्यादृतिभिरासनेषूपवेशयेत्”—इति ॥

आदिपुराणेऽपि*,—

“विप्रो तु प्राङ्मुखो तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।

शन्नोदेवौतिमन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत्† ।

उत्तराभिसुखान्विप्रांस्तौन् पितृभ्यश्च सर्वदा”—इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि,—

“द्वौ दैवे प्राक् चयः पित्र्यउदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामथेवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्”—इति ॥

मातामहानामथेवमिति संख्यादिङ्नियमयोरतिदेशः । वैश्व-
दैविकं कर्म आङ्गद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयं तन्त्रेण वेत्यभिप्रेत्य तन्त्रं वा
वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अतएव मरीचिः,—

“तथा मातामहआङ्गं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्यक्स्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्”—इति ॥

अत्र द्वयोरपि आङ्गयोर्वैश्वदैविककर्मणः तन्त्रावृत्तिविधानादेक-

* आदित्यपुराणेऽपि,—इति सु० ।

† नास्तीदमङ्गं सुत्रिवातिरिक्तश्लोकेषु ।

प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वञ्च प्राप्तम् । ततश्चैका-
धिकारपूर्वसाधनत्वं भिन्नाधिकारपूर्वसाधनत्वञ्चावगम्यते* ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः,—

“पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परम्”—इति ॥

मौनित्वञ्च ब्रह्मोद्यकथाव्यतिरिक्तविषयम् । अतएव यमः,—

“ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीक्षितम्”—इति ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति, तदा
सोऽपि आद्धे भोजयितव्यः । तदाह यमः,—

“भिचुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामन्तमपि भोजयेत्”—इति ॥

ह्यगलेयोऽपि,—

“पूजयेत् आद्धकालेऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।

विप्रानुद्धरते पापात् पितृमातृगणानपि”—इति ॥

मनुरपि,—

“ब्राह्मणं भिचुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तिः प्रतिपूजयेत्”—इति ॥

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरं कृत्यं पुराणेऽभिहितम्,—

“आद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।

ताभ्याश्चैव नमस्कृत्य ततः आद्धं प्रवर्त्तयेत्”—इति ॥

* ततश्चैकाधिकारात् पूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारात् पूर्वसाधकत्वञ्चाव-
गम्यते,—इति सो०शा० । •धिकारापूर्वसाधनत्वमिति त्वस्माकं प्रतिभाति ।

आद्धं करिष्यदत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत-
एवोक्तं तत्रैव,—

“उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्रयश्चोपविष्टान् सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्”—इति ॥

कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो देवताभ्यः पितृभ्यश्चेति मन्त्रं त्रिः पठेत् ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

“देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्यएवच ।

नमः स्वाध्याये स्वाहाये नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्येऽवसाने आद्धस्य त्रिरावृत्तं जपेत्सदा”—इति ।

अनन्तरं सर्वतस्त्रिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे । “अपहता इति
तिलान्विकिरेत्”—इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं
पुराणे,—

“कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः”—इति ।

दर्भासनदानञ्च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कार्यम् । अतएव
याज्ञवल्क्यः,—

“पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि”—इति ॥

विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्तेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे,—

“आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वा”—इति ।

वामे वा दक्षिणेऽपि वेत्ययं विकल्पः पित्र्यदेवार्थब्राह्मणासन-
दानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अतएवोक्तं तत्रैव,—

“पितृकर्म्मणि वामे वै देवे कर्म्मणि दक्षिणे”—इति ।

देवे कर्म्मणासनदाने विशेषः काठकोऽभिहितः । “देवानां सयवा-

दर्भाः”—इति। आसनं दत्त्वा पुनर्निमन्त्रयेत्। तदाह संयहकारः।
 “ततः पुनरपो दत्त्वा निमन्त्रयेत्। दैत्रे चणः क्रियतां, ततः ओम्
 तथेति विप्रो ब्रूयात्। प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात्,
 प्राप्तवानिति विप्रः पुनर्ब्रूयात्”—इति। निमन्त्रणञ्च निरङ्कुष्ठं हस्तं
 गृहीत्वा कर्त्तव्यम्। तदुक्तं पुराणे,—

“निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्”—इति।

अङ्कुष्ठव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमन्त्र्य विश्वान् देवान् समाह्वये-
 दित्यर्थः। आवाहनेतिकर्त्तव्यतामाह यमः,—

“यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनं प्रति।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्यृचा॥

विश्वेदेवाः शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽचतान्।

ओषधयेति^(१) मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम्”—इति॥

प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमचतान्विकिरेत् आरोपये-
 दित्यर्थः। विश्वेदेवासु दश वृहस्पतिना दर्शिताः,—

“क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैवच।

धुनिश्च रोचनश्चैव * तथा चैव पुरुरवाः॥

आर्द्रवाश्च† दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः”—इति॥

* धुरी विजोचनश्चैव,—इति सु०। धुरिश्च लोचनश्चैव,—इत्यन्यत्र
 पाठः।

† माद्रवाश्च,—इत्यन्यत्र पाठः।

(१) ओषधयेति,—इत्यत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्थः। ओषधय इति,—
 इति कश्चित् पाठः।

तेषां मध्ये पुरुरवार्द्रवमंजका विश्वेदेवा अत्रावाह्याः, पार्वण-
श्राद्धत्वात् । अतएव शङ्खः,—

“इष्टिआद्धे क्रतुर्दक्षः संकौत्थ्यौ वैश्वदैविके ।

नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धुनिरोचनौ ॥

पुरुरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके कालकामावेव सर्व्वं च कीर्त्तयेत्”—इति ॥

इष्टिआद्धं कर्माङ्गश्राद्धम् । तच्च पारस्करेण दर्शितम्,—

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने आद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्^(१)”—इति ॥

वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिआद्धान् कर्माङ्गश्राद्धमन्यदिति ज्ञायते ।

नान्दीमुखं वृद्धिआद्धम् । तत्त्वरूपं वृद्धवसिष्ठ आह,—

“पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिआद्धमुदाहृतम्”—इति ।

आदिशब्देनाक्षप्राशनचूड़ाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते न तु गर्भा-
धानपुंसवनसीमन्तोन्नयनानि, तच्च क्रियमाणस्य कर्माङ्गश्राद्धत्वात्^(२) ।

काम्यं फलकामनोपाधिकम्^(३) । पार्वणममावास्याश्राद्धम्^(४) । नैमि-
त्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु,

(१) निषेककालो गर्भाधानकालः । सोमः सोमयागः । सीमन्तोन्नयन-
पुंसवने गर्भावस्थाकर्त्तव्यसंस्कारविशेषौ ।

(२) एकमेव वृद्धिआद्धं तच्च तच्च तत्तद्विश्वदेवानां लाभार्थं कर्माङ्गत्वेन
वृद्धिआद्धत्वेन च परिभाषितमित्यनुसन्धेयम् ।

(३) “काम्याय तु दत्तं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये”—इति पुराणेषु
स्मर्यते ।

(४) “अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम्”—इति स्मरणा-
मिति भावः ।

“शिवनेत्रोद्भव^(१) यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमङ्गलं तत् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्”—इति ॥

अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“दे दे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्” ।

पवित्रकरणेति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण दे पवित्रे च कारयेत् ।

अन्तर्दर्भं कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्भिते”—इति ॥

कुशकिञ्चदिति कुशमन्तरे कृत्वा क्षिन्ने । अतएव यज्ञपार्ष्वः,—

“ओषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्वणोः ।

किञ्चात् प्रादेशमात्रन्तु पवित्रं विष्णुरब्रवीत् ॥

न नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्”—इति ।

अनन्तरं, स्वाहाह्व्या इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मणसमीपेऽर्घ्यपात्रं स्थापयेत् । तथाच गार्ग्यः,—

“स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्”—इति ।

देवानां होमकर्मण्यर्घ्यदाने कर्मण्युपस्थिते पात्रं स्थापयितुं स्वाहाह्व्या इति मन्त्रमुच्चारयेदिति प्रकरणदेव गम्यते । अर्घ्यपात्रं स्थापयित्वा विप्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेऽर्घ्यं विनिक्षिपेत् ।”

अर्घ्यदाने विशेषमाह गार्ग्यः,—

“दत्त्वा हस्ते पवित्रन्तु संपूज्यार्थं विनिक्षिपेत्”—इति ।

(१) “सोऽरोदीत्, यदरोदीत् तत् रुद्रस्य रुद्रत्वं तस्य यदस्य व्यशीर्यत तद्रजतमभवत्”—इति ब्राह्मणवाक्यमत्रानुसन्नेयम् ।

हस्तेष्विति वक्ष्यवचनमुपक्रमगतेकवचनानुरोधादविवक्षितम् ।
तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“दत्तोदकं गन्धमाख्यं धूपदानं प्रदीपकम्”—इति ।

गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणं, तदन्तर्गतत्वात् । एवमासन-
प्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन^(१) कृत्वा आस-
नाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं प्राचीनावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह
याज्ञवल्क्यः,—

“अपसव्यन्ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्”—इति ।

ननु देवे पित्र्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामपि
पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यं न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थानु-
समये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवैषम्यं च, अन्यथा केषाञ्चित्
प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चित्तेति वैषम्यमापद्येत । सत्यम्, आसनादि-
पदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमयेव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वञ्च,
‘अपसव्यं ततः कृत्वा’—इति वैश्वदेविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं
पित्रर्चनविधानात् । आसनादिदानप्रकारमाह सएव,—

“द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्यग्नन्तस्त्वेतृचा सह ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु न स्ततः ॥

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादर्घ्यादि पूर्ववत् ।

दत्त्वाऽर्घ्यं संस्तवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ॥

(१) देवे एकैकं काण्डं कृत्वा पित्र्ये तत् कर्त्तव्यमिति काण्डानुसमयः । देवे
एकैकं पदार्थं कृत्वा पित्र्ये स पदार्थः कर्त्तव्य इति पदार्थानुसमयः ।
पदार्थसमूहः काण्डम् । तथाच देवे आसनप्रभृत्याच्छादनान्तस्त्व-
र्ध्वसमापनान्तरं पित्र्ये तत्कारणोपदेशादन काण्डानुसमयः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यधः”-इति ॥

दिगुणान् दिगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासनार्थं दद्यात् । तदुक्तं काठके । “पितृणां दिगुणांस्तिलैः” इति ।

आसनदानात्पूर्वं पञ्चाक्षोदकं दद्यात् । तथा चाश्वलायनः । “अपः प्रदाय दर्भान् दिगुणभुग्नानासनं प्रदाय” । अपः प्रदायेति आद्वे क्षणः क्रियतामिति पूर्ववत् जलं दत्त्वा । पितृनावाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् स्पृष्ट्वा आवाहयेति तैरनुज्ञातः उग्रन्तस्वेति मन्त्रेणावाह्यं नमो वः पितर इति तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्या-
यान्तु नः पितर इति मन्त्रेणोपतिष्ठते । तथाच प्रचेताः,—

“शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पेटके”-इति ।

उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे,—

“जपेदायान्तु नः इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।

रक्षार्थं पितृसचस्य त्रिःकृतः सर्वतो दिशम्

तिलांस्तु प्रचिपेन्नन्त्रमुच्चार्यापहता इति” ॥

अर्थाद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अत्राध्यपात्रासनादौ विशेषोविष्णुना दर्शितः । “दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु त्रिष्वपत्रासिञ्चेच्छन्नोदेवीरिति” । अयमर्थः । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गंतथाऽऽसादितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु त्रिष्वर्थपात्रेषु शन्नोदेवीरभिष्टयइति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप अमिञ्चेदिति । शौनकोऽपि । “पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शन्नोदेवीरभिष्टय-
इत्यनुमन्त्रितास्तु तिलानावपति, तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रब्रमङ्गिः प्रब्रस्रधया पितृनिर्माँल्लोकाग्रौणयाहि नः

स्वधानम इति” । अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्थानेकब्राह्मणनिमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमन्त्रणेऽपि त्रीण्येवार्थपात्राणि न तु ब्राह्मणसङ्ख्याया । अतएव वैजवापः,—

“स्त्रीर्त्वा पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्म्मवित् ।

एकस्मिन्वा वज्रषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि” ॥

स्त्रीर्त्वा तिलानर्घ्यादिकेषु चिन्नेत्यर्थः । अर्घ्यपवित्रञ्चायुग्मसङ्ख्याया कर्त्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“तिष्ठस्तिष्ठः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्ष्वणे”—इति ।

तिलप्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे,—

“अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्”—इति ।

या अर्घ्यार्चास्ता आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः । अनन्तर-कर्त्तव्यमाह शौनकः,—“ताः प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधार्घ्या इति” । ता-अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयिष्यन् स्वधार्घ्या इति मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः । ततः पवित्रान्तर्हितेषूदकपूर्वकं या दिव्या इति मन्त्रेणार्घ्यादिकं दद्यात् । तथाच पैठीनसिः । “ततो ब्राह्मणहस्तेषूदकपूर्व्यं दर्भाग्रदा-योदकपूर्वकमर्घ्यादिकं ददाति या दिव्या इत्युक्त्वाऽसावेतन्ने अर्घ्यादकमित्यप उपसृष्ट्यैवमेवेतरयोः”—इति । अत्र विशेषमाह धर्म्मः । “या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य नाम गोत्रञ्च गृहीत्वा सपवित्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात्”—इति । यत्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति वज्र-वचनम्, तत् त्रींस्त्रीनेकैकचेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मण-हस्तेषूदकपूर्व्यं दर्भाग्रदायेति पित्र्यर्घ्यब्राह्मणार्चनएव वज्रवचनप्रयो-गात् । अन्यथा, एवमितरयोरिति पितामहप्रपितामहार्थब्राह्मणा-

र्चनस्य पृथग्विधानं न स्यात् । (१) एवमर्थं दत्त्वा तेषामर्घादकानां संस्त्रवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्पात्रं न्युजमधोमुखं “पितृभ्यः स्थानमसि”—इत्यधः कुर्यात् भूमौ निद-
ध्यात् इत्यर्थः । न्युजकरणानन्तरकर्त्तव्यमाह वैजावापः,—

“तस्योपरि कुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्द्वैवपूर्वकम् ।

गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपवस्त्रोपवीतकम्”—इति ॥

द्वैवपूर्वकमित्ययं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तकाण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः । एवं गन्धपुष्पादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्च्यार्गौ करणाख्यं कर्म कुर्यात् । तदाह कात्यायनः,—

“गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्युतुभवानि च ।

धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौ कुर्यादतः परम्”—इति ॥

अग्नौ करणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः,—

“अग्नौ करिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं दत्तमुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुलाऽग्नौ पितृयज्ञवत् ॥

ऊतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।

यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः”—इति ॥

अग्नौ करिष्यन् दत्तमुतमन्नमादाय “अग्नौ करिष्ये”—इति ब्राह्म-
णान् पृच्छेत् । दत्तशब्देन शाकादेर्निरासः । ततः कुरुष्वेति तैरनु-
ज्ञातः, “सान्निध्यमुपसमाधाय* सेचणेनावदाय सोमाय पितृमते स्वधा-

* सन्निधायुपसमाधाय,—इति सु० ।

(१) दत्त्वाऽर्थं संस्त्रवांस्तेषां (७३४।६) इति याज्ञवल्क्यवचनं व्याचष्टे एव-
मर्थं दत्त्वेत्यादिना ।

नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधानमः”—इति पिण्डपितृयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततोमेघेण जुत्वा जुतशेषं यथा लाभोपपन्नेषु पित्रादि-
भाजनेषु* दद्यात् न वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे,—

“अग्नौकरणशेषन्तु न दद्यादैश्वदैविके”—इति ।

अग्नौकरणञ्च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । तत्प्रकृतिभूतस्य पिण्डपितृयज्ञस्य दैविकत्वपैतृकत्वाभ्यामुभयविधत्वेन विकल्पितो-
भयधर्मकत्वात्, तद्विकृतिभूताग्नौकरणहोमेऽपि प्राचीनावीतित्वोप-
वीतित्वयोर्विकल्पोऽवगम्यते । अत्र च यथाशास्त्रं व्यवस्था द्रष्टव्या ।
अग्नौकरणञ्च स्मार्त्तत्वेन विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधाने-
नौपासनाग्निर्नास्ति, तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, तदसन्निधाने लौकि-
काग्नौ । तथा च वायुपुराणम्,—

“आहृत्य दक्षिणाग्निन्तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये”—इति ।

अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्ध्यर्थम् । दक्षिणाग्न्यसन्निधाने पाणौ
होमः कर्त्तव्यः । तथा च स्मृत्यन्तरम्,—

“हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः”—इति ।

साग्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निर्दक्षिणाग्न्यसन्निधाने हस्ते लौकि-
केऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्नि-
रप्यग्निमान् तदौपासनाग्नावग्नौकरणं कुर्यात्, तदभावे द्विजपाणा-
वसु वा । तथाच मार्कण्डेयः, । “अनाहिताग्निस्त्वौपासनाग्न्यभावे

* पित्रादिभोजनप्राप्तेषु,—इति मु० ।

† यदा त्वर्धाधानेनाहिताग्निरनाहिताग्निर्वाऽग्निमान्,—इति मु० ।

द्विजेऽपु वा”—इति । अनाहिताग्निशब्देनार्धाधानेनाहिताग्निर्ग-
ह्यते । अश्वघ्नौकरणं जलसमीपे आद्धकरणे वेदितव्यम् ।

तदाह कात्यायनः,—

“विष्णुधर्मात्तरे वाऽपु मार्कण्डेयनयः स्मृतः ।

स यदाऽपां समीपे स्थाच्छाद्धं ज्ञेयो विधिसदा”—इति ।
यत्तु मनुनोक्तम्,—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्”—इति ।

तद्गृह्यचारिविषयम् । तदाह जातृकर्णः,—

“अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे ।

अग्न्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्गार्ह्यां न विन्दति”—इति ।

विद्यमानेऽप्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु आद्धेषु ब्राह्मणपाणावेव
होमः । तदाऽऽर्ग्यकाराः,—

“अन्वष्टकं च पूर्वद्युर्मासिमासि च पार्व्वणम् ।

काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

चतुर्वाद्येषु साग्नीनामग्नौ होमो विधीयते ।

पिच्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्व्वपि”—इति ।

“हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः”—इति वि-
हितान्यष्टकाश्राद्धानि । तत्राष्टकाश्राद्धानामुत्तरदिने नवम्यां क्रिय-
माणं आद्धमन्वष्टकम् । पूर्व्वद्युः सप्तम्यां क्रियमाणं आद्धं ‘पूर्व्वद्युः’—
इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रतिमासं क्रियमाणमापरपक्षिकं आद्धं
‘मासिमासि’—इत्यनेनोक्तम् । पार्व्वणं सर्व्वश्राद्धप्रवृत्तीभूतममावस्था-
श्राद्धम् । काम्यं पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं आद्धम् । आभ्यु-

दधिकश्राद्धमभ्युदय इति पदेनोक्तम् । अष्टकाख्यश्राद्धमष्टम्यामिति पदेनोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तं, सपिण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सङ्गावात् । एषां मध्ये आद्येषु चतुर्षु सामिकानाम-
ग्रावेवाग्नौकरणहोमः, उत्तरेषु सामीनां पित्र्यब्राह्मणहस्तएवेति* ।
पाणौ होमे तु विशेषः कात्यायनेन दर्शितः,—

“पित्रो यः पङ्क्तिमूर्द्धन्यस्तस्य पाणावनमिकः ।

ऊत्वा मन्त्रवदन्धेषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्”—इति ।

यत्तु यमेनोक्तम्,—

“दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं विजः”—इति ।

तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकनाम्नपाणौ होम-
पक्षेऽपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निक्षिपेत् । अतएव वायु-
पुराणम्,—

“ऊत्वा दैवकरेऽनग्निः शेषं पित्रे निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणैः”—इति ।

पाणौ होमे यत्कर्त्तव्यं तदाह श्रौतकः । “अनग्निश्चेदाद्यं गृहीत्वा
भवत्स्वेवाग्नौकरणम्—इति पूर्ववत्तथाऽऽस्त्विति” । अयमर्थः । आद्यं
द्युतमुतमन्त्रं गृहीत्वा “भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये”—इति पूर्ववत्
पृष्ट्वा तथाऽऽस्त्विति तैरनुज्ञातो जुहुयात्,—इति । यमोऽपि,—

“अग्नौकरणवत्तत्र होमोदैवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भान्नास्तीर्य्य यतो ह्यग्निसमो हि सः”—इति ।

पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्यदर्भाः । दैवकरग्रहणेन पित्र्यब्राह्मण-

* हेमन्तशिग्रिस्थोरित्यारभ्य एतदन्तोग्रन्थो नास्ति ना० पुस्तके ।

करोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेनाग्नौकरणस्य विधानात् ।

पाणितले जतस्थानस्य विनियोगमाह गृह्यपरिशिष्टकारः,—

“यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमन्नन्तबुद्धयः ।

पितरस्तेन तप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते”—इति ।

यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृमातामहश्चाद्भुद्वयार्थं सक्तदेवानुष्ठेयः । वैश्वदेवभेदेऽपि तत्राधिकरणकारकस्य संप्रतिपन्नत्वात् । यदा पितृब्राह्मणकरे होमस्तदा मातामहब्राह्मणकरेऽपि पृथगनुष्ठेयः, वैश्वदेविकतन्त्रत्वेऽपि तत्राधिकरणकारकस्यासंप्रतिपन्नत्वात्^(१) ।

तथा च कात्यायनः,—

- (१) दैवब्राह्मणहस्ते होमविधानपक्षे दैवब्राह्मणहस्तएवाग्नौकरणहोमस्याधारइति स एव तस्याधिकरणकारकं, आधारस्यैवाधिकरणकारकतया स्मरणात् । वैश्वदेवभेदेऽपि एकस्मिन् वैश्वदेवब्राह्मणहस्ते अग्नौकरणहोमे कृतेऽपि शास्त्रोक्तएवाधारे स कृतोभवतीति नास्य पुनरावृत्तिः । पितृब्राह्मणहस्ते होमपक्षे हि पितृब्राह्मणहस्तएव होमस्याधिकरणकारकं भवति । मातामहपक्षे तु न पितृब्राह्मणो वर्तते किन्वन्यएव । पितृब्राह्मणहस्ते होमविधिस्तु पितृपक्षएव प्रवर्तते । तस्य च ‘मातामहानामप्येवं’—इत्याद्यतिदेशबलान्मातामहपक्षे प्राप्तिः । एवञ्च पितृब्राह्मणस्थाने मातामहब्राह्मणवत् पितृब्राह्मणहस्तस्थाने मातामहब्राह्मणहस्तोऽपि तत्पत्नीयाग्नौकरणहोमाधारतया अतिदेशेन प्राप्यते इति व्यक्तमधिकरणकारकस्य भिन्नत्वम् । तथाचाधिकरणकारकभेदात् होमोऽपि भेदेनैव कर्तव्यइति भावः ।

“मातामहस्य भेदेऽपि कुर्यान्नन्ते च* साम्निकः”—इति ।

वैश्वदेविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मातामहार्थब्राह्मण-
स्यापि पाणौ होमं साम्निकः कुर्यादित्यर्थः । पात्राणि दिः प्रचा-
लयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्,—

“प्रचात्य हस्तपात्रादि पश्चादङ्घ्रिर्द्धिधाभवत् ।

प्रचालनं जलं दर्भैस्तिलमिश्रं चिपेच्छुचौ”—इति ।

हस्तेन निर्मृष्टं पात्रादीति मध्यमपदलोपी समासः । आदि-
शब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते । एवं प्रचालितेषु पात्रेषु ऊतशेषं
प्राचीजावीती पितृपात्रेषु निधाय सम्पादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् ।
तथा च श्रौतकः,—

“ऊत्वाऽग्नौ परिशिष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्”—इति ।

अपसव्येनेति ऊतशेषनिवेदनेनान्वेति न परिवेषणेन । अतएव
कार्ष्णाजिनिः,—

“अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि”—इति ।

परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः,—

“पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिचिपेत्”—इति ।

अन्नस्य वर्द्धितमन्नेन पूर्णं परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके भोजनार्थ-

पात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् । अतएव वायु-
पुराणम्,—

“फलस्थानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणात्”—इति ।

यत्तु तत्रैवोक्तम्,—

“परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृव्रतधे ।

पितृदेवमनुव्याणां स्त्रीसहायोयतः स्मृतः”—इति ।

तदितरापेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि स्वर्णयैव परिवेषणं
कार्यम् । तथा च नारायणः,—

“यद्द्वयं यत्पवित्रञ्च यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः स्वर्णाया हस्तेनैव तु दीयते”—इति ।

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साक्षाद् देयं, अपि तु
दर्श्यादिद्वारा । अतएव वृद्धशातातपः,—

“उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्”—इति ।

मत्स्येनोक्तम्*,—

“हस्तदन्तास्तु ये स्नेहा लवणव्यञ्जनादयः ।

दातारन्नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्”—इति ।

विष्णुपुराणेऽपि,—

“नापवित्रेण हस्तेन नैकेन न विना कुशम् ।

नायसेनैव पात्रेण आद्वेषु परिवेषयेत्”—इति ।

आयसेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परिवेषणे कानि

* हस्तन,—इत्यादिः एतदन्तोऽग्रयो नास्ति ना० पुस्तके ।

पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः । “दृतादिदाने तैजसानि पात्राणि
वा फल्गुपात्राणि वा प्रशस्तानि । अत्र च पितृगाथा भवति,—
सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमचयतां यान्ति फल्गुपात्रेण वाऽप्यथ”—इति ।

खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्वादिना । फल्गुपात्रेण काकौदुम्बरि-
काख्यवृक्षदारुकृतदर्वादिना* । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः,—

“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीयं तु तत्सर्वं शनकैः सुसमाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्”—इति ।

शौनकोऽपि,—

“शाकं सर्वसुपानीय निवेद्य च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्व्यं तु परिवेषणमारभेत्”—इति ।

सम्पादितं सर्वपात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह
प्रचेताः । “सर्वं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत्”—इति । अत्र
विशेषमाह याज्ञवल्क्यः,—

“दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्”—इति ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाहाचिः,—

“हस्तेन मुक्तमन्त्राद्यमिदमन्नमितीरयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसत्तादिं निवर्त्तयेत् ॥

* खड्गेन,—इत्यादि एतदन्नं नास्ति ना० शा० स० पुस्तकेषु ।

गोत्रसंबन्धनामानि ददमन्नं ततः स्वधा ।

पितृन् क्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत्”—इति ।

अथमर्थः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दोच्चारणानन्तर-
मिदमन्नमित्युच्चारयेत्, ततः स्वाहेति मन्त्रमुच्चारयेत्, ततो न ममेति
स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादिक्रमात् संबन्धगोचनामोच्चारण-
पूर्वकं* देवतोद्देशं कृत्वेदमन्नमिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य, स्वधेति कव्य-
दानप्रकाशकं मन्त्रमुच्चार्य, न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । अन-
न्तरकृत्यमाह लघुयमः,—

“अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनञ्च यज्ञवेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यज्ञेन भोजयेत्”—इति ।

अच्छिद्रं जायतामित्युक्त्वा । अनन्तरकर्त्तव्यमाह प्रचेताः,—

“अपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिजपेदथ ।

मधुवाता इति त्वचं^(१) मध्वित्येतत्त्रिकं तथा”—इति ।

मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः । सावित्रीं
सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः,—

“सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति त्वचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः”—इति ।

यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अतएव व्यासः,—

* सम्बन्धनामगोत्रोच्चारणपूर्वकं,—इति सु० ।

(१) त्वचं,—इत्यार्षोऽयं प्रयोगः । “ऋचि त्रेरुत्तरपदादिज्ञोपसृक् कन्द-
सि”—इति पाणिनिस्मरणात् ।

“जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्बिधृतभाजनाः ।

हृतमौनाः समश्रीयुरपोशानादनन्तरम्”—इति ।

आद्धभोक्ता बलिं न दद्यात् । अतएवात्रिः,—

“दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निक्षिपेदलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराग्रेः पितृभिर्गतम्”—इति ॥

भोजनोपक्रमानन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः । “अग्नस्तु जपेद्वाह-
तिपूर्वां गायत्रीं सप्रणवां सकृत्त्रिंशं रचोम्रीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुष-
सूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि^(१)”—इति । मन्त्रुरपि,—

“स्वाध्यायं आवयेत्पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च^(२)”—इति ।

अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अतएव यमदग्निः,—

“अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं आद्धं यथाविधि ।

सूक्तस्तोत्रजपं मुक्ता विप्राणाञ्च विमर्ज्जनम्”—इति ॥

दाहभोक्तृनियमानाह वृद्धशातापतः,—

“अपेक्षितं योन दद्यात् आद्धार्थमुपकल्पितम् ।

रूपणो मन्दबुद्धिस्तु न स आद्धफलं लभेत् ।

(१) ऋग्वेदीय ४।४।१० पञ्चमसूक्तगता ऋचः रक्षेत्राः ।

(२) स्वाध्यायोवेदः । धर्मशास्त्राणि मानवादीनि । आख्यानानि सौपर्य-
मैत्रावरुणादीनि । इतिहासामहाभारतादयः । पुराणानि “सर्गश्च
प्रतिसर्गश्च वंशोमन्यन्तराणि च । वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चल-
क्षयम्”—इत्युक्तलक्षणाणि ब्रह्मपुराणादीनि । खिलानि श्रीसूक्त-
शिवसङ्कल्पादीनि ।

अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।

न याचते द्विजोमूढः स भवेत् पितृघातकः”—इति ।

ननु,

“याचते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

पितरस्तस्य दुष्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः”—इति ।

“हस्तद्विदशरात्रेण मुच्यतेऽकर्मणस्ततः ।

तस्माद्विद्वान्नैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्”—इति

वायुपुराणसूतौ विरुध्येयातामिति चेत् । मैवम् । तथोरनुप-
कल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-
प्रतिग्रहौ शङ्कल्लिखिताभ्यां निषिद्धौ । “नात्यन्ताधिकं दद्यान्न
प्रतिगृह्णीयात्”—इति । अनपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह
निगमः,—

“नान्नपानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः कश्चित् ।

अनिष्टत्वाद्वज्रत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया”—इति ।

वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम् । मुखतोयाचने मौनभङ्गा-
विशेषात् । अपेक्षितवस्तु ददामीत्युक्त्वा न देयम् । तथाच यमः,—

“यावद्भविष्यं भवति यावदिष्टं प्रदीयते ।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नाह ददाम्यहम्”—इति ।

भोजनकाले दातृनियमाः ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः,—

“न चाशु पातयेत् कर्त्ता* नाशुद्धां गिरमीरयेत् ।

न चोद्वीचेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ।

न दीनोनापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।

एकाग्रमाधाय मनः आर्द्धं कुर्यात्सदा बुधः”—इति ।

भोक्तृनियममाह सुमन्तुः,—

“अक्रोधनो रसान् सम्यग्द्याद्यद्यस्य* रोचते ।

आ तृप्तेर्भोजनन्तेषां कामतो † नावशेषणम्”—इति ।

निगमेऽपि । “तृष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमाना अनुद्धृत्य ‡ पात्रम्”—इति । बोधायनोऽपि,—

“पादेन पादमाक्रम्य योभुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।

नैवासौ भुज्यते शाङ्गे निराशाः पितरोगताः”—इति ।

प्रचेता अपि,—

“पीत्वाऽऽपोशनमश्रीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम् ।

सर्वेन्द्रियाणां चापत्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः”—इति ।

मनुरपि,—

“अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्रीरंश्चैव वाग्यताः ।

न च द्विजातयोब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्”—इति ।

अश्रीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादात्परस्परसंस्पर्शोऽपि भोजनानिवृत्त्यर्थः ।

अतएव शङ्कः,—

* सम्यगादद्याद्यदि,—इति सु० ।

† क्रमतो,—इति ना० ।

‡ अविलोकयन्तो नोद्धृत्य,—इति सु० ।

“आद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं सृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्”—इति ।

पुनः सएव,—

“हृक्कारेणापि यो ब्रूयाद्धस्तादाऽपि गुणान्वदेत् ।
भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुचेद्धस्तेन वाऽपि तत् ।
प्रौढपादो वह्निः कचो वह्निर्जानु करोऽथवा ।
अङ्गुष्ठेन विनाऽप्राति मुखशब्देन वा पुनः ।
पीतावशिष्टन्तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।
खादिताड्डं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ।
मुखेन वा धमेदन्नं निष्ठीवेद्भाजनेऽपि वा ।
इत्यमन्नं द्विजः आद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम्”—इति ।

पौढपादः आसनाद्यारूढपादः । वह्निः कक्ष उत्तरवासो वह्निर्भूत-
कक्षद्वितयः* । दादनियममाह शङ्खः,—

“आद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् पृच्छेत्तवणादिषु ।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति पृच्छतो नात्र संशयः ।
दातुः पतति वा ऊर्वै जिज्ञा भोक्तुश्च भिद्यते”—इति ।

अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः,—

“न सृशेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
न पादौ न शिरोवस्त्रं न पदा भाजनं सृशेत् ।
भोजनन्तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

* प्रौढपादः,—इत्यादिरेतदन्तोऽग्रज्योनास्ति ना० पुस्तके ।

अन्यत्र दध्नः क्षीरादा क्षौद्रात् सकृन्मयवच—इति ।

न च, “न निन्देयुर्नावशेषयेयुः”—इति जमदग्निवचनविरोधः,—
इति वाच्यं, तस्याधिकावशेषणविषयत्वात् । अतएवोक्तन्तेनैव ।
“अल्पं पुनस्तुष्ट्यन्तस्यासंस्कृतप्रमीतानां भागधेयत्वात्”—इति ।
उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वञ्च मनुराह,

“असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुल्योषिताम् ।

उच्छिष्टभागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरस्य यः”—इति ।

एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्त्तव्यन्तदाह प्रचेताः,—

“दत्तान् बुद्ध्वाऽन्नमादाय सतिलं पूर्ववज्जपेत्”—इति ।

पूर्ववत्सयाहृतिकाङ्गायत्रीं मधुमतीञ्च जपेत्,—इति । तदाह
कात्यायनः । “गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च जप्त्वा दत्ताः स्वेति
पृच्छति”—इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः,—

“दत्ताः स्वेति च पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्ययम्”—इति ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः,—

“सर्ववर्णिकमन्नाद्यं संजीयाश्चाय वारिणा ।

ससुत्सुजेहुक्तवतामग्रतो विकिरन्भुवि”—इति ।

सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिंस्तत्सर्ववर्णिकम् । अत्र विशेषमाह
प्रचेताः । “ये अग्नीति भूवि क्षिपेत्”—इति । भुवि दर्भास्तृताया-
मिति । अतएव मनुना, “दर्भेषु विकिरस्य यः”—इत्युक्तम् ।
विकिरं दत्वा आचामेत् । अतएव मरीचिः,—

“आद्वेषु विकिरं दत्वा योनाचामेन्मतिभ्रमात् ।

पितरस्तस्य षण्मासश्च वन्युच्छिष्टभोजिनः”—इति ।

अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात् । तथाच मदालसावाक्यम्,—

“ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याच्चापः सकृत्सकृत्”—इति ।

पित्र्यब्राह्मणपूर्वकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं दद्यात् । तदाह-
विष्णुः । “उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः प्राङ्मुखेषु ततस्तु
प्रोक्षणम्”—इति । आङ्गदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात्* ।
ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्तु पितृयज्ञवत्”—इति ।

अयमर्थः । ब्रह्मणार्थपक्वन्तिलमिश्रं सर्वमन्नमुपादाय पिण्डान्
हृत्वा उच्छिष्टसन्निधौ पितृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् । एतच्च चरुअप-
णाभावे वेदितव्यम् । यदा तु चरुअपणसङ्गावस्तदाऽग्नौकरणशिष्ट-
चरुशेषेण सह सर्वमन्नमुपादाय अग्निमन्निधौ पिण्डान् दद्यात् ।
तदाह मनुः,—

“त्रींस्तु तस्माद्भुविःशेषात् पिण्डान् हृत्वा समाहितः ।

अदिकेनैव विधिना निर्व्वपेद्दक्षिणामुखः”—इति ।

उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपमाह्वानं,—

“पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिध्वरनिषु ।

* एतत्परं, ‘पैठकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचनार्थमुदकं
दत्त्वा पश्चाद्देविकब्राह्मणेषु दत्त्वाऽनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण आङ्ग-
देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वसुपरिकर्मजातं कुर्यादित्यर्थः’—इत्यधिकः
पाठः सु० ।

उच्छिष्टसन्निधानन्तु नोच्छिष्टासनसन्निधौ”—इति ।

त्रिध्वरन्निध्विति उच्छिष्टसंसर्गरहितासनदेशोपलक्षणार्थम् ।

अतएव व्यासः,—

“अरन्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपसृशतां वाऽपि प्राप्तुवन्ति न विन्दवः”—इति ।

पिण्डदाने कालमाह मनुः,—

“पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते”—इति ।

भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरमग्नौकरणानन्तरं वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमाचमनादर्वागूढं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्तीति, केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात् पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्विहितेष्वप्रशस्तेषु श्राद्धेषु, सपिण्डीकरणादिप्रशस्तश्राद्धेषु पश्चादेव पिण्डनिर्वपणम् । तदाह लोकाचिः,—

“अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य, प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्”—इति ।

आचमनात् प्रागूढं वा ब्राह्मणविसर्जनादूढं वा पिण्डनिर्वपणमिति पचाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथाच सूत्रान्तरम्,—

“मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानन्तु यत् सूतम् ।

तत् स्वशाखामतं यत्र तत्र कुर्याद्विचक्षणः”—इति ।

तत्राश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूढं वेति पचयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाश्वलायनः । “भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान् निदध्यादाचान्तेषु वा”—इति । यस्यां शाखायां कालविशेषेण श्रुतः, तत्र

प्रयोगसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिण्डनिर्वपणपक्षेव ग्रहीतव्यः । पिण्ड-
निर्वपणैतिकर्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणेऽभिहिता,—

“सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।

प्रघर्षणं ततः कुर्यात् आङ्गकर्मण्यतन्द्रितः ।

खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

वज्रेणाथ कुशैर्वाऽपि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः”—इति ।

खण्डनं कुशादेऽम्बेदनं, पेषणं भूघर्षणं, वज्रशब्देन स्पृश उच्यते^(१) ।
उल्लेखनमन्त्रश्च कात्यायनेन दर्शितः । “उल्लिख्यापहताइति” ।
अनन्तरं प्रोक्षयेत् । “तामभ्युक्ष्य”—इति आश्वलायनस्मरणात् ।
तत्र कुशानास्तृणुयात् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । “क्षिपेत् कुशांस्तत्र
च दक्षिणाग्रान्”—इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

“असाववनेनिव्वेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीतावनेजनम्”—इति ।

असाविति पित्रादीन् नामगोत्राभ्यां संबोध्य एकेन दक्षिण-
हस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरवनेजनमुदकनिर्वपणं कुर्यादित्यर्थः । अत्राश्व-
लायनेनावनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम् । “प्राचीनावीती लेखां त्रि-
दकेनोपनयेच्छुन्वन्तां पितरः”—इत्यादि । तदविरुद्धं, शाखाभेदेन
व्यवस्थोपपत्तेः । पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः । “असावे-
तत्तइति ये च त्वामन्वित्येके”—इति । असावित्यमुकगोत्रामुक-
शर्माच्चिति संबोध्य एतत्ते इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात् । एके

ये च त्वामन्विति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च
सर्वं जान्वाच्य* कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे,—

“मधुसर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानु कृत्वा तथा सर्वं भूमौ पितृपरायणः”—इति ॥

पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः,—

“न्युष पिण्डान् पितृभ्यस्तु† प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्यास्त्रेपभागिनाम्”—इति ॥

तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः । “अत्र पितरो मादयध्वमिति
दर्भमूलेषु करावघर्षणम्”—इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।
“अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मुख आतमनादाद्यत्यामीमदन्त पितर-
इति जपति”—इति । आतमनात् प्राणायामोत्थवायुपौडावधि
उदङ्मुख आसीत्, ततोऽनुच्छिन्नमेव पर्यावृत्यामीमदन्तेति मनसा
जपिलोच्छेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः,—

“वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

आवृत्य प्राणमायम्य पितृन्ध्यायन्यथार्हतः ॥

जपंस्तेनैव चावृत्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्”—इति ।

अमी मदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः । “अमी मदन्तेत्यनुमन्त्र्य
शेषावघ्राणं कृत्वा शुन्धन्तां पितर इति पूर्ववदुदकनिनयनं पिण्डो-
परि, ततोऽसावभ्यन्तेत्यभ्यञ्जनं दद्यादष्टावन्तेत्यञ्जनं, अथ वस्त्रमभावे

* जान्वाच्य,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† ततस्तान्स्तु,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

दशमूर्त्तिं वा एतद्वः पितरो वासो मानोत् प्रेत्य* पितरो
युङ्क्त्वम्”—इति । तदनन्तरं व्याघ्रः,—

“गन्धपुष्पाणि धूपञ्च दीपञ्च विनिवेदयेत् ।

एतद्वः पितरो वासो दशान्दत्त्वा पृथक् पृथक्”—इति ॥

अर्चनानन्तरं मत्स्यः,—

“यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन”—इति ॥

तदनन्तरं बृहस्पतिः,—

“अनभ्यर्च्यौदपात्रं तु तेषामुपरि निचिपेत्”—इति ।

अनन्तरं विष्णुः । “अथैतानुपतिष्ठेत् नमो वः पितर इत्यादिना
मनोन्वाङ्मह इति त्वचान्तेनाथैतान् पिण्डांश्चालयेत् परेतन
पितर इति” । अनन्तरकृत्यमाहाश्वलायनः । “अग्निं प्रत्येषादग्ने
तमधाश्वन स्तोमैरिति अग्निमग्नौकरणाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिचं
पृथिवीम्”—इति । अनन्तरकृत्यमाह मत्स्यः,—

“अथाचान्तेषु चाचम्य वारि दद्यात् सकृत् सकृत्”—इति ।

ब्राह्मणहस्तेषु सकृत्सकृदपि दद्यादित्यर्थः । एतदाचमनात् प्राक्
पिण्डदानपत्रे वेदितव्यम् । आचान्तेषु तु पिण्डदानपत्रे आचम्य
पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तेषूदकं सकृत् सकृद्दद्यात्, कुशाश्च देयाः ।
पद्मपुराणेषु,—

“अचांतेषूदकं दद्यात् पुष्पाणि सयवानि च”—इति ।

अत्र यवग्रहणं तिलोपलक्षणार्थं, च शब्दः पुनर्युदकदानसमुच्च-

* होमानुगतान्यत्,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

यार्थः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादिषु कुत्रचित् शुचौ देशे विस्ष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च मत्स्यः,—

“आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जलपुष्पाक्षतोदकम्”—इति ।

अनन्तरकर्तव्यमाह सएव,—

“दत्त्वाऽऽग्नीः प्रतिगृह्णीयात् दिजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः ।

अधोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः ॥

गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥

अद्वा च नो मा व्यगमदङ्ग देयञ्च नोऽस्त्विति ।

एताः सत्याग्निषः सन्तु सन्वित्युक्तश्च तैः पुनः”—इति ॥

अनन्तरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अतएव नारायणः,—

“अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराग्नाः पितरस्तेषां शप्ता यान्ति यथागतम्”—इति ॥

पात्रचालने विशेषमाह जादुकर्णः,—

“पात्राणि चालयेत् आद्धे स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नामज्जात्या कथञ्चन”—इति ॥

स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः । “स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्”—इति । यज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुरुर-
वार्द्रवसंज्ञकेभ्योविश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति कर्त्ता
ब्रूयात् । विप्रेण च स्वस्तीति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्वप्येवमेव* ।

* यज्ञोपवीती,—इत्यारभ्य एतदन्तोग्रयो नास्ति ना० पुस्तके ।

अनन्तरहृत्यमाह याज्ञवल्क्यः । “ततः कुर्यादच्योदकमेवच”—
इति । अच्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि,—

“पितृणां नामगोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।

ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमच्यमिदमस्त्विति”—इति ॥

हस्तेष्वित्यध्याहृत्य योजना । अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः,—

“स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अच्योदकमेवच ।

सतिलं* नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥

गोभूहिरण्यवासांसि भव्यानि शयनानि च ।

दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेवच ।

वित्तश्राव्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्”—इति ॥

अत्र विशेषमाह पारस्करः । “हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं
पितृभ्यः अन्यच्च गोकृष्णाजिनं यावच्छक्यं दद्यात्† ।

एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।

भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणा त्वनुसारतः”—इति ॥

अनुसारत इति, निमन्त्रितब्राह्मणविद्यागुणतारतम्येनेत्यर्थः । पित्र्य-
होत्रेण दक्षिणादानं प्राचीनावीतिना कार्यम् । अतएव जमदग्निः ।

“अपसव्यन्तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि मे मनः”—इति । तत्रापि
दक्षिणादानेऽपीति । यत्तु तेनैवोक्तम्,—

* सतिलं,—इति ना० स० पुस्तकयोः

† नव्यानि,—इति सु० पुस्तके ।

‡ यावच्छक्यं वा,—इति ना० पुस्तके ।

“सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्”—इति ।

तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम् । स च पक्षो देवलेन दर्शितः,—

“आचान्तेभ्यो दिजेभ्यस्तु प्रयच्छेच्चैव दक्षिणाम्”—इति ॥

ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह स एव,—

“दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोः”—इति ।

वैश्वदेविकब्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति समभिव्याहाराच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी^(१) । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः,—

“दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्वा स्वधाकारमुदाहरन् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रैश्चोक्त ददं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अद्वा च नो मा व्यगमद्वज्रं देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

इत्युक्त्वोक्ता प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत्”—इति ॥

अनन्तरं पुत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च वायुपुराणे,—

“पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्”—इति ।

मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती, “अपां

(१) पितृविप्रेभ्य इत्यत्र चतुर्थीनिर्देशात् तत्समभिव्याहारात् द्वयोस्त्यत्र षष्ठ्यपि चतुर्थ्यर्थेवेति भावः । पितृविप्रेभ्य इत्यत्र पितृभ्य इति पाठस्तु ग्रामादिक एव ।

लौषधीनागं रसं प्राशयामि भूतघ्नं गर्भं धत्स्व”-इति पत्न्या-
अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तन्प्राशनं* मन्त्रसु मत्स्येन दर्शितः,-

“आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्द्धनम्”-इति ।

मनुरपि,-

“पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात्मन्यक् सुतार्थिनी ।

आयुश्मन्तं सुतं विन्देत् यशोमेधासमन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सालिकं तथा”-इति ।

पिण्डप्रदानस्याथोग्यत्वमाह सएव,-

“अप्राप्तयौवने वृद्धे सगर्भे रोगसम्भवे ।

वालपुत्रकलत्रेऽपि न दद्यात् पिण्डमञ्जलौ”-इति ।

पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डानां प्रतिपत्त्यन्तरमाह बृहस्पतिः,-

“अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभः क्वागो वा भोक्तुमर्हति”-इति ॥

आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमाह,-

“यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नातृकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैवच”-इति ॥

यन्तु देवलेनोक्तम्,-

* तत्प्रकार इत्यादिः एतदन्तोऽन्यो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

† पिण्डप्रदानस्येति एतदन्तोऽन्यो नास्ति मुद्रितातिरिक्तपुस्तकेषु ।

“ततः कर्मणि निर्हन्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत्”—इति ॥

तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानामप्येव प्रक्षेपः ।

तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे,—

“तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थं समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् सा प्रकीर्त्तिता”—इति ॥

अनन्तरमुच्छिष्टं समार्जयेत् । अतएव याज्ञवल्क्यः,—

“तत्रैव सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ।

अयमर्थः । विप्रविसर्जनात् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेदपि तु तेषु
विसर्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु व्यासेनोक्तम्,—

“उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमितो रविः”—इति ।

यच्च वसिष्ठेनोक्तम्,—

“श्राद्धे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात्* ।

द्योतन्ते वै स्वधाकारास्ताः पिवन्तः कृतोदकाः”—इति ॥

तद्गृहान्तरसम्भवविषयम् । अतएव प्रचेताः,—

“मृत्यवर्गवृत्तो भुङ्क्ते कव्यशेषं स्वगोत्रजैः ।

प्राप्तायां श्राद्धशालायां† द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्”—इति ॥

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदैवं कृत्वा शेषमक्षं ब्राह्मणैः सह
भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्,—

* उच्छिष्टानि तत्क्रमात्,—इति ना० पुस्तके ।

† आसायं श्राद्धकालोऽयं,—इति सु० पुस्तके ।

“ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यसुतवान्भवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्”—इति ॥

अथा आहुं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते, तदा तच्छेषादेव तत्कार्यम् । तदाह पैठीनसिः,—

“आहुं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्भिचां ततो दद्याद्भुक्तकारादिकं तथा”—इति ।

आदिशब्देन नित्यआहुं परिगृह्यते । तत इति पितृपाकशेषा-
दित्यर्थः । नित्यआहुं पृथक्पाकेन कार्यम् । अतएव तदधिकृत्य
मार्कण्डेयः । “पृथक्पाकेन त्रेत्यन्ये”—इति । अत्र नित्यआहुमप्य-
नियतम् । तदाह सएव,—

“नित्यक्रियां पितृणाञ्च केदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्”—इति ॥

यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्,—

“पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेवच ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दाशं वैश्वदैविकम्”—इति ॥

तदाहिताग्निकर्तृकआहुविषयं, आहिताग्नेः आहुताग्नागेव वैश्व-
देवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

—पितृचान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः”—इति ॥

पचान्तं कर्मान्याधानमन्वाहार्यकं दर्शआहुम्^(१) । यत्तु पुराण-
वचनम्,—

(१) “पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमह्यंजति”—इति शुक्ला, दर्शपौर्ण-

“प्रातिवासरिको होमः^(१) आहुतादौ क्रियते यदि ।

देवा ह्यं न गृह्णन्ति कथञ्च पितरस्तथा”—इति ॥

तत् पितृपाकाद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतएव पैठीनसिः,—

“पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठते”—इति ॥

यदाऽग्नौकरणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदेविकं कर्म क्रियते, तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत्कार्यं, तच्छेषाद्वैश्वदेवकरणे दोषस्याचापि समानत्वात्^(२) । अग्नौकरणानन्तरं वैश्वदेवकरणं च सत्यन्तरेऽभिहितम्,—

“वैश्वदेवाहुतीरग्नावर्वाग्* ब्राह्मणभोजनात् ।

* वैश्वदेवाहुतीः सर्वा अर्वाग्,—इति सु० ।

मासाङ्गस्याग्राधानस्याभावस्यायां विधानात् पक्षान्तं कर्माग्राधानमिति भावः । एवं पिण्डपितृयज्ञादनु पश्चादाह्रियते इति व्युत्पत्त्या अन्वाह्यार्थपदेन दर्शश्चादमुच्यते । तथाचोक्तम् । “पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽभिमान् । पिण्डान्याह्यार्थकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्”—इति । “अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाह्यार्थं तदुच्यते”—इति च ।

(१) प्रातिवासरिकोहोमो वैश्वदेवहोमः ।

(२) तच्छेषात् अग्नौकरणशेषादिकिरणशेषाच्च । तच्छेषाद्वैश्वदेवकरणेऽपि पितृपाकात् समुद्धृत्यैव तत्करणं भवति, तदानीमपि अन्नोत्सर्गस्याकृतत्वात् । एवञ्च पितृपाकात् समुद्धृत्य इति, प्रातिवासरिकोहोम-इति वचनद्वयोक्तदोषोऽचापि समानएव भवतीति भावः ।

जुहुयाद्भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा ततः स्युतम्”—इति ॥

यदि पितृपाकश्रेषादैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरादुभयथाऽपि पितृपाकश्रेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः,—

“प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्”—इति ।

असति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्यमेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथाच देवलः,—

“श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्तेऽथ* कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा”—इति ॥

यतः पितृशेषभोजनं नित्यं, अतएवैकादशादौ नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्यान्नायः स्मर्यते,—

“उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम्”—इति ॥

पितृसेवितभोजननियमोऽनुज्ञापचएव । अतएव शातातपः,—

“शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः मार्धन्तु विधिवद्भुङ्क्षिमान् सुसमाहितः”—इति ॥

भोजनानन्तरं दातृभोक्तोर्नियममाह बृहस्पतिः,—

“तान्निशां ब्रह्मचारौ स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धिकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ”—इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि,—

“पुनर्भोजनमध्वानं यानमायाममैथुनम् ।

आद्धृक्छ्राद्धभुक्चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत्* ॥

स्नाध्यायं कलहञ्चैव दिवास्त्रप्रञ्च स्वेच्छया"—इति ।

आद्धभोजिनो विशेषमाह यमः,—

“पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं आद्धभुक्कष्टं वर्जयेत्”—इति ॥

सन्ध्याहोमयोः प्रतिषेधस्त्वक्तव्यः प्रायश्चित्तस्य । कृते तु प्रायश्चित्ते
कुर्यादेव । अतएव भविष्यत्पुराणम्,—

“दशहृतः पिवेच्चापो गायत्र्या आद्धभुग्विजः ।

ततः संध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि”—इति ॥

एवमुक्तरौत्या पार्वणं कर्त्तुमसमर्थः संकल्पविधिना आद्धं कुर्यात् ।
तदुक्तं स्मृत्यन्तरे,—

“अङ्गानि पितृयज्ञस्य यदा कर्त्तुं न शक्नुयात् ।

संकल्पआद्धमेवासौ कुर्यादर्घादिवर्जितम्”— ॥

व्यासोऽपि,—

“त्यक्ताग्नेः पार्वणञ्चैव नैकोद्दिष्टं सपिण्डनम् ।

अत्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्”—इति ॥

अयमर्थः । आलस्येन योऽग्निं त्यजति स त्यक्ताग्निः, न तस्य आद्धे-
ऽधिकारः, किं तु त्यक्ताग्निर्यतिरिक्तस्य सामिकस्य । विधुरादेश्च^(१)

* सर्वमेव विवर्जयेत्,—इति ना० ।

† भाराध्ययनमैथुनम्,—इति सु० ।

‡ योयजेत्,—इत्यादर्शपूर्णकषु पाठः । परन्तु भोजयेदिति पाठस्यान्यत्र
दर्शनात् सकृत्तया च स एव मूले निवेशितः ।

(१) विधुरोन्मत्तभाष्यः ।

पिण्डोपलक्षितश्राद्धेऽधिकार उक्तः । यस्मादत्यक्ताग्निनाऽधिकारिणा
श्राद्धमवश्यं कर्त्तव्यं, तस्माद्विस्तृते* पार्वणविधावशक्तः संकल्पविधानेन
कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह,—

“संकल्पं तु यदा कुर्यात्, न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

नावाहनाग्नौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्”—इति ॥

उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः,

“संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

विकिरस्य न दातव्यः —————”

इति स्मृत्यन्तरात् । एवं दर्शं कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तं, अथ
तद्विकृतिभूतं प्रत्याब्धिकं निरूप्यते । तत्र लौगाक्षिः,—

“श्राद्धं कुर्यादवश्यन्तु प्रमोतपितृकः स्वयम् ।

इन्दुचये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दसेवच”—इति ॥

तत्रेतिकर्त्तव्यतामाह जातृकर्णः,—

“पितुः पितृगणस्यस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनः”—इति ।

पितृगणस्यः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरिकमनुमासिकञ्च
श्राद्धं पार्वणविधिना कुर्यात् । यमदग्निरपि,—

“आसाद्य† सहपिण्डत्वमौरसो विधिवत् सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोर्गृतेऽहनि”—इति ॥

* तस्माद्विस्तृते,—इति पाठोऽत्र सवितुं युक्तः ।

† आसाद्य,—इति पाठोऽत्र प्रतिभाति ।

ननु दर्शातिदेशान्मातामहानामपि आहुं प्रसज्येत^(१) । नाथं दोषः । प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तत्वात् । तथाच कात्यायनः,—

“कर्षूसमन्वितं सुक्ता तथाऽऽद्यं आहुषोऽग्रम्^(२) ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः”—इति ।
कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम्^(३) । यत्तु यमेनोक्तम्,—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिषम्बत्सरं सुतैः ।

मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेऽहनि”—इति ॥

यच्च मृताहं प्रकृत्य व्यासेनोक्तम्,—

“एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अग्रतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः”—इति ॥

तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि वृद्धाचारतो व्यवस्था ।
अमावास्यायां प्रेतपक्षे^(४) च मृतानां पार्वणं नियतम् । तदाह
शङ्खः,—

(१) दर्शं मातामहानामपि आहुसत्त्वादिति भावः ।

(२) कर्षूनां पिण्डदानार्थमवटविशेषोऽन्वयक्यआहुते मृते विहितः ।
आद्यं पितृत्वप्राप्तेरादिभूतं, मरणोत्तरं कर्तव्येषु आहुषु मध्ये प्रथम-
कर्तव्यं वा । आहुषोऽग्रं, “द्वादशप्रतिमास्थानि आद्यं धाम्नासिके
तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् आहुषोऽग्रम्”—इति कात्या-
यनेनैव विवृतम् ।

(३) कात्यायनीये कल्पे सपिण्डीकरणे कर्षूविधानानुपलम्भात् सपिण्डी-
करणस्य षोडशआहुनान्तर्गतत्वाच्च कर्षूसमन्वितपदेनान्वयक्यआहु-
यह्यमेव युक्तमुत्पत्त्यामः ।

(४) प्रेतपक्षोऽश्वयुक्कृष्णपक्षः ।

“अमायां तु च्यो यस्य प्रेतपत्नेऽथवा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन”—इति ॥

यतेषु न कायेकोद्दिष्टं, किं तु सर्वत्र पार्वणमेव । तथाच
प्रचेताः,—

“दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः सुतेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा”—इति ॥

अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः,—

“प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना चेन्नजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुतादश”—इति

जातृकर्णवचनात्^(१) । तदयुक्तम्,

“एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृतेऽहनि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोस्तु पार्वणम्”—इति

पैठीनसिवचनविरोधात्^(२) । जातृकर्णवचनं तु चयाहव्यतिरिक्त-
प्रत्यब्दकर्त्तव्याचयत्तीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते । यत्तु सुमन्तुनो-
क्तम्,—

“कुर्याच्च विधिवच्छ्राद्धं पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

पित्रोरनग्निमान्धीर एकोद्दिष्टं मृतेऽहनि”—इति ॥

तदयुक्तम्,

(१) तथा चौरसुक्षेत्रजयोः पार्वणमन्येषामेकोद्दिष्टमिति केषांचिन्मते
व्यवस्था पथ्यवस्यति ।

(२) पैठीनसिवचने चौरसस्याप्येकोद्दिष्टविधानात्तद्विरोधः ।

“वङ्गग्रयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रय एवच^(१) ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्”—इति
स्यत्यन्तरे साम्निकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात्^(२) ।

एकोद्दिष्टलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः,—

“एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्धैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ।

उपतिष्ठतामित्यक्ष्यस्थाने विप्रविसर्जनम् ।

अभिरम्यतामिति वदेद्ब्रूयुस्तेऽभिरतास्म ह”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “अथैकोद्दिष्टमेकं पात्रमेकोऽर्थ्य एकं पिण्डं *
नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति हस्तिप्रश्नः
सुखदितमित्यनुज्ञानमुपतिष्ठतामित्यक्ष्यस्थाने अभिरम्यतामिति
विसर्गे अभिरतास्मेत्यपरे”—इति । तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधं, नवं
नवमिश्रं पुराणं चेति । अत्र प्रथमाहाद्येकादशाहान्तविहितं नव-
आहुम् । तथा चाङ्गिराः,—

“प्रथमेऽङ्कि तृतीये च पञ्चमे सप्तमेऽपिवा ।

नवमैकादशे चैव तन्नवआहुमुच्यते”—इति ॥

वसिष्ठोऽपि,—

* एकः पिण्ड इति ना० ।

(१) वङ्गग्रयः श्रौताग्निमन्तः । एकाग्रयः स्मार्त्ताग्निमन्तः ।

(२) तथाच पार्वण्यैकोद्दिष्टयोर्विकल्पव्यवस्थैव साधीयसीति भावः ।

“सप्तमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि प्रथमे नवमे तथा* ।

एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि षट् तथा ॥

केचित्पञ्चैव, नवमं भवेदन्तरितं यदि ।

एकादशेऽङ्गि तत् कुर्यादिति स्मृतिकृतो विदुः^(१)—इति ॥

अत्र पञ्चदशस्य व्यवस्था शिवस्य मिना दर्शिता,—

“नवश्राद्धानि पञ्चाङ्गराश्वलायनशाखिनः ।

आपस्तम्बाः षड्वित्याङ्गविभाषामैतरेयिणाम्”—इति ।

वैशदादीनां विशेषो भविष्यत्पुराणे दर्शितः,—

“नव सप्त विंशं राज्ञां नवश्राद्धान्यनुक्रमात् ।

आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु^(२) षड्वित्याङ्गमर्हर्षयः”—इति ॥

षष्ठां नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नवमिश्रम् । तथा शाश्व-
लायनः । “नवमिश्रं षडुत्तरम्^(३)”—इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं
प्रत्याब्दिकादि पुराणम् । अतएव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण ।

* प्रथमेऽङ्गि तृतीयेऽङ्गि सप्तमे नवमे तथा,—इति ना० ।

† विभाषा तैत्तिरीयिणाम्,—इति सु० ।

‡ प्रायश्चित्तकाण्डक्रमेण,—इति ना० सु० ।

(१) नवमदिनविहितं श्राद्धं यदि दैवात्तदानीं न कृतं, तदैकादशेऽङ्गि
तत् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(२) आद्यन्तयोर्वर्णयोर्ब्राह्मणशूद्रयोः ।

(३) षष्ठ्यामुत्तरं षडुत्तरम् । नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

नवमासिकयोः प्रायश्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं श्राद्धं पुराणशब्देन व्यवहृत्य प्रायश्चित्तं विहितम्,—

“चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यं तु मासिके ।

एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते”—इति ॥

इत्थं पार्वणैकोद्दिष्टे अभिहिते, अथोभयात्मकं सपिण्डीकरण-
मुच्यते । तत्र लौगाक्षिः,—

“श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्”—इति ।

षोडश श्राद्धानि जातृकर्ण्येन दर्शितानि,—

“द्वादश प्रतिमास्यानि श्राद्धषाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश”—इति ॥

अत्राद्यषाण्मासिकाब्दिकशब्दाः जनमासिको नषाण्मासिको-
नाब्दिकपराः । द्वादशमासिकानां कालो याज्ञवल्क्येन दर्शितः,—

“मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरश्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि”—इति ॥

वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृतेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यं, सपिण्डी-
करणादूर्ध्वं प्रतिसम्बत्सरं मृतेऽहनि कर्त्तव्यं, आद्यं तु मासिकमेका-
दशेऽहनि कर्त्तव्यम्^(१) । जनषाण्मासिकादीनां कालमाह गालवः,—

“जनषाण्मासिकं षष्ठे मासार्द्धे ह्यूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा*”—इति ॥

* द्वादशेऽहनि,—इति मु० ।

(१) आद्यं मासिकमूनमासिकमित्यर्थः । तथाच आद्यमेकादशेऽहनीत्यस्य
आद्यं द्वादशमासिकानामादिभूतं तेष्वः पूर्वं कर्त्तव्यमित्यर्थो बोध्यः ।

श्लोकगौतमोऽपि,—

“एकद्वित्रिदिनैरूने त्रिभागनोनएव* वा ।

श्राद्धान्यूनान्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः”—इति ॥

जनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः,—

“मरणाद्द्वादशाहे स्यान्मास्यूने वोनमासिकम्”—इति ।

जनानां वर्ज्यं कालमाह गार्ग्यः,—

“नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दशां त्रिपुष्करे ।

जनश्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्रधनचयात्”—इति ॥

मरौचिरपि,—

“द्विपुष्करे च नन्दासु सिनीवाल्यां^(१) भृगोर्दिने ।

चतुर्दशाञ्च नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे”—इति ॥

तिथिवारनक्षत्रविशेषाणां त्रयाणां मेलनं त्रिपुष्करम् । द्वयोर्मेलनं द्विपुष्करम् । के ते विशेषाः ? द्वितीयाष्टमौद्वादशो भद्रातिथयः, भानुभौमशनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तरफल्गुनीविशाखोत्तराषाढापूर्वभाद्रपदानक्षत्राणि^(२) ।

* त्रिभागन्यून एव,—इति सु० ।

(१) नन्दासु प्रतिपत्तृषष्ठेऽकादशीषु । “सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली”—इति कोषात् चतुर्दशीयुक्तामावस्या सिनीवालीशब्देनोच्यते ।

(२) तदुक्तं ज्योतिषे,—

“विषमचरणध्विष्टं भद्रा तिथिर्यदि जायते ।

दिनकरशनिप्लापुत्तायां कथञ्चन वासरे ॥

मुनिभिरुदितः सोऽयं योगस्त्रिपुष्करसंज्ञितः”—इति ।

(१) एवमेतानि षोडशश्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डनं विदधीत । तस्य कालमाहात्रिः । “अथ सपिण्डीकरणं सम्बत्सरे पूर्णं त्रिपचे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यते^(१)”-इति । बोधायनोऽपि । “अथ सम्बत्सरे पूर्णं सपिण्डीकरणं त्रिपचे वा तृतीये मासि षष्ठे वैकादशे वा द्वादशाहे वा”-इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपच-तृतीय-मास-षष्ठमासैकादशमास-सम्बत्सरान्त-शुभागमाः,—इत्यष्टौ कालाः प्रकीर्त्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह हारीतः,—

“या तु पूर्वममावास्या मृताहादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्”-इति ।

मृताहादूर्द्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । कार्णाजिनिरपि,—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतोदशरात्राच्चेत् कुहुरब्दोपरीतरः”-इति ।

आहिताग्निना अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्यकर्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवाच्चैकादशेऽङ्गि दर्शागमे सपिण्डीकरणं

यस्य नक्षत्रस्यैकः पाद एकराशिघटकः अपरूपादत्रयं चापरराशि-घटकं, तन्नक्षत्रं विषमचरणमिच्छामित्युच्यते । तच्च कृत्तिकापुनर्वसु प्रभृति । परमत्र कृत्तिकायाः एथगुपादानात् तद्विहाय पुनर्वसु-प्रभृतिकमेव दर्शितम् ।

(१) श्राद्धानि षोडशार्पाद्य,—इति लोकाद्विवचनं व्याकरोति एव-मित्यादिना ।

(२) त्रयाणां पूरणः पक्षस्त्रिपक्षः, तस्मिन्, मरणात् तृतीयपक्षे इति यावत् । वृद्धिः शुभागमाः ।

कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्यता तु श्रूयते । “अमावास्यामपराह्णं
पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति”—इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डपि-
तृयज्ञस्यासम्भवो गालवेन दर्शितः,—

“सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते”—इति ।

दर्शनागमे तु साग्निर्दादशेऽङ्गि सपिण्डं कुर्यात् । तदुक्तं
भविष्यत्पुराणे,—

“यजमानोऽग्निमान् राजन्, प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत्कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः”—इति ।

गोभिलोऽपि,—

“साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः”—इति ।

प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपक्षे सपिण्डीकरणं कार्यम् । तदाह
सुमन्तुः,—

“प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽनग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके”—इति ।

उभयोः साग्निकत्वे द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम् ।

“साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्याग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः”—इति ।

उभयोरनग्नित्वे द्वादशाहदयः सप्त काला इच्छया विक-
स्यन्ते । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे,—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

द्वादशेऽहनि षष्ठे वा त्रिपचे वा त्रिमासिके* ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम्”—इति ।

एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह व्याघ्रः†,—

“आनन्यात्कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेऽश्च‡ शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते(१)”—इति ।

एतत्सर्वं चैवर्णिकविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव प्रतिनियतः(२) ।

अतएव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

“मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कौर्त्तितम्?”—इति ।

* त्रिमासि वा,—इति पाठान्तरम् ।

† याज्ञवल्क्यः,—इति सु० ।

‡ अस्थिरत्वात्,—इति सु० ।

§ द्वादशाहे सपिण्डनम्,—इति सु० ।

(१) कुलधर्माणामानन्यादित्यनेन येषां द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कुलाचारः, तेषां द्वादशाहः प्रशस्तः इत्यभिहितम् । पुंसाञ्चैवायुषः क्षयादित्यनेन यदा ज्योतिरागमादिना संवत्सरादव्वागधिकारिण आयुः क्षयोऽवधार्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इत्युक्तम् । अस्थितेऽश्च शरीरस्य इत्यनेन यदा अनुपेक्षणीयकार्यानुरोधेन विदेशगमनमावश्यकं सम्भाव्यते, तदाऽपि द्वादशाहः प्रशस्त इति प्रतिपादितम् ।

(२) एकादशाहाद्यष्टविधकालमध्ये द्वादशाहमपचाय सप्तविधकालविधानं ब्राह्मणादिवर्णत्रयविषयं, शूद्रस्य तु द्वादशाहएव सपिण्डीकरणकाल इत्यर्थः ।

यदा संवत्सरपूर्त्तः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडशश्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते^(१), तदा पुनरपि स्वस्वकाले मासिकादीन्या-
वर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः,—

“यस्य संवत्सरादर्वांस्त्रिंशता तु सपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वीत पुनः श्राद्धानि षोडश”-इति ।

विधिवदिति यथाद्योगमेकोद्दिष्टेन पार्वणेन वा विधिनेत्यर्थः ।
तदाह पैठीनसिः,—

“सपिण्डीकरणादर्वांकुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्सदा पुनः”-इति ।

आवर्त्तनं चोर्द्धभाविनामेव नाधोभाविनाम्^(२) । तदाह कार्ष्णी-
जिनिः,—

(१) यद्यपि एकादशाहादयः सपिण्डीकरणकालतयैवोक्ता न तु षोडश-
श्राद्धकालतया, तथापि षोडशश्राद्धानन्तरं सपिण्डीकरणस्य कर्त्त-
व्यत्वात् षोडशश्राद्धान्यकृत्वा सपिण्डीकरणासम्भवात् क्रमातुरोधेन
तदन्तापकर्षन्यायात् षोडशश्राद्धान्यपि तेषु कर्त्तव्यानीति भावः ।
तदन्तापकर्षन्यायश्च मीमांसापञ्चमाध्यायप्रथमपादीय-द्वादशमधि-
करणम् ।

(२) तथाच यदा सपिण्डीकरणं क्रियते, तदूर्द्धकालभाविनामेव श्राद्धानां
स्वस्वकाले पुनरावृत्तिः कार्या, न तु तत्पूर्वभाविनां स्वकालकृताना-
मित्यर्थः ।

“अर्वागब्दाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्द्धमासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः”—इति ।

सपिण्डीकरणादूर्द्धमावर्त्तनीयानामनुमासिकादीनां वृद्धिप्राप्तौ
पुनरपकर्षः । तदाह शाङ्खायनिः,—

“सपिण्डीकरणादर्वागपक्षस्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपक्षस्यन्ते वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्”—इति ।

निषेधस्य कात्यायनेनोक्तः,—

“निर्वर्त्य वृद्धितन्वन्तु मासिकानि न तन्वयेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यशृङ्गः,—

“सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकाले न चेत् कृतम्* ।

रौद्रे हस्ते च रोहिण्यां मैत्रभे वा समाचरेत्”—इति ।

सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः,—

“गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात्पाचचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं, पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां श्रेष्ठं पूर्ववदाचरेत्”—इति ।

कात्यायनोऽपि । “ततः संवत्सरे पूर्णं चत्वारि पात्राणि
सतिलगन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं
पितृपात्रेष्वसिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डोव्याख्यातः”
—इति । यदा पिता म्रियते पितामहस्तिष्ठति, तदा प्रपिताम-
हादिभिः सह पितुः सापिण्ड्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे,—

“मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तथः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः”—इति ।

केचित्तत्र सापिण्डमेव^(१) नाभ्युपगच्छन्ति,

“व्युत्क्रमाच्च प्रमोतानां^(२) नैव कार्या सपिण्डता”—इति
वचनात् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृपितृभर्तृव्यतिरिक्तविष-
यत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराणवचनम्,—

“व्युत्क्रमेण मृतानाञ्च सपिण्डीकृतिरिच्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता नैष विधिः स्मृतः”—इति ।

अत्र वृद्धाचाराद्व्यवस्था द्रष्टव्या^(३) । मातुः सापिण्डं पिताम-
ह्यादिभिः सह कर्तव्यम् । तदाह शङ्खः,—

* चैव विधिः स्मृतः,—इति सु० । मम तु, भर्ता चैव विधिः स्मृतः,—
इति पाठः प्रतिभाति । सूत्रोक्तपाठे तु, एष इत्यनेन बुद्धिस्थस्य
सपिण्डीकरणनिषेधस्य परामर्शः । तथाच, मातादिषु सपिण्डीकरण-
मिष्यते, तत्र नैष विधिर्न सपिण्डीकरणनिषेधविधिरित्यर्थः ।

(१) सापिण्डं सपिण्डीकरणम् ।

(२) पितामहे जीवति पितुर्मरणे पिता व्युत्क्रमात् प्रमोत इत्युच्यते ।

(३) व्युत्क्रममृतानां सपिण्डीकरणं न कार्यमित्येकं मतम् । व्युत्क्रम-
मृतानामपि मातृपितृभर्तृणां सपिण्डनं कार्यमित्यपरमतम् । तत्र
वृद्धाचाराद्व्यवस्था । येषां पूर्वजैः व्युत्क्रममृतानां सपिण्डनं न कृतं,
तेन न कार्यमेव तथाविधस्थले सपिण्डनम् । येषान्त्तु पूर्वजैः व्युत्क्रम-
मृतानामपि मातादीनां सपिण्डनं कृतं, तैर्व्युत्क्रममृतमातादीनां
सपिण्डनं कार्यमेवेति भावः ।

“मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः ।

पितामह्यादिभिः साङ्गं सपिण्डीकरणं सूतम्”—इति
प्रमीतपितृकस्य विकल्पमाह यमः,—

“जीवत्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याऽथवा सुतः”—इति ।

पुत्तिकासुतो मातृसपिण्डनं मातामह्यादिभिः सह कुर्यात् ।

तथाच बोधायनः,—

“आदिशेत् प्रथमे पिण्डे मातरं पुत्तिकासुतः ।

द्वितीये पितरन्तस्यासृतीये च पितामहम्”—इति ।

चितारोहणे तु भर्त्तुर्व सपिण्डं नियतम्^(१) । तदाह
शातातपः,—

“मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सहपिण्डताम्* ।

अर्हति स्वर्गवासेऽपि यावदाभूतसंज्ञवम्^(२)”—इति ।

* सहपिण्डनम्,—इति सु० ।

(१) तथाच पुत्तिकायाऽपि चितारोहणे कृते तस्या अपि सपिण्डीकरणं
भर्त्तुर्व कर्त्तव्यं, न तु तत्पित्तादिभिरित्यर्थः । एवमनुमरणपक्षे,
‘प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याऽथवा सुतः’—इत्युक्तविकल्पोऽपि
न भवति इति द्रष्टव्यम् ।

(२) अनुमृतायाः भूतसंज्ञवपर्यन्तं प्रलयकालपर्यन्तं स्वर्गवासे सत्यपि, सा
भर्त्ता सह सपिण्डनमर्हतीत्यर्थः । यद्यप्यनुमरणेनैव तस्याः स्वर्गवास-
एव भवति न तु प्रेतत्वमुत्पद्यते, तथापि भर्त्ता सह तस्याः सपिण्डनं
कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमोऽपि,—

“पत्या* चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

साऽमृताऽपि हि तेनैकं गता मन्त्राऽतिव्रतैः^(१)”—इति ।

अत्रैकशब्दः पितामह्यादिविकल्पनिवृत्त्यर्थः, न त्रिपुरुषन्यावृत्त्यर्थः ।
सपिण्डीकरणस्य पार्वणैकोद्दिष्टरूपत्वात्^(२) । एतत्सर्वं ब्राह्म्यादिविवाहेषु
द्रष्टव्यम् । आसुरादिविवाहे चतुर्धा विकल्पाः^(३) । तत्र पञ्चम्यमाह
शातातपः,—

“तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्रु वा सपिण्डनम् ।

* पित्रा,—इति ना० ।

- (१) सा स्त्री अमृताऽपि जीवत्यपि मन्त्राऽतिव्रतैः तेन भर्त्ता सह ऐक्यं
गता, अतो मृतायास्तस्याः पत्या सह सपिण्डीकरणं युक्तमित्यर्थः ।
अत्र, मन्त्राः पाणिग्रहणादिमन्त्राः, आऽतयो विवाहादिहोमाः,
व्रतानि विवाहाङ्गतया विहितानि ब्रह्मचर्यादीनि । शभिः करणैः
सा पत्या सहैकं गता, साङ्गविवाहेन तस्याः तत्पत्नीराज्यत्व-
निवृत्तेरिति भावः ।
- (२) पत्या चैकेन,—इत्येकशब्देन पितामहादयोन व्यावर्त्तते । सपिण्डी-
करणस्य पार्वण्यविकृतितया पार्वण्यवत् त्रैपुरुषिकत्वस्य पित्रपत्ने
न्याय्यत्वात् । किन्त्वेकशब्देन पितामह्यादिभिः सपिण्डीकरणमित्यर्थं
कल्पोपवच्छिद्यते इति भावः ।
- (३) आसुरादिविवाहोद्गानां स्त्रीणां सपिण्डीकरणं तस्या मात्रा पिता-
मह्या तत् श्रु वा कार्यमित्यादिविशेषविधिवत्त्वात् पत्या सपिता-
मह्यादिभिर्वा सपिण्डनमिति सामान्यविधिर्ब्राह्म्यादिविवाहोद्गानो-
विषये वर्तत इत्युक्ते । अपवादविषयपरित्यागेनोत्पत्तस्य वृत्तेरिति भावः ।

आसुरादिविवाहेषु वर्णानां* योषितां भवेत्”—इति ।

चतुर्थं पञ्चमाह सुमन्तुः,—

“पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरे सुतैः ।

माता मातामहे तद्वदित्याह भगवन् शिवः”—इति ।

मातुः सपिण्डो गोत्रनियममाह माकण्डेयः,—

“ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृदा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्”—इति ।

गोलाचिरपि,—

“मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।

कुर्वीत पुत्तिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः^(१)”—इति ।

पत्याः सपिण्डं दर्शयति पैठौनसिः,—

“अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्^(२)”—इति ।

पत्युः सपिण्डमाह गोलाचिः,—

* विमानां,—इति पुस्तकान्तरीयः पाठः समीचीनः । विमानामिति विवाहितानामित्यर्थः ।

† गोत्रनिर्णयमाह,—इति ना० स० ।

(१) पुत्तिकाया ब्राह्मादिविवाहेनोदाया अपि पिण्डादिकं तत्पितृगोत्रेण पुलोदद्यादित्यर्थः ।

(२) यदा पतिः सपिण्डनं करोति, तदा श्वश्रादिभिः सहैव स्त्रियाः सपिण्डनं कुर्यादित्यर्थः ।

“सर्वाभावे स्वयं पत्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युः ततः पार्वणमेवच”—इति ।

सुमन्तुरपि,—

“अपुत्रे प्रस्थिते^(१) कर्त्ता नास्ति चेच्छादकर्मणि ।

तत्र पत्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा”—इति ।

यत्तु सत्यन्तरम्,—

“अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

अग्नौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अपुत्रा ये सृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्त्रियः* ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्^(२)”—इति ।

तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसापरतया व्याख्येयम्^(३) । यतीनां सा-
पिण्ड्यं निषेधत्युग्रना,—

* स्त्रियोऽपिवा,—इति सु० ।

(१) प्रस्थिते मृते । संस्थिते,—इति तु युक्तः पाठः ।

(२) सपिण्डनाभावात् पार्वणं नेति, “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वण-
मामवेत्”—इत्यनेन कृतसपिण्डनस्यैव पार्वणभागित्वोक्तोरिति भावः ।

(३) अपुत्रस्यापि सपिण्डनं पार्वणञ्चास्त्येव, पूर्वोक्तवचनात् । अत्र तद-
भावोक्तिस्तु पुत्रोत्पादनविधिप्रशंसार्था । इत्यममभर्हितः पुत्रो-
त्तदभावे सपिण्डनं पार्वणञ्चास्य न भवति, अतस्तदुत्पादने सर्वथा
यतितव्यमिति तद्विधिः प्रशस्यते । तथाच अपुत्रस्य सपिण्डनं
पार्वणञ्च नास्तीति सतोऽप्यभाववचनं अनुदरा कन्येत्यादिवदिति
भावः ।

“सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतादिभिः ।

चिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते^(१) ॥

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे तेषां पार्वणन्तु विधीयते”—इति ।

इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ।

अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिश्राद्धनिरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

“एवं प्रदक्षिणावृत्तो वृद्धौ^(१) नान्दीमुखान् पितृन् ।

यजेत दधिकर्कन्धुमिश्राः पिण्डाः* यवैः क्रिया”—इति ।

एवं, पार्वणवदित्यर्थः । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे,—

“वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितृन् ।

सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत्”—इति ।

पार्वणवदित्यनेनावाहनत्रिपुररूपोद्देशादयोऽतिदिश्यन्ते । अयं तु विशेषः सम्पादितः, नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः,—इति । एतच्च प्रदक्षिणावृत्तद्वदरदध्यादीनां याज्ञवल्क्योक्तानामितरेषां च विशेषाणा-

* प्राप्ते,—इति सु० ।

† मिश्रान् पिण्डान्,—इति ना० सु० ।

(१) “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैवच । यस्यैषा नियता बुद्धि-
स्त्रिदण्डीति स उच्यते”—इत्युक्तं दण्डत्रयं बोध्यम् ।

(२) वृद्धिराशस्यमानं कर्म विवाहादिकम् ।

मुपलक्षणम् । ते च विशेषाः कात्यायनेन दर्शिताः । “आभ्युदधिके
 आद्धे प्रदक्षिणमुपचारः, पित्र्यमन्त्रवर्जनमृवजो दर्भाः, यवैस्तिलार्थं,
 सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः, सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा, दधिवदराक्षतमिश्राः
 पिण्डाः, नान्दीमुखान् पितृणावहयिष्ये इति वृच्छति, नान्दीमुखाः
 पितरः प्रीयन्तामित्युच्यस्थाने, नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्ये इति
 वृच्छति, नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्ता-
 मित्यनेन स्वधां कुर्यात्, युष्मानाग्रयेत्”—इति । प्रचेता अपि,—

“मातृश्राद्धन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धचयं स्युतम् ॥

न जपेत् पैतृकं जप्यं^(१) न मांसं तत्र दापयेत् ।

प्राङ्मुखो, देवतीर्थेन क्षिप्रं देशविमार्जनम्”—इति ।

प्राङ्मुखः, पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः । अतएव प्रचेताः,—

“अपसव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम्*^(२) ।

यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितृनपि ।

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ सव्येन^(३) वाग्यतः”—इति ।

पिण्डदाने विशेषमाह वसिष्ठः,—

* न कुर्यात्तु प्रदक्षिणम्,—इति ना० ।

(१) अनेन पार्वणातिदेशप्राप्तपितृगाथादिजपोऽत्र निषिध्यते ।

(२) अत्र पार्वणवत् वामावर्त्तेनोपचारो न कर्त्तव्यः, किन्तु दक्षिणावर्त्ते-
 नेत्यर्थः ।

(३) सव्येन उपवीतिना । प्राचीनावीतित्यस्यापसव्यतथेक्षितान् ।

“प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राक्कूलेषु^(१) कुशेषु च ।

दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम्”—इति ।

पिण्डदानं न चोच्छिष्टमग्निधौ,

“प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् दृष्ट्वा नाम्ना न वाह्यतः”—इति

शातातपस्मरणात् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्डएव न द्वितीये ।

तदुक्तं चतुर्विंशतिमते,—

“एकं नाम्ना परं तूष्णीं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्”—इति ।

एकैकस्मै द्वौ द्वौ पिण्डौ, तच्चाद्यं नाम्ना द्वितीयं तूष्णीं
दद्यादित्यर्थः । दृष्ट्वा दद्यात् पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च
भविष्यत्पुराणम्,—

“पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यान्नराधिप ।

दृष्ट्वा दद्यात् महाबाहो, कुलधर्मानवेक्ष्य तु”—इति ॥

दृष्ट्वा दद्यात् निमित्तान्याह लोगादिः,—

“नवाक्षचौलगोदाने सोमोपायनपुंसवे ।

स्नानाधानविवाहेषु नान्दीश्राद्धं विधीयते^(२)”—इति ।

(१) प्राक्कूलेषु प्रागेषु ।

(२) गावः केशाः दीयन्ते खण्डान्ते अत्रेति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम
केशान्तापरनामधेयऽष्टौक्षसंस्कारविशेषः । सोमः सोमयागः ।
उपायनं प्रतिष्ठा । पुंसवः पुंसवनापरनामधेययोगर्मसंस्कारविशेषः ।
स्नानं, अध्ययनानन्तरं गृहस्थाश्रमप्रवेशात् पूर्वं कर्तव्यं समावर्त्त-
नापरनामधेयमाह्वनं ऽष्टौक्षदौ विहितम् । आधानमग्राधानम् ।
गर्भाधानं वा ।

कार्णाजिनिरपि,—

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेशनः ।

नामकर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पितृगणान् पूजयेत् प्रयतो गृही” —इति ॥

वृद्धगार्ग्याऽपि,—

“अग्न्याधानाभिषेकादाविष्टापूर्त्तं स्त्रियाच्छतौ^(१) ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा” —इति ॥

इत्थं श्राद्धानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते ।

तत्र वृहस्पतिः,—

“प्रभौतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।

ज्ञातिबन्धुसुहृच्छिष्यैर्हविर्गृह्यपुरोहितैः^(२)” —इति ॥

विष्णुपुराणेऽपि,—

“पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः ।

(१) अभिषेको राजाभिषेकः । इत्थं “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चातु-
पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवञ्च इष्टमित्यभिधीयते” —इत्युक्तञ्चक्षणम् ।
पूर्त्तं, “वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामाः
पूर्त्तमित्यभिधीयते” —इत्युक्तस्वरूपम् । स्त्रियाच्छतौ गर्भाधाने ।

(२) “पुरोहितश्च कुर्वीत वृणुयादेव चत्विजम् । तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि
कुर्युवतानिकानि च” —इति स्मरणात् गृह्यकर्मकर्त्ता पुरोहितः,
वैतानिककर्मकर्त्ता ऋत्विक् । वैतानिकं श्रौतम् । अतएव स्मर्यते ।
“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निहोमादिकान् मुखान् । यः करोति हतो
यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते” —इति ।

सपिण्डसन्ततिर्वाऽपि क्रियाहं नृप, जायते”—इति ।

तच्च मुख्यानुकल्पौ^(१) विविनक्ति शङ्खः,—

“पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः”—इति ॥

स्यतिसङ्गहेऽपि,—

“पुत्रः कुर्यात् पितुः आर्द्धं पत्नी तु तदसन्निधौ ।

धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राता च तत्पुत्रः ॥

भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहादि तत्पुत्रः ।

तत्पत्न्यसोदरो भ्राता तदभावे तु तत्पुत्रः”—इति ॥

पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते^(२) । तेषां सर्वेषामभावे

पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अतएव वृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रसाम्यमुक्तं,—

“पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तितौ”—इति ।

न चैतावता तयोः समविकल्पः शङ्खनीयः,

(१) मुख्यकल्पः प्रथमकल्पः । अनुकल्पः प्रतिनिधिकल्पः आधत्तकल्पः,—
इति यावत् ।

(२) मुख्यौ पुत्रिकौरसौ इतरे क्षेत्रजादयो गौणाः । “आज्याभावे यथा
तैषां सङ्गः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्राः स्युः पुत्रिकौरस-
योर्विना”—इति स्मरणात् । पुत्रिकौरसयोरप्यौरसस्य श्रेष्ठम् ।
“संश्रुतायां सवर्णायां स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । तमौरसं विजानीयात्
पुत्रं प्रथमकल्पितम्”—इति स्मरणात् ।

“नैव* पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाञ्छेत् पितामहः”—इति

कात्यायनस्मरणात् । पत्न्यभावे तु सोदर इत्यथं क्रमः, पत्न्या-
दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः, स एव कुर्यात् । अतः
एव विष्णुपस्तम्बौ । “यश्चार्यहरः स पिण्डदायी”—इति । पुत्रः
पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे सपिण्डोदद्यात्, सपिण्डा-
भावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्,—

“पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः^(१) ।

मातुः सपिण्डा ये वा सूर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥

कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य श्रुताः[†] सुताः ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्त्यतः ।

तत्स्थानीयैर्नरैः[‡] सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः”—इति ॥

* नैतत्,—इति मु० ।

† सुताः,—इति ना० ।

‡ नास्तीदमर्द्धं ना० स० पुस्तकयोः ।

§ तज्जातीयैर्नरैः,—इति मु० ।

(१) “सहोदकाः समानोदकाः । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोऽवेदने”—इत्यनेन सपिण्डसमानोदक-
योर्भेदउन्नेयः ।

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोऽस्त्रीविषयम् । अतः पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन संहविरोधः । तस्याः पत्नीत्वाभावात् अतएव ज्ञातातपः तस्याः पत्नीत्वं निषेधति,—

“क्रयक्रीता तु या नारौ न सा पत्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः^(१)”—इति ।

पूर्वमध्यमोत्तरास्तु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति पराशरो विष्णुपुराणे,—

“पूर्वा क्रिया मध्यमा च तथैवोत्तरसंज्ञिताः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥

आ दाहादा दशाहाच* मध्ये याः सुः क्रिया मताः ।

* आद्याद्वाद्वादशाहाच्च,—इति मु० ।

- (१) “आसुरोऽद्रविणादानात्”—इत्यादिना धनदानपूर्वककन्याग्रहणस्यासुरविवाहत्वात् धनेन गृहीतायास्तु क्रयक्रीतत्वात् न तस्याः पत्नीत्वम् । अतएवासुरादिविवाहोऽद्रायाः पत्नीत्वाभावात् सर्वाभावे तस्याः अधिकारः, ब्राह्मणादिविवाहोऽद्रायास्तु पत्नीत्वात् पुत्राभावे अधिकार इति सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरिति पुत्राभावे तु पत्नी स्यादित्यनयोर्वचनयोर्न विरोधः । यद्यपि आसुरविवाहमात्रे अद्रविणादानोऽस्त्रीविवाहोऽद्रायाश्च क्रयक्रीततया पत्नीत्वाभावो न गान्धर्वादि विवाहोऽद्राया इत्यासुरादिविवाहोऽस्त्रीविषयमित्यत्रादिपदमसङ्गतं प्रतिभाति, तथापि आसुरविवाहेनोऽद्रायाः सर्वाभावे अधिकारदर्शनात् तदपेक्षया परतो निर्दिष्टेन गान्धर्वादिविवाहेनोऽद्राया अपि तथात्वमिति भावः ।

ताः पूर्वाः, मध्यमा मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ।

तत्सङ्घातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

पूर्वाः क्रियाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ*, कार्यास्तत्तनयैस्तथा”—इति ॥

सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्याः ।
पुत्राद्यैरेव भ्रातृसन्तत्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्त्तव्याः, न
सपिण्डाद्यैरवनिपत्यन्तैरित्यर्थः । औरसः सुतोऽनुपनीतोऽपि दाहा-
दिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमनुः,—

“आहुं कुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृको हि यः ।

व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एकएव भवेद्यदि”—इति ॥

अव्रतस्थोऽनुपनीतः । तदाह वृद्धमनुः,—

“कुर्यादनुपनीतोऽपि आहुमेको हि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्वाङ्मणस्य सः^(१)”—इति ॥

अत्र विशेषः प्रचेतसां दर्शितः,—

* दौहित्रैर्भागिनेयैश्च,—इति सु० ।

† व्याघ्रेण,—इति सु० ।

(१) अनुपनीतस्याहिताभित्वाभावात्, “न पैत्रयज्ञियोहोमो लौकिकामौ
विधीयते”—इति मनुना पितृयज्ञियहोमस्य लौकिकामौ निषेधाच्च
अनुपनीतेन ब्राह्मणपाशावधौकरणहोमः कर्त्तव्य इति भावः ।

“कृतचूडसु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्”—इति ॥

मातापित्रोरुभयोरपि कुर्वीतेत्यर्थः । तथा च सत्यन्तरम्,—

“कृतचूडोऽनुपेतसु पित्रोः आर्द्धं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाचराण्यसौ”—इति ॥

यत्तु मनुनोक्तम्,—

“न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते^(१)”—इति ॥

तत् त्रिवर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः,—

“अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पितृमेधिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः”—इति ॥

अथ मातामहादिआर्द्धाधिकारनिर्णयः । तत्र व्यासः,—

“पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः आर्द्धेन तर्पयेत् ।

अनृतं स्यात् पितृणान्तु ब्रह्मलोकं च गच्छति”—इति ॥

मातामहानामाते ब्रह्मवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयो-
रपि^(२) सङ्ग-हार्थम् । तथा च पुलस्त्यः,—

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्युताः ।

तेषान्तु पितृवच्छार्द्धं कुर्युर्दुहितृसूनवः”—इति ॥

(१) मौञ्जिवन्धनमुपनयनम् । स्वधानिनयनं आर्द्धसम्पादकमन्त्रजातम् ।

स्वधा आर्द्धं निनीयते सम्पाद्यते अनेनेति व्युत्पत्तेः ।

(२) पितामहप्रपितामहयोरित्यत्र मातुरिति पूरणीयम् । तेन, आर्द्ध-
कर्तुः प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहयोरित्यर्थः ।

पितृश्राद्धवन्मातामहश्राद्धमपि नित्यं, अकरणे प्रत्यवायस्मर-
णात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे,—

“पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामह्यन्न कुरुते पितृहा स प्रजायते”—इति ॥

अथ्यश्रद्धोऽपि,—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषाच्चरकं व्रजेत्”—इति ॥

मातामहश्राद्धं कचिदपवदति कात्यायनः,—

“कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथा श्राद्धञ्च षोडशम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः”—इति ॥

कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् । षोडशग्रहणमेकोद्दिष्टोप-
लक्षणार्थम् । सङ्घातमरणे श्राद्धक्रममाह अथ्यश्रद्धः,—

“भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्कमाच्छ्राद्धमाचरेत्”—इति ॥

अत्र पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासत्तिरेवं द्रष्टव्या । पतिपत्न्योः
सम्बन्धः प्रत्यासन्नः, एकप्रतियोगिकत्वादव्यवधानाच्च^(१) । पुत्रस्य तु
मातापितृद्वयनिरूपत्वेन विलम्बितप्रतिपत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः । भ्रा-
तृस्तु पितृजलव्यवधानेन ततोऽपि विप्रकृष्टः । एवमन्यत्रोहनीयम् ।
पत्न्यादीनां पित्रोश्च सङ्घातमरणे अथ्यश्रद्धः,—

(१) पतित्वं पत्नीमात्रनिरूप्यं, पत्नीत्वमपि प्रतिमात्रनिरूप्यमित्येकप्रति-
योगिकत्वं मन्यवाच्यवहित्वञ्च तत्सम्बन्धस्य ।

“पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्रभ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

सुषामश्रुश्च पित्रोश्च सङ्घातमरणं यदि ॥

अर्वागन्धान्मातृपितृपूर्वं सापिण्डमाचरेत्”—इति ।

तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो भ्रातृतनयः । यत्तु देवलेनोक्तम्,—

“पितरौ प्रमृतौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न देवमापि पित्र्यञ्च यावत् पूर्णं न वत्सरः”—इति ॥

तत्पूर्वोक्तपत्न्यादित्यतिरिक्तसपिण्डविषयम् । अतएव लोकाचिः,—

“अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्यात् सम्बत्सरादर्वाक् आद्धमेकान्तु वर्जयेत्”—इति ॥

प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि,

“आद्यं आद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशोऽहनि”—इति

विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः*^(१) । पित्रोः सङ्घातमरणे

देवस्य,—

“पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियां कुर्युर्दयोरपि ।

अनुवृत्तौ च नान्येषां सङ्घातमरणेऽपि वा”—इति ॥

* एकमित्येकस्य वर्जयेदित्यर्थः,—इति ना० ।

† नान्येषां,—इति ना० ।

(१) तथाच पितृमातृमरणे वत्सरमथ्ये पत्न्यादीनां दाहादि प्रेतकार्यं आद्धञ्च कर्त्तव्यमेव । पत्न्यादिभिन्नसपिण्डानान्तु दाहाद्याद्यश्राद्धपर्यन्तमेव कार्यं, न तेषां प्रेतश्राद्धमपि,—इति व्यवस्थानिष्कर्षः ।

अनुगमनेन पित्रोः सङ्घातमरणे मातुरनुगमनेन दिनान्तर-
मरणेऽपि तत्तद्वादशाहे क्रियां कुर्युः, अन्येषां पित्रोश्च सङ्घात-
मरणे यथाकालं न कुर्युः, किन्तु* त्रिपक्षेऽपि । तदाह लौगाक्षिः,—

“पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो माता तत्पुत्रका अपि† ।

पितरौ च यदैकस्मिन् सिधेरन् वासरे तदा ॥

आद्यमेकादशे कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्”—इति ।

पित्रोरनुगमनं विना सङ्घातमरणे मातुरनुगमनं विना दिनान्त-
मरणेऽपि मातुस्त्रिपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा च देवलः,—

“एकाहमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।

सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयानमृतिं विना”—इति ॥

मातृपितृश्राद्धद्वयस्य दैवात्कालौक्येऽपि पितृश्राद्धं पूर्वं कुर्यात् ।
तदाह कार्ष्णाजिनिः,—

“पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते नवे पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं सुतः कुर्यादन्यत्रासन्तिथोगतः”—इति ॥

अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धासन्तिथोगतः कुर्या-
दित्यर्थः । यत्तु प्रचेतसोक्तम्,—

“नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित्”—इति ॥

तदैकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् यद्यन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धि-

* यथाकालं कुर्युः किञ्च,—इति ना० ।

† पत्नी पुत्रः सुधा पौत्रो मातृतत्पुत्रका अपि,—इति सु० ।

स्तद्विषयम्^(१) । यथा नित्यश्राद्धामावास्याश्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन
नित्यश्राद्धसिद्धिः प्राप्तङ्गिकी । यथा वा, दार्ष्टिकयुगादिश्राद्ध-
योर्युगादिश्राद्धेनैव दार्ष्टिकसिद्धिः^(२) । पित्रोर्मृताहैक्ये सत्यन्वारो-
हणविषये लोगाक्षिणा विशेष उक्तः,—

“मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्व्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धन्तु दम्पत्योरन्वारोहणएव तु”—इति ॥

पिण्डनिर्व्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथगसपत्नीकं^(३)
कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । सत्यन्तरमपि,—

“एकचित्यां समारूढौ दम्पतौ निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादोदनं न* पृथक् पृथक्”—इति ॥

अनेकमातृभिरैकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन प्रथमं पितु-
स्तदनन्तरं साक्षान्मातृस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण कुर्यात् । तदाह भृगुः,—

* च,—इति सु० ।

(१) अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।

(२) तथा च अमावस्येतरत्र नित्यश्राद्धविषेः, युगादीतरत्र च दर्शश्राद्ध-
विधेरनुष्ठानप्रयोजकत्वात् तत्तद्विधीनां प्रामाण्यमुपपद्यते । नित्यश्रा-
द्धेनामावस्याश्राद्धसिद्धौ दर्शश्राद्धेन युगादिश्राद्धसिद्धौ चामावस्यादि-
श्राद्धविधीनां कुत्राप्यनुष्ठानप्रयोजकत्वाभावात् अप्रामाण्यं स्यादिति
भावः । एवञ्च विशेषेण सामान्यसिद्धिर्न तु सामान्येन विशेषसिद्धि-
रिति तात्पर्यम् ।

(३) तथाच पित्रोः श्राद्धं पृथगेव कुर्यात्, न तु पितुः श्राद्धं सपत्नीक
तथा कृत्वा तावत्तैव मातृश्राद्धं कृतं मन्येतेत्यर्थः ।

“एककाले गतासूनां बहूनामथ वा दयोः ।

तन्त्रेण अपणं कुर्यात् आङ्गं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः”—इति ॥

पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः, द्वितीयस्य ततो जघन्याया जनन्याः,
तृतीयस्य ततोऽपि जघन्यया मातुरित्यर्थः^(१) । पार्वणैकोद्दिष्टयोः
सन्निपाते जाबालिः,—

“यद्येकत्र भवेताञ्चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं तत्र निर्वृत्य एकोद्दिष्टं समाचरेत्”—इति ॥

अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण आङ्गं कुर्यात् । तथा
च कात्यायनः,—

“द्वे बहूनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तोत्पत्त्यनुक्रमात्”—इति ॥

यद्यप्येकदेवताकआङ्गद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्तं, एकानुष्ठानेने-
तरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः; तथापि नैमित्तिकानि वचन-
बलादनेकान्यप्यनुष्ठेयानि । तथा च जाबालिः,—

“आङ्गं कृत्वा तु तस्यैव पुनः आङ्गञ्च तद्दिने ।

नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम्”—इति ॥

* एकोद्दिष्टन्तु निर्वर्त्य पार्वणं विनिवर्त्तयेत्,—इत्यन्यत्र पाठः ।

नित्यकाम्ययोरेकदेवताकथोः सन्निपाते काम्येनैव नित्यसिद्धिः ।
तदुक्तं स्रष्टिसंघट्टे,—

“काम्यतन्त्रेण नित्यस्य तन्त्रं आद्भुतस्य सिध्यति”—इति॥

यचाशौचविधानजातमजहत्स्वार्थप्रयुक्त्या दृशा
प्रोक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां आद्भुतं समृद्धौ पदम् ।
अध्यायं तदवाह्यनिर्णयविदां तार्त्तीयमार्त्तिच्छिदं
सोऽयं व्याकृतते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरोमाधवः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराशरस्रष्टि-
व्याख्यायां माधवीयायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

॥०॥ समाप्तञ्चाचारकाण्डम् ॥०॥

62728

शुद्धिपत्रम् ।

पङ्क्ति	पङ्क्ति	शुद्धिपत्रम्	शुद्धिपत्रम् ।
२	१२	छाता	छाती
५	२५	स्मृतिष	स्मृतिषु
६	१०	व्युत्पत्सु	व्युत्पत्सु
१८	१८	व्येष्टे	व्येष्टे
"	१८	निर्विशम	निर्विशन्
२३	२४	पूर्वपक्षा	पूर्वपक्षी
२४	१८	तथा	तथा च
२८	८	मुनि	मुनि
३०	२२	मुद्रितात्मविवेक	मुद्रितात्मतत्त्वविवेक
३९	२	आसम्भते	आसम्भते
३७	२४	चित्तस्य	चित्तस्य
३८	८	पारभते	पारभते
४०	२७	परिणाम्यमाणा	परिणाममाना
४५	१८	इत्युक्त-श	इत्युक्त-स
४६	८, १०	मी० च० १ पा० २ सू०	मी० ६ च० ८ पा० २ सू०
४७	२०	प्रमात	प्रमीत
५८	१३	धम्म	धम्मं
५८	२	प्रिष्टैः	प्रिष्टैः,
६१	८	सव	सर्वे
६८	२१	यस्य	तस्य
७०	१२	वत्सल	वत्सल !
७६	२०	लक्ष्यमुच्यते	लक्ष्ये उच्यते
८४	२१	गुणत्व	गुणत्व
८६	१२	तत्रैकादशे	तत्रैकादशे
८०	१०	मूलत्वेन	मूलत्वेन
८२	२१	मूल	मूल
८६	३	'असङ्गस्य	'असङ्गस्य
"	११	देहस्य	देहस्य